

Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske

---

Tkalčec, Tatjana; Sekelj Ivančan, Tajana; Krznar, Siniša

Authored book / Autorska knjiga

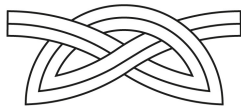
Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2021**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:291:208492>

Rights / Prava: [Attribution 4.0 International](#)/[Imenovanje 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-19**

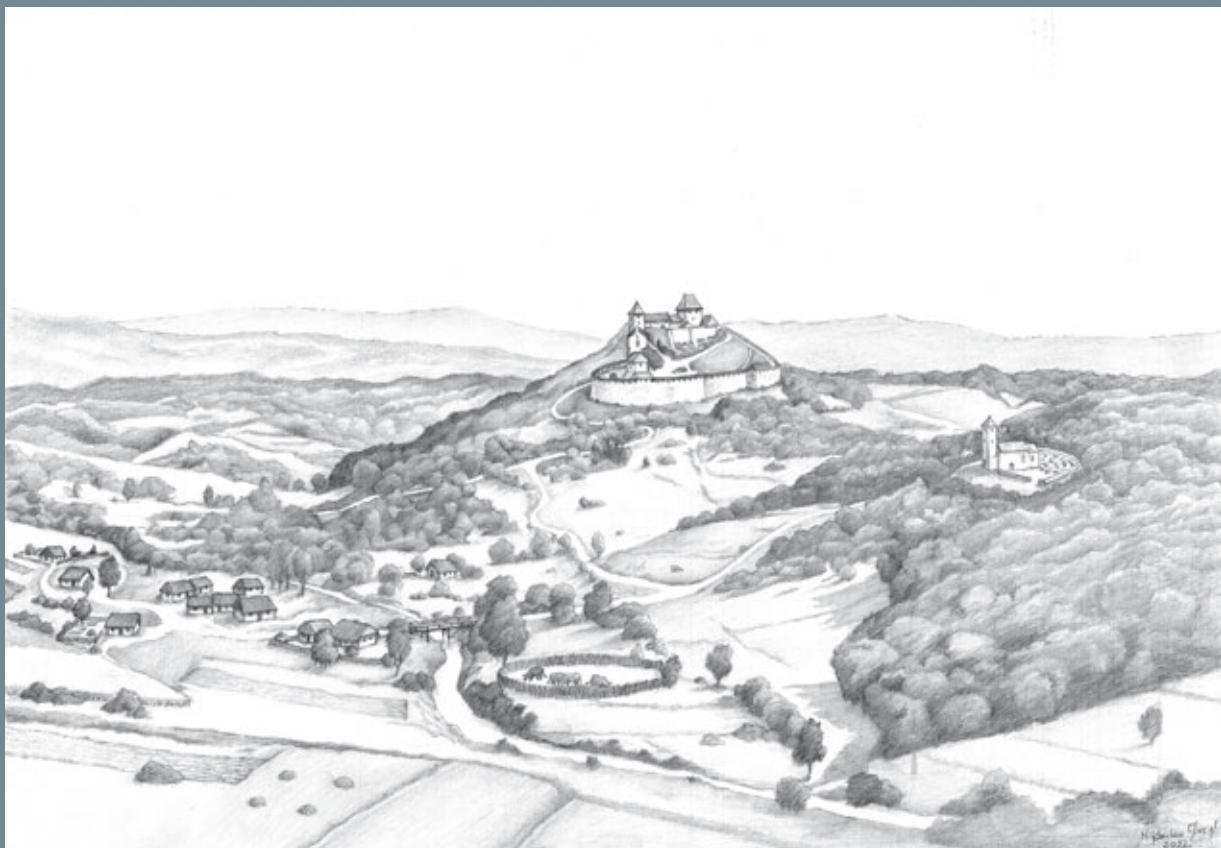

INSTITUT ZA
ARHEOLOGIJU

Repository / Repozitorij:

[RIARH - Repository of the Institute of archaeology](#)

Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske

Archeology of Medieval Fortifications,
Settlements and Cemeteries in Northern
Croatia

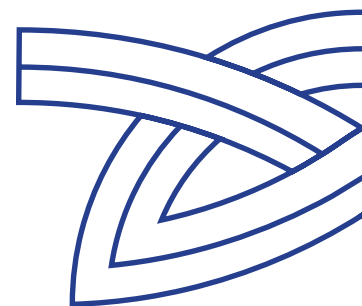

Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske

Archeology of Medieval Fortifications,
Settlements and Cemeteries in Northern Croatia

Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar

Zagreb, 2021.

MONOGRAPHIAE INSTITUTI ARCHAEOLOGICI – Vol. V
MONOGRAFIJE INSTITUTA ZA ARHEOLOGIJU – Knj. 5

Autori / Authors

Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar

Naslov / Title

Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske
Archaeology of Medieval Fortifications, Settlements and Cemeteries in Northern Croatia

Nakladnik / Publisher

Institut za arheologiju / Institute of Archaeology
Jurjevska ulica 15, HR – 10 000 Zagreb

Urednik / Editor

Juraj Belaj

Recenzenti / Reviewers

Krešimir Filipec
Ana Azinović Bebek

Prijevod / Translation

Sanjin Mihelić
Valentina Papić Bogadi

Korektura / Proofreading

Tatjana Tkalčec
Tajana Sekelj Ivančan
Siniša Krznar

Oblikovanje naslovnice / Cover design

Roberta Bratović, OAZA

Oblikovanje i priprema za tisak / Design and layout

Hrvoje Jambrek

Tisak / Printed by

Sveučilišna tiskara d.o.o., Zagreb

Naklada / Circulation

200

Naslovna ilustracija / Cover illustration

Miljenko Gregl: Srednjovjekovni krajobraz / Medieval landscape

Objavljeno potporom Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske.

Published with the support of the Ministry of Science and Education of the Republic of Croatia.

©Institut za arheologiju u Zagrebu. Sva prava pridržana.

©Institute of Archaeology Zagreb. All rights reserved.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001125646.

CIP catalogue record available in the Online Catalogue of the National and University Library in Zagreb as 001125646.

ISBN 978-953-6064-14-4

Riječ autorā	6
--------------	---

1 SREDNJOVJEKOVNE UTVRDE MEĐURIJEČJA DRAVE I SAVE S POSEBNIM OSVRTOM NA PROSTOR *REGNUM SCLAVONIAE*

Hrvatska arheologija utvrda u suvremenoj europskoj burgologiji i kastelologiji

1.1.	Uvod	7
1.2.	Problematika terminologije i funkcije utvrda	9
1.2.1.	Burg i kaštel	13
1.2.2.	Gradište i mota	14
1.3.	Utvrde srednjovjekovne Slavonije	16
1.3.1.	Burgovi i kašteli	17
1.3.2.	Gradišta – mote	29
1.4.	Zaključna razmatranja	47
1.5.	Literatura	55
1.6.	Castles and medieval fortifications between the Drava and Sava rivers with special reference to the area of Regnum Sclavoniae: Croatian Fortification Archaeology in contemporary European Castellology (Summary)	64

2 SREDNJOVJEKOVNA RURALNA NASELJA NA PROSTORU SJEVERNE HRVATSKE

Stanje istraženosti i perspektive u arheologiji srednjovjekovnih naselja

2.1.	Uvod	67
2.2.	Stanje istraženosti i metodologija prikupljanja podataka	67
2.3.	Stambeni objekti	71
2.3.1.	Rani srednji vijek	72
2.3.2.	Razvijeni i kasni srednji vijek	80
2.4.	Gospodarski i popratni objekti u domaćinstvu	86
2.4.1.	Vatrišta i ognjišta izvan objekata te samostojeće peći	86
2.4.2.	Bunari	90
2.4.3.	Žitne jame, spremnice i drugi skladišni prostori	93
2.5.	Specijalizirane djelatnosti, radionički prostori i kompleksi	95
2.5.1.	Metalurška djelatnost	96
2.5.2.	Keramičarska djelatnost	99
2.5.3.	Ostale djelatnosti	100
2.6.	Ostale strukture – ograde, pregrade, kanali i drugi izduženi objekti; ceste i putovi	101
2.6.1.	Ograde, pregrade, kanali	101
2.6.2.	Ceste i putovi	102
2.6.3.	Ostale strukture	103
2.7.	Zaključna razmatranja	103
2.8.	Izvori i literatura	123
2.9.	Mediaeval rural settlements in Northern Croatia The state of research and perspectives in the archaeology of mediaeval settlements (Summary)	133

3 KASNOSREDNJOVJEKOVNA I RANONOVOVJEKOVNA GROBLJA NA PROSTORU SJEVERNE HRVATSKE

3.1.	Uvod	135
3.2.	Dosadašnja istraživanja kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih groblja na prostoru sjeverne Hrvatske	136
3.3.	Položaj i izgled groblja	137
3.4.	Orijentacija grobova i položaj pokojnika	140
3.5.	Ukopi djece	142
3.6.	Nalazi u grobovima	143
3.6.1.	Dijelovi nošnje	144
3.6.2.	Nakit	147
3.6.3.	Predmeti vezani uz vjerovanja i običaje	149
3.6.3.1.	Predmeti osobne pobožnosti	149
3.6.3.2.	Predmeti vezani uz narodna vjerovanja i praznovjerja	151
3.7.	Zaključna razmatranja	152
3.8.	Literatura	158
3.9.	Late mediaeval and early modern cemeteries in Northern Croatia (Summary)	165

Ovom smo knjigom željeli na jednome mjestu okupiti dosadašnje spoznaje o arheologiji utvrda, naselja i groblja na području sjeverne Hrvatske. Sama tema, vremenski i geografski okvir koji se u knjizi obrađuje proizlazi iz dugogodišnjih znanstvenih istraživanja autorā. Tema je razrađena kroz tri glavna poglavlja u kojima se zasebno obrađuje problematika srednjovjekovnih utvrda, naselja, odnosno groblja. U svakom poglavlju čitatelja se uvodi u problematiku potom se izlaže tema i donose zasebna zaključna razmatranja. S ciljem da obimna literatura čitateljstvu bude što sistematičnije pristupačna, ona je okupljena po problematskim cjelinama, odnosno navedena za svaku obrađivanu cjelinu zasebno.

Ostaci utvrda i naselja, nekadašnjih živih organizama srednjovjekovne epohe, kao i groblja kao mjesta ispreplitanja kulturoloških i bioloških svjedočanstava o životima ljudi i zajednica, predstavljaju neiscrpan izvor informacija u kojem arheologija u suradnji s ostalim srodnim (povijest, povijest umjetnosti) i prirodoslovnim disciplinama predstavlja ključni čimbenik za bolje poznavanje prošlih društava, njihove materijalne i duhovne kulture.

Kulturno-politički i gospodarski stupanj prošlih društava osobito se zorno u arheološkome kontekstu zrcali kroz materijalnu ostavštinu elita. Društveni napredak i umreženost u suvremene inovacijske trendove najprije se manifestiraju u središtima političke i gospodarske moći. Dok za sjevernu Hrvatsku u ranome srednjem vijeku imamo malo arheoloških izvora o izgledu i načinima funkcioniranja onodobnih središta moći, tijekom razvijenog srednjeg vijeka, odnosno 12. i 13. stoljeća, na tom se području unutar političkog okvira Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva i općeg koncepta feudalizacije društva, odvijaju slični procesi koji su Zapadnu Europu zahvatili već koje stoljeće ranije. Privatni gospodari, isprva visoka aristokracija a tijekom kasnog srednjeg vijeka i srednji te niži slojevi plemstva, podižu svoje utvrde i rezidencije – burgove, gradišta, kaštele, utvrđene kuće, kurije. Funkcionalna i arhitektonska raznolikost te reprezentativni karakter središta moći plemstva uvjetovan je društvenim statusom i ekonomskim mogućnostima vlasnika, ali i potrebom podređivanja arhitektonskih oblika praktičnim zahtjevima i danim uvjetima prirodnog okoliša. Strukturni dizajn, unutarnja oprema burgova i ostalih središta elita te njihov reprezentativni karakter također su oblikovani osjećajem za stil i pozivanjem na predloške i modele, a počivaju na duboko ukorijenjenoj potrebi za iskazivanjem izdvojenog, višeg statusa i simbola moći. Kraj kasnog srednjeg vijeka predstavlja i prestanak funkcioniranja brojnih burgova i gradišta. Iako se na ponekima život i dalje odvija, ipak je za novi vijek karakteristična pojava novih vrsta rezidencija i dvoraca, prilagođenih specifičnim potrebama vremena.

Za razliku od utvrda i drugih rezidencijalnih zdanja koja su odražavala moć i zrcalila život elita tijekom srednjovjekovlja, ruralna su naselja odražavala život običnoga puka. U istraženim dijelovima srednjovjekovnih naselja sjeverne Hrvatske, iščitavaju se razni aspekti života naselja, od pojedinaca do čitave zajednice, a obilježeni su konstantnim i dinamičnim procesima. Osnovica seoskog domaćinstva je kuća, tj. stambeni prostor čiji se razvoj može pratiti od jednostavnih u ranome srednjem vijeku do složenih koncepata u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, a nezaobilazan dio seoskog domaćinstva činili su gospodarski i popratni objekti poput vatrišta, samostojećih peći, otpadnih jama i sl. Kao sastavnice nekog naselja prepoznati su i prostori i/ili radionički centri na kojima se odvijala neka specijalizirana djelatnost i/ili obrtna proizvodnja, čije su proizvode stanovnici koristili u svom svakodnevnom životu tijekom više stoljeća srednjovjekovlja. Na temelju raspoloživih podataka iz preliminarnih objava, za koje se nadamo da će u budućnosti biti daleko detaljniji i obimniji, naznačen je njihov izgled, a skup svih prikupljenih podataka na pojedinom lokalitetu omogućio je prepoznavanje određenih obrazaca prostorne organizacije naselja, odnosno način njihova formiranja i razvoja.

Posljednje poglavlje ove knjige posvećeno je istraživanju župnih groblja smještenih pored crkvi te grobova ukopanih unutar samih objekta. Na prostoru sjeverne Hrvatske, uz pojedine izuzetke kao što je Lobar, groblja se počinju formirati uz crkvene objekte uglavnom tijekom 12. stoljeća i tamo funkcioniraju kroz veoma dugo razdoblje. Tek se reformama provedenim u duhu prosvjetiteljstva u drugoj polovini 18. stoljeća odvajaju od crkve i smještaju izvan naselja. Iako su pogrebni običaji i obredi, kojih se kršćanska zajednica pridržavala tijekom pokopavanja svojih članova, dugo vremena smatrani strogo definiranim i nepromjenjivim, upravo nam istraživanje groblja pokazuje da je riječ o varijabilnim procesima koji su se mijenjali ovisno o geografskom prostoru, vremenskom periodu, implementaciji lokalnih narodnih tradicija i običaja ali i životu samog pokojnika. Ciljana interdisciplinarna istraživanja groblja omogućuju nam sužavanje fokusa istraživanja na svakog pojedinca unutar zajednice, na njegov kulturni, društveni, rodni ili vjerski identitet, te spoznavanje kvalitete njegova svakodnevnog života.

Nadamo se da će ova knjiga predstavljati poticaj za intenziviranje i unaprjeđenje budućih istraživanja srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja, kao i za sveobuhvatnija objavljivanja rezultata istraživanja koja predstavljaju temelj za svako dublje promatranje problematike i stjecanje novih znanstvenih spoznaja.

1

Srednjovjekovne utvrde međuriječja Drave i Save s posebnim osvrtom na prostor *Regnum Sclavoniae*

Hrvatska arheologija utvrda u suvremenoj europskoj burgologiji i kastelologiji

Tatjana Tkalčec

1.1. UVOD

Potreba za obranom i sigurnošću te uspostavljanjem reda i moći, možemo reći, starija je i od samog čovjeka. Svijet je sazdan od bića koja se kroz svoje postojanje bore za opstanak i prosperitet te u skladu s time, a ovisno o svojim mogućnostima, razvijaju razne mehanizme obrambenih sustava. Čovjekova potreba za sigurnošću i obranom iščitava se već u odabiru staništa i boravišta ili podizanju kuća, a isprva nadmašuje i potrebu za udobnošću. Špilja, zemunica, kuća i druga prebivališta predstavljaju učinkovitu zaštitu od atmosferilija. Drvene ili suhozidne ograde, iskopani jarci predstavljaju prepreku grabežljivim zvijerima, a pružaju i određenu razinu sigurnosti i obrane od neprijateljski raspoloženog susjeda. Takvi oblici obrane zaprekama prate već najstarija prebivališta ljudi. Pronalaženje odgovarajućih građevnih i obrambenih postupaka dinamičan je proces koji ovisi o prirodnoj utvrđenosti položaja, ali i o samome umijeću odabira povoljnog položaja za podizanje utvrde, kao i o učinkovitosti ljudskim radom podignutih zapreka i fortifikacija.

Nećemo pogriješiti ako kažemo da je utvrda svaki branjeni prostor, organiziran bilo iskorištavanjem prirodno zaštićenog položaja bilo organiziranjem različitih fortifikacijskih graditeljskih elemenata koji pružaju učinkovitu, trajnu ili privremenu, obranu branjenog mjesta. U raznim povijesnim razdobljima postojali su i različiti načini ustrojavanja obrambenog sustava, koji su ovisili o prirodnoj opasnosti, odnosno o navalnim vještinama i opremljenosti neprijatelja. U srednjem vijeku se posebice

iščitavaju promjene u fortifikacijskim graditeljskim elementima utvrda, kao i samom izboru mjesta za podizanje utvrda u razdobljima prijelaza iz tehnika ratovanja hladnim u tehnike ratovanja vatrenim oružjem. Srednjovjekovne utvrde mogu biti isključivo obrambene namjene (stražarnice, kule itd.), no karakteristično je za njih da uglavnom objedinjuju graditeljske elemente koji osiguravaju kako obrambenu ulogu tako i stambenu namjenu. U manjem broju slučajeva one su povremeno korištene kao refugiji, a u većini slučajeva možemo govoriti o utverdama – burgovima i kaštelima te gradištima fortifikacijsko-rezidencijskog karaktera. Njihova uloga ne ogleđava se isključivo u obrambenom smislu, već one predstavljaju simbole moći i sjedišta uprave veleposjeda ili posjeda, važna političko-gospodarska uporišta srednjovjekovnog društva, odnosno elite koja je upravljala društvom.¹ A istraživačima predstavljaju neiscrpne izvore za proučavanje funkcioniranja raznih aspekata načina života u srednjem vijeku.

Koliko nam sjećanja sežu, nama kao pojedincima, ali i društvu kao zajednici, oduvijek se susrećemo s iskustvom autoriteta, hijerarhije i raznih oblika iskazivanja statusa, moći i vlasti, kao i sa stalnom potrebom za zaštitom i očuvanjem svog integriteta, svojih dobara, ali i s potrebom za stjecanjem uvjeta za lagodniji i sigurniji život. U arheološkome smislu materijalne manifestacije ovih

¹ Izraz „utvrda“ koristi se kao opći zajednički naziv za sve tipove nalazišta rezidencijalno-obrambeno-stambenog karaktera jer ne postoji prikladniji opći termin koji bi objedinio sve funkcije koje su takvi objekti obnašali. To su utvrđena sjedišta, rezidencije i administrativno-gospodarski centri kao i statusni simboli privatnih gospodara.

potreba osobito su iskazljive pri proučavanju načina života i ostavštine onih koji su imali najveće mogućnosti svoje želje i potrebe provesti u djela. Pojedinačni nalazi poput dijelova jahaće opreme (npr. ostruga), oružja (mač, strelica i dr.), dijelova odjeće i osobne opreme (ukrasne aplikacije, bogate pojasne kopče), osobnih predmeta ili luksuznijeg pribora u domaćinstvu poput nalaza stolne keramike (čša, vrčeva, boca, zdjela i tanjura, nerijetko izrađenih u tehnici majolike), staklenih posuda i čša, ukrašenih noževa za jelo i dr. pa sve do nalaza koji ukazuju na viši standard opreme doma ili prostorije (raznim motivima ukrašene kaljeve peći, ostakljeni prozori, pokrov izrađen od crijepa, ukrašeni kameni dovratnici i doprozornici) arheologa odmah upućuju na to da su to predmeti koji su pripadali specifičnom društvenom sloju – društvenoj eliti. Ne samo da se iz njih može iščitati vrijeme iz kojeg potječu nego se iščitava i niz ostalih socioloških pojedinosti o vlasniku ili nosiocu tih predmeta te o ondašnjem društvu općenito. Posebnu vrijednost ti nalazi imaju pri pronalasku u njihovom izvornom kontekstu, a najčešće će to biti u utvrdama.

Cilj je ovog poglavlja osvrnuti se na određene problematske segmente kojima se bavi suvremena burgologija, odnosno kastelologija, sagledati sadašnje stanje istraženosti i spoznaja o srednjovjekovnim utvrdama u sjevernoj Hrvatskoj te istaknuti putove i mogućnosti znanstvenog pristupa sagledavanja problematike utvrda u budućim istraživanjima. Specifičan cilj je i osvrnuti se i predstaviti na ovome mjestu i neke problematske teme kojima se bave inozemni burgolozi i kastelolozi, a koje su u hrvatskim stručnim krugovima manje poznate. Naglasak je na arheološkom pristupu, koji u slučaju srednjovjekovnih utvrda, dakako, mora biti i interdisciplinarni i multidisciplinarni. U tekstu, međutim, iznoseći pregled i stanje istraženosti nećemo naglasak stavljati na povijesna istraživanja, niti na istraživanja povjesničara umjetnosti ili arhitekata, već ćemo se usredotočiti na arheološka istraživanja. Dapače i unutar arheoloških istraživanja posebna pozornost će se posvetiti onim lokalitetima koji su arheološki iskopavani, dok se neki lokaliteti fortifikacijskog i fortifikacijsko-rezidencijalnog karaktera u ovome djelu neće niti spomenuti, iako su na njima možda provedena arheološka istraživanja drugačijeg karaktera (rekognosciranja, foto-dokumentacija, zračni snimci, geodetske i arhitektonske izmjere i dr.). Sintezno i sveobuhvatno prikazivanje svih lokaliteta i sveukupnih spoznaja o srednjovjekovnim utvrdama međuriječja Drave, Dunava i Save nadilazi planirani opseg ovog poglavlja i zahtjeva ciljano istraživanje više istraživača (iz raznih disciplina). Valja istaknuti kako je literatura o utvrdama obimna, no manje je sinteznih znanstvenih radova. U ovome tekstu možda se neće citirati svi radovi o pojedinim utvrdama, već izabrani, značajniji za promatranu temu.

Što se tiče tzv. srednjovjekovnih utvrda, u tekstu ćemo upotrebljavati za tvrde (kraljevske i plemićke) gradove termin *burg*, a za utvrde koje svojim vanjskim morfološkim obilježjima pripadaju tipu zemljanih utvrda istaknutog središnjeg uzvišenja (ili više njih), okruženog opkopom i zemljanim bedemom (ili nizom opkopa i bedema) termin *gradište*. *Kaštelima* nazivamo objekte, mahom pravilna četvrtasta tlocrta s kružnim ili četvrtastim ugaonim kulama. Ovakvo terminološko opredjeljenje nije rezultat razrađene klasifikacije utvrda prema tipu, funkciji ili položaju, već je upravo suprotno tome pokušaj pronalaska rješenja za snalaženje u vrlo složenoj situaciji kada je riječ o pitanju terminologije i u vezi s time i funkcije pojedine utvrde. Izrazi *burg*, *gradište* i *kaštel* u ovome radu prije će se odnositi na imenovanje *in situ* prepoznatljivih morfoloških značajki samih lokaliteta, odnosno objekata.

U tekstu ćemo se referirati na prostor sjeverne, kontinentalnu Hrvatske, odnosno prostor međuriječja Drava i Save, a usredotočit ćemo se na bolje istraženo područje, oslanjajući se i na vlastita dugogodišnja istraživanja,² a to je područje srednjovjekovne Slavonije – *Regnum Sclavoniae*. Razdoblje od 13. do kraja 15. stoljeća u srednjovjekovnoj Slavoniji očituje se nekim zajedničkim razvojnim značajkama za čitavo to područje koje je još potkraj 11. stoljeća dobilo prvu čvršću političku i crkvenu organizaciju. Unutar okvira Zagrebačke biskupije, odnosno srednjovjekovne Slavonije, *regnuma*,³ na prostoru između Sutle, Petrove gore, Vrbasa, Požeškog gorja i Drave (Klaić N. 1978: 224; Margetić 2000: 33) – u tom političkom okviru kroz čitavo daljnje razdoblje srednjeg vijeka događaju se brojna zanimljiva gospodarska, društvena i politička zbivanja. Tek u 15. stoljeću, kada se na njezinim istočnim granicama pojavila opasnost od Osmanlija, Slavonija počinje gubiti dio po dio svog teritorija, da bi potkraj 16. st. za vrijeme sisačkih ratova bila smanjena na *ostatak ostataka nekad slavnoga kraljevstva* (Klaić N. 1978: 224). Županije koje su od sredine 13. stoljeća činile srednjovjekovnu Slavoniju, odnosno *regnum Sclavoniae*, ustrojenu od tamošnjih zemljoposjednika – plemića, bile su Križevačka, Varaždinska i Zagrebačka. Nasuprot tome, Požeška, Vukovska i Srijemska županija nikada nisu bile u tome *regnumu*. Tijekom 16. i 17. st. i na njih se proširilo ime Slavonija, a istovremeno se u staroj srednjovjekovnoj Slavoniji ustalilo ime Hrvatska (Andrić 2001: 60–61). Pojam *regnum* pri tome ne znači kraljevina, već „vladanje“, to je zajednica nekoliko samoupravnih i nesamoupravnih županija⁴ koja ostvaruje svoje pravo preko opće skupštine (*congregatio generalis*)

2 Rezultati tih istraživanja prezentirani su u neobjavljenom magistarskom i doktorskom radu i dijelom se ovdje predstavljaju (Tkalcic 2004; 2008).

3 Naziv *regnum* za to područje prvi puta se susreće u vrijeme Kolomana, brata kralja Bele IV. 1228. godine, odnosno 1232. godine kao *regnum nostrum Sclavoniae*. Učestalije se naziv *regnum Sclavoniae* spominje tek za vojvode Bele, sina Bele IV. (Margetić 2000: 91).

4 Pod nesamoupravnima L. Margetić aludira na takve županije koje su bile ustvari veća vlastelinstva i u kojima je zbog malog broja zemljoposjednika i plemića sudska vlast ostala u rukama bana. Kao primjer navodi županiju Zagorje.

zemljoposjednika i u kojoj odlučujuću riječ imaju plemići. Okosnicu *regnuma* su činile upravo Križevačka i Zagrebačka županija u kojima su sudsku vlast uz župana činila po četiri plemića i dva službenika kastruma (*iobagiones castris*), a birala ih je opća skupština nad kojom je nadzor obavljao ban (Margetić 2000: 93). *Vladanje* samoupravnih zajednica županija trajalo je do poslije smrti kralja Matije Korvina, za vojvodstva njegova sina Ivaniša, odnosno do 1492. godine kada hrvatsko-slavonski velikaši i plemići prihvaćaju nagodbu između ugarskog kralja Vladisava (sina poljskog kralja Kazimira IV. te češkog kralja od 1471.) i Maksimilijana Habsburgovca, njemačkog pretendenta na ugarsko prijestolje, kojom hrvatsko-slavonsko plemstvo priznaje podložnost *kruni Kraljevine Ugarske i samoj Kraljevini Ugarskoj* (Margetić 2000: 97–98).

Vremenski okvir rada je usredotočen, ali ne i ograničen, na razdoblje između 13. i 16. stoljeća, razdoblje iz kojeg potječe većina poznatih i očuvanih arheoloških nalazišta obrambeno-stambenog karaktera. Kroz rad se pokušalo dati dublji uvid u arheološku sliku razvoja fortifikacijskih objekata, točnije obrambeno-stambenih objekata i lokaliteta kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka, odnosno od vremena intenzivnijeg slavenskog naseljavanja ovog prostora. Kako će se kroz rad pokazati, za starija srednjovjekovna razdoblja i to: 7. i 8. stoljeće (vrijeme zaposjedanja prostora i prva stoljeća u novoj postojbini pod avarskom dominacijom), zatim kraj 8. s 9. stoljećem (konsolidacija prostora, razdoblje franačke supremacije i prve slavenske kneževine) te 10. stoljeće (vrijeme sukoba s Mađarima) nemamo nikakve arheološke pokazatelje organizacije obrambenog sustava utvrdama i gradištima na području srednjovjekovne Slavonije. Tek u razdoblju 11. i 12. stoljeća (vrijeme vladavine prvih Arpadovića, vrijeme formiranja županijskog sustava s kastrumom kao upravnim sjedištem) nalazimo na arheološke tragove utvrđivanja, a osobito od kraja 12. st., odnosno od 13. do kraja 15. stoljeća, tj. do kraja srednjega vijeka, kada se podižu i funkcioniraju brojna gradišta i burgovi. Dakako, zadnje bi se razdoblje moglo podijeliti na više cjelina; ono i valja sagledavati na način da se zasebno promatra razdoblje od kraja 12. stoljeća pa do sredine 13. stoljeća, kada je katastrofa koja je zadesila čitavu srednju i južnu Europu prodorom Mongola uvelike utjecala na daljnje povijesne procese, od razdoblja nakon 1242. godine i svojevrsnog „oboružavanja“ Europe obrambenim lokalitetima. To kasnosrednjovjekovno vrijeme iza polovine 13. stoljeća pa sve do samog kraja 15. stoljeća u srednjovjekovnoj Slavoniji se, usprkos niza specifičnosti tijekom vladavine zadnjih Arpadovića u 13. stoljeću, te potom Anžuvina i Žigmunda Luksemburškog, pa sve do Matije Korvina i njegovog nezakonitoga sina Ivana, u arheološkome pogledu očituje jednom velikom prekretnicom – a to je da se od tada nadalje kroz čitavo to razdoblje može arheološki jasno pratiti tijek i način života čovjeka izdvojenog, višeg

socijalnog staleža – plemića. Javlja se niz utvrda, što kamenih burgova a što zemljanih utvrda – gradišta, koje se mogu pripisati sjedištima i posjedima visokog i nižeg plemstva. Krajem toga razdoblja javlja se jedna promjena u tom procesu, svojevrсно nazadovanje u društvenom i gospodarskom razvoju, ponovno fortificiranje uvjetovano intenzivnijim osmanlijskim napadima u drugoj polovini 15. stoljeća te uspostava novog sustava obrane 16. stoljeća koji time već izlazi iz okvira teme ovoga rada.

1.2. PROBLEMATIKA TERMINOLOGIJE I FUNKCIJE UTVRDA

U akademskoj zajednici susrećemo se s neujednačenom i neusuglašenom uporabom raznih termina za različite tipove utvrda prema njihovoj funkciji, položaju ili morfološkim karakteristikama. Koristi se čitav spektar izričaja za isti pojam. Inačice izričaja za isti pojam i ne predstavljaju toliki problem ukoliko je svima jasno na što se izrečeni termin odnosi. Veći problem predstavlja uporaba termina koji ima više mogućih značenja, ili pak nedostatak hrvatskih izričaja za pojedine jasno definirane stručne termine u stranim jezicima. S tim problemom nije se susrela samo hrvatska arheologija, već je pitanje terminologije ostalo otvoreno i u brojnim drugim zemljama, posebice istočnog dijela Srednje Europe. Istaknut ćemo, međutim, ovdje razradu A. Ruttkaya koji u razdoblju od 11. do 17. stoljeća razlikuje nekoliko tipova utvrda koje se generalno mogu podijeliti na burgove/utvrđene gradove i na dvorove. Arheolozi su zaključili da je pretežito velik broj utvrđenih lokaliteta nastao programski na osnovi dugoročnih društveno-organizacijskih i vojnih potreba. U najširem smislu riječi možemo ih opisati kao feudalna sjedišta. Pri tom se pod sjedištem ne misli na stalno mjesto stanovanja posjednika, već na sjedište kao stalno, reprezentativno, vojno i upravno i gospodarsko uporište vladara, svjetovnog plemstva različite imovinske moći, ali tu se ubrajaju također i utvrđeni lokaliteti u rukama crkvenih posjednika. A. Ruttkay je tu generalnu podjelu na burgove i dvorove raščlanio u dvije osnovne linije prema „vlasniku“ utvrda – 1) kraljevski, odnosno županijski burgovi i kraljevski dvorovi te 2) plemićka sjedišta (burgovi i dvorovi) (Ruttkay A. 2004; 2006). U županijske burgove iz 11. i 12. stoljeća ubrajaju se prvi tvrđi gradovi koje je isprva podizao sam kralj. U kraljevska sjedišta spadaju i ranougarski kraljevski dvorovi *curtes* i *curiae regales*⁵ o kojima je malo toga poznato, a

5 Zanimljivo je napomenuti da je u Ugarskoj latinski termin *curia*, *curtis* došao preko prijevoda slavenskog izraza *dvor*, pa tako nastaje mađarski *udvar*. Znači u Ugarsku je taj termin posredno došao, a ne neposredno sa zapada. U slavenskom svijetu je organizacija dvora poznata još iz velikomoravskog vremena (Ruttkay A. 1998: 409). Tako rani utjecaji sa zapada očiti su i na našem području, odnosno na području srednjovjekovne Hrvatske na dvoru Trpimirovića.

arheologija ih je naslutila na ponekim lokalitetima poput Dvori nad Žitavou, Palota kod Šoprona. Pod plemićkim burgovima Ruttkay podrazumijeva privatna sjedišta etički heterogenog bogatog sloja ugarske aristokracije kao i male burgove i utvrde nižeg plemstva te utvrđene objekte izričito stražarske namjene. Kao zasebna skupina javljaju se i utvrde i stražarnice, koja nemaju karakter feudalnog sjedišta, odnosno objekti iz 16. i 17. st. koji su služili u obrani protiv osmanlijskih upada, a koji izlaze iz okvira razdoblja srednjeg vijeka.

Uloga plemićkih dvorova nije još u potpunosti razjašnjena. U pisanim dokumentima iz 1. trećine 13. st. često se identificiraju sa sjedištima provincija, dakle s upravnim jedinicama manjih regija. Oni su specifične vrste sjedišta s rezidencijskom, upravnom i obrambenom ulogom, koja se teoretski vežu uz romaničke galerijske crkve, tj. crkve s emporom, a od sredine 12. st. i na druge objekte novonastalog plemstva. Za očekivati ih je na mjestima gdje postoji specifičan tip crkve s galerijom ili emporom, odnosno u njihovoj blizini (Měřínský 2006: 59). U slučaju crkvi – rotunda ili pak crkvi s emporom arheolozi su naslutili obrasce u prostornoj organizaciji. Pored njih se nerijetko susreće utvrđeno plemićko sjedište. Tako je arheološkim istraživanjima u slovačkoj Skalici lociran burg iz razdoblja prve četvrtine 13. st., i to na brijegu iznad naselja, od kojega je očuvana samo rotunda. Slično je bilo i u Jašové gdje se nalazila romanička rotunda, a na feudalno sjedište kojem je pripadala mala crkva ukazuje duboka graba. Ponekad se feudalno sjedište nalazilo i na udaljenosti od 50 do 70 m od crkve (Ruttkay A. 2006: 401). U Moravskoj tu značajnu grupu nalazišta čine hipotetični ruralni i najstariji plemićki dvorovi u blizini romaničkih crkvi iz 12.–13. st. u Pribyslavicama, Časlavicama i Šebkovicima (Poláček 1996b: 283). Vladimír Nekuda tu pojavu veže sa srednjovjekovnim sjedištima nižeg plemstva, koja je u uskoj vezi s propasti utvrda iz razdoblja mlađeg gradišnog doba. Prema njemu, najstariji oblici moravskih sjedišta nižeg plemstva su upravo utvrđeni dvorovi (*Gehoft*) sa crkvom s korom, tj. galerijom i s tzv. *Hausbergom*, odnosno utvrdom plemića. Nastanak im je u 12. st. i prije svega u 13. st., a s morfološkog gledišta mogu biti kružni, ovalni, četvrtasti, dok s izuzetkom dolaze i dvodijelne utvrde čiji obrambeni jarak okružuje dva uzvišenja (Nekuda V. 1981: 305). U Češkoj je istraženo više takvih lokaliteta, npr. Bedřichův-Světec s kasnoromaničkom dvoranskom crkvom te 20 metara udaljenom prvobitnom utvrdom, odnosno rezidencijom iz 1. polovine 13. st., koja je imala i drugu fazu kada je ograđena jarkom potkovičastog oblika do ruba brežuljka i kada je zatvarala područje s dvije građevine (Klápště 1991: 66). Uvijek je kod tih lokaliteta uočljiv uski odnos između kasnoromaničke crkve i rotunde iz 13. st. i feudalnog sjedišta (Bláha 1977). Hejna je početke podizanja takvih utvrđenih sjedišta plemića kraj crkvi datirao u razdoblje od druge polovine 12.

stoljeća i prve polovine 13. st., a značajka im je postojanje rotunde s grobljem još iz 11.–12. stoljeća. To je pokazao na primjerima triju utvrđenih feudalnih sjedišta koja imaju dvor te emporsku, tj. vlasničku ili „privatnu“ crkvu – Vrutek kod Podboranyija, Chvojen kod Benešova i Týnec nad Sázavom kod Praga (Hejna 1976), a naslutio je i na lokalitetima poput Volyne i Strakonice (Hejna 1977; 1978). Crkve imaju *westwerk* i emporu za vlasnika – plemića, a u njihovoj neposrednoj blizini nalazi se i utvrđeno sjedište plemića. Ta su arheološka nalazišta različitih dispozicija i veličina, počeci im nisu u istom vremenu, no dokazana im je egzistencija u 13. st. Sličnu dispoziciju objekata nalazimo u posljednjih godina istraživanome srednjovjekovnom arheološkom kompleksu u potkalničkom kraju na lokalitetu Osijek Vojakovački–Mihalj gdje se uz romaničku crkvu i utvrđenu kamenu kuću iz 13. stoljeća nalazi i drvenozemljana utvrda tipa visinskog potkovičastog gradišta iz 14./15. stoljeća (Tkáčec 2019b).

Osim ovih specifičnih plemićkih sjedišta (utvrđenih kuća, gradišta ili malih burgova) u čijoj se blizini nalazila donatorska (plemićka) crkva, postoji i niz crkvi koje su bile utvrđene bilo obrambenim jarkom ili zidinama i/ili su na njih dodavani obrambeni elementi primjerice moćni zvonici, strijelnice na zvoncima, galerije za vojnu posadu nad apsidom i sl. To je tema koja zaslužuje zasebnu pozornost, a u knjizi će se u poglavlju o gradištima navesti nekoliko gradišta u sjevernoj Hrvatskoj koja ustvari predstavljaju crkve utvrđene jarkom i zemljanim bedemom. Arheološki ih je nekoliko i istraživano (Mala Črešnjevića, Crkvari, Novi Pavljani), međutim nedovoljno su pobudila interes domaćih arheologa za razliku od brojno istraživanih utvrđenih crkvi, osobito zastupljenih na području istočne srednje Europe (u Transilvaniji do u 17. stoljeće). Problematika crkva-tvrđava obrađivana je u Hrvatskoj od strane povjesničara umjetnosti, no oni su u svojim radovima uglavnom obratili pozornost na arhitektonske pojedinosti crkvenog tornja koji ukazuju na obrambenu ulogu te su vezali izgradnju tih objekata uz provalu Mongola i osvajanja Osmanlija (Sekulić-Gvozdanović 1994; Balog 1997). U srednjoj i zapadnoj Europi utvrđene crkve su rjeđe rasprostranjene (iako im razvoj kreće već od 11. st., a na istoku od 13. stoljeća), obrambeni elementi su im pretežito simboličkog karaktera (izuzev u južnoj Francuskoj, što je logično jer razvijena Europa već ima niz utvrđenih objekata za sklanjanje od provala Normana, Vikinga i gusara iz sjeverne Europe, Mongola i Osmanlija s istoka) – samostani, papinski burgovi, feudalni burgovi i utvrđeni gradovi, a na rubnim europskim manje urbaniziranim područjima – sela utvrđuju crkve, jedine čvrste zgrade za zbjeg.

Po pitanju problematike terminologije i funkcije utvrda arheolozi su se s jedne strane susreli s problemom oblikovanja terminološkog rječnika na jeziku zemlje, a s druge strane, u literaturi, osobito stručnoj inozemnoj,

već se više desetljeća vodi rasprava oko pitanja latinske terminologije, odnosno značenja pojedinih termina srednjovjekovnog latinskog jezika. O tome će biti više riječi u daljnjem tekstu, nakon čega ćemo se osvrnuti na osnovni izbor suvremenih termina za opis vrsta arheoloških nalazišta obrambenoga (obrambeno-stambenog) karaktera te dati kratki pregled rasprava o tipovima utvrda i njihovoj funkciji.

Pokušaj lučenja funkcije lokaliteta putem pisanih povijesnih izvora, tj. latinske srednjovjekovne terminologije nailazi na problem nedostatka povijesnih izvora za mnoge utvrde, kao i neujednačenost korištenja termina *castrum* / *castellum*, osobito u razdobljima izmaka kasnog srednjeg vijeka. Pitanjem terminologije, osobito pitanjem srednjovjekovnih latinskih termina, njihovog značenja i pitanjem mogućnosti određivanja funkcije pojedinih objekata putem srednjovjekovnog pisanog izvora, odnosno termina kojim je objekt opisan bavili su se arheolozi u različitim zemljama.

Gábor Virágos je izdvojio skupinu termina koja se koristila u srednjem vijeku i u suvremeno doba za lokalitete obrambeno-stambenog i rezidencijalnog karaktera: *castrum*, *castle*, *Burg*, *vár*, *castel*, *château*, *hrad*, *castello*, *castellum*, *Schloss*, *kastély*, *castellarium*, *hradek*, *curia*, *kúria*, *udvarház*, *mota*, *motta*, *motte*, *fortericia*, *fortalicium*, *fortress*, *zamek*, *tvrz*, *donjon*, *keep*, *bastida*, *bastide*, *bastille*, *turris*, *moushus*, *moshus*, *torre masseria*, *tumba*, *propugnaculum*, *municio*, *palatium*, *palota*, *aula*, *thalamus*, *terem*, *salle*, *domus* (*lapidea*, *firma*, *fortis*, *fortificata*, *secura*, *defensiva*, *defensabilis*, *accasamento*), *maison forte*, *maison de cense*, *maison monable*, *manoir*, *repaire*, *receptum*, *blockehus*, *Liz*, *moated site*, *Wasserburg*, *Adelsitz*, *festes Haus*, *manor house* i drugi (Virágos 2006: 19). Uočljiv je problem značenja tih riječi. Ponekad ista riječ stoji za različite objekte u različitim jezicima. Još je više uočljivija razlika u vremenu: isti termin mogao je imati različito značenje kroz stoljeća. I danas je u stručnoj burgološkoj i kastelološkoj terminologiji prisutan svojevrsan nered. Taj suvremeni kaos u terminima ima svoje prethodnike i u samome srednjem vijeku. U srednjovjekovnim povijesnim izvorima nude se višestruki termini za isti objekt ili istu vrstu objekta, bez razjašnjavanja sitnih razlika, i s rijetkim slučajem mogućnosti jasnog povezivanja termina s arheološkim nalazištima.

U preciziranju značenja naseobinskih oblika, tj. objekata u vremenu ranog feudalizma u Slovačkoj pomoću pisanih i govornih izvora okušao se P. Ratkoš, pokušavši na taj način istražiti i mogućnosti izvorne funkcije pojedinih tipova lokaliteta. Ustanovio je da se u latiniziranim spisima njemačkog podrijetla upotrebljava izraz *hringus* (lat. *circulus*) koji se odnosi na avaro-slavenske utvrde s tzv. „Kammer“ strukturom bedema (bedem ojačan unutrašnjom drvenom konstrukcijom u obliku sanduka). Ovom starom tipu utvrda približavaju se, prema Ratkoševim istraživanjima, gradišta iz 11.–13. st. koja su poznata pod mađarskim imenom *szolgygyör*. Izrazi koji završavaju na *-burg* (npr. *Brezlawaspurch*) mogu

označavati vazalno privatno sjedište, ali i kneževski grad (*Burgstadt*) (kao npr. *Reganesburch*). Međutim *burgus* znači od 13. stoljeća predgrađe bez zidova i sinonim je sa suburbijem (*suburbium*). Učestalo se javlja termin *civitas* koji ima više značenja: gradski burg/mjesto (*Burgstadt*) (npr. *civitas Dowina* – Devín s okolicom), županijski burg, odnosno burg nakon 11. stoljeća. Sinonim terminu *civitas* je *urbs*, i to isključivo u 9. stoljeću, a u kasnijim vremenima *suburbium*, odnosno suburbani, *burgenses*.⁶ U 9. stoljeću se rijetko javlja *castrum*, a od 12. stoljeća taj termin dolazi u značenju burga u vezi sa *civitas* (županijski burg). Terminom *munitio* označavan je sustav bedema. *Castellum*, odnosno *castella* su bili manji burgovi (slovački *hrádky*) u okvirima državne ekonomije. Starija oznaka gospodarskog dvora *curtis* mijenja se od 11. st. u termin *curia*, ali također sa značenjem dvora, npr. kraljevskog dvora. I termin *villa* je promijenio sadržaj; on od 11. st. označava selo. Ratkoš je zamijetio da u izvorima nedostaje latinski izraz za utvrđeno selo kao i za zasebne dvorove seljaka prije 13. stoljeća (Ratkoš 1978: 253–254).

Termini koje najveći broj stručnjaka izdvaja kao ključne za promatranje vrsta kasnosrednjovjekovnih utvrda i njihovih funkcija su tri tipa plemićkih nastambi odnosno sjedišta – *castrum*, *castellum* te *curia*, pri čemu *curia* ima izražen rezidencijski karakter. Međutim, pri pokušaju primjene te klasifikacije na arheološki istražene lokalitete ili postojeće utvrde, arheolozi su naišli na poteškoće. Za očekivati je bilo da će se tako velika promjena kao što je promjena u načinu gradnje burgova i širenju novog tipa burgova odraziti i u latinskoj terminologiji, međutim kancelarijska se praksa u 13. st. nije promijenila u latinskom vokabularu. Zemljane utvrde starog stila i novi kameni burgovi su jednako zvani *castra*. Nije čak niti bilo stalne upotrebe termina za različite veličine fortifikacija: primjerice pusti burg Boldogkóvára je bio *castrum*, a isti tip kule u Körmendu zvan je *turris*, dok je Simontornya («kula Šimona») nazivana *castrum et turris*. Riječ *castrum* je značila branjeno mjesto općenito uključujući dakle i kulu, utvrđeni samostan, utvrđeni grad (u značenju gradskog naselja), odnosno grad branjen zidinama, jednako kao i burg (Fügedi 1986: 60). Kontinuitet nazivlja nije začuđujući uzme li se u obzir kako nova arhitektura ustvari nije promijenila osnovnu funkciju burgova. Kameni su burgovi kao i ranije inačice služili kao mjesta koja su branila svoje

6 Termin *civitas* u ranosrednjovjekovnim izvorima M. Šolla prevodi kao gradska općina. Poljski i češki arheolozi opredjeljuju termine *civitas* i *urbs* kao naseobinski centar (za razdoblje 10. i 11. st. *civitas* se tumači u određenim prilikama i kao kneževski centar), a *oppidum*, *castellum*, *castrum* kao centre s prvenstveno vojnom funkcijom. Glavni kneževski centar s vrhovnom svjetskom upravom i crkvenom organizacijom dobiva i dodatak *metropolis* (Prag, Libice, Krakov, Gniezno). Termin *urbs* susreće se u povijesnim izvorima rjeđe i to u istom značenju kao *civitas* (glavna prijestolnica), ali i širem (u 12. st. Prag, Višegrad, Libica, Nitra, Žatec...). *Castellum* je grad, gradište manjega značaja. *Castrum* također ne znači da se radi isključivo o vojnom centru. Značaj drugorazrednog centra ima i *oppidum* (Chlumec, Malín, Litomyšl, Levý Hradec i Děvín koji je kasnije u 12. st. preinačio svoju izvornu funkciju velikomoravskog gradskog centra) (Šolle 1984: 11–12).

naseljenike i svoj posjed. Zaštita kao svrha i utvrđivanje kao postupak, zajednička je značajka svim spomenutim obrambenim naseljima koji su svi bili dio zajedničkog obrambenog sustava.

Prema Virágosu riječ *castellum* značila je manji burg: branjeno zdanje koje se razlikovalo od burgova po obliku, veličini, čvrstoći ili građevinskom materijalu. *Castrum* je značio i danas znači burg. Stručnjaci najteže luče *castrum* i *castellum*. Na sadašnjem stupnju istraženosti u Mađarskoj poznato je oko 400-500 *castella* iz pisanih izvora, ali samo ih je 10% istraživano arheološki. Definiranje razlike između burga (*castrum*) i manjeg burga (*castellum*), kako se izražava Virágos, kao i odgovor na pitanje koji su sve tipovi malih burgova postojali, ostaje prvenstveno zadaća budućim arheološkim istraživanjima jer pisani izvori o tome ne daju dublje podatke. Prijedlog jednostavne distinkcije između *castruma* i *curiae* dao je Belo Polla prema kojemu razliku između burga i *curiae* čini prisutnost zdanja koja imaju veze s gospodarstvom u slučaju kurije. Međutim, takvo se tumačenje smatra prevelikim pojednostavljenjem (Virágos 2006: 21). *Curia* može biti svaki pojedini komad zemaljskog imanja (s bilo kakvim objektom ili zgradom na njemu, pa i burgom) koji je u vlasništvu plemstva, odnosno koji je posjedovan prema pravima plemića. Ista riječ se upotrebljava i za majure. Taj tip objekata nije utvrđen ili je malo utvrđen. *Curia* znači i dvor u pravnom smislu. Na području srednjovjekovne Slavonije su, za sada, arheološki istraživane jedino kurija kod Orahovice te utvrđena kuća na nalazištu Osijek Vojakovački-Mihalj, koja je vjerojatno imala funkciju kurije (Tkalčec 2019b: 158-164; Emić 2021).

Pri kraju razdoblja kasnog srednjeg vijeka posebice se zamjećuje nedosljednost u uporabi termina *castrum/castellum*, koji se naizmjenično koriste za jedan te isti lokalitet. Primjerice, u tome razdoblju u Ugarskoj znatan dio posjeda pripadao je srednjoj grupi magnata u koju je spadala i porodica Bánfi od Alsó Lendave. Jedna grana te porodica stekla je dobra na jugu, pa tako burg Stupčanicu u Slavoniji te utvrdu na trgovištu *Veröce* (Virovitica), koju su odabrali za svoju rezidenciju i koja se spominje kao *castrum* i kao *castellum*. U dozvolama kralja Matije Korvina za gradnju utvrda često se koristi izraz *castellum* i onda kada gospodar želi podići zdanje koje je vrlo slično klasičnim *castra*. Za razjašnjenje ovog pitanja predstoji veliki istraživački zadatak, no za sada se čini da jasno odvajanje *castra* i *castella* u kasnom srednjem vijeku ne odgovara historijskoj stvarnosti. I kod jednih i kod drugih su postojali različiti graditeljski oblici. Ipak, može se povući jedna sličnost kod tih utvrda s kraja 15. stoljeća a to je da su se nalazile na lakše pristupačnim mjestima, na brežuljku pored naselja ili u samome naselju umjesto na visokim brjegovima i u gorju (Feld 2004: 66, 73-74). Čini se da se miješanje termina *castrum* i *castellum* učestalije događa krajem srednjeg vijeka te da se učestalije odnosi na burgove i utvrde nizinskog tipa ili one podignute na blaže povišenim terenima, iako niti to uvijek nije pravilo. Slično imamo, primjerice, i za drveno-zemljanu utvrdu, odnosno

gradište Gradina u Gudovcu kod Bjelovara za koju bi bilo za očekivati da se naziva *castellum*, međutim njen vlasnik magister Petar, koji je imao bliske veze sa zagrebačkim biskupom Osvaldom Thuzom te sa samim kraljevskim dvorom u Budimu, tu je utvrdu naizgled skromnih graditeljskih dostignuća ponekad nazivao i terminom *castrum*, želivši naglasiti njezin (odnosno svoj) veći značaj (Tkalčec 2005: 51).

Općeniti je zaključak kako su latinski termini u srednjovjekovnim izvorima vrlo problematični jer je nazivlje lokaliteta podlijegalo i subjektivnim doživljajima. Neki lokalitet je oblikom ili veličinom utjecao na to da ga se smatra više ili manje značajnim nego što bi to bilo objektivno. Na način opisivanja lokaliteta mogle su utjecati i posebne namjere vlasnika – ukoliko je prodavao svoj posjed, nazivao ga je višom kategorijom (burgom) kako bi postigao višu cijenu, iako se možda nije radilo o utvrđenom objektu tipa burg već samo o kuriji (Virágos 2006: 21-22). Srednjovjekovni izvori nisu razlikovali uvijek jasno i apsolutno značenje nekog termina (Gabriel 2002: 502). Prema tome, upotreba određenog latinskog termina ne ovisi isključivo o stupnju fortificiranosti objekta, te upravo zato pitanje terminologije treba promatrati iz gledišta funkcionalnosti temeljene na arheologiji i arhitekturi.

Unutar Njemačkog Carstva uz latinske rano dolazi do uporabe i germanskih termina. Na području slovenske Štajerske prije 1100. godine spominju se samo dva burga - Rajhenburg-Brestanica i Slovenj Gradec. U prvoj polovini 12. stoljeća spominje ih se šesnaest, u drugoj polovini osam, a od prve polovine 13. stoljeća broj spomena burgova se vidno povećava (24 pa 34 itd.). U 12. i dijelu 13. stoljeća najčešće se označavaju kao *castrum*, a kasnije taj termin mijenja njemačka riječ *vest*, rjeđe *hvs*, *haws* ili *hovs*. Oznaka *turris* samo je pet puta korištena i to u 13. stoljeću. Od druge polovine 14. st. burgovi se počinju označavati i kao *stolp*, a takvi izrazi su uvijek označavali manje komplekse (Stopar 1977: 18).

U Hrvatskoj se pitanje latinske terminologije provlači kroz radove više autora, no rijetko se koji autor bavio izričito tom problematikom. Lelja Dobronić je primijetila da je uglavnom do 15. stoljeća u uporabi naziv *castrum* (uz naziv službe *castellanus*), a kasnije se izrazi *castrum*, *castellum*, *arx* i *fortalitium* javljaju usporedo. Istaknula je kako proučavanje latinskih i hrvatskih termina ostaje daljnji zadatak istraživanja, a ona se opredijelila za izraz „utvrđeni grad“ (Dobronić 1979: 71). Na tom istraživačkom putu latinske terminologije nalazi se vrijedan rad Ane Deanović, vrsne poznavateljice vojnog renesansnog graditeljstva na obalnome području, pisan s aspekta povijesti umjetnosti, u kojem je autorica dala pokušaj sustavnog pregleda i tumačenja pojave pojedinih fortifikacijskih termina (Deanović 2001).⁷

7 Članak je objavljen u *Rad JAZU*, knj. 381 (Razred za likovne umjetnosti, knj. VIII), Zagreb 1978., 35-48. Posmrtno je izašla knjiga izabranih članaka autorice u kojoj je ponovno objavljen i taj rad (Deanović 2001).

U oblikovanju postojeće hrvatske stručne terminologije uočljivo je pozivanje na nazivlje u povijesnim izvorima kao i tvorenje novih historiografskih termina. Prije svega u hrvatskoj terminologiji su to *grad* ili *burg*, njegovi osnovni elementi obrambenog sustava poput kula, obrambenih zidova i prokopa, zatim je tu *gradište* (ili *mota*) s obrambenim jarkom i zemljanim bedemom te *kaštel* pravilne dispozicije s ugaonim kulama. Čitav je niz, naravno, pojmova koji поближе označuju pojedine spomenute termine, odnosno funkciju određenih građevina, primjerice branič-kula, stambena kula i dr. Valja istaknuti kako se ovdje raspravlja isključivo o onim graditeljskim elementima koji su ključni za arheologiju, dakle onima koje će arheolog zateći prigodom arheoloških iskopavanja i na osnovi čijih će ostataka (uz ostale pronalaskе i izvore) tumačiti značenje i funkciju objekata ili dijelova objekata.

1.2.1. BURG I KAŠTEL

Termin *burg* koristi se već dugi niz desetljeća u stručnoj terminologiji usporedo s izrazima *grad*, *stari grad*, *srednjovjekovni grad*, *utvrđeni grad*, *feudalni grad*, *plemički grad*, *kameni grad* ili *tvrdi grad*, ponekad i *kastrum*, zatim složenice poput *feudalni tvrdi grad* ili *utvrđeni plemićki grad*.⁸ Preuzimanje njemačkog termina *burg*, koji izvorno potječe od grčke riječi *pyrgos* u značenju utvrđeno naselje ili podgrađe, već se odavna odrazilo u hrvatskom stručnom nazivlju nizinskih utvrda okruženih vodom, za koje je potpuno uvriježen njemački termin *Wasserburg*, dok hrvatska inačica *vodeni grad* nije toliko uobičajena. Kada kažemo «*wasserburg*», odmah je jasno značenje izrečenog pojma. Jednako tako je i s terminom *burg* - znamo da se pojam odnosi na izdvojenu utvrdu velikaša, plemića ili vladara, okruženu nekim vidom fortifikacijskog sustava. Iako bi se možda ispravnijim činilo u hrvatskom jeziku za *burg* koristiti naziv slavenskog podrijetla *grad*, uporabom potonjega dolazimo do problema u izražavanju distinkcije između gradskih aglomeracija i gradskih naselja, tj. *grada* u značenju urbane cjeline, termina *grada* u značenju utvrđenog sjedišta feudalca ili vladara. Posebice to dolazi do izražaja u slučajevima kad u *gradu* (urbanoj cjelini) imamo zasebni *grad* plemića (*burg*). Mnogi stručnjaci iz slavenskih zemalja ne susreću se s takvom poteškoćom jer za *grad*-urbanu cjelinu imaju ustaljeni naziv *mjesto*, te im termin *grad/hrad* označava zasebnu utvrdu. U srednjovjekovni latinski *burgus* je relativno kasno ušao i to isključivo u značenju podgrađa ili predgrađa utvrđenih naselja, a nikad u značenju feudalnoga grada. I Ana Deanović je primijetila da je termin *burg* možda nepravedno unesen u našu stručnu terminologiju u želji da se razlikuje feudalni grad

od naselja. Pritom se ustvari zanemarila podudarnost u višeznačnosti oba izraza – latinskoga *castrum* i hrvatskoga *grad*; oba imaju dvojako značenje – utvrđeno naselje i grad (Deanović 2001: 83). S druge strane, uvođenjem termina *burg* uspjelo se izbjeći ponavljanje te opisno objašnjavanje i pojašnjavanje koje bi bilo nužno u pojedinim radovima u kojima je riječ i o *gradu* - gradskom naselju i o *burgu*.

Burgovi danas arheolozima i povjesničarima predstavljaju veliki izvor podataka o načinima funkcioniranja društva na različitim planovima života. Kako se izrazio H. W. Böhme, burgovi su multifunkcionalna zdanja srednjeg vijeka višenamjenskog karaktera. Burg je sjedište plemićke obitelji, zatim centar veleposjedničkog kompleksa, središnja točka gospodarskih djelatnosti područja, te konačno, burg je utvrđenje s graditeljskim obrambenim elementima (Böhme 1996: 12). Burg u srednjem vijeku predstavlja organiziranu moć koju u feudalnoj društvenoj situaciji zrcali u trostrukturiranom obliku, odnosno u hijerarhiji koncipiranoj na principu *oratores*, *bellatores*, *laboratores*, koja sa sociološkog stajališta čini opće prihvaćeno poimanje mentaliteta srednjeg vijeka. *Oratores* su pokrivali sferu izražavanja moći u pravnom, magičnom i religioznom aspektu, *bellatores* su bili prisutni u aktivnoj i defenzivnoj borbi, dok su *laboratores* osiguravali sredstva za temeljne životne potrebe i prosperitet (Slivka 2004: 265).

Općenito se tipologija burgova prema topografskome kriteriju kod većine autora dijeli na visinske burgove (na sljemenima brijegova, na brdskim jezičcima, padinama) i nizinske (često okruženi jarkom ispunjenim vodom - *wasserburgovi*), a prema arhitektonskome se u stranoj literaturi dijele na burgove bez kule, burgove sa središnjom kulom (njem. Turmburgen), s prednjom kulom (njem. Frontturmburgen), burgove s čeonim, štitnim zidom (njem. Schieldmauerburgen). Burg kao dominantna posjeda treba ujedno simbolizirati i moć vlasnika. Brijeg općenito ima takvu funkciju u ljudskom umu i to oduvijek – u prapovijesti, antici pa i u srednjem vijeku. Tako i kule imaju značenje brijega, približavanja nečem moćnom i nadnaravnom. Glavna kula je objekt, tj. kula koja dominira u tlocrtu nekog burga. Funkcija joj je ne samo to što je glavni obrambeni element, često i zadnji, nego je i simbol moći koju predstavlja burg. Pri tome je u principu isto radi li se o obrambenoj ili refugijalnoj funkciji (u srednjoeuropskoj terminologiji raširen termin *Bergfried*; eng. *keep*) ili stambenoj funkciji kule (franc. *donjon*, njem. *Wohnturm*, eng. *residential tower*).

U svom izvornom smislu objedinjenja reprezentacijskih, vlastelinskih i rezidencijsko-obrambenih funkcija kao i iskaza simbola moći, burgovi (Zeune 1996) mogu biti gradski, gradske ili trgovišne utvrde, palače/dvorci/rezidencije/kaštelski tipovi burgova, državni/upravni burgovi, dinastički burgovi, burgovi visokih crkvenih osoba (biskupski, katedralni), samostanski burgovi, crkveni burgovi, utvrđene crkve, namjesnički burgovi, burgovi

8 U suvremeno doba pojedini povjesničari umjetnosti i povjesničari opredijelili su se za izraz *plemički grad* (D. Miletić, K. Regan), dok ostali rabe i druge izražajne varijante toga pojma *kastrum*, *burg*, *utvrđeni plemićki* (*feudalni*) *grad* (M. Kruhek, Z. Horvat), pri čemu i kod njih u posljednje vrijeme preteže uporaba termina *burg* (Z. Horvat, N. Budak).

viteških redova, ministerijalni burgovi, burgovi nižeg plemstva, garnizonski burgovi pa sve do „burgova“ koji služe isključivo u obrambene svrhe, burgova carinarnica/mitnica, stražarnica i pograničnih utvrđenja o čemu postoji brojna inozemna literatura, a ističemo dva toma opsežnih sinteznih djela pod uredništvom Udruge njemačkih burgologa pod nazivom *Burgen in Mitteleuropa* (Böhme et al. eds. 1999, gore citirano u: Bd. I, na str. 185–191). Arheološka, pa i arhitektonska i povijesno umjetnička istraženost burgova u ostalim zemljama srednje Europe na zavidnoj je razini u usporedbi sa stanjem u Hrvatskoj čemu je uzrok svakako i veoma mali broj istraživača koji se u Hrvatskoj bavi burgovima, kao i činjenica da su arheolozi dosta kasno počeli pokazivati zanimanje za burgove koji su prije bili „rezervirani“ za druge struke – povjesničare i povjesničare umjetnosti.

Pojavom nove vrste oružja krajem 15. i u 16. stoljeću, topništva za razliku od dotadašnjeg ratovanja hladnim oružjem, u srednjovjekovnoj Slavoniji dolazi do graditeljskog prilagođavanja utvrda novim potrebama obrane te se javlja novi tip utvrde – *kaštel* (njem. *Schloss*, franc. *chateau*, talijanski *kastello*), čiji naziv je nastao prema latinskome *castellum*, a koji vremenski pomalo izlazi iz okvira ove teme, no valja ga spomenuti zbog njegovih oblikovnih obilježja s kojima se arheolog susreće na terenu. Kaštel je tlocrtno pravilan, najčešće izrazito četvrtast, a odabrano mjesto gradnje prilagođava se prethodnom planu gradnje (Kruhek 1994: 180). Kaštel može biti okružen jarkom ispunjenim vodom i zemljanim bedemom te se njegovi ostaci, ukoliko je arhitektura potpuno uništena, raznesena ili se njeni ostaci nalaze pod zemljom, doimaju poput gradišta. U Hrvatskoj je uvriježeno mišljenje da su takvi kašteli građeni tek od kraja 15. stoljeća (poneki autori dozvoljavaju dataciju već na prijelazu 14./15. st.) i to prvenstveno u vojne i obrambene svrhe (Horvat 2020). Na njima su bili podignuti zidani objekti za stanovanje vojnih postrojbi, a pojedini dijelovi služili su i kao rezidencije plemićkih obitelji ili kaštelana. Još u 16. stoljeću gradnja kaštela je učestala za razliku od burgova koji se ili napuštaju ili nastoje obnoviti i prilagoditi novim potrebama obrane. Takav tip utvrda, između ostaloga, bio je predmetom istraživanja arheologa u Slovačkoj. Radeći dugi niz godina na bazi podataka osnovnih tipova feudalnih sjedišta od 9. do 19. stoljeća u Slovačkoj, A. Ruttkay je došao do broja od preko 1200 objekata. Od toga do kraja 17. stoljeća, odnosno do kraja osmanlijske prisutnosti u srednjem Podunavlju, taj je broj iznosio oko 660 objekata. Između njih 194 objekata opisanih je kao kaštel, tj. *Fortalitium seu Castellum*, utvrda okruženih jednim jarkom ispunjenim vodom te palisadom. Najstariji kašteli kao plemićka sjedišta bili su situirani u centru gospodarskih posjeda s više naselja i uvelike su utjecali na razvoj i rast naselja jer im je vlasnik davao privilegiran položaj preko, primjerice, uspostave trgovačkih razmjena robe (Ruttkay A. 2004: 215–216). Uočljiv je veliki broj takvih lokaliteta od 16. stoljeća.

Kašteli toga tipa nastali su na novim mjestima, ali često i na mjestu srednjovjekovnog nizinskog burga ili *wasserburga*, što je i arheološki dokazano na više primjera. Kontinuitet feudalnog imanja u zaposjedanju istoga mjesta i položaja zamjetan je do novoga vijeka (Ruttkay M. 1993: 401).

Potrebno je ipak naglasiti da su zidane utvrde četvrtastog tlocrta s kružnim kulama na uglovima, dakle burgovi tipa kaštel, poznate još od kraja 12. st. u Francuskoj. Na području istočne Njemačke i zapadne Poljske od 13. st. susreću se kašteli s kvadratičnim ugaonim kulama (Meckseper 1999: 93, 100). Ti su kašteli predstavljali prvenstveno plemićke utvrde-stanove izrazito defenzivne uloge, odnosno to su bili kašteli u smislu posjeda feudalaca, a ne u smislu vojnih postaja kasnog srednjeg vijeka. Impulsi za takve burgove pravilne dispozicije, poznate u nešto starijoj literaturi kao kašteli talijanskog tipa s kvadratičnim kulama na uglovima, dolaze na područje Slovačke u 14. stoljeću (Čaplovič et al. 1985: 249; Slivka 2004: 282). U Moravskoj je talijanski tip kaštela zabilježen već u 13. stoljeću, odnosno u njegovoj drugoj polovini (Měřínský 1981: 193; Kouřil et al. 1990: 232), kao i u Češkoj (Durdík 1978: 51). Takozvanim *burgovima kaštel tipa* osobito se posvetio Tomaš Durdík. Među njima luči francuske burgove kaštel tipa – koji imaju sustav kružnih flankirajućih kula i pogodni su za aktivnu obranu. Javljaju se u Francuskoj pod Filipom Augustom i uvezeni su u Češku vrlo brzo direktno iz Francuske, npr. burg Tyrov s čijom se izgradnjom započelo 1230., a završilo 1249. godine (Durdík 1994: 9). Drugi podtip burgova kaštel tipa, tzv. talijanski tip kaštela Durdík u novijim radovima zove *burgovima kaštel tipa Srednje Europe* ili *srednjoeuropskim tipom kaštela* jer su, prema novijim istraživanjima, podizani u Austriji, zatim Češkoj, a iz Češke je utjecaj išao u Mađarsku (npr. Köszeg), dok ih u Moravskoj u 13. stoljeću, prema njegovom mišljenju, još nema. Što se tiče njihovih početaka prvo se mislilo da je to bilo za Premislovića, za kralja Otokara II. (1253.–1278.) koji je takvim tipom burgova želio pokazati aspiracije na carsko prijestolje, ali vjerojatnije je to izazvano potrebom izgradnje tipa burga koji će se uklopiti u novoosnovane kraljevske gradove. Pojava tog tipa u središnjoj Europi utjecala je na paneuropski dizajn (Durdík 1991: 72; 1994: 140, 143, 239; 2000: 47). Novija istraživanja ističu usku povezanost kaštelskih burgova s kraljevskim kućama i familijama, odnosno takav dizajn burgova se identificira kao eksplicitno monarhijski graditeljski izričaj statusnog simbola vlasnika za razliku od regionalnih i lokalnih aristokrata koji su u izgradnjama svojih burgova slijedili druga načela primjerena njihovom statusu (Schicht 2020: 65).

1.2.2. GRADIŠTE I MOTA

Terminom *gradište* obuhvaćena su srednjovjekovna nalazišta visinskog ili nizinskoga tipa koja se sastoje od središnjeg uzvišenja (moguće i od više uzvišenja, pa su prema tome dvojna ili višedijelna), okruženog jednim ili više pojasa obrambenih jaraka i bedema. Izraz gradište

u hrvatskoj stručnoj terminologiji koristi se za sve vrste srednjovjekovnih lokaliteta koji imaju takva morfološka obilježja, neovisno kojem vremenskom isječku srednjega vijeka pripadali. Gradištima ili gradinama su povjesničari iz kraja 19. i početka 20. stoljeća nekad nazivali mjesto ostataka burga u smislu ruševine utvrde, da bi Zdenko Vinski sredinom 20. stoljeća dao prijedlog da se u stručnoj terminologiji *gradište* upotrebljava za srednjovjekovna utvrđenja (a pojam *gradina* za prapovijesna), napominjući kako je *gradište* terminološki pogodan pojam za srednjovjekovna utvrđenja već po Eisnerovoj podjeli ranoga srednjeg vijeka na starije, srednje i mlađe gradišno doba (*doba hradištní*) (Vinski 1949: 223). Prijedlog Z. Vinskoga udomaćio se u hrvatskoj arheološkoj terminologiji, pa i povijesnoj i drugih srodnih struka i znanstvenih disciplina, međutim došlo je do situacije da su mnoga gradišta diljem sjeverne Hrvatske *a priori* pripisana „slavenskim gradištima“, „gradištima doseljenih Slavena i Hrvata,“ „župskim gradištima“, odnosno „centrima ranosrednjovjekovnih župskih gradova“, ili pak „ranosrednjovjekovnim gradištima – utverdama protiv Mađara“, o čemu u Hrvatskoj nema adekvatnih potvrda u arheološkim istraživanjima. Do toga je došlo zbog nedovoljnog poznavanja tipova nalazišta obrambenog i obrambeno-stambenog karaktera te tipologije keramičke građe pronađene na tim lokalitetima, o čemu je više pisano na drugome mjestu (Tkalcic 2020).

Ovdje valja napomenuti i to kako se u stranoj stručnoj literaturi u posljednje vrijeme sve manje koristi njemački ekvivalent toga termina – *Burgwall* (ili *hradiště/hradisko*, *gródzisko*, *gorodište* u slavenskim jezicima) a sve se više koristi izraz *Burg* i za ranosrednjovjekovna gradišta. Naime, u slavenskom govornom području su se gradištima (*Burgwälle*) označavali areali, mahom velikih površina, utvrđivani drveno–zemljanim konstrukcijama, kao velikomoravski centri i slavenska utvrđena naselja. Na mnogima od njih obavljena su i arheološka istraživanja koja su pružila dublja saznanja o funkcioniranju tih utvrđenih naselja i centara.⁹ Kod nekih od njih postoji kontinuitet do novoga vijeka, kao što je to primjerice kod Nitre (Fusek 1993; Hanuliak 1993; Bialeková 1996; Bednar 1998; Bóna, Lukačka 2002: 266; Lukačka, Bona 2004: 156),

Bratislave (Štefanovičová 1996; 2000) ili Praga (Frolík 1996; Richertová 1997; Boháčová 1998), no sve su to ustvari ranosrednjovjekovne protourbane cjeline.

Arheolozi su postavili pitanje kada se ti lokaliteti mogu označavati gradištima, a od kada burgovima. Pojedini su došli do zaključka kako u slučaju prisutnosti centralne funkcije za označavanje tih tipova utvrđenih naselja valja upotrijebiti oznaku ranosrednjovjekovni burg ili grad (Bratislava, Devin), ili gradsko mjesto (Mikulčice, Staré Město-Uherské-Hradiště, Nitra), dok je termin ranosrednjovjekovno gradište ostao „rezerviran“ za obična utvrđena naselja 9. st. (Štefanovičová 2002: 231), no ne samo toga stoljeća. Došlo se do spoznaje da se zamjena drveno–zemljane utvrde kamenom utvrdom ne može smatrati prijelomnom točkom za upotrebu tih termina, kako se to prije smatralo, jer, primjerice u Nitri, kamena se utvrda zamjenjuje drvenom na prijelazu s 11. u 12. stoljeće kada burg još ima sve osnovne funkcije ranosrednjovjekovnog gradišta. Zidane kamene fortifikacije nalazimo i na drugim utvrđenim ranosrednjovjekovnim naseljima, koja su propala početkom razvijenog srednjeg vijeka.¹⁰ S druge strane, drveno–zemljane fortifikacije, koriste se do izmaka srednjeg vijeka, ponešto u manjoj veličini i pri tom su najčešće u posjedu nižeg plemstva.¹¹ Takve su činjenice dovele istraživače do zaključka kako pojam gradište (*Burgwall*) ne pokriva niti vremensko opredjeljenje niti graditeljski tip utvrđenja. Pojam gradište prije važi za opis jedne neistražene odnosno nedatirane utvrđene površine, dok za datirana ranosrednjovjekovna utvrđena naselja u njemačkoj i mađarskoj terminologiji u novije vrijeme postoji prihvaćena oznaka *ranosrednjovjekovni burg*, koja nalazište karakterizira i vremenski i s funkcionalnog gledišta (Bednár 2006: 82). Nadalje, pojam *Burgwall* (a posebno *Wallburg*) arheolozi koji se bave srednjovjekovnom naseobinskom arheologijom, pa tako i obrambenim nalazištima, drže prikladnijim za oznaku prapovijesnih i protohistorijskih utvrđenih lokaliteta. Prema Alexanderu Ruttkayu *Burgwall* je, u kontekstu ranog i visokog srednjeg vijeka, još samo anakronizam koji opisuje optički efekt objekta, a nedostaje mu društveno–gospodarska osnova i funkcija takvih zdanja. Također, A. Ruttkay je iznio kako se ispostavilo da su dio navodnih «*Burgwälle*» ustvari zemljana kratkoročna utvrđenja koja su podizana u različitim vremenima, pa i u novome vijeku (kao i u slučaju hrvatskih gradišta). Slika o velikim gradišnim uređenjima dugoročne refugijalne funkcije, prema njemu, nema pravu podlogu u stvarnosti

⁹ Na području današnje Moravske su to npr. Mikulčice, Staré Město–Na valách, Staré Město–Uherské Hradiště (Galuška 1993; 1996; 1998; Procházka, Havlíček 1996; Poláček 1996a; 1998), zatim Pohansko (Vignatiová 1996; Macháček 2000), Znojmo (Klíma 1993), ili na području Slovačke Pobeďim (Bialeková 1998), odnosno Češke Budeč (Bartošková 1996; 2004), Klučov (Kudrnáč 1970; Bubeník 1998: 261–263) i Dubravčice (Profantová 1998). Potom su tu poznati arheološki istraživani slavenski kneževski i kraljevski centri poput lokaliteta Gars–Thunau u Donjoj Austriji (Szameit 1998) ili u Poljskoj Gdańska (Paner 1996) te kraljevskog centra Pjastovića u Ostrówu Lednicki (Kurnatowska 1996), zatim slavenski centar na visinskom gradištu Detva u Slovačkoj (Šalkovský 1994; 1998) te manje ranosrednjovjekovno gradište u funkciji stražarnice na Devinskoj Novoj Vesi – Na pieskach (Kraskovská 1962) ili na Devinu gdje je bila smještena pogranična vojna posada (Štefanovičová 1996; 2000).

¹⁰ Primjerice burgovi na Michalovom vrhu kod Kolačnog, burg Ilja na brijegu Šitno i u Zvolen–Motova u Slovačkoj (Bednár 2006: 81).

¹¹ Primjeri nizinskih burgova s drveno–zemljanom fortifikacijama i zdanjima su burgovi Branč–Arkuš i Kamenin. Burgovi s drveno–zemljanom fortifikacijama i zdanjima javljaju se i u pobjeđu Slovačke gdje ima izvora kamena – npr. Liptovská Mara, Divín, Uhorské nad Breznicom (Bednár 2006: 81).

jer su specijalizirani refugiji stvarno iznimni i rijetki (Ruttkay A. 2006: 381). Dakle, i u drugim slavenskim zemljama, kao i područjima germanskih zemalja koja su u njihovim istočnim dijelovima u ranom srednjem vijeku nastanjivali Zapadni Slaveni, arheolozi su se susreli s problemom pojma *Burgwall*, odnosno hradisko, gradište. Došli su do zaključka da se taj tip lokaliteta javlja u dužem vremenskom razdoblju, upravo kao što se to pokazalo i u Hrvatskoj, s time da u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka kasnosrednjovjekovna gradišta imaju karakter feudalnih sjedišta plemića, a ne (kneževskih) centara iz kojih su potencijalno izrastale trgovišne, administrativne i urbane naseobinske cjeline kao što je to karakteristično za razdoblje ranog srednjeg vijeka.

Prema tome, ostaje opravdanom situacija koja se spontano razvila u našoj stručnoj terminologiji, a to je nazivanje gradištima onih nalazišta koja svojim oblikovnim značajkama obuhvaćaju središnje, najčešće, povišeno mjesto utvrđeno obrambenim jarkom i bedemom. Ranosrednjovjekovna gradišta uglavnom su mnogo većih površina nego kasnosrednjovjekovna, međutim poznata su i ona manjih dimenzija, oblikovno slična kasnosrednjovjekovnim. Na području sjeverne Hrvatske do sada nije arheološki potvrđeno postojanje ranosrednjovjekovnih gradišta, svi poznati i zabilježeni lokaliteti potječu iz razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, o čemu će još kasnije biti detaljnije riječi.

Uz termin *gradište*, razmotren je u domaćoj arheološkoj akademskoj zajednici i termin *mota* za ovu vrstu lokaliteta iz razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka (Tkalčec 2008: 95–96) te ga neki autori procjenjuju kao možda čak primjereniji termin od gradišta (Krpmotić et al. 2017: 17). Naime, u zapadnoeuropskoj i zapadnosrednjoeuropskoj stručnoj literaturi (a kasnije prihvaćeno i u ponekim stručnim i znanstvenim radovima istočne srednjoeuropske literature) manje utvrde, kružnih tlocrta, nasipanih humaka, okruženih jarkom (ispunjenim vodom ukoliko je nizinska, ili suhim jarkom kod visinskih lokaliteta), ograđenih palisadom a sporadično i bedemom, ponekad i s podgrađima, poznate su pod terminom *motta* ili *motte*. Termin je preuzet iz francuskog *Château à motte* (utvrda na zemljanom nasipu), odnosno latinskome *mota* (Hinz 1981: 11–12). Prema R. Kunzeu *mota* je kružni brežuljak visine 5–12 m na kojem je podignuta kuća ili stambena kula (*Wohnturm*) od drveta ili kamena. Predstavlja oblik burga 11. stoljeća kojem, u pravilu, pripada još jedan gospodarski burg koji nije povišen. Termin dolazi vjerojatno od kraćenja latinskog izraza *terra mota* („pomaknuta zemlja“), dakle umjetno načinjen brežuljak, a u stručnoj terminologiji se ustvari taj pojam odnosi ne samo na umjetno nasipan brežuljak nego ujedno i na građevinu podignutu na njemu. Prema Kunzeovome mišljenju pravilnije bi bilo upotrijebiti termin *Mottenburg* ili *Turmhügelburg* umjesto *Motte*, odnosno *mota* (Kunze 1998: 45). Općenito se smatra da su mote nastale u sjevernoj Francuskoj već u drugoj polovini 10. st. (razdoblje razvijenog ili visokog srednjeg vijeka u Zapadnoj Europi započinje oko stoljeće ranije – u 10./11. st.

– nego na našim područjima i području Srednjoj Europe – 12./13. st.). Uskoro, u 11. stoljeću, taj se tip lokaliteta širi, pa se tako normanskim osvajanjima nakon 1066. godine mote pojavljuju i u Engleskoj. Istodobno, u 11. st., mote nastaju i na zapadu Srednje Europe na području Rajne (Hinz 1981: 65; Heine 1998: 148–149; Böhme 2000: 699). Dok u 12. i 13. stoljeću njihov broj u Francuskoj i Engleskoj počinje opadati, u istočnoj i južnoj Europi započinje vrijeme njihova cvata i tek tada dolazi do širenja i na područje sjeverne Europe, odnosno Skandinavije (Hinz 1981: 65–66; Fehring 2004: 156–157). U inozemnoj arheološkoj literaturi intenzivno se proučava rasprostranjenost mota i sličnih utvrđenih lokaliteta, (dakle kasnosrednjovjekovnih gradišta), za koja je zaključeno da su bili centralno-upravna i administrativna sjedišta ministrijala i lokalnog plemstva. Gledano s aspekta zapadnoeuropskog prostora, njihovo širenje u razvijenom srednjem vijeku u istočnu i južnu Srednju Europu promatra se kao odraz na istok usmjerene kolonizacijske politike, a razlika u kasnijoj pojavi ovog procesa na istočnim prostorima spram zapadnih u vezi je s procesima feudalizacije koji su bili drugačijeg karaktera i ranije započeli u zemljama srednjovjekovne Srednje Europe (Gutjahr, Tiefengraber 2003: 17).

Vezano uz termin *mota*, koji unutar sebe sadrži bitnu odrednicu – „nasip“, u inozemnoj se literaturi provlači i pitanje je li ispravno *a priori*, dakle bez provedenih arheoloških iskopavanja, smatrati da svaki ovakav lokalitet ima nasipano središnje uzvišenje. Naime, u nekim je slučajevima humak mogao biti oblikovan bez nasipavanja prirodno povišene konfiguracije terena, međutim ukoliko je riječ o lokalitetu koji odgovara konceptu mote i dalje se koristi taj termin (Hinz 1981: 24, 60; Gutjahr, Tiefengraber 2003: 16). Valja, dakako, napomenuti kako inozemni autori slavenskog govornog područja ponekad preuzimaju termin *motta* ili *motte*, međutim u mnogim slučajevima koriste domaću terminologiju, već kako je uspostavljena u pojedinim zemljama, (pokušavajući je uglavnom tek u prijevodima svojih rasprava približiti inozemnom čitateljstvu korištenjem termina „mota“) ili pak, u kastelološkim radovima u kojima se vode rasprave o funkciji i terminologiji određenog tipa utvrđenog lokaliteta, predlažu i nove termine.

1.3. UTVRDE SREDNJOVJEKOVNE SLAVONIJE

Nakon razdoblja zapadnoslavenskih ranosrednjovjekovnih gradišta, koja su južnim europskim područjima uglavnom izostala, krajem 12. stoljeća i početkom 13., a osobito nakon sredine 13. stoljeća slika arheoloških nalazišta obrambeno-rezidencijalnog karaktera korjenito se mijenja na čitavome srednjoeuropskom području. I na prostoru srednjovjekovne Slavonije ističe se pojava kamenih burgova te gradišta (sl. 1).

Sl. 1 Karta rasprostranjenosti burgova i gradišta na prostoru sjeverozapadne Hrvatske u odnosu na glavne srednjovjekovne komunikacije 13.–15. stoljeća; prikaz cesta prema Petrić 1993: 24 (izradila: T. Tkalčec)

Fig. 1 Map of the distribution of castles and small castles („gradište“ / Motte type) in the area of northwestern Croatia in relation to the main medieval communications 13th–15th century; roads overview according to Petrić 1993: 24 (made by: T. Tkalčec)

1.3.1. BURGOVI I KAŠTELI

Za burgove i istraživanje burgova u Hrvatskoj interes se javio još krajem 19. stoljeća, pa su poduzeta i neka iskopavanja, primjerice od strane grofa Kawanagha na lokalitetu Plemićki grad Vrbovec u Klenovcu Humskom (Tomičić et al. 2001b: 254). Međutim od takvih akcija nisu ostali nikakvi zapisi niti opisi, tek narodne predaje o tome kako se, primjerice u spomenutom slučaju, tražilo *zlatno tele*. U tom razdoblju javio se za burgove interes i u vrsnih povjesničara i prosvjetara, cijenjenih kulturnih djelatnika svoga vremena poput Radoslava Lopašića (1895; 1884–1889), Ivana Kukuljevića Sakcinskog (1869; 1870), potom na samom kraju 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća Vjekoslava

Klaića (1882; 1903; 1909; 1910) te Emilija Laszowskoga (1902) i Đure Szabe u prvoj polovini 20. stoljeća (1912; 1914; 1919; 1920; 1974). Upravo njihovi opisi stanja, objavljeni tlocrti, zatim Szabine fotografije, predstavljaju vrijedne dokumente o stanju i izgledu tih objekata. Podatke o tome da su tada provedena i neka iskopavanja dobivamo od V. Klaića, koji je obavljao iskopavanja na lokalitetu Krapina–Josipovac, odnosno Novi grad (Klaić 1909: 17–18). Arhitektonski snimci Mijata Sabljara i Martina Pilara iz 19. i s početka 20. stoljeća nerijetko su tlorisi na kojima se i danas temelje naša saznanja o pojedinim burgovima. Nadalje, u drugoj polovini 20. stoljeća pojavio se puno veći interes za burgove od strane povjesničara, povjesničara umjetnosti i arhitekata te na ovome mjestu

nije moguće niti spomenuti sve radove i autore, no navest ćemo ključne istraživače koji su se bavili burgovima i fortifikacijskim graditeljstvom poput Anđele Horvat (1979; 1980; 1985) i Sene Sekulić Gvozdanović (Sekulić Gvozdanović 1960; 1973; Gvozdanović S., Gvozdanović V. 1971). S aspekta proučavanja viteških i crkvenih redova, povijesno-topografskim metodama, temu je obrađivala i Lelja Dobronić (1952; 1979; 1984a; 1984b; 2002). Od velike su vrijednosti brojni radovi Zorislava Horvata (1972; 1987; 1995; 1996; 1997; 1998; 1999; 2002; 2004; 2005; Horvat, Filipec 2001) zaokruženi monografskim izdanjem (2014), koji je burgovima na području sjeverne Hrvatske pristupio analitički, obrađujući pojedine teme (obrambeni zidovi, braništa, vrata i ulazi, branič-kule, kapele u burgovima itd.), komparirajući naše fortifikacijsko graditeljstvo s inozemnim, određujući osnovne parametre razvoja u načinima gradnje ili pojedinih tehničkih rješenja, a ujedno je dao i argumentiranu dataciju pojedinih burgova na osnovi postojećih graditeljskih elemenata. Vrijedne analize brojnih zagorskih burgova s aspekta povijesti umjetnosti dao je Drago Miletić (1984; 1997; 1998; 1999; 2000) koji je u novije vrijeme svoje spoznaje objedinio monografski u sintezi o hrvatskim burgovima (2012). Na prijelazu iz 20. u 21. stoljeće povjesničari i povjesničari umjetnosti još veću pozornost posvećuju burgovima, no spomenimo ovom prigodom tek radove u kojima su obrađivali samu strukturu tih objekata kroz aspekte svojih struka i to na burgovima s područja srednjovjekovne Slavonije (Žmegač 1992; 1993; Regan 2000; 2003a; 2003b; 2004a; 2004b; 2007; 2013; 2017).

Od starijih arheoloških istraživanja svakako valja spomenuti radove Tihomila Stahuljaka na Samoborskom Starom gradu i Susedgradu i to za vrijeme ratnih vremena iz Drugog svjetskog rata (sl. 2). Radovi su rezultirali objavom brojnih pećnjaka (Stahuljak, Klobučar 1958), a kasnije i izložbom o Susedgradu (Prister 1998), dok je Samoborski muzej poduzeo kasnije i neka zaštitna konzervatorska istraživanja na burgu u Samoboru (Kušer 2010a; 2010b). Od arheoloških istraživanja provedena su u drugoj polovini prošlog stoljeća iskopavanja te konzervacija arhitekture na Garićgradu, pod vodstvom Dragice Iveković (1972) i Milana Kruheka (1972; 1974). Iako se tome radu pristupilo s velikim entuzijazmom kako voditelja tako i Muzeja Kutine i lokalne sredine, i sa željom uklapanja toga lokaliteta u kulturnu i turističku ponudu sredine, ipak do pune realizacije projekta nije došlo zbog poteškoća u nedostatku financijskih sredstava te podrške državnih institucija. Radovi su rezultirali saznanjima o funkciji pojedinih objekata i rasporedu zgrada unutar jezgre burga, kao i brojnim pokretnim arheološkim nalazima prezentiranim na izložbi. Izostala je arheološka objava stratigrafije slojeva i struktura, a što se tiče arheoloških nalaza, osim djelomične objave pojedinih nalaza u pojedinim izvješćima, stručno su obrađeni i objavljeni tek bogati i osebujni pećnjaci

Sl. 2 Zračni snimak samoborskoga burga (snimio: M. Duniskvarić, <https://www.flickr.com/photos/mdunisk/47409380511/in/photolist-2fept7g-YHLznb>, 17.12.2021.)

Fig. 2 Aerial image of Samobor Castle (photo by: M. Duniskvarić <https://www.flickr.com/photos/mdunisk/47409380511/in/photolist-2fept7g-YHLznb>, 17 December 2021)

(Bobovec 1992; 1994: 24–29; Škiljan 2011b) te nalazi stolne keramike (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2003b). Noviji radovi na Garićgradu, pokrenuti 2009. godine, koje provodi Hrvatski restauratorski zavod, uskoro će zasigurno rezultirati i vrijednim novim arheološkim spoznajama, a do tada Garićgrad i dalje plijeni pažnju povjesničara (Pleše 2014; Pisk 2016; 2019) (sl. 3). Sustavna arheološka istraživanja nisu se uspjela do kraja realizirati niti na Starom gradu Krapini, iako su započeta pokusna istraživanja Instituta za arheologiju dala izvanredne rezultate (Tomičić 1995: 118–124; 1999: 65–82). Objavljeni su nalazi tlocrta kapele burga, kao i tlocrt kompletnog očuvanog obrambenog sustava zidina srednjovjekovnoga burga te najznačajniji sitni arheološki nalazi. Ipak, ti su rezultati pobudili svijest o značaju lokaliteta te su arheološki radovi, iako ne sustavno, nastavljeni u par daljnjih sezona (Vekić 2007b; Tkalčec 2009; 2014) i pokrenuti su i nastavljeni konzervatorsko-sanacijski radovi na arhitekturi, a posebice u najnovije vrijeme na krapinskome renesansnome palasu. Još jedno istraživanje burga osamdesetih godina prošlog stoljeća nije našlo put ka daljnjoj realizaciji sve do pred par godina – to su dvije sezone provedenih arheoloških iskopavanja burga Kamengrad u Starigradu kod Koprivnice pod vodstvom Arheološkog muzeja u Zagrebu. Arheološka istraživanja obuhvatila su segment obrambenog zida burga građenog od opeke, rezultirala su otkrićem potpornjaka te pokretnih nalaza, koji su dijelom objavljeni, no daljnja su istraživanja usmjerena na položaj crkve s grobljem podno burga, iz kojih dobivamo podatke o odnosu obrambene cjeline spram sakralne (Demo 1984; 1986). Kamengrad je, međutim, pred koju godinu u potpunosti istražen od strane Gradskog muzeja u Koprivnici (Čimin 2014b). Veliki radovi, arheološka, arhitektonska i povijesno-umjetnička istraživanja kao i konzervacija, restauracija i prezentacija

Sl. 3 Središnja kula na Garićgradu, pogled od jugozapada (snimila: T. Tkalčec 2021.)

Fig. 3 Central tower at Garić Castle, view from the southwest (photo by: T. Tkalčec 2021)

arhitekture obavljani su na burgu Medvedgradu, pod vodstvom Drage Miletića iz Hrvatskog restauratorskog zavoda (sl. 4). Najveći dio planiranih radova na restauraciji i konzervaciji realiziran je, no za sada osim vrijednih objava zidanih struktura s aspekta povijesti umjetnosti i

arhitekture, objava arheoloških nalaza je izostala (Miletić 1984; Miletić, Valjato-Fabris 1987). Veliki su se radovi odvijali niz godina na orahovičkom Ružica gradu, koji su rezultirali objavom bogato opremljenog kataloga vrlo uspješne izložbe (Radić, Bojčić 2004). Arhitektonski sklop,

Sl. 4 Medvedgrad, pogled s južne kule na sjeverni dio kompleksa s kulom, kapelom i rezidencijalnim zgradama (snimila: T. Tkalčec 2017.)

Fig. 4 Medvedgrad Castle, view from the south tower to the northern part of the complex with the tower, chapel and residential buildings (photo by: T. Tkalčec 2017)

međutim, ostao je najvećim dijelom nezaštićen jer nije bilo dovoljno sredstava za konzervacijsko-sanacijske radove.

Od arheoloških radova koji su započeli u prošlom stoljeću, a čija je daljnja realizacija još u tijeku valja spomenuti istraživačke i konzervatorske radove na lokalitetima Stari grad Žumberak i Stari grad Tuščak pod vodstvom Damjana Lapajnea iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu (Lapajne 2006; 2007; 2008; 2009; Lapajne et al. 1989: 214; Lapajne, Mahović 2006). Potom valja istaknuti arheološko-konzervatorske radove Instituta za arheologiju na burgu srednjovjekovnog imena Vrbovec u Klenovcu Humskome kod Huma na Sutli koji su rezultirali s preko 50 objava (spomenimo samo neke – Tomičić et al. 2001; Horvat, Tkalčec 2009; Tkalčec 2010a; 2010b; 2010c; 2015a; 2019d), a koji su i dalje u tijeku (sl. 5).

Početak ovog stoljeća i novoga tisućljeća zamjetan je jedan novi entuzijazam i pokretački duh u istraživanju srednjovjekovnog fortifikacijskog graditeljstva, potaknut, rekli bismo, i novim zanimanjem više stručnjaka za srednji vijek i srednjovjekovnu arheologiju, ali potaknut i ključnim potezima na državnome nivou kao što su to osnivanje niza novih muzeja, poticanje sveobuhvatnih arhitektonsko-arheološko-povijesnih istraživanja pojedinih objekata u kojima će se otvoriti muzej i njihovo uklapanje u

kulturnu i turističku ponudu Hrvatske. Godine 2015., nakon započetih radova u prošleme stoljeću, nastavljena je obnova Starog grada Đurđevca (sl. 6), popraćena arheološkim istraživanjima, a koja je do sada rezultirala s uklapanjem ovoga lokaliteta u kulturno-turističku ponudu (Habunek Moravac 1971; Iveković, Ilakovac 1971; Drašković Vlašić 2016). Ujedno su pokrenuti i veliki europski i svjetski projekti u koje je i Hrvatska uključena, a u sklopu kojih se provode ili su provođena obimna sustavna arheološka istraživanja poput istraživanja Instituta za arheologiju Dvora knezova Iločkih u Iloku (izbor iz brojne literature – Tomičić 2004; 2007; 2011; Tomičić et al. 2008; 2009) ili pak međudržavni projekt u koji je uključeno arheološko istraživanje obrambenog sklopa oko Staroga grada u Varaždinu koja je obavljao Gradski muzej Varaždin (Šimek 2006a; 2008a; 2008b; 2012c; Čufar, Šimek 2008).

Uz ovako velike projekte pokrenut je i niz manjih. Institut za arheologiju je proveo pokusno arheološko istraživanje utvrde Gradišće na brdu Cukovcu kod Margečana i time arheološkim metodama osvijetlio isječak srednjovjekovlja kojega su tvorili tajnoviti crkveni i viteški redovi ivanovaca (Belaj 2004; 2005b). Za dublja saznanja bit će potrebno provesti daljnja arheološka istraživanja. Arheološki se istraživao i do tada široj javnosti te struci

Sl. 5 Zračni snimak burga Vrbovca (snimio: M. Vuković 2015.)

Fig. 5 Aerial image of Vrbovec Castle (photo by: M. Vuković 2015)

Sl. 6 Stari grad Đurđevac (snimila: T. Tkalčec 2019.)

Fig. 6 Đurđevac Castle (photo by: T. Tkalčec 2019)

potpuno nepoznati burg na području zvanom Židovina na južnim obroncima Ivanščice (Filipec 1999–2000). Kraća istraživanja provedena su na burgu na Malome Kalniku (Okroša Rožić 2008), a veća zaštitna istraživanja obavljena su i podno Starog grada Veliki Kalnik (sl. 7), pod vodstvom Gradskog muzeja Križevci, a u sklopu vodećeg projekta konzervacije zidane arhitekture burga Veliki Kalnik kojeg provodi Konzervatorski odjel u Zagrebu (Zloušić-Idaković 2004; Okroša Rožić 2006; 2007; Homen 2009). Zaštitna arheološka istraživanja poduzeta su i na Starom gradu Dubovcu (sl. 8) pod vodstvom Gradskog muzeja Karlovac te Instituta za arheologiju (Čučković Z. 2002; Čučković L. 2009; Tkalčec et al. 2011). Sustavna istraživanja, pak, pokrenuta su na utvrdi Paki kod Brezničkog Huma (i dovršena), pod vodstvom Gradskog muzeja u Varaždinu (izbor literature – Šimek 2006b; 2008c; 2010; 2012b), te na utvrdi Čanjevo kod Visokog, pod vodstvom Hrvatskog restauratorskog zavoda (navedimo samo izbor objavljenih naslova – Bekić, Sekula 2004; Bekić (ed.) 2008; Bekić 2010; Bekić, Čimin 2009; Pamić 2016). Na oba je lokaliteta provođena sustavno i konzervacija zidova. Sustavno su na varaždinskom području u novije vrijeme istraživane i utvrda, odnosno novovjekovni čardak Humščak kod Brezničkog Huma te srednjovjekovna utvrda Rute – Gradišće kod Podruta (Šimek 2012a; 2013; 2014a; 2014b; 2015a: 206; 2015b; Peharda 2016), a u zelinskom kraju u tijeku su sustavni arheološki i konzervatorski radovi na

burgu Zelingradu, započeti 2001. godine (Mačković 2003; 2008; 2009; Houška, Mačković 2011; 2013; 2016). Sustavna istraživanja kasnosrednjovjekovne utvrde Žeđin grad u Zrinskom Topolovcu, još uvijek nedefiniranog karaktera i tlocrta, započeo je Gradski muzej Bjelovar 2012. godine (Jakovljević 2015; 2016). Na istoku, na obroncima Papuka obavljana su sustavna istraživanja i konzervacija arhitekture utvrde Stari grad Sirač (Schejbal 2006; 2011; 2012; 2013; 2014; 2015). Institut za arheologiju pokrenuo je istraživanja Starog grada Pakraca (Belaj 2018) pri čemu su istraživanja koncentrirana na vrijedan nalaz ivanovačke crkve (Belaj 2019; 2020; Belaj, Papić 2021). Nakon četrdesetogodišnjeg zastoja započeta su istraživanja i planovi konzervacije i obnove nizinskog *wasserburga* Kolođvar kod Čepina (Šimić 1978; Višnjic 2016). Osobito su intenzivirana istraživanja burgova i utvrda na novogradiškome području. Kraća istraživanja provedena su na utvrdi Gračenica-Lehowacz kod Bačin Dola (Mihaljević 2012b), a u suradnji Gradskog muzeja Nova Gradiška i Konzervatorskog odjela u Slavonskome Brodu sustavno se od 2011. godine provode arheološka istraživanja utvrde Bijela stijena u općini Okučani (Mihaljević 2012a; Mihaljević et al. 2015a; 2016b), kao i ivanovačko-templarske utvrde Rašaška kod Bobara od 2012. godine (Mihaljević, Ivanušec 2013; Mihaljević et al. 2015b; 2016c; Ivanušec, Mihaljević 2015: 80–84). Niz godina Gradski muzej u Virovitici istraživao je obrambene zidine i kulu srednjovjekovne utvrde na mjestu današnjeg

Sl. 7 Burg Veliki Kalnik (snimila: T. Tkalčec 2021.)

Fig. 7 Veliki Kalnik Castle (photo by: T. Tkalčec 2021)

dvorca Pejačević u Virovitici (Salajić 2008; 2010; 2014; 2016a; 2016b) koja su nedavno okončana većim, još neobjavljenim istraživanjima Muzeja Grada Koprivnice. Od istraživanja gradskih utvrda nastavljeni su radovi na arheološko-konzervatorskim istraživanjima Starog grada u Čakovcu. Istraživanja čakovečke utvrde započeo je Muzej Međimurja u Čakovcu još u drugoj polovini prošlog stoljeća (Tomičić, Vidović 1985; Tomičić et al. 1994; Vidović 1987), u novom stoljeću vodstvo je bilo povjereno arheološkoj tvrtki Geoarheo, zatim Hrvatskom restauratorskom zavodu (Skelac 2005; Azinović Bebek, Pleše 2006), da bi u novije vrijeme Muzej Međimurja iznova preuzeo vodstvo arheoloških i geofizičkih radova na lokalitetu (Marciuš 2014; 2015; 2016). Hrvatski restauratorski zavod je pokrenuo istraživanja Cesargrada (Madiraca, Čimin 2009; Janeš 2011; 2013; 2014a; 2014b; 2015) i Kostelgrada (Janeš 2013; 2015; Janeš, Čataj 2011), zatim više utvrda moslavačkog i karlovačkog kraja poput već spomenutog Garićgrada te Krčina (Pleše 2014), zatim Jelengrada i Košutgrada (Pleše, Sekulić 2013; Sekulić, Pleše 2013b; Pleše 2016) i Bršljanca (Sekulić, Pleše 2013a), a pokrenuo je i okončao istraživanja na utvrdi Barilović koja su i monografski zaokružena (Azinović Bebek, Krmpotić (eds.) 2014). Konzervatorski odjel u Zagrebu proveo je manja arheološka istraživanja

i u jaskanskom kraju na utvrdi Turen Svetojanski (Vekić 2006). Arheološka istraživanja provedena su od strane više arheoloških tvrtki i ustanova u Dvoru Veliki Tabor (Škiljan 2007; 2012a; 2012b; 2019; Vekić 2007a; Špoljar 2010; Pavlaković 2010; Hirschler, Madiraca 2011). Muzeji Hrvatskog zagorja na svom su području istraživali i utvrdi Samci – dvorac Oršić (Pavlaković 2008; 2009; Škiljan 2013) te utvrdi Stari grad u Donjoj Stubici¹² čiji su opsežni radovi još u tijeku (Škiljan 2009; 2010; 2011a; 2016; 2018).

Od kaštela u razdoblju od 1998. do 2012. godine provedena su od strane Instituta za arheologiju sustavna istraživanja Starog grada u Ivancu – kaštela čiji počeci sežu u kraj 15. stoljeća, a prigodom kojih su istraženi i kasniji novovjekovni slojevi i arhitektura grada te ranosrednjovjekovni naseobinski sloj i više faza sakralne arhitekture s grobljem, pri čemu se ističe nalaz crkve viteškog reda ivanovaca (Belaj 2008; Belaj, Sirovica 2012; 2013 sa starijom literaturom). Započeta su, no ubrzo i obustavljena, istraživanja u Malom Taboru (Pavišić 2006; 2008; 2009; 2010), a konzervatorsko-arheološka opsežnija istraživanja proveo je Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu na kaštelu Konjščini (Horvat, Filipec 2001) (sl. 9). Opsežniji

¹² Oblikovno i tlocrtno ovaj lokalitet odgovara tipu gradište; u daljnjem tekstu se obrađuje u poglavlju o gradištima.

Sl. 8 Stari grad Dubovec (snimila: T. Tkalčec 2010.)

Fig. 8 Dubovec Castle (photo by: T. Tkalčec 2010)

Sl. 9 Kaštel Konjščina (snimila: T. Tkalčec 2021.)

Fig. 9 Konjščina Castle (castellum) (photo by: T. Tkalčec 2021)

radovi na drvenome kaštelu tipa *Wasserburg* odvijali su se u turopoljskome Lukavcu (Lolić 2003; Knezović 2006b; 2007), a iskopavanja većeg obima provedena su i na utvrđi Gorbonok u Kloštru Podravskom koja je imala stariju fazu drvenog kaštela i mlađu s opečnim kulama (Čimin 2017).¹³

Zaštita i stanje istraženosti burgova i kaštela u Hrvatskoj daleko je od zadovoljavajućeg, međutim nakon oporavka od Domovinskog rata zamjetan je pojačan interes za ovu temu, u prošlom stoljeću uglavnom rezerviranu za povjesničare i povjesničare umjetnosti, koji je rezultirao i učestalijim angažiranjem arheologa i primjenom suvremenih dokumentacijskih metoda prigodom samih arheološko-konzervatorskih radova.

* * *

Na području srednjovjekovne Slavonije uočljiv je cvat podizanja kamenih burgova nakon provale Mongola 1241./1242. godine. Upravo u tome događaju i bojazni od ponovne invazije traže se povodi za njihovo podizanje (Horvat 2014: 18; Pow 2019). Međutim, više burgova stručnjaci ocjenjuju i starijim gradnjama, zdanjima podignutima krajem 12. i u prvoj polovini 13. stoljeća. Za njih je specifično da su podignuti na izoliranim i teže pristupačnim položajima na brjegovima nad dolinama kojima su tekle stoljetne prometnice, a koje su u srednjem vijeku povezivale važnija naselja, trgovišta i gradove. U tom sustavu burgova na južnopanonskom području u međuriječju Drave, Dunava i Save, a koji izlaze iz prostornog okvira koji je uže promatran u ovome poglavlju, bili su i burgovi srednjovjekovne Vukovske, Požeške i Srijemske županije, koji su se sterali na istaknutim položajima Ravne gore, Papuka, Krndije, Požeške gore i Dilja te na zapadnim obroncima Fruške gore. Na tom području ostatke srednjovjekovnih zdanja, koji dokazuju vrhunska graditeljska dostignuća i profinjen ukus onovremenih umjetničko-stilskih trendova, nalazimo u Iloku, Valpovu, Šaregradu, potom su tu burgovi Voćin, Sirač, Stupčanica, Dobra Kuća, Čaklovac, Podvrško, Šagovina, Gračanica, Dolac, Vrhovački grad, Bedemgrad, Velika, Kamengrad, Starigrad i Ružica grad kod Orahovice (Đurić, Feletar 2002). Te su kasnosrednjovjekovne utvrde i burgovi u vremenu osmanlijskih opasnosti ustvari predstavljale štit Zapadne Europe od tadašnje neprijateljske prijetnje s Istoka, mnoge su tada i uništene, a još ih je veći broj na području današnje istočne Slavonije u tim ratovima i potpao pod osmanlijsku vlast. U arheološkome smislu one stoga predstavljaju i vreo izvornih podataka o osmanlijskoj kulturnoj i materijalnoj ostavštini u našim krajevima. Svakako ovdje valja pridružiti i niz burgova na potezu Kupa – Zrmanja, odnosno Ozalj, Ribnik, Dubovac, Slunj, Cetingrad, Zrin, Otočac, Ostrovica, Počitelj, Gračac, Zvonigrad nad Zrmanjom. Po nekim sačuvanim ruševinama i po podacima starijih istraživača

upravo su na području Like bili najveći hrvatski burgovi 13.–14. st., a Lika je prema nekim mišljenjima poznata kao kraj s možda najgušćom mrežom burgova u Europi (Kruhek, Horvat 1988). U ovome poglavlju knjige usredotočili smo se na srednjovjekovnu Slavoniju, isključivši iz tog područja prostor Slavonije južno od Kupe, kao i njene južne prekosavske dijelove između Une i Vrbasa.

Na samome zapadnom rubu srednjovjekovne Slavonije, a prema povijesnim izvorima čini se prvobitno u posjedima koruških vojvoda, u Žumberačkome gorju bila su već krajem 12. stoljeća podignuta dva burga – Stari grad Žumberak i Stari grad Tuščak. Oba burga ustvari nisu niti bila u sustavu ugarskih burgova, već unutar Njemačkog Carstva. Prvi vlasnici Starog grada Žumberka su bili koruški vojvode, a kasnije žumberačka loza plemića iz Kostanjevice, a tek je kraće vrijeme burg bio u posjedu Babonića (Lapajne 2006: 157). Stari grad Tuščak izgrađen je također krajem 12. ili početkom 13. stoljeća, a vrlo brzo je i propao, vjerojatno uslijed borbi za babenberšku baštinu potkraj 13. st. (Lapajne, Mahović 2006: 75). U Samoborskoj gorju podignuti su burgovi Stari grad Lipovec, Stari grad Okić i Stari grad Samobor (sl. 10). Vizualno su ti burgovi bili međusobno i povezani. S Okića se pruža dobar pogled i na Pokuplje i savsku dolinu te na širok prostor prema Zagrebu, Medvedgradu i Susedgradu. Samoborski Stari grad imao je kontrolu komunikacije od Kranjske prema Turopolju i Sisku. Na zapadnome obronku Zagrebačke gore, Medvednice, podignut je burg Susedgrad. Smješten je na istaknutom položaju nad Savom, na brdu s kojeg se pruža dobra kontrola nad riječnim prijelazima i cestovnim prometnicama uz rijeke Savu i Krapinu, odnosno na komunikacijama prema prostoru današnje Slovenije te, sjevernije, Hrvatskog zagorja. Na središnjem području Medvednice podignut je Medvedgrad, koji je imao ulogu štititi i predstavljati moć Zagrebačke biskupije i županije. Na istočnim obroncima Medvednice smješten je Zelingrad koji je kontrolirao prirodnu prometnicu korištenu za prolaz iz Prigorja u Hrvatsko zagorje.

Najveći broj burgova podignut je na području Hrvatskog zagorja, u današnjem smislu te geografske cjeline. Naime, prvotno se Zagorjem smatralo porječje Krapine i istočni dio porječja Sutle, odnosno prostor između Medvednice i Ivanščice, a danas se taj naziv proširio i na cijelo brežuljkasto područje sjeverno od Ivanščice pa do Bednje (Vukičević-Samaržija 1993: 11). Na zapadu Zagorja na istaknutom položaju na obroncima Cesargradske gore podignut je Cesargrad koji je predstavljao središte velikog cesargradskog vlastelinstva. Na zapadnim obroncima Kunagore smješten je bio Kostelgrad koji je štitio dolinu Sutlin kod Pregrade te ulaz sa sjeverozapada iz Njemačkog Carstva u Slavoniju. Sjeverno od njega nad dolinom rijeke Sutle smjestio se burg Vrbovec, po kojemu je čitav vrbovečki arhiđakoniat dobio ime (sl. 11). Na obroncima Strahinjščice, nad srednjovjekovnim gradom Krapinom

13 Oblikovno i tlocrtno ovaj lokalitet odgovara tipu gradište; u daljnjem tekstu se obrađuje pod nazivom Kloštar Podravski–Pridvorje u poglavlju o gradištima.

Sl. 10 Stari grad Samobor (snimio: Ž. Glogoški 2021.)
Fig. 10 Samobor Castle (photo by: Ž. Glogoški 2021)

Sl. 11 Burg Vrbovec na položaju Veliko Gradišće u Klenovcu Humskome (snimila: T. Tkalčec 2009.)
Fig. 11 Vrbovec Castle at the Veliko Gradišće position in Klenovac Humski (photo by: T. Tkalčec 2009)

Sl. 12 Grebengrad (snimila: T. Tkalčec 2021.)
Fig. 12 Grebengrad Castle (photo by: T. Tkalčec 2021)

bila su dva burga, s jedne strane Stari grad Krapina, a sa suprotne strane na brdu Josipovac – Novi grad, na kojem je možda i u starija vremena postojalo utvrđenje. Osobito je strateški povoljan položaj imao krapinski Stari grad, čija je romanička jezgra bila na najvišem brijegu na 270 m n/m, a koja je zapimala i do 70 metara niže terase brijega. Strmina brda omogućavala je utvrdi dobru kontrolu nad dolinom Krapinčice. Krapina je s dva burga bila čvrsto uporište obrambenog sustava prema Kranjskoj.

Posebno se ističe koncentracija burgova na gori Ivanščici. Na sjeveroistočnome dijelu smješten je na brdu Cukovec kod Margečana ivanovački burg Gradišće. U vojnome smislu utvrda je imala izvrstan strateški položaj jer je kontrolirala prolaz između ivanečkog i belskog dijela doline rijeke Bednje. Dispozicijski podsjeća na burg Teutonaca Feliodoru u Rumunjskoj u Transilvaniji, koja je podignuta u prvoj četvrtini 13. st. i koja je imala sve značajke križarskih utvrda iz Svete Zemlje (Rusu 1996: 168, Abb. 2; Ruttkay A. 1996: 177, sl. 2/3). Na sjevernim obroncima Ivanščice bio je još jedan burg ivanovaca – Bela ili Pusta Bela. Nalazi se na prijevoju koji spaja današnje selo Belu na sjevernoj i naselje Podrute na južnoj strani Ivanščice, stoga je kontrolirao jedan od prijelaza preko Ivanščice. Paralele takvoj dispoziciji i rasporedu objekata kakav je na Pustoj Beli nalazimo u Donjoj Austriji na burgu Dunkelstein, podignutome na samom početku

12. stoljeća, a stradalome u požaru oko polovine 13. stoljeća (Kühtreiber 2006: 162). Na samome istočnome rubu Ivanščice nalazi se Grebengrad koji je na tome dijelu kontrolirao komunikaciju podravske nizine i Zagorja (sl. 12). Južne obronke Ivanščice štitili su dalje redom od istoka prema zapadu burgovi Milengrad, Židovina, Belec grad, Oštrcgrad, Lobograd ili Pusti Lobor. Novootkrivena utvrda Židovina bila je utvrđeno sjedište manjeg lokalnog plemića (Filipec 1999–2000: 356). Židovina i Lobograd su štitili kolne prijelaze preko Ivanščice, a svi su burgovi imali dobar nadzor nad posjedima koji se prostiru prema jugu sve do rijeke Krapine. Na sjeverozapadnim obroncima Ivanščice nalazio se burg Lepoglava–Gorica od kojeg nisu očuvani nadzemni ostaci. S njega se pružala dobra kontrola nad dolinom i zapadnim ulazom u dolinu Bednje. Nešto sjevernije u brežuljkastome kraju nad dolinom potoka Kamenice podignut je burg istoga naziva. Na zapadu Zagorja, na Ravnoj gori smjestio se burg Trakošćan koji je u obrambenom sustavu sjeverozapadne Slavonije služio kao utvrda za nadzor puta od Ptuja prema bednjanskoj dolini.

Sjeveroistočnije se nalazio još jedan burg kojemu danas nisu očuvani nadzemni ostaci, a položaj mu je lociran u šumi na istaknutoj uzvisini iznad klanca s potokom, nedaleko od dvorca Klenovnika. Dalje na sjeveru nalazio se burg Vinica. Klenovnik i, osobito, Vinica su štitili sjeverni i sjeverozapadni dio Varaždinske županije.

Dalje na istoku nalazi se još jedna skupina burgova, vezana uz Kalničko gorje. To su na samim zapadnim izdancima Kalničke gore, s njene sjeverne strane utvrda Paka¹⁴ i Čanjevo s južne. S Pake se pružao dobar pregled i kontrola na jedan od nekoliko prirodnih prolaza preko zapadnih obronaka Kalničkog gorja, a Čanjevo je kontroliralo južnu dolinu s prometnicom, a s burga je bila moguća i optička komunikacija s utverdama na Velikom i Malom Kalniku. Izuzetno povoljan strateški položaj imao je i burg Mali Kalnik, podignut na strmoj klisuri, kao i Stari grad Veliki Kalnik koji je štitio važnu komunikaciju između krajeva s južne strane Kalnika prema sjevernoj, novomarforskoj strani.

Na bilogorskom i podravskom području potom susrećemo visinski burg tek u Starigradu kod Koprivnice. S tog burga, koji za oko 60 m nadvisuje okolinu, bila je moguća dobra kontrola ravnice i prometnica na sjeveru i zapadu, a osobito prostora dravske nizine te prostora prema Međimurju. Moslavačko su područje štitili visinski burgovi Jelengrad, Garićgrad i Bršljanac, koji su čuvali srednjovjekovne prometnice i posjed feudalaca. Garićgrad je, kao i prije spomenuti Kalnik, ujedno bio i središtem manje srednjovjekovne županije.

Neki povjesničari su ustanovili da su burgovi podignuti na obroncima Medvednice, Samoborskog i Žumberačkog gorja u drugoj polovini 13. stoljeća služili u obrambenom sustavu Bele IV. na tome području. Burgovi Žumberačkog i Samoborskog gorja štitili su granicu prema *Teutoniji* (Klaić N. 1976: 262). To su prema Mladenu Naduu bili Bregana, Lipovec, Okić, Samobor i Podgorje (Nadu 1990: 48, bilj.5). Burgovi na Zagrebačkoj gori, odnosno Medvednici, štitili su dva važna trgovačko-vojna puta – *via regis* ili *via magna* i *via excertuale* (Gajer 1978: 12), a tu bi od postojećih i ubiciranih gradova pripadali Susedgrad, Medvedgrad i Zelingrad. Ipak, čini se da su mnogi od tih burgova nastali i prije Belinog sustave obrane Ugarske kamenim burgovima. Naime, prema nekim graditeljskim značajkama te prema položaju i smještaju pojedini burgovi pripadaju starijem sloju. Ti burgovi s kraja 12. i prve polovine 13. stoljeća redovito su smješteni na litice koje su ujedno bile i prirodne utvrde. Prema Z. Horvatu karakteristično je za njih da su im obrambeni zidovi prilično tanki, oko 70 cm. Takvim burgovima bi pripadali Mali Kalnik i Okić, a izvan područja kojim se bavi ovaj rad to su još Hreljin, Ozalj, Kurjak i Mogorić (Horvat 1996: 18). Kako se pokazalo i romanička jezgra burga Starog grada Veliki Kalnik na najvišem vrhu stijene građena je prije 1242. g. (Regan 2004b: 95), što je i za očekivati s obzirom na to da se burg kao *castrum* spominje u pisanim izvorima već 1243. godine. G. Heller navodi i spomen Kalnika već 1221. g. kao *Keymuk castrum*

(Heller 1978: 109). U kraj 12. i početak 13. stoljeća datira se i burg ivanovaca Pusta Bela (Tomičić 1998: 174; Belaj 2005a). Možda i Margečan pripada starijem razdoblju, no kod njega svakako treba imati u vidu veće debljine zidova (150–210 cm) kao i smještaj na ne toliko nepristupačnome položaju, a to bi ukazivalo ipak na mlađe razdoblje. S druge strane, i burg Vrbovec u Klenovcu Humskom ima vrlo rano datirane 2 m široke zidine (Tkalčec 2010a: 41). Zorislav Horvat navodi mogućnost datacije Starog grada / Kamengrada kod Koprivnice, Starog grada Krapine i burga Vrbovca u Klenovcu Humskom također prije 1242. godine prema kosini zidina koje odstupaju od okomice oko 20°. Koprivnički opekrom zidani Zakleti breg / Kamengrad svojim skošenjem kao i dimenzijama opeka odgovarao bi tome ranom razdoblju (Horvat 1996: 194), međutim kasnija istraživanja ukazivala bi na kasniju dataciju podizanja tog burga (Čimin 2014b), što bi se poklapalo s mišljenjem Nade Klaić da je taj burg podignut u vrijeme slavenskog bana Mikca Mihaljevića sredinom 1330-ih godina (Klaić N. 1987: 80–81). Kod Vrbovca je Z. Horvat svakako mislio na južnu branič kulu koja se kasnijim istraživanjima pokazala ipak kasnijom dogradnjom (Tkalčec 2015a: 64, 67–69, sl. 1, 8, 9). Tlocrtom Vrbovec, valja napomenuti, nalikuje burgu Velikoj kod Požege. Velikoj je tlocrtno slična i jezgra zelingradske utvrde.

U dugogodišnjim istraživanjima burga Vrbovca također još nije ustanovljen položaj eventualne burg-kapele. Kako je Vrbovec očuvan samo u ostacima temelja prizemlja, pitanje je hoće li se njen položaj i moći naslutiti, a valja pomišljati da je nedaleka crkva sv. Vida u podnožju burga služila kao dvorska kapela, što bi se moglo ustanoviti sagledavanjem postojanja empore u eventualnim ostacima gotičkih struktura. Kapele iz starijeg perioda otkrivene su kao slobodnostojeće kapele uz burgove i to na Okiću (12.–13. st.) i Žumberku, na Medvedgradu unutar gradske jezgre (sredina 13. st.) te na Velikom Kalniku (13. st.?) (Horvat 1999: 183). U kraj 14. i početak 15. stoljeća datirana je kapela na Starom gradu Krapini te kapela na drugome katu velike branič kule na Garićgradu, a u 15. stoljeće kapela ugrađena u zidove palasa na razini prvoga kata na Cesargradu. Unutar branič kule je, čini se, bila i mlađa kapela na Grebengradu, dok prvobitni položaj starije kapele nije poznat (Horvat 1999: 192–195).

Ulazi su u burgove poznati tek na nekoliko primjera. Arheološkim istraživanjem ustanovljen je jednostavan ulaz u burg kroz zidine s njegove sjeverne strane na utvrdu Paki. Takvi jednostavni i direktni ulazi karakteristični su za najstariji horizont utvrda. To bi potvrđivala i pojava slaganja kamena u formi „riblje kosti“. Međutim, debljina obodnih zidova od 2 metra ukazivala bi ipak možda na vrijeme bliže sredini 13. stoljeća. Ulaz u Susedgrad, kao i u Gračenicu i Bedemgrad, bio je preko mosta s tzv. „vučjom jamom“ (Horvat 1998: 45). U Grebengradu je prisutan tzv. zaklonjeni ulaz. Dodatni zid pred ulazom sprečava izravan

14 Možemo li možda pomišljati o mogućnosti da je i Paka bila građena od strane nekog viteškog reda, s obzirom na tlocrtnu sličnost s Vranom ili su posrijedi naprosto drugačiji obrasci preuzimanja sličnog arhitektonskog rješenja? Također, u Slovačkoj nalazimo burg u Vranov nad Toplou, dispozicijski sličan Vrani i Paki, koji je bio u posjedu viteških i crkvenih redova (Ruttkay A. 1996: 178).

udar neprijatelja i izravan pristup burgu. Prvobitni ulaz iz 13. st. na Grebengradu bio je sprijeda štíćen i dubokom grabom, vjerojatno s pokretnim mostom (zazidan je u 15. stoljeću). Takve su zaklonjene ulaze imali i burgovi Stupčanica, Velika kod Požege, Viškovci kod Požege, Počitelj (Horvat 1998: 51). Na burgovima 13. stoljeća na izduljenim grebenima Starom gradu u Krapini, Malome Kalniku, Jelengradu te Turščaku prisutan je tzv. ulaz s posebnom utvrdom, vrst barbakana (Horvat 1998: 61–62).

Neven Budak najstarijim burgovima ili, kako ih naziva, kastrumima drži Lobor, možda i Trakošćan te Grebengrad. Prema njemu, oni su nastali u 13. stoljeću, malih su dimenzija i uglavnom imaju i naselje koje se podno njih razvija (osim Grebengrada, što čini zanimljivost s obzirom da je Grabengrad bio središtem jedne manje županije – Hrastovičke, kako je to ustanovio još Vjekoslav Klaić (Budak 1994: 120). Tijekom prve polovine 14. st. sve se više burgova spominje u izvorima: Oštrc 1330., Belec i Kostel 1334., Vinica 1353. g. (Budak 1994: 120). Četrnaesto stoljeće je ujedno vrijeme vladavine dviju velikaških obitelji na području srednjovjekovne Slavonije, Gisingovaca sjeverno i Babonića južno od Save. S kraja 14. stoljeća bila bi utvrda kod Sv. Ivana na Gorici, u blizini Lepoglave. Prema Celjskoj kronici nju su porušili sami Celjski. Podno nje se nalazila Purga, te se na tome primjeru zorno iščitava odnos burga s naseljem u podnožju. Kamenica je također bila stariji burg koji se spominje u izvorima tek od sredine 15. stoljeća i to već kao ruševina (Szabo 1920: 84), međutim čini se da je i dalje bila u upotrebi jer se u kasnijim izvorima spominje da su prijestupnici sa samostanskog područja u Lepoglavi odvođeni radi kažnjavanja u Kamenicu (Budak 1994: 121).

Vrijeme prve polovine 15. stoljeća je doba kada je razvijena značajna građevna aktivnost diljem Hrvatske u kojoj sudjeluju i knezovi Celjski (npr. pavlinski samostani u Lepoglavi, Kamenskom i Heleni kraj Čakovca, crkvi u Mihovljanu kraj Čakovca, ulaz u varaždinski grad, kapela Sv. Ane u Plemenščini kraj Pregrade, vjerojatno pregradnja Samobora, itd.) (Horvat 2004: 23). Proces koji su započeli u prethodnome stoljeću - prevaga plemićkih dobara što je, prema opće prihvaćenom historiografskom shvaćanju, u vezi s raspadom kraljevskog patrimonija i formiranjem feudalne oligarhije, osobito se odražavaju na sustav vlastelinskih posjeda u 15. stoljeću. Burgovi su u razdoblju gotike i dalje vezani na postavke romaničkih. Dodana je jedna jednostavna značajka – životni uvjeti su se poboljšali te su i zahtjevi porasli. Burgovi dobivaju razne anekse i dogradnje. Fortifikacije dolaze u drugi plan a reprezentativnost u prvi. Fortifikacije se često ograničavaju samo na vanjski zid. Romanička jezgra se najčešće povećava i to na dva načina – koncentričnim ili radijalnim širenjem te uzdužnim, tj. aksijalnim širenjem, ovisno o konfiguraciji terena na kojem je burg podignut. Pregradnje i dodavanje obrambenih elemenata osobito su karakteristične za kasnije vrijeme kada je postojala

opasnost od vatrenog oružja, a jasno se očituju na burgovima Cesargrad, Zelingrad i Trakošćan. Obrambeni detalji koji ukazuju na prilagođavanje obrane u vremenima ratovanja vatrenim oružjem sredinom 15. i početkom 16. stoljeća zamjećuju se na brojnim burgovima, učestalo kao naknadna intervencija na starijim objektima (Horvat 2019: 321–330). Podno Velikog Kalnika plemići Orehovački podižu čitavo novo zdanje. Renesansni detalji uočljivi su i na arhitektonskim elementima Susedgrada i Samobora (Horvat A. 1974: 27). Velik dio burgova je krajem 15. stoljeća napušten jer svojim nepristupačnim položajem nije više zadovoljavao potrebe velikaša koji su gradili svoje rezidencije u podnožju brjegova. Dio burgova i dalje je korišten, više-manje kao prosta vojnička utvrda, dok je tek manji dio burgova preživio sva daljnja stoljeća do današnjih dana, no u tom slučaju su to redovito lokaliteti na pristupačnijim položajima, primjerice Trakošćan. Taj trend napuštanja burgova odražava se i u nizinskim manjim utverdama, koje se također napuštaju, ili čak ruše, ili s vremenom pregrađuju u primjerenije kaštele i dvorce. Po pitanju namjernog rušenja takvih utvrda Lelja Dobronić donosi zanimljiv podatak o tome da je sredinom 15. stoljeća «sabor plemića kraljevine Ugarske» na svom zasjedanju u Pešti dana 25. svibnja 1448. godine zatražio od plemića kraljevine Slavonije da sruše *castella et fortalitia* iz kojih su počinjena i izvršena mnoga razbojstva i pljačke, a osobito utvrdu Raču (Dobronić 1979: 72).

Iako je neupitna pojava burgova na području srednjovjekovne Slavonije u ranim fazama, oni ne pokazuju značajke ranih tzv. kaštelskih burgova srednjoeuropskog ili francuskog tipa 12./13. st. Nažalost, iako se broj dokumentiranih, istraženih i konzerviranih burgova povećava, još uvijek je izuzetno velik broj izložen propadanju te nam spoznaje o njihovim tlocrtima počivaju na dokumentaciji koju je načinio Đuro Szabo u prvoj pol. 20. st. Ipak kod pojedinih se prepoznaje obrazac dispozicije burgova sa središnjim dvorištem s palasom na jednoj strani, a branič-kulom na nasuprotnoj (burg Vrbovec, Lipovec, Lobograd?, Pusta Bela?). Ponekima je središnja kula dodana naknadno unutar jezgre burga bez kule ili s branič kulom / prednjom kulom (npr. Garićgrad). Sve to udaljuje ih od prvobitnog koncepta burgova čija izgradnja polazi od središnje obrambeno-stambene kule, karakterističnih za Zapadnu Europu već od 11./12. stoljeća i ukazuje na to da je kula, *donjon* ili *Wohnturm*, kao i sama ideja burga, na područje srednjovjekovne Slavonije, kao uostalom i na čitavo istočno srednjoeuropsko područje došla u 12./13. stoljeću kao gotov građevinski oblik sa Zapada, vjerojatno kao rezultat ponešto zakašnjelog razvoja feudalnog i viteškog društva na području Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. Dodavanje obrambenih kula (ugl. kružnih, polukružnih) i njihovo uklapanje u obrambene zidine događa se ovdje uglavnom u kasnijim fazama – pri proširivanju izvorne romaničke jezgre burga. To se

može povezati s trendom arhitektonskog prilagođavanja tehnikama ratovanja vatrenim oružjem i s općim trendom približavanja tlocrtima kaštela 15./16. st.

Uz moderniziranje stare feudalne arhitekture – burgova, grade se krajem 15. i u 16. stoljeću i niz kaštela (Horvat 2020). Imaju obrambeni karakter, pravilnih su tlocrta za razliku od burgova koji se moraju prilagođavati tlocrtom raspoloživom terenu. Prema klasičnom tipu talijanskog kaštela s četiri ugaone kule i unutrašnjim četvrtastim dvorištem bili su građeni kašteli u Dubravi, Čazmi i Gušcerovcu kod Križevaca (Horvat A. 1974: 27). Zbog sporadičnih vijesti iz pisanih izvora ponekad je teško ustanoviti radi li se o burgu, kaštelu ili dvorcu ili o kakvim gospodarskim zgradama nekog posjeda (Horvat A. 1974: 27). Početna istraživanja čazmanske utvrde započeta su 1957. godine (Prosen 1960), a nastavljena 2008. godine (Štrk 2009a; 2009b), pri čemu se jasnije definirao tlocrt sjeverozapadnoga dijela s cilindričnom kulom (Štrk 2010: 154, slika). Zanimljiv je primjer kaštela u Konjščini koji je osebujnoga tlocrta. Nalazi se u močvarnome terenu, okružen je jarkom a u konfiguraciji se naziru i zemljane renesansne kule. Kaštel je u tlorisu oblika četverokuta, no njegove polukule se ne nalaze na uglovima nego na tri strane zida, dok je na četvrtoj strani ulazna kula četverokutnog oblika. Zidovi su opremljeni strijelnicama i strijeljačnicama, tzv. „Schiesskammer“ (Horvat A. 1974: 27). Prema mišljenju voditelja istraživanja K. Filipeca, u iskopu uz temelje kaštela, uz četvrtastu kulu, nađena je keramika koja se može datirati u 14. i 15. st. (Horvat, Filipec 2001: 158, 178, T. II, 2–4), dok su nalazi iz ostalih istraživanih sondi pripadali razdoblju 16.-19. stoljeća (Horvat, Filipec 2001: 161, 178, T. II, 1, 5–13). Ova arheološka istraživanja provedena 1998. godine dala su vrijedna saznanja o načinima gradnje temelja samoga kaštela, a ujedno predstavljaju i prva stručna iskopavanja te vrste lokaliteta u Hrvatskoj.

Nedvojbeno je da su burgovi bili veliki stimulatori promjena privrede i mreže naselja, oni su obnašali i administrativne funkcije prikupljanja prihoda od zemljišnih posjeda za kralja ili biskupa. Taj je mehanizam funkcionirao sve do 16. st., kada počinje jedno novo vrijeme, razdoblje novoga vijeka, a završava razdoblje kasnog srednjeg vijeka. Kraj 15. st. nije bio samo kraj srednjeg vijeka, nego je značio i kraj kraljevskih posjeda. To je vrijeme i kraja plemićkih burgova. Na početku novog vijeka već je stvorena nova vrsta rezidencija (dvorci), prilagođena specifičnim potrebama vremena.

1.3.2. GRADIŠTA – MOTE

Detaljniji historijat istraživanja gradišta donesen je na drugome mjestu (Tkalčec 2020), a ovom prigodom se donosi nešto skraćeni pregled. Prva stručna istraživanja gradišta u Hrvatskoj pokrenuo je Zdenko Vinski 1948. godine otvaranjem tri arheološke sonde na središnjem uzvišenju i dvije na bedemu gradišta kod Svetog Petra Ludbreškog pri čemu je pronašao ulomke keramike, kamenje, ostatke željeza, drozge, olova, pougljenjenog

drveta i ljudskih kostiju [sic] (Vinski 1949: 237).¹⁵ Vinski je lokalitet datirao „negdje u doba Arpadovića“ naglasivši da je taj kraj za vladavine Arpadovića i poslije njih bio u posjedu feudalaca Opojevića i nekih feudalnih crkvenih viteških redova (Vinski 1949: 238). U objavljenom članku se ne donosi nacrtana dokumentacija konteksta nalaza, međutim publicirana je slika četrnaest pronađenih ulomaka keramičkih posuda,¹⁶ iz koje, na osnovi današnjih tipološko-kronoloških spoznaja o keramičkom srednjovjekovnom materijalu, možemo sa sigurnošću reći kako niti jedan od tih objavljenih nalaza ne možemo datirati prije 14. ili, čak prije, 15. stoljeća. Već sljedeće 1949. godine, sa Ksenijom Vinski Gasparini Zdenko Vinski provodi opsežna istraživanja Gradine u Mrsunjskom lugu kraj Brodskog Stupnika, ugrožene gradnjom autoceste Zagreb-Beograd, što su bila prva sustavna arheološka istraživanja jednog gradišta u Hrvatskoj, načinjena na osnovi sustava koordinatne mreže (5 x 5 m) te je istraženo čitavo središnje uzvišenje, dio bedema i ulaz (Vinski 1949: 239–240; Vinski, Vinski Gasparini 1950, bez paginacije). Sav materijal, izuzev dvije ranosrednjovjekovne naušnice valjalo bi datirati u vrijeme kasnog srednjeg vijeka. Vinski je, međutim, pod utjecajem slike ranosrednjovjekovnih gradišta s područja koja su zaposjedali Zapadni i Istočni Slaveni, držao kako bi se Gradina u Mrsunjskome lugu trebala datirati od 10. do 13. st., stavljajući težište datacije od 11. stoljeća. Gornju granicu Vinski je postavio oslanjajući se na tezu Gjüre Szabe kako su zemljane i drvene utvrde u Hrvatskoj nestale negdje poslije provale Mongola, međutim u daljnjem tekstu ostavlja otvorenu mogućnost da je gradište kasnije korišteno kao feudalni posjed. Uvidom u materijal iz iskopavanja koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu, a dio je izložen i u stalnome postavu, danas možemo konstatirati da svi nalazi pripadaju kasnijem razdoblju, izuzev nalaza dviju ranosrednjovjekovnih naušnica, čiji kontekst iz dostupne objave nije u potpunosti poznat.

U daljnjim desetljećima druge polovine 20. stoljeća istraživanja gradišta u sjevernoj Hrvatskoj svela su se na manja sondiranja ili pokusna iskopavanja sa skromnim rezultatima koji nisu davali dovoljno podataka za neke sigurnije zaključke, međutim svako to istraživanje potvrdilo je dataciju gradišta u kasnija razdoblja srednjeg

15 Prije tog vremena zasigurno je postojalo više istraživanja gradišta od stručnjaka drugih struka ili amaterskih, no poznato je primjerice iskopavanje Ivana Barešića (Gradski muzej Bjelovar) već 1930-ih godina gradišta Gudovac-Gradina. Barešić je o svojim radovima obavijestio struku, Arheološki muzej u Zagrebu, nalaze iz iskopavanja pohranio je (barem u nekoj mjeri) u bjelovarskom muzeju u kojem postoji i njegov dnevnik iskopavanja, no bez stručne nacrtne dokumentacije. Na uvidu u dnevnik zahvaljujem kolegi dr. sc. Goranu Jakovljeviću.

16 Usporediti fotografiju keramičkih nalaza sa Sv. Petra Ludbreškog na Tabli II, bez paginacije u Vinski 1949. Dr. Z. Vinski nalaze potpisuje „Fragmenti slavenske gradišne keramike“. Ipak, slika ulomaka kuhinjskih lonaca, rubova istaknuto raščlanjenih na tri rebra, prikazuje nalaze koje valja datirati najranije od 14., a vjerojatnije tek od 15. pa do 16. stoljeća.

Sl. 13 Tomašica–Gradina (snimila: T. Tkalčec 2003.)

Fig. 13 Tomašica–Gradina (photo by: T. Tkalčec 2003)

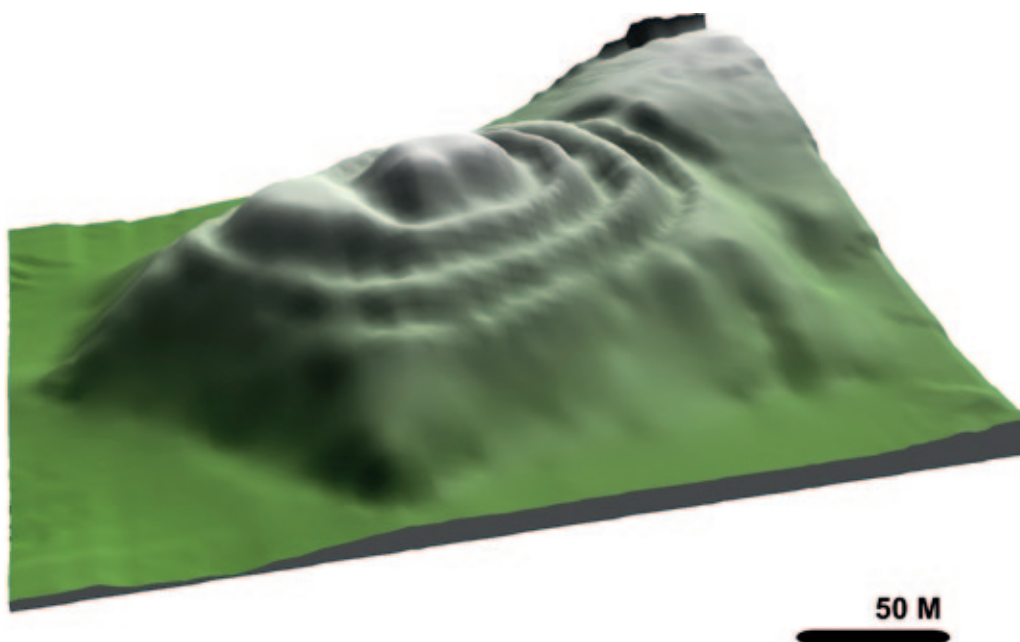
Sl. 14 Selište–Kutinec grad (snimila: T. Tkalčec 2021.)

Fig. 14 Selište–Kutinec grad (photo by: T. Tkalčec 2021)

vijeka, te čak i u sam početak novog vijeka. Sličnu sliku datacije materijala s gradišta pružila su i daljnja istraživanja ostalih stručnjaka. Sondažna istraživanja S. Vukovića, kustosa Gradskog muzeja u Varaždinu, poduzeta su 1950-ih godina na desnoj obali Bednje kod Ludbrega, na lokalitetu koji vjerojatno predstavlja gradište na barovitom terenu (Šimek 1993: 30–35, T. 1., Sl. 1 i 2; 1999: 31, 56), zatim je Arheološki muzej u Zagrebu sondirao gradište Gamula u

Parku Ribnjak kod zagrebačke katedrale (Vinski Gasparini 1958: 43–46, slika 3 i 4). Šezdesetih godina prošlog stoljeća Muzej Moslavine Kutina proveo je više manjih pokusnih istraživanja na nizinskim (Kutina–Plovdin grad 1963. g., Sokolovac–Turski grad 1964. g. i Tomašica–Gradina 1966. g. – sl. 13) i visinskim gradištima (Mikleuška–Šanac Gradina 1963. g., Selište–Kutinec grad 1966. g. – sl. 14, Kutina–Turski stol 1966. g.) (Iveković 1968). Kasnije objave tih nalaza te

Sl. 15 Špišić Bukovica–Gradina, 3D model (prema Tkalčec, Kostešić 2014: 93, sl. 14)
 Fig. 15 Špišić Bukovica–Gradina, 3D model (after Tkalčec, Kostešić 2014: 93, Fig. 14)

tlocrta samih gradišta ukazuju na karakteristična nizinska i visinska sjedišta plemića, a nalazi su se mogli datirati uglavnom u 15. stoljeće (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2002; Bobovec 2003). Sedamdesetih godina prošlog stoljeća poduzeta su veća zaštitna istraživanja na očuvanom južnom dijelu gradišta barovitog tipa Virgrad kraj Županje (Minichreiter 1970),¹⁷ te manja sondažna na gradištu Budrovac–Gradina (Marković 1980: 35–39).

Osamdesetih godina 20. stoljeća uslijedio je pojačani interes za istraživanje gradišta, mahom su istraživana nizinska gradišta. Manje sondažno iskopavanje gradišta Sigetec Ludbreški–Marof 1, četvrtastog tlocrta, nije dalo nalaza kojima bi se moglo nešto поближе reći o lokalitetu (*Registar* 1997: 128, br. 394). Manje arheološko sondiranje obavljeno je i na gradištu Javorovac – Poljan grad, datiranom od 13. do 16. stoljeća (Marković 1985), zatim probno istraživanje na nizinskom gradištu s kontinuitetom od prapovijesti Staro Čiče–Gradišće (Težak–Gregl, Vojvoda 1987), Muzej Međimurja u Čakovcu provodio je veća pokusna istraživanja dva nizinska gradišta – Gradišće kod Nedelišća iz 13. do sredine 15. st. (Tomičić 1982: 48; 1985a: 61–63; 1990: 123–127; Tomičić, Vidović 1985: 14) i gradišta Močvare 2 ili Popov dol u Dvorišću u blizini Turčišća iz kraja 11. do prijelaza 13. u 14. stoljeće (Tomičić 1985b: 63–64; Tomičić, Vidović 1985: 15). Spomenuta dva lokaliteta istraživana su i početkom ovog stoljeća te je potvrđena slična datacija i intenzivno korištenje Gradišća u Nedelišću u 14. i 15. st. (Kovačić 2008; Marcuš 2009), a datacija je potvrđena i za drugo gradište, u novijim

istraživanjima imenovano kao Gradišće u Turčišću kod Domašince, na kojem su provedena opsežna arheološka istraživanja, popraćena suvremenim interdisciplinarnim analizama. Na potonjem su pronađeni i ostaci drvenog zdanja na središnjem uzvišenju gradišta te su provedene i radiokarbonske analize uzoraka ugljena, pri čemu su dobiveni datumi i za 11. stoljeće, no ta se situacija objasnila tzv. „old wood“ efektom te je početak izgradnje gradišta datiran u 12. stoljeće (Krpmotić et al. 2017: 10–11, Tab. 1.).

I devedesetih godina prošlog stoljeća nastavljeni su istraživanja gradišta, te se uz nizinska istražuju i visinska. Krajem 1990. god. u suradnji Instituta za arheologiju i Gradskog muzeja Virovitica obavljeno je probno iskopavanje visinskog gradišta Špišić Bukovica–Gradina, datirano u 13. i 14. st. (Salajić 2001: 30), no prema povijesnim izvorima kao i drugim podacima o nalazima evidentno je da lokalitet ima kontinuitet i u 15. i 16. stoljeću (Lovrenčević 1985: 177) (sl. 15).¹⁸ Krajem 1990-ih Gradski muzej Križevci proveo je zaštitna istraživanja oko gotičke crkve Uznesenja Bl. Djevice Marije u Donjoj Glogovnici, „podignute na gradištu“, u kojima su otkriveni temelji romaničke crkve, zatim temelji kasnosrednjovjekovnog kaštela i novovjekovni grobovi (Homen 1998; 2000a; 2000b). Preoblikovanje položaja u lokalitet tipa *gradište* dogodilo se na izmaku kasnog srednjeg vijeka, krajem 15. stoljeća, kada je uz crkvu dozidan i kaštel, povezan s djelatnošću zagrebačkih biskupa Osvalda i Andrije Alfonza

17 Tlocrt iskopanih sondi na lokalitetu s prikazom rasporeda palisada iz rukopisa izvješća o rezultatima istraživanja dr. sc. Kornelije Minichreiter objavljen je u Sekelj Ivančan 2000: 82, sl. 8a.

18 Ta se visinska utvrda istaknutog središnjeg uzvišenja te manje sjeverne terase, okružena nizom od tri duboka jarka i visoka zemljana bedema povezuje uz srednjovjekovni *Bokoja*, jedan od posjeda šomoškog i varaždinskog župana magistra Moysa (Tkalčec, Kostešić 2014).

Thuza ili se utvrđivanje lokaliteta može datirati i nekoliko desetljeća ranije, za vrijeme posljednjeg sepulkralskog prepozita Tome (Oroz 2017: 81).

U novom su tisućljeću arheološka istraživanja gradišta intenzivirana. Godine 2001. Institut za arheologiju proveo je manja zaštitna arheološka istraživanja u Maloj Črešnjevici kraj Pitomače oko danas pravoslavne crkve 318 Bogonosnih otaca, a u srednjem vijeku gotičke crkve sv. Martina koja se nalazi na gradištu većih dimenzija. Niti ovdje nije ustanovljen ranosrednjovjekovni horizont (Tkalčec 2002). Iste je godine Samoborski muzej pokrenuo arheološka istraživanja gradišta u Farkaševcu Samoborskome, računajući da se radi o prapovijesnome tumulu, kako su postojale naznake iz starije literature. Ovo nizinsko gradište, nepravilnog kružnog oblika promjera 34 m, visine oko 2,5 m, okruženo jarkom i danas jedva vidljivim bedemom, u cjelini je u narednih par godina arheološki istraženo te je ustanovljen bogat horizont 12./13. st., s kontinuitetom do izmaka kasnog srednjeg vijeka (Kalafatić 2001; Kušer 2004). U istoj godini Konzervatorski odjel u Zagrebu i Muzej Turopolja započeli su višegodišnja istraživanja Starog grada Lukavca, u kojima je ustanovljeno postojanje drvenog *Wasswerburga* iz 15.–17. st. koji je predstavljao stariju fazu današnjeg dvorca iz 18. stoljeća. (Lolić 2003; Knezović 2006a; 2006b; 2007; 2008). U Novim Pavljanima je Gradski muzej Bjelovar 2002. g. proveo manja zaštitna istraživanja uz samu crkvu koja je smještena na gradištu četvrtastog tlocrta s istaknutim zaobljenim uglovima, okruženom dubokim jarkom i zemljanim bedemom, međutim obim istraživanja bio je premali da bi se dobio bitniji pomak u osvjetljivanju pitanja vremenskog odnosa izgradnje crkve i gradišta (Jakovljević 2012: 23).

Institut za arheologiju proveo je 2002. i 2003. g. i istraživanja nizinskog gradišta Gradić ili Turski brijeg u Torčecu kraj Koprivnice (Tkalčec 2003; Sekelj Ivančan, Tkalčec 2003a; 2004; 2007). Lokalitet predstavlja tipično nizinsko srednjovjekovno gradište s i danas jasno uočljivim bedemom istaknutih uglova te opkopom koji se punio vodom iz obližnjih potoka. Arheološkim istraživanjem ustanovljeno je da je ovaj oblik gradište poprimilo u svojoj drugoj fazi u 14. ili vjerojatnije 15. stoljeću, dok je utvrđeno postojanje još jednog unutrašnjeg zemljanog bedema i jarka na zapadnoj strani lokaliteta koji su danas iznivelirani s centralnim uzvišenjem i neprepoznatljivi u konfiguraciji terena. Starija faza gradišta radiokarbonskom metodom datirana je u drugu polovinu 12. i 13. stoljeće, a dendrokronološka analiza potvrdila je dataciju prvobitnog gradišta iz predmongolskog razdoblja, odnosno u prvim desetljećima 13. st. (Čufar et al. 2006: 69, 71–73; Čufar, Sekelj Ivančan 2013).

Od 2003. do 2004. g. Gradski muzej Bjelovar i Institut za arheologiju proveli su tri kampanje arheoloških istraživanja nizinskog gradišta Gudovac–Gradina kraj Bjelovara iz 15. i početka 16. stoljeća. Lokalitet je u

kasnom srednjem vijeku bio sjedište plemića *magister* Petra čije su se veze s kraljevskim dvorom u Budimpešti jasno ocrtale i u bogatstvu pokretnih arheoloških nalaza, osobito nataloženih u dubokom obrambenom jarku – pećnjaci, kalupi za pećnjake, majolika, nalaz koplja, novac, cjelovito očuvani brojni lonci, ulomci staklenih posuda, nalazi kožne obuće, dijelovi tekstila itd. Na lokaciji je funkcionirala radionica za izradu pećnjaka po uzoru na tzv. *Ritterfiguren* kaljeve peći koje su se originalno proizvodile u Budimu sredinom druge polovine 15. st., a koje su se kasnije proširile u raznim inačicama i kopijama diljem Europe (Tkalčec 2001; 2005; Tkalčec, Jakovljević 2003; 2005; Jakovljević 2006b; 2009: 113–117, T. I-1, T. II-8; T. IV-11, T. VII-17; Jakovljević, Tkalčec 2004). Gradski muzej Bjelovar je istraživanja nastavio i 2005. godine (Jakovljević 2006a) te ponovno 2018. godine s nadom da će se stvoriti uvjeti za intenzivnije istraživanje ovog lokaliteta, koji to svojim značajem i očuvanošću nalaza svakako zaslužuje.

Godine 2008. provedena su i zaštitna istraživanja gudovačkoj Gradini nedalekog nizinskog gradišta Gradina u Starim Plavnicama gdje je na osnovi oskudnih kasnosrednjovjekovnih nalaza zaključeno da se radi o refugiju ili privremenom boravištu, za razliku od istovremenog Gudovca (Drašković 2009). Iste godine Muzeji Hrvatskog zagorja pokreću sustavna istraživanja lokaliteta Stari grad Donja Stubica koja se odvijaju do danas. Brojni pokretni nalazi, kamenom zidani objekti te povijesni izvori ukazuju na to da je lokalitet, koji oblikom pripada nizinskim gradištima, imao dug kasnosrednjovjekovni i novovjekovni kontinuitet (Škiljan 2009; 2010; 2011a; 2014; 2018).

Tijekom jedanaest sezona istraživanja srednjovjekovnog sakralnog lokaliteta Crkvari–Sv. Lovro kod Orahovice sa stoljetnim kontinuitetom pokopavanja i nekoliko sakralnih graditeljskih faza, a oko kojeg još danas stoji duboki obrambeni jarak te se naziru tragovi zemljanog bedema, Institut za arheologiju je u sezonama 2006. i 2011. godine načinio probne sonde preko padine središnjeg uzvišenja gdje su pronađeni ostaci drvene palisade i nalazi koji su datirali utvrđivanje sakralnog kompleksa u 15. stoljeću, u vremenu opasnosti od Osmanlija. Graditeljske preinake se povezuju i s aktivnostima iločkih knezova koji su u svom posjedu imali nedaleki burg Ružicu (Tkalčec 2007: 22–23, fig. 2; 2012a: 26, fig. 3).

Posljednjih deset godina gradišta su izazvala još veći interes hrvatskih arheologa, a osobito brojna istraživanja proveo je Institut za arheologiju. Tako su 2010. godine provedena probna istraživanja visinske utvrde Gradina u Svetoj Ani kod Đurđevca (sl. 16), s ostacima drvenog zdanja, datiranoj na osnovi pokretnih nalaza i apsolutnih radiokarbonskih datuma od 13. do kraja 14. ili samog početka 15. stoljeća (Tkalčec 2011). Institut za arheologiju je, nadalje, 2009. i 2010. godine poduzeo i arheološka istraživanja Starog grada Dubovca pri čemu je istraživanja

Sl. 16 Sveta Ana–Gradina (snimila: T. Tkalčec 2010.)

Fig. 16 Sveta Ana–Gradina (photo by: T. Tkalčec 2010)

i starija srednjovjekovna faza ovog renesansnog kaštela. Ustanovljeno je postojanje danas u terenu neprepoznatljivog jarka i bedema iz 14. stoljeća, čime bismo mogli pomišljati da je u starijoj srednjovjekovnoj fazi (nakon bogate prapovijesne stratigrafije) ovaj lokalitet odgovarao tipu visinskih gradišta (Tkalčec et al. 2011.).

Godine 2012. Muzej Moslavine Kutina proveo je probno istraživanje visinskog gradišta Kutinica – Bedem, a pronađeni su ulomci kasnosrednjovjekovne keramike kao i ostaci kamene arhitekture (Bobovec 2013: 68–69). Hrvatski restauratorski zavod provodi 2014. godine veća arheološka istraživanja lokaliteta Gradišće u Turčišću kod Domašineca, kao što je već spomenuto (Krpmotić et al. 2017; Janeš 2020), Muzej grada Koprivnice pokreće istraživanje nizinske utvrde u Kloštru Podravskom, srednjovjekovnog Gorbonoka, spomenute već u ovome tekstu kod obrade kaštela, s izvanrednim nalazima kako opekam zidane arhitekture tako i očuvane drvene građe unutar fortifikacija utvrde (Čimin 2014a: 12–14; 2017). Godine 2014. Gradski muzej Nova Gradiška pokrenuo je istraživanja nizinskog gradišta u Gornjim Bogičevcima, a koja se sustavno odvijaju do danas. Ustanovljeno je da je to bila ivanovačka utvrda iz 14. i 15. stoljeća koja se u povijesnim izvorima spominje kao Sveti Ivan Trnava (Ivanušec, Mihaljević 2015: 87–90; Mihaljević et al. 2016a).

Institut za arheologiju 2015. godine provodi istraživanja gradišta Grubišno Polje–Šuma Obrovi 1 datiranog u kraj 15. stoljeća (Tkalčec 2016), pri čemu je otvorena i manja probna sonda na nedalekom gradištu Mala Peratovica–Šuma Obrovi datiranom u 14. ili do sredine 15. stoljeća (Tkalčec 2016: 110–112). U neposrednoj blizini gradišta nalaze se još dva položaja na kojima je Institut za arheologiju arheološkim istraživanjima otkrio crkvu s grobljem (položaj Grubišno Polje–Šuma Obrovi 2) te dijelove naselja iz 14. stoljeća (položaj Grubišno Polje–Šuma Obrovi 3),

što kompleks u Šumi Obrovi sjeverno od Grubišnog Polja čini jedinstvenom očuvanom srednjovjekovnom cjelinom (Tkalčec, Krznar 2017).

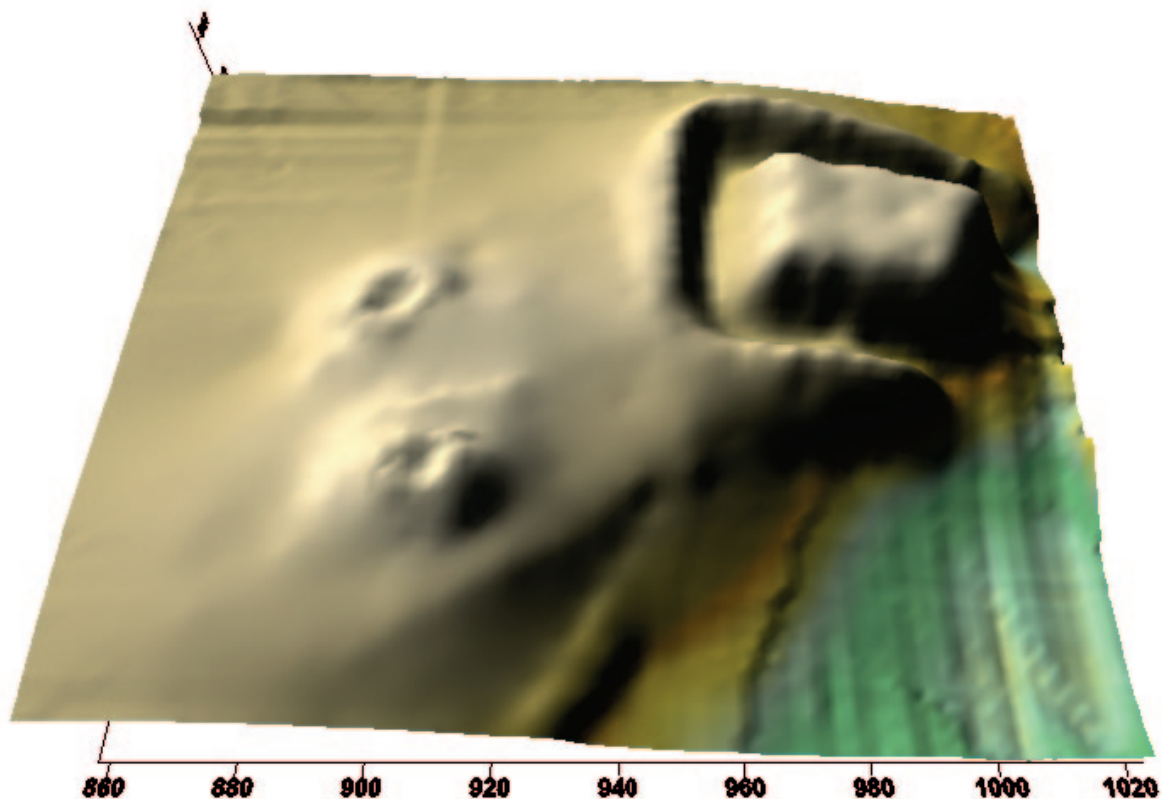
U 2016. godini uslijedila su arheološka istraživanja lokaliteta Lovčić– Slatinsko Brdo – Gradina Turski grad (još neobjavljeno), kojima je Muzej Brodskog Posavlja polučio vrijedne podatke o funkcioniranju jednog visinskog gradišta.

Institut za arheologiju je u 2018. godini, nadalje, proveo probna istraživanja na visinskom gradištu unutar srednjovjekovnog arheološkog kompleksa Osijek Vojakovački–Mihalj (Tkalčec 2019b) te na nizinskome gradištu Veliki Zdenci–Crni Lug (Tkalčec 2019a). Oba su istraživanja pokazala kako je riječ o kasnosrednjovjekovnim utverdama plemića. Visinsko gradište na Mihalju datirano je u 14./15. stoljeće (sl. 17), dok se utvrda u Velikim Zdencima podiže već u 13. stoljeću, a život joj zamire početkom 16. stoljeća.

* * *

Predstavljeni pregled arheoloških istraživanja gradišta u Hrvatskoj ukazuje nam na činjenicu da su na svima njima arheološki potvrđeni nalazi iz razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Time bi se i njihovo podizanje moglo povezati s općim trendom podizanja utvrda krajem 12. te osobito od 13. stoljeća, a što možemo dovesti u vezu s afirmiranjem feudalizma i plemstva na prostoru Međuriječja. U tom kontekstu očekivana je i datacija njihovog prestanka funkcioniranja na izmaku kasnog srednjeg vijeka, a što nam potvrđuju i arheološka istraživanja, dakle do prijelaza s 15. na 16. stoljeće kada su ili napuštena ili su iz plemićkih utvrda i rezidencija preinačena u protuosmanlijske vojne utvrde, a tek poneka su preinačena i u novovjekovne dvorce.

Osim arheoloških istraživanja, arheolozi su proveli i niz rekognosciranja u kojima su zabilježena i dokumentirana neka gradišta. Istaknut ćemo radove Dušana Pribakovića

Sl. 17 Osijek Vojakovački–Mihalj, 3D ortogonalna projekcija visinskog gradišta iz 14./15. st. te ostataka utvrđene kuće/kurije iz 2. pol. 13. st. i romaničke crkve (snimila i obradila: T. Tkalčec)

Fig. 17 Osijek Vojakovački–Mihalj, 3D orthogonal projection of the medieval hillfort from the 14th/15th century and the remains of the manor house from the 2nd half of the 13th century and the Romanesque church (measured and made by: T. Tkalčec)

(Pribaković 1956) i Zvonka Lovrenčevića (Lovrenčević 1985; 1990) koji su predstavljali i podlogu za sustavna i ciljana rekognosciranja gradišta koja je autorica ovog teksta intenzivno provodila od početka 2000-ih godina, a koji su rezultirali izradom magistarskog rada (Tkalčec 2004), te kasnije nizom članaka u kojima se donose tlocrti i podaci o reambuliranim i novootkrivenim gradištima (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2002; Tkalčec, Sekelj Ivančan 2004; 2005; Tkalčec et al. 2007: 10–15; Tkalčec 2012b; 2013; 2015b: 121–124; 2017a; 2017b; 2019c).

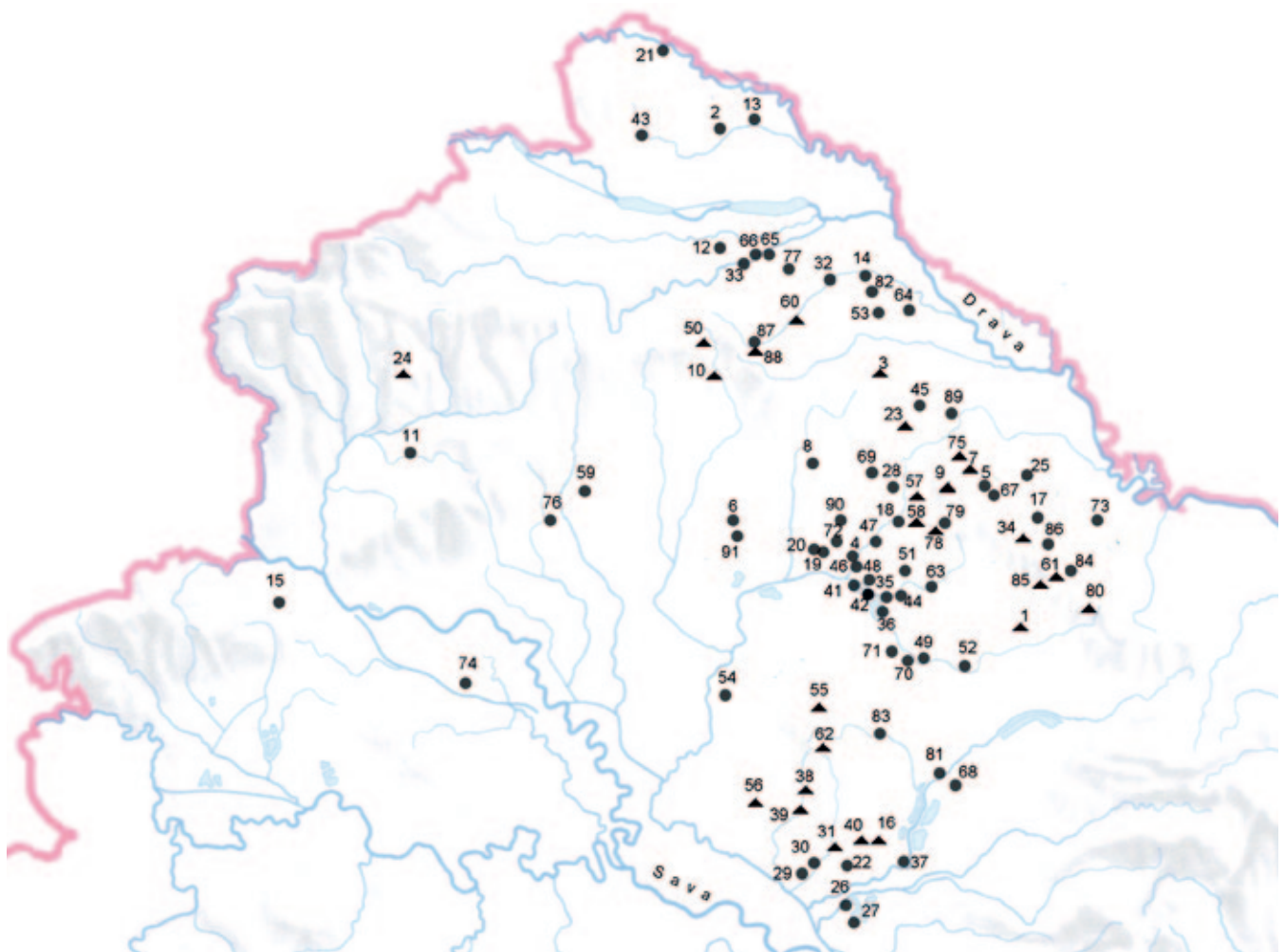
Kako sva ta gradišta još nisu sustavno analizirana, donosimo rezultate analize koja je načinjena za 91 gradište srednjovjekovne Slavonije (sl. 18, Tab. 1). Na osnovi tih lokaliteta te na osnovi svih spoznaja iz dosad provedenih arheoloških istraživanja, kao i rekognosciranja, proučavanja kartografskih i povijesnih izvora, načinjena je tipologija gradišta prema njihovom smještaju i obliku, te je zaključeno da sva pripadaju razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka te da su to utvrđena plemićka sjedišta. Sve su to utvrde koje se nalaze na području srednjovjekovne Kraljevine Slavonije (*Regnum Sclavonia*) unutar Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. To područje pripada među tzv. „zemlje brojnog plemstva“, u kojima je za razliku od kršćanskog zapada postotak plemstva organiziranog u rodove puno viši, odnosno čini od 1,5 pa čak do 10% udjela

plemstva u cjelokupnom stanovništvu (Karbić 1998: 73) te je plemstvo imalo jednu od najvažnijih uloga u društvenom i političkom životu srednjovjekovne Slavonije (Miljan 2014: 104). Stoga ne začuđuje tolika gustoća gradišta razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na području sjeverne Hrvatske.

* * *

U ovom odjeljku teksta skraćeno se predstavljaju rezultati analize iz magistarskog rada u kojem se donosi i katalog gradišta s detaljnijim prikupljenim arheološkim, povijesnim, kartografskim, geografskim i drugim podacima (Tkalčec 2004), a koji su sumirani u Tablici 1.

Prema topografskom položaju u krajoliku gradišta su opredijeljena u visinska i nizinska, a dalje su podijeljena prema obliku, broju uzvišenja okruženih jednim ili više bedema ili segmentnim, potkovičastim bedemom (sl. 19). Visinska gradišta smještena su na prirodnim brjegovima i gorama, njihovim vrhovima ili padinama ili čak u nizinske području, ali na istaknutim brjegovima koji nadvisuju okolni teren za 20–30 metara ili više. Nizinska su smještena u dolinama i često koriste obližnje vodotoke i podzemnu vodu u svrhu punjenja obrambenih jaraka vodom, kao dodatnom obranom utvrde. Gradišta smještena u blago brežuljkastom krajoliku, a koja tek blago nadvisuju okolni teren, također su uvrštena u nizinski tip

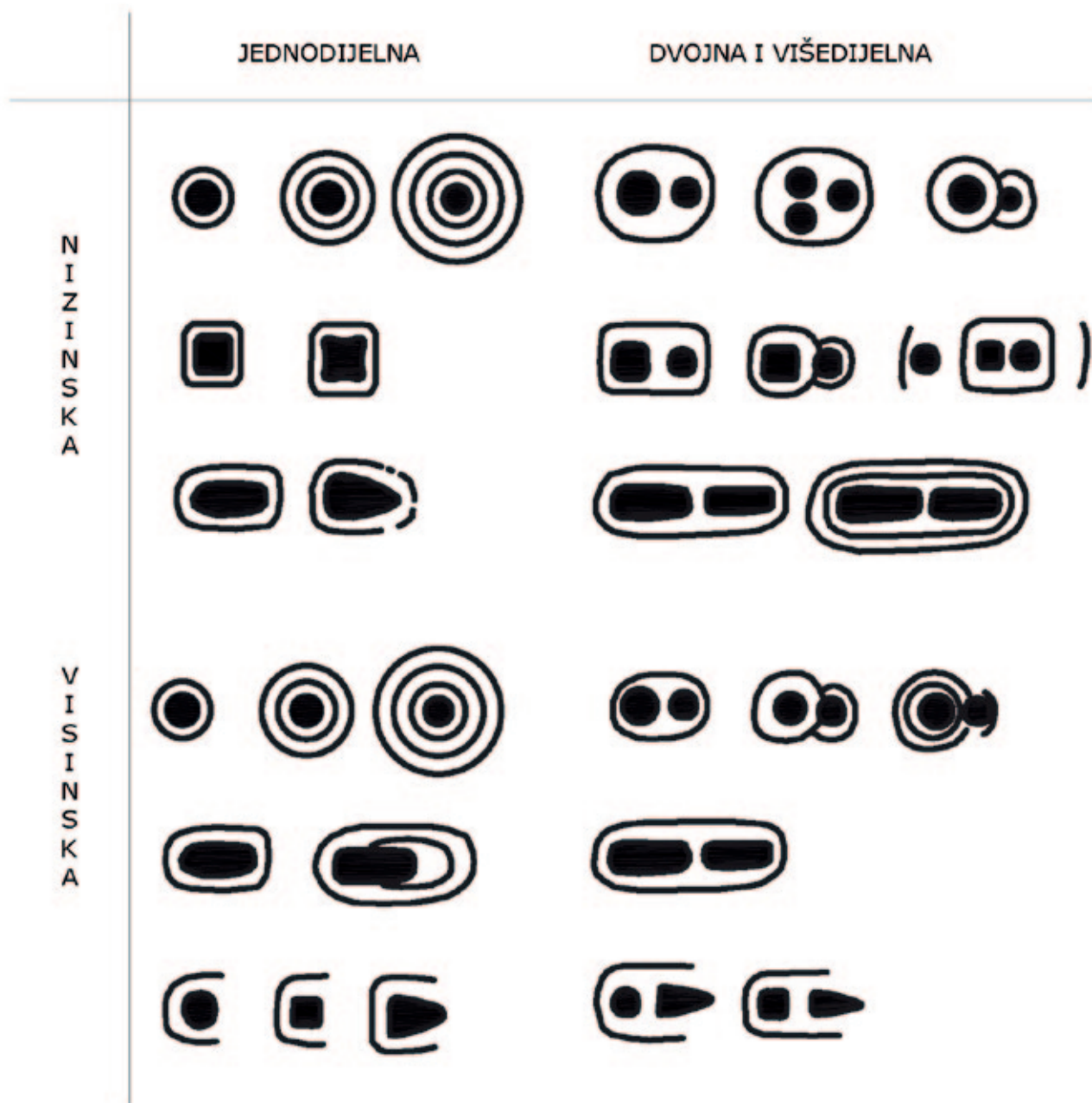
Sl. 18 Rasprostranjenost gradišta na području sjeverozapadne Hrvatske: krugovi – nizinska gradišta, trokuti – visinska gradišta; brojevi – usp. nalazišta u Tab. 1 (izradila: T. Tkalčec)

Fig. 18 Distribution of small castles ("gradište" / Motte type) in the North-Western Croatia: circles – lowland fortifications, triangles – highland fortifications, numbers – sites cf. in Tab. 1 (made by: T. Tkalčec)

gradišta. Od obrađivanih 91 gradišta na promatranome području 25 ih je bilo visinskoga tipa, a 66 nizinskog. Od nizinskih, njih 54 pripada tipu gradišta koji iskorištavaju i prilagođavaju prirodne resurse iz okoliša za dodatnu obranu: močvarni teren, podzemne vode i, najčešće, rijeke i potoke za punjenje jaraka vodom. Ukupna slika odaje vrlo visok postotak nizinskih gradišta, osobito tzv. „močvarnog ili barovitog“ tipa, što je, dakako uvjetovano i prirodnim osobitostima samoga kraja (sl. 20: A). Zajednička značajka svih gradišta je strateški biran položaj s kojeg se pruža dobar pregled nad okolinom. Tek su pojedina skrivena među brjegovima i kontroliraju uske klance, dok većina ima istaknutiji položaj s kojeg se pruža dobar pogled na širu okolinu. Gradišta u izrazito ravničarskim krajevima podizana su od nasipavane zemlje do te visine koja im je omogućivala kontrolu okolice u krugu od 360°. Sličan nadzor nad okolinom imala su i gradišta visinskog tipa koja su podizana na istaknutim brjegovima u dolinama. Visinska gradišta u gorskim i prigorskim područjima najčešće su podizana na njihovim rubnim dijelovima i

kontrolirala su široku dolinu. Ponekima od njih pristup je praktično bio nemoguć iz same doline, već im se prilazilo vjerojatno preko drvenog mosta s brjegovu u zaleđu.

Prema obliku tlocrta, razlikuju se kružna, četvrtasta (kvadratična), trokutasta i ovalna gradišta, a prema raščlanjenosti mogu biti jednodijelna, dvodijelna ili dvojnja te višedijelna gradišta. Višedijelnost gradišta ustanovljena je sporadično u slučaju nizinskih lokaliteta, dok je karakteristična za visinska gradišta. Kod dvojnih i višedijelnih gradišta jedno se uzvišenje visinski ističe i predstavlja središnje, odnosno glavno uzvišenje, dok drugo (i ostala) ima drugačiju namjenu, (stražarnice/osmatračnice ili gospodarski objekti). Od ukupnog broja lokaliteta 79% se sastoji od jednog uzvišenja, dok je dvojnih 11%, a ostalih 1%. Nepoznati su podaci za 9% lokaliteta, što važi za sva daljnja u tekstu iznesena razmatranja (sl. 20: B). Od dvojnih gradišta 30% ih je nizinskih, a čak 70% visinskih (sl. 20: E). Nizinski i visinski tip gradišta odlikuje se zajedničkim oblicima, a postoje i posebni oblici uvjetovani specifičnim položajem gradišta (usp. sl. 19).

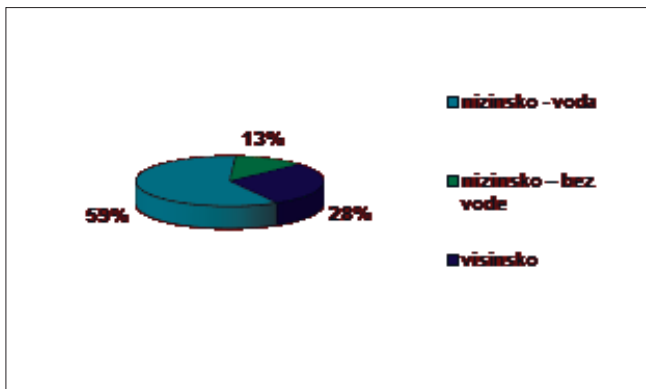
Sl. 19 Tipovi gradišta prema položaju i obliku (izradila: T. Tkalčec)

Fig. 19 Types of small castles ("gradište" / Motte) according to the position and shape (made by: T. Tkalčec)

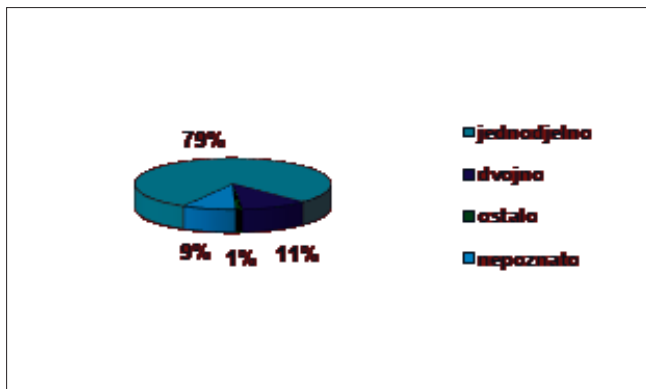
Oblik gradišta proizlazi velikim dijelom od prirodne konfiguracije terena, stoga se najučestalije javljaju gradišta **kružnog i ovalnog oblika** središnjeg/glavnog uzvišenja (61%) (sl. 20: C).

Nizinska gradišta najčešće su kružnoga ili blago nepravilnog ovalnog oblika. Mogu biti opasana jednim jarkom i bedemom (npr. Obrovnica, Šandrovac–Hajtićev stol /sl. 21, T. 1: 1/, Rakovec /T. 1: 2/) ili sustavom koncentričnih prstenova jaraka i bedema (Međurača–Svečeva gradina / sl. 22, T. 1: 3/, Orlovac–Orlov grad /T. 1: 4/). Kod mnogih je

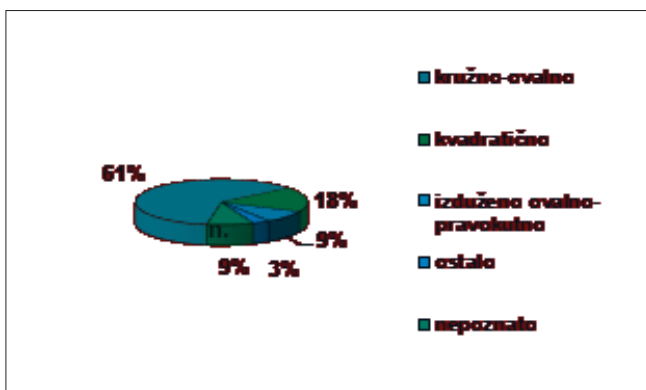
teško ustanoviti broj bedema i jaraka zbog intenzivnih niveliranja zemljišta tako da je pojedinim gradištima, kojima je prije nekoliko desetljeća u literaturi zabilježeno postojanje nekoliko prstenova obrambenog sustava, danas prepoznatljiv tek jedan. Ono što je zajednička značajka promatranih gradišta jest to da su uglavnom sva bila okružena barem jednim jarkom i barem jednim bedemom koji, kao što je napomenuto, može biti snižen do razine teške prepoznatljivosti (npr. Pobjenik–Gradići /sl. 23/). Pojedina nizinska gradišta kružnog oblika

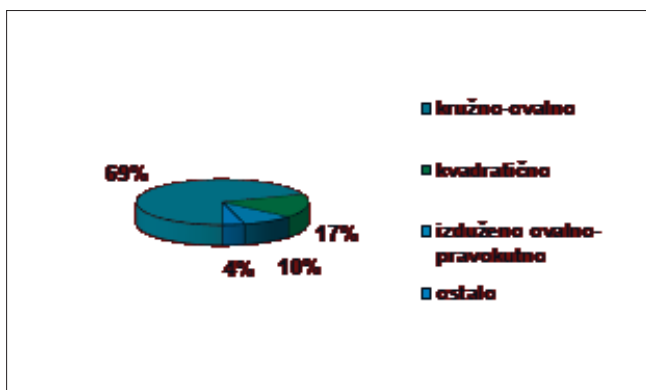
A. Kvantitativni odnos nizinskih i visinskih gradišta

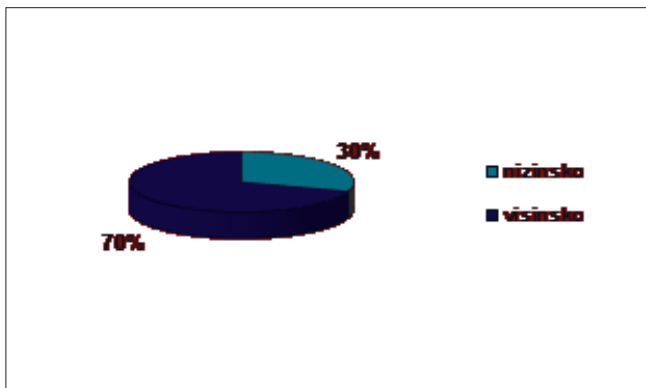
B. Kvantitativni odnos gradišta prema obliku

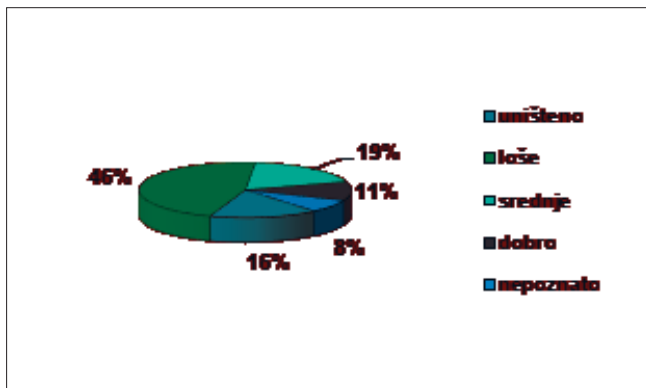
C. Gradišta po obliku središnjeg (glavnog) uzvišenja

D. Jednodijelna gradišta po obliku središnjeg uzvišenja

E. Kvantitativni odnos dvojnih gradišta

F. Stupanj očuvanosti gradišta (današnje stanje)

Sl. 20 Grafički prikazi osnovnih značajki gradišta (izradila: T. Tkalčec)

Fig. 20 Graphic representations of the basic features of the small castles (made by: T. Tkalčec)

dobivaju unutar bedema dodatno uzvišenje kružnog oblika, vrlo često manjega promjera, a ponekad i manje relativne visine od glavnoga uzvišenja. Zabilježen je samo jedan primjer dvojnog gradišta, kružno-ovalnog oblika povišenih zaravanka (Međurić–Gradina) te jedan primjer gradišta kod kojeg je bedem opasavao tri kružna uzvišenja

(Severin–Gradina Podrumača). Ugaona pojačavanja bedema zamiječena su kod nekih gradišta (Torčec–Gradić, Orlovac–Orlov grad), a možda mogu ukazivati na postojanje (drvenih?) kula.

I kod tipova visinskih gradišta susrećemo gradišta kružnog oblika s jednim bedemom (Veliki Poganac–

Sl. 21 Šandrovac–Hajtićev stol (snimila: T. Tkalčec 2002.)

Fig. 21 Šandrovac–Hajtićev stol (photo by: T. Tkalčec 2002)

Sl. 22 Međurača–Svečeva gradina (snimila: T. Tkalčec 2003.)

Fig. 22 Međurača–Svečeva Gradina (photo by: T. Tkalčec 2003)

Šanac /T. 2: 1/), Borovljani–Gradina, Mikleuška–Šanac, Mišinka–Klisa, ili pak s dva (Sedlarica–Šanac /sl. 24/) ili tri bedema (Špišić Bukovica–Gradina /usp. sl. 15/). Kod te skupine nadalje postoje dvojna gradišta s jednostavnije (Čepelovac–Gradina /sl. 25/, Rasinja–Opoj grad) ili složenije organiziranim obrambenim sustavom (Kutina–Turski stol, Selište–Kutinec grad /T. 2: 2/).

Gradišta **čtvrtastog oblika** predstavljaju osobit primjer prilagođavanja terena posebnim potrebama (18%),

a čini se da uglavnom pripadaju vremenu samog izmaka kasnog srednjeg vijeka (sl. 20: C). Njihova je zajednička značajka da su branjena samo jednim jarkom i bedemom. Podizana su također uz rijeke i potoke te organizirana na taj način da je jarak bio punjen vodom iz vodotoka (Sigetec Ludbreški–Marof I, Zvonik–Dvorna /T. 1: 5/), ali zamjetan je, za razliku od gradišta kružnoga oblika, veći broj onih koja su građena na blagim brežuljcima u nizini, nevezano uz riječne tokove (Kraljeva Velika–Stari grad, Donji

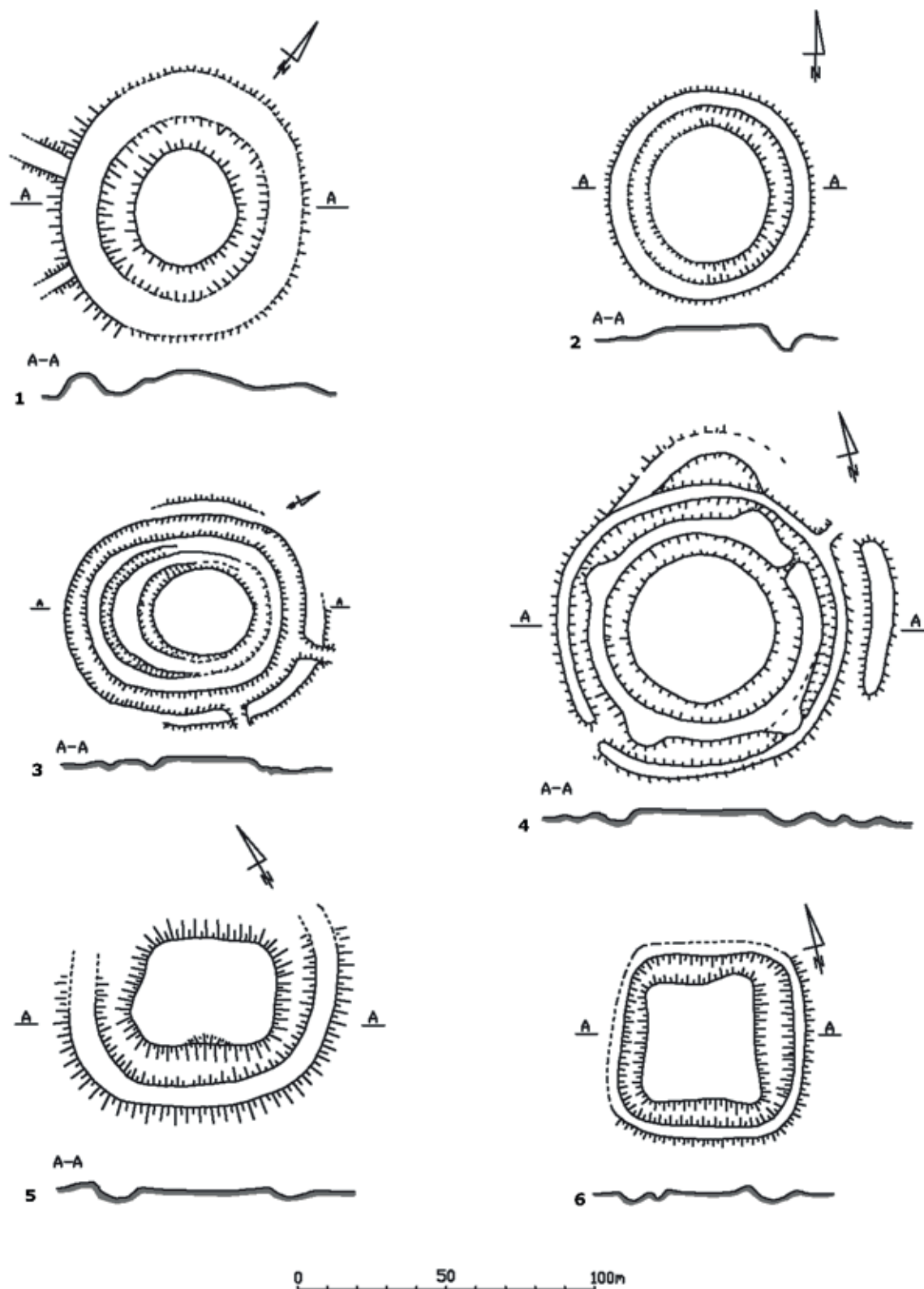
Sl. 23 Pobjenik–Gradići (prema Tkalčec 2012: 117, sl. 2)

Fig. 23 Pobjenik–Gradići (after Tkalčec 2012: 117, Fig. 2)

Martijanec, Veliki Poganac–Gradina /T. 1: 6/, Novi Pavljani, Donja Stubica). I kod tog oblika postoje dvojna gradišta pri čemu se glavnom kvadratičnom uzvišenju dodaje manje kružnoga oblika, vezano na bedem koji okružuje glavno uzvišenje (Stara Ploščica–Greda).

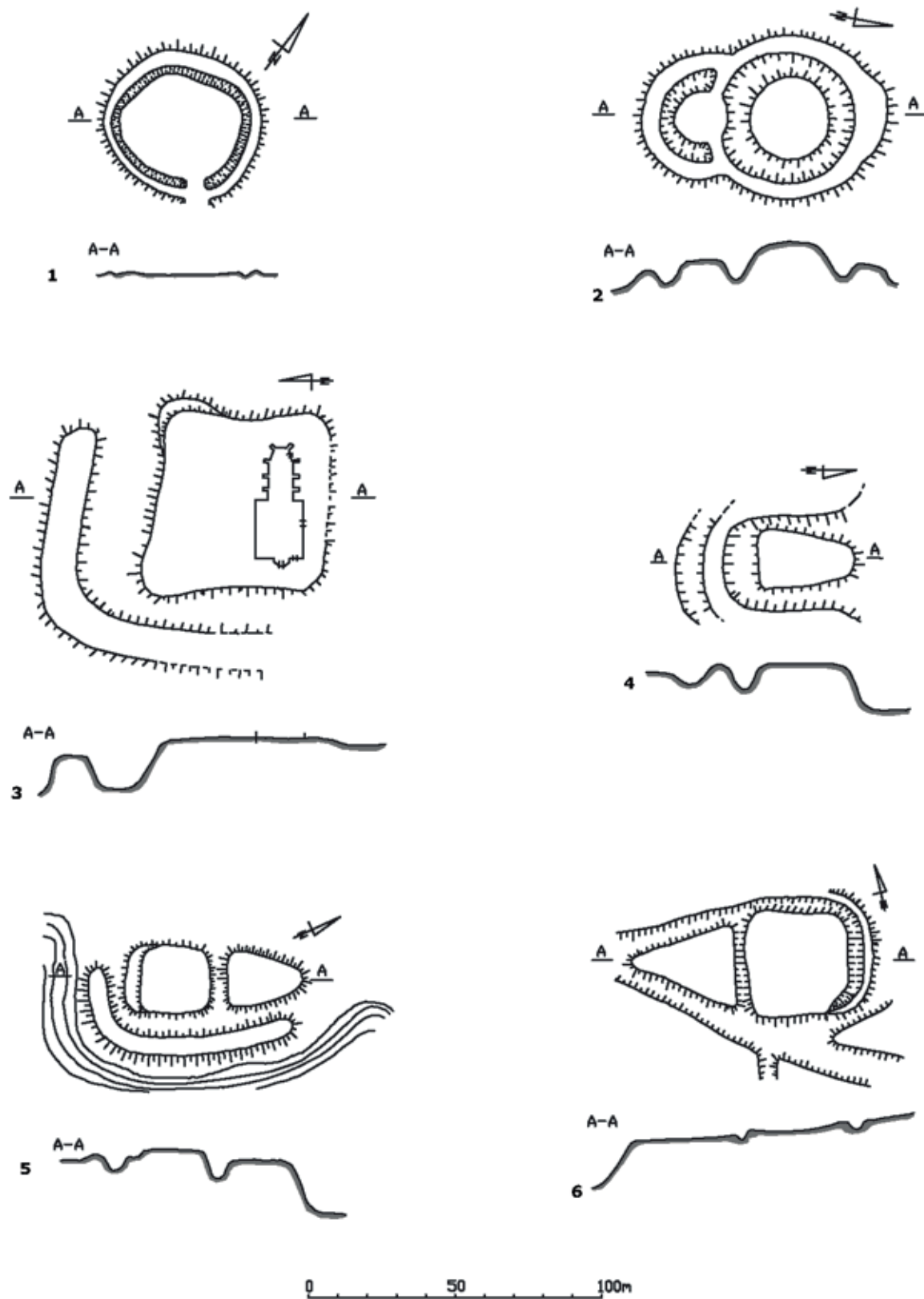
Izduženog ovalno-pravokutnog oblika središnjeg uzvišenja je 9% gradišta, dok su ostali oblici (npr. peterokutno – Kutina–Plovdin grad ili trapezasto – Kupinovac–Gradina) izuzetno rijetki (sl. 20: C). Ovoj skupini pripadaju gradišta nizinskog tipa koja se nalaze na blago povišenom terenu u nizini. Oblikom prate prirodnu izduženu gredu u koju su usječena (Novoseljani, Sveta Helena kod Sv. Ivana Zeline). Mogu biti i močvarnog tipa (Stara Diklenica–Grnička, Kraljeva Velika–Gradine, Šamčine, Staro Čiče–Gradišće) te dvojna, kojima se oblikom približava i Međurić–Gradina. Gradišta visinskog tipa izrazito izduženog ovalnog oblika koriste prirodne glavice brjegova koje prilagođuju svojim potrebama iskopom jarka i podizanjem bedema (Gojlo–Turčak, Mala Črešnjevica – nešto složeniji oblik obrambenog sustava). Uz glavicu brjegova iskorištava se ponekad i obližnja prirodna terasa te se oblikuje dvojno gradište (Sveta Ana).

Posebno se ističe skupina gradišta tzv. **potkovičastog oblika bedema**. Opisni izraz odnosi se na karakterističan oblik njihova bedema, a ne središnjeg uzvišenja. Takav oblik bedema prisutan je isključivo za visinski tip gradišta. Takva se gradišta nalaze na padini brijega, jednom stranom su usječena u nju i branjena jarkom i bedemom, dok na drugoj strani strma padina čini prirodnu obranu. Središnje uzvišenje im može biti kružnog (Velika Črešnjevica–Črešnjevac /sl. 26/), kvadratičnog (Donja Glogovnica /T. 2: 3/, Osijek Vojakovački–Mihalj /usp. sl. 17/) ili trokutastog oblika (Dominkovica–Gradina /T. 2: 4/). I kod njih se javlja iskorištavanje višeg položaja za glavno uzvišenje te prirodne niže terase (ponekad djelomično graditeljski prilagođene i oblikovane) koja se nadvija nad dolinom. Glavno uzvišenje je kvadratičnog oblika (Šandrovac–Gradina /T. 2: 5/). Drugo uzvišenje je isključivo trokutastog oblika. U tu skupinu dijelom pripada i gradište Purićani–Galge, iako je kod njega bedem usječen tek dijelom u padinu brijega i nema karakterističan potkovičasti oblik (T. 2: 6). Obranu tog gradišta čini padina središnjeg blago kvadratičnog uzvišenja i trapezastog drugog dijela gradišta i duboki prirodni uski usjeci između gradišta i obližnjih strmih brjegova, koji su na taj način preuzeli ulogu bedema.

T. 1 Primjeri nizinskih gradišta: 1. Šandrovac–Šandor grad, Hajtičev stol; 2. Rakovec; 3. Međurača–Svečeva gradina; 4. Orlovac–Orlov grad; 5. Zvonik–Dvorna; 6. Veliki Poganac–Gradina (crtež: T. Tkalčec)

Pl. 1 Examples of lowland small castles ("gradište" / Motte type): 1. Šandrovac–Šandor Grad, Hajtičev Stol; 2. Rakovec; 3. Međurača–Svečeva Gradina; 4. Orlovac–Orlov Grad; 5. Zvonik–Dvorna; 6. Veliki Poganac–Gradina (drawing by: T. Tkalčec)

T. 2 Primjeri visinskih gradišta: 1. Veliki Poganac-Šanac; 2. Selište-Kutinec grad; 3. Donja Glogovnica; 4. Dominkovica-Gradina; 5. Šandrovac-Gradina; 6. Purićani-Galge (crtež: T. Tkalčec)

Pl. 2 Examples of highland small castles ("gradište" / Motte type): 1. Veliki Poganac-Šanac; 2. Selište-Kutinec Grad; 3. Donja Glogovnica; 4. Dominkovica-Gradina; 5. Šandrovac-Gradina; 6. Purićani-Galge (drawing by: T. Tkalčec)

Sl. 24 Sedlarica–Šanac (snimila: T. Tkalčec 2002.)

Fig. 24 Sedlarica–Šanac (photo by: T. Tkalčec 2002)

Sl. 25 Čepelovac–Gradina (snimio: B. Šiljeg 2009.)

Fig. 25 Čepelovac–Gradina (photo by: B. Šiljeg 2009)

Sl. 26 Velika Črešnjevica–Črešnjevac (snimila: T. Tkalčec 2009.)

Fig. 26 Velika Črešnjevica–Črešnjevac (photo by: T. Tkalčec 2009)

Sumirajući rečeno, uočava se visok postotak gradišta koja se sastoje od jednog središnjeg uzvišenja, mnogo je manje dvojnih ili višedijelnih gradišta. Najučestaliji oblik središnjeg uzvišenja kod oba tipa gradišta (visinskog i nizinskog) je kružni oblik. Gradišta četvrtastog oblika sugeriraju postojanje ugaonih kula (možda i drvenih), a po nekim autorima ukazuju na kasniju dataciju ili preinake u kasnosrednjovjekovnom razdoblju. Promatramo li samo jednodijelna gradišta, potvrđuje se učestalost kružnih oblika središnjeg uzvišenja (sl. 20: D). Zanimljivo je primijetiti kako se dvojna gradišta puno više javljaju kod visinskog tipa gradišta, što je i logično jer to omogućava prirodna konfiguracija samog povišenog položaja.

Promjer središnjeg platoa kreće se u rasponu od 20 do 100 metara. Najveći broj gradišta promjera je oko 40 do 50 m. Skupini zamjetno manjih gradišta pripadaju gradišta u Obrovnici (20 m), Mala Gradina (25 m) kao dio većeg gudovačkog gradišnog kompleksa, te Farkaševac Samoborski (34 m). Njihova je zajednička odlika da su branjena samo jednim jarkom i bedemom i u većini slučajeva pripadaju tzv. gradištima barovitog ili močvarnog tipa. Daljnja površina koju pokriva jedno gradište ovisi o broju bedema i jaraka te o njihovoj međusobnoj udaljenosti. Većim gradištima pripada gradište kružnog do ovalnog oblika u Nedelišću, čiji je promjer središnjeg uzvišenja oko 80 m, a široki sustav jaraka i bedema obuhvaća veliku površinu od gotovo 30 hektara (Tomičić 1985a: 61). Toj skupini pripada i gradište u Virju čiji je promjer središnjeg platoa iznosio oko 100 m, a daljnji obrambeno-graditeljski elementi činili su površinu gradišta još većom (Lovrenčević 1985: 171–172).

Veličine visinskih gradišta ovisile su o površini prirodnog prostora koji je izabran za podizanje gradišta, osobito kod gradišta izduženog oblika koja su smještena na glavicama brjegova. Gradišta kružnog i četvrtastog oblika podignuta na padinama brjegova uglavnom ne prelaze veličinu od oko 50 m (promjera ili dužine stranice središnjeg uzvišenja). Veličina trokutastog dijela kod dvojnih gradišta ovisi isključivo o prirodnoj veličini te uzvisine.

S obzirom na njihov položaj i rasprostranjenost, uočeno je grupiranje gradišta uz prirodne vodotoke i prometne komunikacije koje su vjerojatno imale odlučujuću ulogu pri odabiru položaja za podizanje gradišta. Strateški povoljan položaj pružao je mogućnost nadgledanja i kontrole šire okolice. U tom su smislu gradišta mogla predstavljati i vrst obrambenog vijenca. Promotrimo li sliku naseljenosti područja u neposrednoj blizini gradišta, ističe se nekoliko lokaliteta u čijoj su neposrednoj okolini (na udaljenosti do 1,5 km) arheološki ustanovljena ranosrednjovjekovna groblja, naselja ili slučajni nalazi. To su gradišta u Belici, Borovljanima, Donjoj Glogovnici, Đelekovcu, Farkaševcu Samoborskom, Starom Gracu, Starom Čiču, Svetom Petru Ludbreškom, Torčecu, Javorovcu, Kloštru Podravskom i Ludbregu. Blizina ranosrednjovjekovnih naselja ukazuje i na mogućnost korištenja gradišta u tome razdoblju. Međutim, ranosrednjovjekovni horizont na samim

gradištima nije ustanovljen, a upravo mnoga od njih su arheološki istraživana (Torčec, Donja Glogovnica, Staro Čiče, Farkaševac Samoborski, Kloštar Podravski, pa i Sveti Petar Ludbreški, kao što smo prije prikazali).

Nasuprot tome, utvrđena je bliska prostorna veza između gradišta i naselja i crkvi/groblja datiranih u razdoblje 13. do 16. stoljeća (usp. Tab. 1). I podaci iz izvornih srednjovjekovnih dokumenata ukazuju na to da su se u blizini većine gradišta nalazila naselja, najčešće već od 13. stoljeća. Uočljiva je jaka veza gradišta uz srednjovjekovne prometnice (sl. 27, usp. i sl. 1). Mnoga gradišta nalazila su se u blizini sela koja su bila sjedišta župa već od 14. st. U pojedinim slučajevima, crkva je bila sagrađena na samom položaju gradišta ili je sakralno mjesto u nekoj fazi preinačeno u oblik gradišta, ali u funkciji utvrđene crkve, eventualno i kakvog rezidencijalnog zdanja uz nju (npr. samostana). Bez arheoloških iskopavanja nije moguće ustanoviti slijed događaja, odnosno je li crkva nastala na gradištu ili je crkva naknadno bila utvrđena bedemima i opkopima, kao što je potonje ustanovljeno za lokalitet Crkvari–Sv. Lovro.

Ustanovljen je relativno visok broj gradišta koja su jedno od drugoga bila udaljena do 2 km. Mnoga gradišta koja i nisu podizana toliko blizu jedna od drugih, ipak svojim položajem i međusobnom udaljenošću ukazuju na mogućnost kako vizualne komunikacije tako i relativno brze prometne komunikacije. U puno manjem broju slučajeva zamijećeno je podizanje gradišta jedno pokraj drugoga na udaljenosti do 500 metara. Ti su lokaliteti ponekad i fizički (bedemima i sustavom kanala) bili povezani, kao što je to slučaj s Gradinom i Malom Gradinom u Gudovcu te predstavljaju vjerojatno isti kompleks (glavna utvrda i stražarnica). Kod drugih primjera (npr. po dva obližnja nizinska gradišta u Međurači ili pak blizina visinskog i nizinskog gradišta u Šandrovcu) nameće se pitanje o vlasništvu dvaju plemića, odnosno centara dvaju eventualno istovremenih posjeda na tako bliskom prostoru ili o podizanju nove utvrde nakon što je starija napuštena. Kod primjera dvaju nedalekih utvrda u Velikom Pogancu možemo s velikom vjerojatnošću računati na vremensku distinkciju, pri čemu je visinsko gradište (vj. 13. st.?) bilo starije od nizinskoga (15./16. st.). Takav slučaj potvrđuju i arheološka iskopavanja gradišta Grubišno Polje–Šuma Obrovi 1 (15./poč. 16. st.) i Mala Peratovica–Šuma Obrovi (14. ili do sredine 15. st.), udaljena jedno od drugoga nešto manje od kilometar (Tkalčec 2016).

U konfiguraciji terena uz pojedina gradišta prepoznaju se ostaci podgrađa (npr. Gudovac–Gradina, Orlovac–Orlov grad, Stara Ploščica–Grčina). Na postojanje podgrađa ili selišta u neposrednoj blizini gradišta upućuju i karakteristični toponimi. Primjerice, nizina sjeverno od visinskog gradišta Opoj grad kod Rasinje nosi naziv Podopoj, kod Gradine u Špišić Bukovici postoji toponim Varošina, kod Međurače Varoš, livade južno od Gradine u Velikom Pogancu nazivaju se Pod gradom. Također su zanimljivi toponimi Pridvorje, Zbig, Zbjegovača. I sami

Sl. 27 Gradišta u odnosu na smjerove srednjovjekovnih cesta prema objavljenim izvorima: krugovi – nizinska gradišta, trokuti – visinska gradišta; prikaz cesta prema Čoralić 1997: karta 1 i 2 (izradila: T. Tkalčec)

Fig. 27 Small castles ("gradište" / Motte type) in relation to the directions of medieval roads according to published sources: circles – lowland fortifications, triangles – highland fortifications; overview of roads after Čoralić 1997: maps 1 and 2 (made by: T. Tkalčec)

lokalni nazivi gradišta svjedoče o očuvanju sjećanja na mjesta nekadašnjih srednjovjekovnih plemićkih uporišta i središta moći, pri čemu je izrazito očuvana toponimija koja se veže uz vremena osmanlijskih osvajanja - Dvorna, Kolo, Šanac, Šamčine, Turski grad, Turski brijeg, Turčak, Gradić, Gradina, Gradišće, Banov stol. Stanje očuvanosti gradišta nije zadovoljavajuće, nažalost, mnoga su poznata gradišta i dalje izložena uništavanju jer nisu registrirana u kulturna dobra RH (sl. 20: F).

***

Ne možemo isključiti mogućnost da na kojem od lokaliteta tipa gradište u sjevernoj Hrvatskoj ne postoji kontinuitet i od 11. stoljeća, međutim za sada o tome imamo indicije samo na dva lokaliteta – Mrsunjski lug kod Brodskog Stupnika i Gradišće u Turčišću kod Domašinca.

Istraživači potonjeg gradišta lokalitet ipak prema tipološkoj analizi keramičkog i drugog materijala datiraju od 12. stoljeća, tumačeći pojedine rezultate dobivenih radiokarbonskih datuma mogućim „old-wood efektom“. Za Mrsunjski lug pak, kao jedino gradište s pronalaskom metalnih ranosrednjovjekovnih predmeta, moramo istaknuti da bi potpuni izostanak ranosrednjovjekovne keramike, odnosno materijala kojeg valja očekivati u mnogo većim količinama od kovinskih nalaza, ukazivao na to da su se dvije ranosrednjovjekovne naušnice na lokalitetu zatekle u sekundarnom kontekstu.

Utvrđenih ranosrednjovjekovnih slavenskih gradišta na prostoru međuriječja Drave, Save i Dunava, međutim, moralo je biti (to potvrđuju i sporadični stariji povijesni izvori, npr. spomeni *castella* u Franačkim analima u vrijeme Ljudevita Posavskog), no o tome kako su ona izgledala,

arheologija još nema pouzdane podatke. Nikad cjelovito od arheologa objavljeni podatak o apsolutnoj dataciji bedema na položaju današnjeg Muzeja grada Zagreba u 679. godinu (Goldstein 1995: 288 i bilj. 68 pogrešno prenosi da je riječ o ¹⁴C analizi umjesto dendrokronološkoj) ne možemo smatrati pouzdanim podatkom o postojanju tako moćne ranosrednjovjekovne utvrde u vremenu kad se slavenski doseljenici još nisu mogli niti konsolidirati u novome prostoru. Dendrološka analiza je međutim dala vrlo ranu godinu, s time da valja imati u vidu da su analize provedene tijekom 1990-ih godina, kada još možda nije bilo pouzdanih referentnih podataka za dendrologiju drveta s našeg područja. Jedan od voditelja iskopavanja, prof. dr. Aleksandar Durman navodi sljedeće: „Dendrokronološka analiza više stotina uzoraka drveta (ugljena iz bedema) pokazuje da je sve sječeno u ljeto ili ranu jesen 679. godine jer zadnji god nije izrastao do kraja. Bedem pripada vremenu početaka II. avarskoga kaganata, koji je od tih vremena trajao do okvirno godine 800.“¹⁹ Taj datum valja uzeti s oprezom, ukoliko imamo u vidu da niti na prostoru Zapadnih Slavena nemamo arheološki dokazana podizanja tako moćnih gradišta krajem 7. stoljeća. Brojna, ranije arheološki datirana u 7./8. stoljeće, suvremenim su iskopavanjima i dendrokronološkim te radiokarbonskim analizama revidirana i datirana u kasnija razdoblja. Još prije dvadesetak godina bilo je poznato više od 3000 gradišta Zapadnih Slavena (od toga ih je u Češkoj 120, u Moravskoj i Slovačkoj najmanje 200, u Poljskoj oko 2000, a u istočnoj Njemačkoj između Labe i Odre oko 600-700) koja su datirana u razdoblje od 7. do 13. stoljeća (Kouřil 1994: 187). Danas se taj broj zasigurno i povećao, međutim mnogima su prvobitne vrlo rane datacije početaka gradnje pomaknute u razdoblje 9. i 10. stoljeća. Za sjeverozapadni i sjeverni slavenski prostor nove značajne kronološke podatke dala je već krajem prošlog stoljeća dendrokronologija i veći projekti novih istraživanja te revizije starijih istraživanja manjih gradišta (tipa *Ringwall*, oblikom vrlo sličnih kružnim kasnosrednjovjekovnim gradištima, odnosno motama) čiji su počeci tradicionalnim tipološko-kronološkim arheološkim metodama bili datirani od samog 7. ili 8. st., međutim dendro-kronološke analize za to područje nisu dale datume praktično prije 10. stoljeća (Brather 1998: 115, 124–125, Tab. 1.; Henning 1998b: 443). Slično se dobilo i za Poljsku gdje su se za centralno utvrđenje poput burga Gniezno, za koji se mislilo da datira iz 8. st., dobili datumi za objekte tek iz sredine 10. st. (Henning 1998a: 24–25). Nadalje, nakon brojnih provedenih dendro-analiza i M. Krąpiec je zaključio da u Poljskoj, kao ni u Lužicama i u Brandenburg, ne postoje zemljane utvrde tipa *Ringwall* starije od sredine 9. st. To se poklapa sa slikom koja je dendro-analizama dobivena na području između Odre i Labe, no iako rezultati sugeriraju na nepostojanje starijih utvrđenih ranosrednjovjekovnih naselja, do danas je taj pogled teško prihvaćen jer se protivni široko prihvaćenoj

teoriji o njihovom nastajanju vezanom uz proces nastajanja prve poljske države Pjastovića (Krąpiec 1998). Usprkos provedenim apsolutnodatacijskim istraživanjima (dendro ispitivanja), dio arheologa i dalje pristaje uz raniju dataciju gradišta, smatrajući kako drvo za dendro analize nije uzimano iz najstarijih faza lokaliteta (primjerice unutar bedema) jer se njegovi ostaci u tim slojevima nisu očuvali, odnosno očuvani su u nedovoljnim količinama za provođenje dendro-analiza, a tipološko-kronološka analiza keramike iz tih slojeva i objekata neosporno, prema takvim mišljenjima, ukazuje na vrlo ranu dataciju. Takvoga je mišljenja primjerice Zofia Kurnatowska koja u Poljskoj luči ranosrednjovjekovne burgove/gradišta koji se dijele na one iz 7.–8. st. i one iz 9./10. st. (za njih nema dendro datuma jer su, prema Z. Kurnatowskoj, građeni uz malu uporabu drveta), zatim ranosrednjovjekovne burgove iz vremena rane države Pjastovića (10. – sredina 11. st.) te one iz kasnijeg razdoblja Pjastovića iz druge polovine 11. – 12. st. (Kurnatowska 1998: 34, Abb. 3 – karta rasprostranjenosti burgova u Velikoj Poljskoj; svi su dendro-datumi dali dataciju od sr. 10. do sr. 11. st.).

Zamjetan velik broj gradišta u Zapadnih Slavena, manja gustoća u Istočnih i niski broj u Južnih Slavena ima svoje unutarnje i vanjske uzroke koji proizlaze iz funkcije gradišta i potrebe ustanovljavanja samostalnih gradskih centara (Šolle 1984: 12). U južnijim prostorima razvoj gradišta odvijao se nešto sporije i kasnije je započeo. Uzrok tome možda leži u nižem stupnju agrarnih aglomeracija, pa prema tome i sporijem razvoju zemljoradnje i zanata koji dovode i do drugačijih potreba društvene organizacije, a vjerojatno i u činjenici da su na tim prostorima Slaveni u 6. i 7. st. bili podređeni Avarima i njihovom načinu života (Šolle 1984: 34).²⁰ Za razliku od toga sjeverniji slavenski prostori u tzv. klasičnom razdoblju gradišta, odnosno u srednjegradišnom dobu od 8. do polovine 10. st. napučeni su gradištima čija je osnovna značajka nadilaženje osnovne zemljoradničke djelatnosti te obrtnička specijalizacija i, prije svega, društvena diferencijacija koja se očituje u jasno izdvojenom dvoru moćnika ili kneza unutar središnjeg dijela gradišta pri čemu često dolazi i do smanjenja površine gradišta (Gostenčik 1997; Biermann-Frey 2001: 59).

Niti na nama susjednim područjima nisu arheološki dokazana gradišta iz ranog srednjeg vijeka. Ranija opredjeljenja pojedinih gradišta poput gradišta Berek u Mahovljanima i Gradine u Bereku na području Bosne i Hercegovine ranosrednjovjekovnim doživjela su revidiranje i preopredjeljenje u kasnosrednjovjekovna gradišta (Simonović 1997: 203). I u Sloveniji je ustanovljeno da brojna gradišta, odnosno kako se tamo nazivaju - mote, od kojih su neka od strane starijih istraživača (Schmid, Pahič) bila opredijeljena ranosrednjovjekovnim, nerijetko i kao utvrde protiv Mađara, ustvari, poput naših u Hrvatskoj, pripadaju razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka

19 Preuzeto s mrežnih stranica: <http://amz.hr/hr/izlozbe/arhiva-izlozbi/2019/avari-i-slaveni/zanimljivosti/tragovi-avara-u-zagrebu/> (2.3.2020.).

20 Izuzetak je područje južne Moravske, koje je oduvijek bilo pod izravnim tradicionalnim utjecajima rimskih provincija Panonije i Norika pa stoga ne začuđuje rani razvitak Mikulčica koje su i do dvjesto godina prije formiranja Velikomoravske države predstavljale važan slavenski centar neagrarnog karaktera (Šolle 1984: 34; Fehring 1992: 103–104).

(Predovnik 2008; 2012a; 2012b; Predovnik, Grosman 2007). Iako nema tragova starih slavenskih gradišta u smislu utvrda s iskazljivim obrambenim elementima jarak/bedem, slavenska središta i stara lokalna elita (primjer Bled, Ptuj) mogla su biti aktivno uključena u procese društvene transformacije koji su rezultirali „feudalnim poretom“ i pojavom burgova i mota, pri čemu su u burgovima centrirane novoformirane administrativne i društveno-prostorne strukture kao *loci* feudalne moći koji su zamijenili starija, slavenska, centralna mjesta (Predovnik 2012a). S druge strane mote sa svojim umjetnim humkom nisu toliko imale fortifikacijsku ulogu koliko su jasno pokazivale težnju iskazivanja društveno-reprezentativnog značaja u strategijama izdizanja nižeg plemstva koje nije moglo graditi impozantne burgove kao visoko plemstvo, a njihova raširenost je povezana s procesima kolonizacije u sklopu osvajanja novih područja i uspostavljanja feudalnog poretka (Hinz 1981: 126; Predovnik 2008: 378; 2012b: 425).

Možda će buduća analiza i objava rezultata istraživanja na zagrebačkome Gradecu, na položaju nekadašnjeg samostana klarisa i današnjem položaju Muzeja grada Zagreba, provedenih 90-ih godina prošlog stoljeća, kao i objave novijih istraživanja, primjerice na lokalitetu Brekinjova kosa kod Gline pružiti nove spoznaje po pitanju ranih (utvrđenih) centara na području sjeverne Hrvatske (Madiraca et al. 2018). Valja napomenuti kako i zagrebački Kaptol predstavlja potencijalan lokalitet za daljnja istraživanja te problematike. Željko Demo otvara mogućnost da je kaptolski brežuljak bio pogodan za smještaj ranosrednjovjekovnog gradišta, a dio nalaza palisade koju je K. Vinski Gasparini pronašla u iskopavanjima položaja Gamule tumači ranosrednjovjekovnim stepeničastim bedemom (Demo 2007: 30–31). Međutim, sve to ne bi se moglo zbiti već u 7. stoljeću, pa teško da bismo s jačim utvrdama mogli računati niti u 8. stoljeću kad se doseljeno stanovništvo još uvijek nije uspjelo dovoljno konsolidirati u realnosti avarske dominacije da bi poduzelo izgradnju moćnijih utvrda. Valja računati s time da su prvi slavenski doseljenici svoja uporišta ponekad postavljali na već postojeće antičke ili kasnoantičke punktove te možda i nisu imali potrebe (isprva niti mogućnosti) graditi vlastita utvrđena sjedišta (slično je potvrđeno i u Loboru, Filipec 2007). Iako postoje mogućnosti da bi se na prostoru Međuriječja moglo susresti ranosrednjovjekovno gradište iz 10. stoljeća, mi za sada za to nemamo nikakvih arheoloških materijalnih dokaza, tako da konstatacije o tome da je sjeverna Hrvatska bila napučena utvrdama protiv Mađara, kako se to ponekad može naći u literaturi, uglavnom ne arheološkoj, nisu utemeljene na arheološkim nalazima. S arheološkog gledišta ne možemo govoriti o organiziranome sustavu obrane gradištima u vrijeme provala Mađara na ove prostore. O tome kako su izgledali centri i sjedišta prvih slavenskih županata ili *slavenskih plemenskih župa* (Klaić 1882: 48–49), koje utemeljeno valja očekivati na ovome području, a koje spominju i sporadični povijesni izvori poput podatka iz 12. st. anonimnog notara Bele III. o utvrdama Zagreb, Požega i

Vukovo u 10. stoljeću (Klaić N. 1982: 19),²¹ za sada također nemamo pouzdanih arheoloških pokazatelja. Arheološki su iskopavana brojna ranosrednjovjekovna nalazišta, međutim niti jedno ne odgovara tipu gradišta, bilo u smislu manje ranosrednjovjekovne utvrde tipa gradišta, bilo u smislu veće protourbane sredine poput velikih ranosrednjovjekovnih gradišta Zapadnih Slavena.

Uzrok izostanku ranosrednjovjekovnih gradišta na našem području dakako može biti i njihova loša očuvanost i istraženost, ali i mogućnost da su fortifikacijski sistemi ondašnjih uporišta građeni od drvenih palisada, bez obrambenih opkopa i bedema te stoga arheološki teže prepoznatljivi. Od ukupnog broja od 91 gradišta za koja je u ovome poglavlju predstavljena detaljna morfološko-tipološka analiza, do danas je čak na 27% njih obavljeno arheološko iskopavanje, uglavnom sondažno, odnosno probnog tipa. I izvan detaljnije promatranog područja sjeverozapadne Hrvatske poduzeta arheološka istraživanja nisu ukazala na ranosrednjovjekovne nalaze na gradištima (izuzev opisanog slučaja sporadičnih metalnih nalaza na Mrsunjskome lugu). Riječ je uglavnom o sondažnim iskopavanjima, od kojih za brojna starija nemamo potpunu dokumentaciju i podatke o tome jesu li istraženi svi slojevi do same zdravice, međutim ipak je signifikantan izostanak ranosrednjovjekovnih, a prisutnost isključivo kasnosrednjovjekovnih nalaza.

Iako i na zapadnoslavenskom prostoru, uz uobičajenija ranosrednjovjekovna gradišta velikih površina postoje i manja nizinska gradišta koja svojom veličinom i morfološkim značajkama zaista podsjećaju na naša nizinska gradišta, a koja su datirana u razdoblje ranog srednjeg vijeka i to od 9. pa do 11. stoljeća, odnosno 12. st. (usp. npr. Henning 1998a; Ettl 2002), još je učestalija pojava takvih morfoloških tipova lokaliteta (gradišta manjih površina) upravo u razdoblju razvijenog (druga polovina 12. i prva polovina 13. stoljeća) i kasnog srednjeg vijeka (od sredine 13. do kraja 15. st.).²²

Možemo zaključiti kako je na našem području (za sada) arheološki dokazano podizanje gradišta utvrđenih sustavom opkopa i bedema tek u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, usporedno s podizanjem kamenih burgova. Brojna provedena arheološka iskopavanja gradišta u međurječju Drave, Save i Dunava utvrdila su da su ona predstavljala utvrđena sjedišta plemićkih posjeda, u nekoliko slučajeva i utvrđivanje sakralnih objekata. Vrijeme njihova funkcioniranja je od 12. stoljeća, učestalije od 13. pa do u početak 16. stoljeća. Određeni broj gradišta krajem kasnog srednjeg vijeka gubi izvornu funkciju prvobitnih utvrđenih centara plemićkih posjeda i početkom 16. stoljeća se preinačuje u protuosmanlijske vojne utvrde, poneka nastavljaju egzistenciju i u novome vijeku u smislu pregradnji u novovjekovne dvorce i kurije, a većina ih prestaje egzistirati.

21 Nada Klaić citira Kroniku anonimnog notara kralja Bele III, *Scriptores rerum hungaricum I*, str. 87.

22 Primjerice: Měřínský 1981; Klápště 1991; Ruttkay M. 1993; Ruttkay A. 1998; 2006; Měřínský, Plaček 2004.

1.4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nakon iznesenih pregleda utvrda na području srednjovjekovne Slavonije valja se posebno osvrnuti na rasprostranjenost burgova te na njihov odnos spram rasprostranjenosti srednjovjekovnih gradišta.

Burgovi su podizani na brjegovima na položajima između 300 i 680 metara nad morem. Tek su poneki burgovi podignuti na nižim kotama, poput burgova u Kamenici, Trakošćanu i samoborskom Starom gradu na visini od 250 m n/m, zatim Vinici podignutoj na 260 m n/m. Položajno najniži burg je Susedgrad u Podsusedu, koji je zauzeo položaj iznad okuke rijeke Save na brdu na 192 m n/m. Razvidno je da su burgovi uvijek štitali neki prirodni prolaz i prijevoj preko brda koji je zasigurno služio kao srednjovjekovna prometnica. Također su štitali i nadgledali riječne doline, klance i nizine u kojima su se prostirala naselja i mreža cestovnih komunikacija.

Visinska gradišta su podizana na brjegovima i njihovim padinama prosječnih nadmorskih visina od 180 m n/m do 250 m n/m, a tek su dva podignuta i na višim položajima - Čepelovac-Gradina (264 m n/m), Mikleuška-Šanac (280 m n/m). Nizinska su podizana na blago povišenim brežuljcima u dolinama ili u močvarnim nizinama pri čemu su njihovi obrambeni jarci bili ispunjeni vodom i vezani na sustav obližnjih potoka ili rijeka. I gradišta su podizana na takvim položajima da je jasan njihov sustav podizanja u uskoj vezi s okolnim naseljima i prometnicama.

Ukoliko promotrimo odnos podizanja burgova i gradišta spram srednjovjekovnih prometnica, prema objavljenim prikazima glavnih srednjovjekovnih putova i cesta povjesničara Hrvoja Petrića i Lovorke Čoralić, zamjetna je njihova koncentracija i vezanost uz te komunikacije (usp. sl. 1 i sl. 27).

Uočljivo je da su burgovi, dakle kamene utvrde koje se uglavnom sastoje od zidina, branič-kule, palasa, cisterne, zatim osnovnih gospodarskih prostora te eventualno kapele, podignute na višim položajima u brjegovitim područjima, dakle na onim područjima srednjovjekovne Slavonije na kojima se prostiru najviše gore. Međutim njihova je koncentracija uočljiva osobito na nekim područjima, kao primjerice u Hrvatskom zagorju. I dok bismo burgove uz današnju granicu prema Sloveniji mogli vezati uz stoljetnu granicu prema Kranjskoj, pa sjevernije i prema Štajerskoj, nerazjašnjenom ostaje njihova neobično velika koncentracija oko gore Ivanščice. Neupitno je da su ti burgovi štitali prijelaze preko gore, što se jasno iščitava iz njihovog položaja, jednako kao što je razvidno da su zbog svog položaja na obroncima Ivanščice s njene južne i sjeverne strane ujedno štitali i naseljenu dolinu i

prometnice koje su dolinom prolazile. Međutim isto je tako uočljivo da ostale gore poput Medvednice, Kalničkog gorja ili Moslavine nisu bile toliko napučene burgovima koliko Ivanščica. Ovo pitanje će ostati otvorenim, a odgovor valja potražiti u istraživanju odnosa tih burgova spram okolnih naselja i objekata, putem organiziranja arheoloških istraživanja kako burgova tako i njima pripadajućih naselja i crkava s grobljem podno njih.

Razvidno je također da su burgovi manje zastupljeni na onim područjima gdje je veća zastupljenost utvrda tipa gradište (usp. sl. 1). Kako sustavna paralelna istraživanja gradišta (i burgova) te njima pripadajućih selišta za sada nisu poduzeta, teško će se moći doći do nekih pouzdanih iznalaženja uzroka takvoj pojavi. Kao jedan od mogućih uzroka jeste to što su to mahom geografski niža područja te na tim prostorima nema mogućnosti podizanja burgova, kao izoliranih i nepristupačnih sjedišta feudalaca. Međutim, to je možda samo jedan od razloga, jer na tim područjima nema niti nizinskih burgova. Na čitavome tome prostoru u razdoblju od 13. do 15. stoljeća nizinski su burgovi vrlo sporadični (Varaždin, Čakovec, Đurđevac, te Ludbreg), dok je broj gradišta kako nizinskih tako i visinskih vrlo velik. Uzrok čitavoj toj situaciji valja, uz statusnu i posjedovnu moć plemića, tražiti i u političkoj situaciji i vlasničkoj raspodjeli posjeda. Naime, ključnim trenucima za organizaciju posjeda na ovim područjima valja tražiti u samome vremenu ugarskog ulaska u ove prostore i njihovog nastojanja na teritorijalnoj organizaciji tog prostora prema ugarskome modelu. Možda u ponekim od naših visinskih gradišta, koja se mahom ne mogu povezati niti uz koji pisani spomen utvrde, valja tražiti tzv. burgove „bez povijesti“ ili *Kleinburgove* koje su prepoznali strani arheolozi na svojim područjima? Arheolozi su, naime, primijetili da su ti „mali burgovi“ podizani često na zemljišnim posjedima rodovske aristokracije, dok ih na teritoriju kraljevskog veleposjeda nije bilo (Dénes 1990: 51). Nada Klaić je istaknula da je još Ladislav u Slavoniji nastojao stvoriti što veći kraljevski posjed, ali kako je to bilo pogranično područje, ono mu je služilo kao posjed koji je dijelio kao nagradu i plaću vjernim vazalima. Zato posvuda po Slavoniji kraljevske domene prelaze u ruke velikaša i crkve. Dakle, ono što je još Nada Klaić konstatirala – da na ovom prostoru umjesto kraljevskog ubrzo prevladava velikaški posjed (Klaić N. 1978: 224) – kasnije su elaborirali suvremeni povjesničari te se pokazalo da se proces formiranja brojnog plemstva organiziranog u rodove u srednjovjekovnoj Slavoniji odvijao slično kao i u nekim drugim zemljama srednje i istočne Europe u kojima je, za razliku od zapadne Europe, postotak plemstva činio visokih 1,5% do 10% udjela u cjelokupnome stanovništvu (Karbić 1998: 73). To plemstvo si nije moglo priuštiti izgradnju

skupih burgova, stoga je podizalo skromnija zdanja poput gradišta, odnosno mota, a oni moćniji velikaši gradili su vlastite burgove.

Do vremena provala Mongola ipak se smatra da su burgovi podizani isključivo na inicijativu kralja. Kraljev način kontrole podizanja burgova bilo je njegovo pravo da izdaje dozvole. Smrt kralja Bele III. 1196.g. obilježila je kraj jedne epohe u povijesti Mađarske i s time i u razvoju burgova. Do 1196. g. svi vrijedni i značajni burgovi bili su u kraljevim rukama. Mali broj kamenih burgova ne ukazuje na nemogućnost gradnje u kamenu i žbuci jer su u to vrijeme prisutne brojne takve crkve, nego ukazuje na to da je realizacija kamenih burgova bila rezervirana za kralja i veleposjednike. Tijekom vladavine Andrije II. neki visoki posjednici su mogli imati burgove, ali nema dokaza o eksplicitnim kraljevskim dozvolama. Ipak, bitna promjena na tome planu događa se već na prijelazu 12. u 13. st. Povećanje naseljene površine putem tzv. unutarnje kolonizacije, poboljšanje gospodarske proizvodnje i formiranje plemstva u duhu modernijeg zapadnog shvaćanja postavilo je supstrat za daljnje revolucionarne preobrazbe u 13. stoljeću. Osnivanje gradova, intenziviranjem trgovine kao i uvođenjem novca kao platežnog sredstva – sve je to dovelo do oslobađanja investicijskih sredstava za gradnju burgova (Fügedi 1986: 43, 72).

Mongolska provala predstavlja okvirni periodizacijski prijelom – početak podizanja privatnih burgova plemstva. Bela IV. je potpuno napustio stari princip po kojem je podizanje i uprava utvrdom kraljeva prerogativa. Odmah kako su Mongoli napustili zemlju, uveo je program kojim se trebalo usvojiti i primijeniti podizanje kamenih burgova, tip utvrda koji je već uvelike bio uobičajen na Zapadu. Dakle, kralj se morao oslanjati na bogatu gospodu koja će moći isfinancirati podizanje burgova i kreiranje viteške vojske. Iako se uočava učestalije podizanje burgova nakon mongolske invazije, svakako potaknuto kraljevom politikom, ipak su uzroci podizanja burgova počivali na složenijim procesima, vezanima ne samo uz netom iskušenu prijetnju s istoka već i uz razvoj i prestrukturiranje plemstva i posjeda te opći razvoj srednjovjekovnog društva i teritorijalne organizacije, kao i uz činjenicu da su burgovi u krajoliku predstavljali vizualno istaknute društvene simbole moći i statusa elite.

Nakon katastrofe 1241./1242. g. Bela IV. je izdao brojne usmene zapovijedi i dozvole za podizanje burgova, iako, opet ćemo zamijetiti njihovu veću koncentraciju na zapadu kraljevstva kao posljedicom konstantne kraljeve obrambene politike prema Njemačkom Crastvu. Burgovi su se i dalje mogli podizati samo na kraljevu dozvolu, kao što se vidi iz povelje Bele IV. iz 1247. kraljevom *fidelisu* Farkašu

Zagorskom kojemu zbog zasluga tijekom mongolske provala daje dozvolu da na svojim zemljama podigne burg koji je već započeo graditi te da ga on i njegovi nasljednici mogu zauvijek posjedovati (Fügedi 1986: 72; Engel 2001: 104). Osvrnut ćemo se na tu prvu poznatu autorizaciju privatnoj osobi da izgradi burg gdje valja istaknuti neke činjenice. Prva je da se radi o području srednjovjekovne Slavonije, pograničnome području Kraljevine Ugarske i Njemačkoga Carstva. Druga je da je izdana Farkašu, zagorskome županu koji ne potječe iz neke stare rodovske aristokracije, već je on podrijetlom potpuno nepoznata osoba, koja je kasnije podigla i burgove Kostel i Oštrc. Treća činjenica jeste to da je Farkaš očito vrlo samovoljno upravljao svojim područjem, Zagorjem, jer je iz Beline dozvole razvidno da je samovoljno, na vlastitu inicijativu podigao burg, a Bela mu tek *post festum* „daje dozvolu“ za izgradnju.

Ovakvih je slučajeva izgradnje privatnih burgova prije provala Mongola zasigurno bilo i više, a to sve ide u prilog tezi koju ističu neki autori da mongolska invazija nije bila neposredan povod povećanoj izgradnji burgova, osobito što se i nakon tog događaja zamjećuje koncentracija burgova uz zapadne granice Ugarskog Kraljevstva, a ne istočne odakle se mogao očekivati novi mongolski napad (Janeš 2019). No i dalje ostaje točnom činjenica da je taj događaj predstavljao prijelomnu točku u povećanome broju izgradnji burgova, kao i utvrđivanju samostana, gradova itd.

* * *

U Hrvatskoj su već starija arheološka istraživanja utvrda, osobito burgova dala naslutiti koliki se u njima krije potencijal, ukoliko bi se provela na multidisciplinarn način. Uglavnom do realizacije tako sveobuhvatnih istraživanja u prošlosti nije došlo, međutim do danas su se dogodile velike promjene te će zasigurno novija istraživanja dati vrhunski rezultate. Od vremena istraživanja, primjerice, Susedgrada ili samoborskog Starog grada za vrijeme Drugog svjetskog rata, metode istraživanja arhitekture i (srednjovjekovne) arheologije bitno su se poboljšale i profinile, nastale su mnoge nove pomoćne metode, načini rada i mogućnosti datacije. Danas, pomoću ciljanih pitanja i pomoću istraživanja okrenutih arheološkim nalazima i predmetima, burgovi i gradišta postaju izvori niza vrijednih informacija: o počecima njihova nastanka, o mogućem razvoju i kraju korištenja, o funkciji pojedinih zgrada i njihovim promjenama, o svakodnevnom životu stanovnika od opskrbe vodom do prehrane, od održavanja životinja do zanatskih aktivnosti. Nekolicina sustavno istraživanih utvrda poput burga Vrbovca u Klenovcu Humskome, utvrde Pake kod Novog Marofa,

utvrde Barilović te utvrde Čanjevo u potkalničkom kraju već je sada rezultirala novim spoznajama. Uz okončanje tih sustavnih istraživanja, koje u svojoj realnosti našeg vremena i situacije nikako ne predstavlja lako i ekspresno provediv zadatak, te uz objelodanjivanje njihovih rezultata, valjalo bi poduzeti niz ciljanih istraživanja izabranih nalazišta obrambenog karaktera, odnosno određenih gradišta kojima bi se mogla odrediti njihova funkcija i datacija. Na taj bi se način dobila i jasnija slika o funkcionalnoj distinkciji između gradišta i burgova kao i o njihovoj zajedničkoj ulozi u obrambenom sustavu srednjovjekovne Slavonije, o kojem na osnovi dosadašnjih arheoloških istraživanja možemo utemeljeno govoriti tek od razdoblja 13. stoljeća. Slika o obrambenom sustavu srednjovjekovne Slavonije i kvaliteta života srednjovjekovne elite također će se značajno dopuniti nalazima iz budućih arheoloških istraživanja manjeg opsega, često i iz sustavnih površinskih pregleda terena, međutim pravi doprinos problematici predstavljala bi opsežna sustavna arheološka istraživanja izabranih nalazišta koja bi činila polaznicu za oblikovanje širih teoretskih zaključaka. Svakako bi valjalo upregnuti nove snage, nove istraživače, povjesničare i latiniste koji bi obavili daljnja istraživanja vezana uz utvrde s aspekta svojih specifičnih znanstvenih disciplina. Sva ta istraživanja pružila bi odgovore na niz još uvijek otvorenih pitanja o načinima funkcioniranja upravljanja veleposjedima i posjedima s burgova i manjih plemićkih utvrda srednjovjekovne Slavonije. Vjerujemo da ova tema nikada neće biti istraživački iscrpljena i zaključena jer nova vremena donose i nove tehnologije i istraživačke metode, ali otvaraju i niz novih pitanja. No, odgovori ustvari i leže upravo na samome putu ili putovima kojima istraživači kroče u težnji dubljih spoznavanja zakonitosti nekog društva i društvenog uređenja iz minulih vremena.

Arheološka istraživanja utvrda ponekad, u nedostatku povijesnih vrela, predstavljaju i jedini mogući izvor podataka o životu koji se u njima odvijao. Arheologija (uz to potkrijepljena rezultatima interdisciplinarnih analiza - zooarheoloških, arheobotaničkih i drugih) i povijest, u sinergiji s ostalim znanstvenim disciplinama imaju priliku upotpuniti spoznaje o nekom lokalitetu te iz niza komplementarnih informacija vjerno rekonstruirati prošlost jedne utvrde, a sagledavajući je u širem kontekstu i prošlost nekog kraja ili regije.²³ I sve to ne samo s namjerom zadovoljenja naše znatiželje, iako valja istaknuti

da je znatiželja pokretač svakog napretka, i s namjerom oplemenjivanja naših iskustava o prošlosti i očuvanja baštine, nego i s ciljem učenja na greškama i uspjesima iz prošlosti radi sadašnjosti i radi budućnosti. Ako tako gledamo na fenomen brojnih masivnih srednjovjekovnih kamenih utvrda (ali i manje poznatih zemljanih) koje smo naslijedili od naših prethodnika i čije (preučestalo nezaštićene i neistražene) ruševine susrećemo diljem Hrvatske, preostaje nam zapitati se kako to da su u društvu koje je već stoljeće ili, recimo, intenzivno već desetljećima svjesno kulturne i društvene vrijednosti tih objekata, ili barem tako tvrdi, one i dalje u velikom broju izložene propadanju? To je naša realnost, uvjetovana raznim okolnostima do kojih nije došlo odjednom nego kroz pokoljenja tijekom prošlosti. Interes za srednjovjekovne gradove – burgove i gradišta kod nas nije započeo ništa kasnije nego li u ostalim europskim zemljama, a počivao je gotovo stotinu godina na pojedincima koji su ih nastojali istražiti i zaštititi. Taj je interes, međutim, tek posljednjih desetljeća (otkad je naše društvo otvorenije prema suvremenim europskim i svjetskim smjernicama o očuvanju kulturne baštine) naišao i na intenzivniji odjek u arheološkim istraživanjima kao i u konzervatorskim zaštitnim radovima na više utvrda s ciljem njihova očuvanja i prezentacije u kulturno-turističke svrhe. Niz novih projekata pokrenutih ili financiranih na državnoj razini, kao i uključenost lokalne sredine u takve radove predstavljaju evidentnu promjenu svijesti društva o značaju i vrijednosti njegovanja kulturnog nasljeđa. Svojevrsna revitalizacija rijetkih objekata doživjela je posljednjih godina i realizaciju, dok su radovi na drugima u tijeku. Nerijetko se tu ipak i dalje radi isključivo o pojedincima koji takve projekte nose na svojim leđima i bez kojih bi (i opet) sve zastalo, no, takvih je pojedinaca, čini se, danas sve više te su se i istraživanja burgova i gradišta time intenzivirala i znanstveni podaci o njima upotpunili, a tek to omogućuje utemeljenu diskusiju o toj tematici koju od nas željno očekuje i međunarodna znanstvena zajednica.

Izostanak detaljnih stručnih objava rezultata istraživanja utvrda predstavlja otegotnu okolnost u sagledavanju šire slike o funkcioniranju srednjovjekovne društvene elite kroz prizmu utvrda, a s arheološkog gledišta. Velikim dijelom je tome razlog činjenica što su novija istraživanja još u tijeku, no dijelom je to i zbog propusta pojedinih starijih istraživanja koja, čini se, nikad neće niti biti objavljena ukoliko mlađe generacije arheologa ne načine reviziju svih nalaza. Ipak, ono što se iščitava iz sadašnjeg stanja istraženosti utvrda jeste to da u Hrvatskoj ne nedostaje pokretački duh niti stručni kadar za provođenje ovakvih složenih istraživanja kao što su to istraživanja fortifikacijskih cjelina, koja uz svu kompleksnu

23 Pojačanim interesom povjesničara za teme povijesne topografije i teme plemićkih obitelji i rodova na području srednjovjekovne Slavonije posljednjih se desetljeća stvara puno bolja podloga arheolozima za istraživanje utvrda. Kao primjer, navest ćemo tek nekolicinu ključnih djela za područje srednjovjekovne Križevačke županije - Pavleš 2013; 2016; 2020; Pálosfalvi 2014, a čiji rezultati istraživanja su inkorporirani u arheološke spoznaje i unaprijeđeni rezultatima arheoloških istraživanja (Čimin 2020).

stratigrafsku situaciju samoga lokaliteta za sobom povlače i niz problema poput nedostupnosti i teške pristupačnosti lokalitetu, zatim otežanih uvjeta rada uslijed opasnosti od urušavanja kamenja te, konačno, složenih postupaka izvedbe konzervacije i sanacije te prezentacije očuvane ili arheološki otkrivene arhitekture. I, ono što daje nadu da će i Hrvatska uskoro moći stati *al pári* uz zemlje koje već

desetljećima pomno skrbe o svojoj baštini i koje su odavna „upregle“ arheologiju prepoznavši je kao jednu od ključnih metoda kojom se nepobitno utvrđuju i istražuju temelji nacionalnog kulturnog identiteta, jeste zamjetno zaživjela osviještenost o značaju i potrebi očuvanja kulturne i materijalne baštine u Hrvatskoj u kojem je i arheologija u posljednje vrijeme našla svoje prepoznatljivo mjesto.

Tablica 1 Prikaz osnovnih podataka o gradištima (izradila: T. Tkalićec)
 Table 1 Basic data about the small castles ("gradište" /Motte type) (made by: T. Tkalićec)

LOKALITET	TOPONIM	m n/m	položaj		oblik				bl.grad. do 0,5 km	bl.grad. 0,5-2 km	crkva	naselje/ posjed	R SV	d. st.	a. i.
			niz.	vis.	n.	j.	dv.	ost.							
1. Bačkovica	Gradina	184		+			●		?		-	13.-15.st.		I	-
2. Belica	Gradišće	158	≈				●		-		1501	13.st.i.d.	+	U	-
3. Borovljani	Gradina	200		+			●		vj.		-	15.st.	+	I	-
4. Brezovac		117	≈				●		-	+	-	15.-16.st.		I	-
5. Budrovac	Gradina	143	≈				●	■●	-	+	-	13.-16.st.		I	-
6. Cirkvena	Gradišće	117	≈				●		-	-	1386, 1501	13.-16.st.		U	-
7. Čepelovac	Gradina	264		+				●●	-	+	1334?	14.-16.st.		S	-
8. Domanjkuš	Zidina	154	≈				●		-	-	1385, 1488, 1501/1520	13.-16.st.		U	-
9. Dominkovica	Gradina	200		+			(▲)		-	-	-	-		S	-
10. Donja Glogovnica		184		+			(■)		-	-	1252, 1334, 1371	13.-16.st.	+	I	+
11. Donja Stubica		188	+				■		-	-				I	+
12. Donji Martijanec	Gradišće	155	+				■		-	-	1259, 1334	13.-16.st.	+	I	-
13. Dvorišće	Popovski dvor, Gradišće, Potonula crkva	146	≈				●		-	-	-	-		I	+
14. Đelekovec	Gardun, Gradun	131	≈						-	+	1333, 1334, 1501	14.-16.st.	+	U?	-
15. Farkaševac Samoborski		137	≈				●		-	-	1334 (Samobor)	13.?16.st.	+	S	+
16. Gojlo	Turčak	230		+			☐		-	+	1334, 1501	13.-16.st.		S	-
17. Grabrovica	Hat	135	+				●		-	+	1501	14.-16.st.		I	-
18. Grginac	Gradina	130	≈				●		-	+	-	14.-16.st.		I	-
19. Gudovac	Gradina	110	≈				●	?	+	+	1334, 1456, 1501	14.-16.st.		I	+
20. Gudovac	M. Gradina	109	≈				●		+	+	1334, 1456, 1501	14.-16.st.		I	-
21. Hlapičina	Novi dvori; Gradišće	176	+						-	-	-	13., 14.st.		I	-
22. Husain	Novo Brdo	130 ?	+						-	+	-	14.st.		U	-
23. Javorovac	Poljan grad	184	+				(●?)		-	+	-	15.-16.st.	+	I	+
24. Kebel		180		+					-	-	-	13.st.		n.	-

LOKALITET	TOPONIM	m n/m	položaj			oblik				bl.grad. do 0,5 km	bl.grad. 0,5-2 km	crkva	naselje/ posjed	R SV	d. st.	a. i.
			niz.	vis.	n.	j.	dv.	ost.	n.							
25. Kloštar Podravski	Pridvorje	114	⚡			■				-	-	-	13.-16.st.	+	s	+
26. Kraljeva Velika	Gradine, Šamčine	99	⚡			□				-	-	1334	14.-17.st.		l	-
27. Kraljeva Velika	Stari grad	97	⚡			■				-	-	1334	14.-17.st.		l	-
28. Kupinovac	Gradina	150	(⚡)			▶				-	-	1334	14.-16.st.		s	-
29. Kutina	Plovdin grad	97	⚡			⊙			+	-	-	1334, 1501	13.-16.st.		l	+
30. Kutina	Gradinja, Auševo	95	⚡			■				-	+	1334, 1501	13.-16.st.		u	-
31. Kutina	Turski stol, Gradina	125			+		●●			-	+	1334, 1501	13.-16.st.		d	+
32. Kuzminec		141	⚡							-	-	1334, 1408, 1501	14.-16.st.		l/u	-
33. Ludbreg	Gmajna	150	⚡						n.	-	+	1334, 1501	14.-16.st.	+	u	-
34. Mala Črešnjevica		172			+	□				-	+	1334, 1501	13.-16.st.		l	+
35. Međurača	Svečeva Gradina	113	⚡			●				+	+	1334, 1501	13.-16.st.		d	-
36. Međurača	Vojvodske livade	109	⚡			●				+	+	1334, 1501	13.-16.st.		l	-
37. Međurić	Gradina, Turski grad	105	⚡				●●			-	-	1334, 1501	13.-16.st.		s	-
38. Mikleuška	Šanac Gradina	280			+	●				-	+	1334, 1501	13.-16.st.		d	+
39. Mikleuška	Zidine	162			+	●				-	+	1334, 1501	13.-16.st.		l	-
40. Mišinka	Klisa	220			+	●				-	-	-	-		l	-
41. Narta	Drijež	110	⚡			●				-	+	1334, 1501?	14.-16.st.		u	-
42. Narta	Svibovec	110	⚡			●				-	+	1334, 1501?	14.-16.st.		l	-
43. Nedelišće	Gradišće, Potonula crkva	167	⚡			●				-	-	1334, 1501	13.-16.st.		l	+
44. Nevinac	Gradina	111	⚡			●				-	+	-	-		u	-
45. Novigrad Podravski		139	⚡			●				-	+	1334, 1501	13.-16.st.		l	-
46. Novi Pavljani		139	+			■				-	+	1334, 1501	13.-16.st.		l	+
47. Novoselijani		150	+			□				-	+	1334, 1501	12.-16.st.		l	-
48. Obrovnica		111	⚡			●				-	+	1501	13.-16.st.		s	-
49. Orlovac	Orlov-grad	113	⚡			●				-	-	-	13?-16.st.		s	-
50. Osijek Vojakovački	Mihalj	240			+	(■)				-	-	?	?		d	+
51. Patkovac	Gradina	121	⚡			●				-	-	1334, 1501	13.-16.st.		u/l	-

LOKALITET	TOPONIM	m n/m	položaj			oblik				bl.grad. do 0,5 km	bl.grad. 0,5-2 km	crkva	naselje/ posjed	R SV	d. st.	a. i.
			niz.	vis.	n.	j.	dv.	ost.	n.							
52. Pavlovac	Kolo	117	⚡			●				-	-	1501	13.-16.st.		s	-
53. Peteranec	Petrovci	125	⚡					n.		-	-	1330, 1334, 1501	14.-16.st.		n.	-
54. Pobjenik	Gradići; Mekote; Jovac	104	⚡			●				-	-	1334, 1501	13.-16.st.		n.	-
55. Podgarić	Gradina; Gornja Josipovača	251		+		●				-	-	1334, 1501	13.-16.st.		n.	-
56. Popovača	Miholjac	150		+		●				-	-	1334, 1501	13.-17.st.		l	+
57. Purićani	Galge Gradina Purić?	180		+					▲	-	+	-	-		l	-
58. Radunice	Goli grad	180		+		●				-	-	1334, 1479	13.-16.st.		l	-
59. Rakovec		122	⚡			●				-	-	1334, 1501	13.-17.st.		l/s	-
60. Rasinja	Opoj grad	200		+					▲	-	-	1334, 1501	12.-16.st.		d	-
61. Sedlarica	Šanac; Gradina	230		+		●				-	+	-	(13.?) 16.st.		d	-
62. Selište	Kutinec-grad	227		+					●●	-	-	-	14.st.		d	+
63. Severin	Gradina Podrumača	119	⚡							-	-	1334, 1501	13.-16.st.		l	-
64. Sigetec	Grad	126	+					n.		-	-	-	-		u	-
65. Sigetec Ludbreški	Marof	149	⚡				■			+	+	-	16.st.		s	+
66. Sigetec Ludbreški	Štuk, Siget	148	⚡			●				+	+	-	16.st.		d	-
67. Sirova Katalena	Grmulica	147	⚡			●				+	-	1334	13-16.st.?		l	-
68. Sokolovac	Turski grad	112	⚡			●				-	+	-	-		l	+
69. Stara Diklenica	Grnička	131	⚡				☐			-	+	-	15.-16.st.		u	-
70. Stara Ploščica	Grčina	128	⚡			●				-	+	1334, 1501	13.-16.st.		d	-
71. Stara Ploščica	Greda	112	⚡						+	-	+	1334, 1501	13.-16.st.		l	-
72. Stare Plavnice	Gradina	112	⚡			■				-	+	(1262), 1334, 1501	13.-16.st.		n.	+
73. Stari Gradac		108	⚡			●				-	-	1334	14.-16.st.		l	-
74. Staro Čiče	Gradišće	101	⚡				☐			-	-	1334, 1501	13.-16.st.		l	+
75. Sveta Ana	Gradina	172		+					☐☐ ☐☐	-	-	1345	14.-15.st.		n.	+
76. Sveta Helena		160	+				☐☐			-	-	1443	13.?, 15.-16.		l	-
77. Sveti Petar Ludbreški	Gradišće, Gradišće na selišću	143				●				-	-	1334, 1408, 1501	13.-17.st.		l	+

LOKALITET	TOPONIM	m n/m	položaj		oblik			bl.grad. do 0,5 km	bl.grad. 0,5-2 km	crkva	naselje/ posjed	R SV	d. st.	a. i.
			niz.	vis.	n.	j.	dv.							
78. Šandrovac	Gradina	190		+				+	?	1334, 1501	13.-16.st.	d	-	
79. Šandrovac	Šandor grad, Gradina, Banov stol	166	⚡			●		+	-	1334, 1501	13.-16.st.	l	-	
80. Špišić Bukovica	Gradina	195		+		●		-	-	1328, 1334, 1501	13.-16.st.	s	+	
81. Tomašica	Gradina	111	⚡			●		-	+	1334, 1501	14.-16.st.	s	+	
82. Torčec	Gradić Turski brijeg	129	⚡			●		-	-	1334	14.-15.st.	s	+	
83. Trnovitički Popovac	Šašar grad	131	⚡			●		-	-	-	15.st.	u	-	
84. Turnašica		171	+			●		-	+	-	-	l	-	
85. Velika Črešnjevnica	Črešnjevac, Gradina Trešnje	235												
86. Velika Črešnjevnica	Vaktarna	144	⚡			●		-	+	1334, 1501	13.-16.st.	n.	-	
87. Veliki Poganac	Gradina	200	+			■		+	-	1334, 1501	13.-16.st.	l	-	
88. Veliki Poganac	Šanac	250		+		●		+	-	1334, 1501	15.-16.st.	s	-	
89. Virje	Gradišće	127	⚡			●		-	-	1334, 1501	13.-16.st.	l/u	-	
90. Zvijerci	Grmovi	123	⚡			●		-	-	-	15.-16.st.	u	-	
91. Zvonik	Dvorna, Zvonik	113	⚡			■				-	13.-16.st.	s	-	

KRATICE

vis.-visinsko; niz.-nizinsko (⚡) okruženo vodom); n.-nepoznato; oblik uzvišenja (j.-jedno sr. uzv.; dv.-dvojno gradište; ost.-ostalo): ● kružno i ovalno; ■ kvadratično; ► trokutasto/trapezasto; ◻ izduženo ovalno (i pravokutno), ◻ poligonalno, (potkovičasti bedem); bl.grad.-blizina drugog gradišta; crkva, naselje - na udaljenosti do 1 km (povijesni izvori); RSV - blizina ranosrednjovjekovnog nalaza/nalazišta; d.st. - današnje stanje (uništeno, loše, srednje, dobro, nepoznato), a.i. - arheološka iskopavanja
Napomena: kod dvojnih gradišta prvi znak ukazuje na oblik glavnog uzvišenja

ABBREVIATIONS

m/n/m - meters above sea level; položaj - position; vis. - highland; niz. - lowland (⚡ surrounded by water); n. - unknown; oblik - shape of the elevation (j. - one central elevation; dv. - two-part fortification with the main and one additional elevation; ost. - other); ● circular and oval; ■ square; ► triangular/trapezoid; ◻ elongated oval (and rectangular); ◻ polygonal; (horse-shoe shaped rampart; bl.grad. - the vicinity of the nearest fortification; crkva, naselje/posjed - church, settlement/estate up to the distance of 1 km; RSV - vicinity of the early medieval finding/settlement; d.st. - present-day condition (u. - destroyed, l - bad, s - moderate, d - good, n - unknown); a.i. - archaeologically investigated

Note: for two-part fortification type, the first sign indicates the shape of the main elevation

1.5. LITERATURA

- Andrić, S. 2001, *Potonuli svijet - rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod.
- Azinović Bebek, A., Krmpotić, M. (eds.) 2014, *Stari grad Barilović, 10 godina arheoloških istraživanja*, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb.
- Azinović Bebek, A., Pleše, T. 2006, Čakovec – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 119–122.
- Azinović Bebek, A., Pleše, T. 2008, Dvorište Starog grada (Novi dvori) u Čakovcu, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXVIII/3, 111–117.
- Balog, Z. 1997, Župna crkva u Miholcu kod Križevaca u kontekstu obrambenog sustava potkalničkog kraja, *Kaj – časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, Vol. 30/2, 65–77.
- Bartošková, A. 1996, Archäologische Ausgrabungen in Budeč und ihre Auswertung, in: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*, Symposium Mikulčice, 5.–9. September 1994., Staňa Č., Poláček L. (eds.), Internationale Tagungen in Mikulčice, Band III, Archeologický Ustav AV ČR Brno, Brno, 173–187.
- Bartošková, A. 2004, Dvorec hradského spravce na Budči? Srovnání publikovaných závěrů s výpovědí terénní dokumentace. Ein Gehofft des Burgverwalters in Budeč? Eine Gegenüberstellung der veröffentlichten Interpretationen und der Aussage der Grabungsdokumentation, *Archeologické rozhledy*, Vol. 56/2, 310–320.
- Bednár, P. 1998, Die Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 9.-12. Jahrhundert, in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Henning, J., Ruttkey, A. T. (eds.), Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Habelt Verlag, Bonn, 371–382.
- Bednár, P. 2006, Die Widerspiegelung der Burgfunktion in Bauformen des 9.-14. Jahrhunderts auf dem Gebiet der Slowakei, in: *Castrum Bene 8, Burg und Funktion*, Martin Krenn M., Krenn-Lebb A. (eds.), Archäologie Österreichs Spezial 2, Verlag Österreichische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Wien, 81–95.
- Bekić, L. (ed.) 2008, *Utvrdna Čanjevo. Istraživanja 2003-2007*, Općina Visoko, Hrvatski restauratorski zavod, Visoko.
- Bekić, L., Sekula, J. 2004, *Utvrdna Čanjevo, novi početak*, Varaždin.
- Bekić, L. 2010, Utvrdna Čanjevo, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 207–209.
- Bekić, L., Čimin, R. 2009, Čanjevo - Gradišće-Čanjevo, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 202–204.
- Belaj, J. 2004, Pokusna arheološka istraživanja utvrde Gradišće kod Margečana u općini Ivanec, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXVI/3, 141–147.
- Belaj, J. 2005a, *Arheološka provjera nazočnosti templara i ivanovaca oko Ivanšćice*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb.
- Belaj, J. 2005b, Utvrdna Gradišće kod Margečana – rezultati pokusnih arheoloških istraživanja, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. I, 56–60.
- Belaj, J. 2008, *Ivanec kroz slojeve prošlosti. Deset godina arheoloških istraživanja u Ivancu*, Mini-print-logo, Grad Ivanec, Ivanec.
- Belaj, J. 2018, Prva arheološka istraživanja lokaliteta Stari grad u Pakracu godine 2017., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIV, 54–60.
- Belaj, J. 2019, Arheološka istraživanja lokaliteta Pakrac–Stari grad 2018. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XV, 101–106.
- Belaj, J. 2020, O arheološkim istraživanjima ivanovačke kapele na lokalitetu Pakrac-Stari grad 2019. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XVI, 122–134.
- Belaj, J., Papić, I. 2021, Ivanovačka kapela u Pakracu – prikaz graditeljskog razvoja / The hospitaler chapel in Pakrac – a study of architectural stratification, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser. Vol. LIV, 509–528.
- Belaj, J., Sirovića, F. 2012, Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivancu godine 2011., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VIII, 90–94.
- Belaj, J., Sirovića, F. 2013, Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivancu 2012. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IX, 102–108.
- Bialeková, D. 1996, Der slawische Burgwall von Pobedim (Ein Beitrag zur Lösung chronologischer und gesellschaftlich-historischer Fragen), in: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*, Symposium Mikulčice, 5.–9. September 1994., Staňa Č., Poláček L. (eds.), Internationale Tagungen in Mikulčice, Band III, Archeologický Ustav AV ČR Brno, Brno, 141–147.
- Bialeková, D. 1998, Zur Bautechnik der Befestigungsmauer des Burgwalls in Pobedim, Bez. Trenčín, in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Henning J., Ruttkey A. T. (eds.), Habelt Verlag, Bonn, 383–390.
- Biermann, F., Frey, K. 2001, Ringwall und Macht. Über die Burgen des 9./10. Jh am Teltow und Berliner Raum, *Przeglad Archeologiczny*, Vol. 49, 59–83.
- Bláha, J. 1977, Výsledky revize některých drobných středověkých opevnění v horním Podyjí, *Archaeologia historica*, Vol. 2, 45–58.
- Bobovec, A. 1992, Pečnjaci Garić grada, *Muzejski vjesnik*, Vol. 15, 19–22.
- Bobovec, A. 1994, Pečnjaci moslavačkih srednjovjekovnih gradova, *Zbornik Moslavine*, Vol. III (1993–1994), Kutina, 21–38.
- Bobovec, A. 2003, Tragom arheoloških nalazišta Moslavine, in: *Kutina: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Pasarić D. (ed.), Kutina, 63–85.
- Bobovec, A. 2013, *Arheologija u Moslavini: uz 50. obljetnicu rada Arheološkog odjela Muzeja Moslavine Kutina 1963.-2013.*, Muzej Moslavine Kutina, Kutina.
- Boháčová, I. 1998, Zum Befestigungssystem der Přemyslidenburgen (am Beispiel der archäologischen Untersuchungen in der Prager Burg und in Stará Boleslav), in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Henning J., Ruttkey A. T. (eds.), Habelt Verlag, Bonn, 37–47.
- Bóna, M., Lukačka, J. 2002, Úloha hradov horného Ponitria a Požitavtia pri obrane a osídlení územia do konca 14. storočia, *Archaeologia historica*, Vol. 27, 239–268.
- Böhme, H. W. 1996, Einführung in die Ausstellung «Burgenforschung in Hessen», in: *Burgenforschung in Hessen. Begleitband zur Ausstellung im Marburger Landgrafenschloß vom 1. November 1996 bis 2. Februar 1997*, Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg, Heft 46, Philipps-Universität Marburg, Marburg, 11–13.
- Böhme, H. W. 2000, Burgenbau und Befestigungstechnik des 10. Jahrhunderts im deutschen Altsiedelland und in den Marken, in: *Europas Mitte um 1000*, Handbuch zur Ausstellung, Band 2, Wiczorek A., Hinz H.-M. (eds.), Theiss, Stuttgart, 694–700.
- Böhme, H. W., von der Dollen, B., Kerber, D., Meckseper, C., Schock-Werner, B., Zeune, J. (eds.) 1999, *Burgen in Mitteleuropa, Ein Handbuch, Band 1: Bauformen und Entwicklung, Band II: Geschichte und Burgenlandschaften*, Deutschen Burgenvereinigung, Konrad Theiss, Stuttgart.
- Brather, S. 1998, Karolingerzeitlicher Befestigungsbau im wilzisch-abodritischen Raum. Die so genannten Feldberger Höhenburgen, in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Henning J., Ruttkey A. T. (eds.), Habelt Verlag, Bonn, 115–126.
- Bubeník, J. 1998, Ein Beitrag zur Erkenntnis des Schlüssel-Horizontes, *Památky archeologické*, Vol. 89/2, Praha, 267–302.
- Budak, N. 1994, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku. Urbanizacija Varaždinske županije do kraja 16. stoljeća*, Nakladnička kuća „Dr. Feletar“, Zagreb–Koprivnica.
- Čaplovič, D. Hrubec, I., Ruttkey, A., Vallašek, A. 1985, Stredoveké feudálne sídla na Slovensku a ich hospodárske zázemie (Mittelalterliche Feudalsitze in der Slowakei und ihr wirtschaftliches Hinterland), *Archaeologia historica*, Vol. 10, 241–254.
- Čimin, R. 2014a, Prilagodbe u arhitekturi podravskih utvrdenja, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. XIII, no. 26, 5–19.
- Čimin, R. 2014b, Starigrad – Kamengrad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 177–179.
- Čimin, R. 2017, *Vlastelinstvo Gorbonok*, katalog izložbe, 20.10.2017.–20.1.2018., Muzej grada Koprivnice, Koprivnica.
- Čimin, R. 2020, *Razvoj i prostorna organizacija srednjovjekovnih posjeda na području Gornje Komarnice*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Čoralić, L. 1997, *Put, putnici, putovanja. Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama*, AGM, Zagreb.

- Čučković, L. 2009, Stari grad Dubovac – arheološka istraživanja 2008., *Glas Gradskog muzeja Karlovac*, Vol. VIII/6, 22–23.
- Čučković, Z. 2002, Dubovac 2001. Izvještaj o zaštitnim arheološkim iskopavanjima, *Glas Gradskog muzeja Karlovac*, Vol. I/1–2, 21–22.
- Čufar, K., Korenčić, T., Trajković, J. 2006, Drvo s tri arheološka nalazišta u Hrvatskoj i mogućnosti njegova istraživanja / Wood from three archaeological sites in Croatia and its research potential, *Drvena industrija*, Vol. 57/2, 67–73.
- Čufar, K., Sekelj Ivančan, T. 2013, Dendrokronološko datiranje drva s lokaliteta Torčec-Gradić u sjevernoj Hrvatskoj / The dendrochronological dating of wood from the site of Torčec – Gradić in Northern Croatia, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. VII, no. 13, 30–40.
- Čufar, K., Šimek, M. 2008, Dendrochronological investigation of wood from Varaždin Old Castle, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. VII, no. 13, 22–29.
- Deanović, A. 2001, Glosar naziva u upotrebi srednjovjekovnog i renesansnog vojnog graditeljstva u Hrvatskoj, in: A. Deanović, *Utvrde i perivoji*, Studije i monografije Instituta za povijest umjetnosti, knjiga 21, Zagreb, 79–96.
- Demo, Ž. 1984, Castrum Keukaproncha/Kuwar – počeci istraživanja, *Podravski zbornik*, Vol. 10 (=Podravski zbornik '84), 320–360.
- Demo, Ž. 1986, Starigrad – Zakleti breg, Koprivnica, in: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Muzejsko društvo sjeverozapadne Hrvatske, Koprivnica, 143–148.
- Demo, Ž. 2007, *Opatovina – tragovi povijesti izgubljeni u sadašnjosti. Rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Dénes, J. 1990, A Mátra-hegység Árpád-kori várai, Die arpadenzeitlichen Burgen des Mátra-Gebirges, in: *Castrum Bene 1989 [=Castrum Bene 1]*, *Várak a 13. században / Burgen im 13. Jahrhundert, Die Blütezeit des ungarischen Burgenbaus*, Horváth L. (ed.), Mátra Múzeum, Gyöngyös, 42–55.
- Dobronić, L. 1952, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima XIII. i XIV. stoljeća, *Rad JAZU*, knj. 286, Zagreb, 171–256.
- Dobronić, L. 1979, *Po starom Moravču. Pokušaj povijesne topografije*, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb.
- Dobronić, L. 1984a, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, Rad JAZU, knjiga 406. Razred za likovne umjetnosti, knjiga XI, Zagreb.
- Dobronić, L. 1984b, *Viteški redovi. Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Biblioteka Analecta Croatica Christiana, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Dobronić, L. 2002, *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Dom i svijet, Biblioteka Povjesnica, Zagreb.
- Drašković, N. 2009, Stare Plavnice – Bjelovar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 178–179.
- Drašković Vlašić, N. 2016, Đurđevac – utvrda Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 212–214.
- Durdík, T. 1978, Nástin vývoje českých hradů 12.-13. století, *Archaeologia historica*, Vol. 3, 41–52.
- Durdík, T. 1991, Feudal residences in Bohemia, in: *Archaeology in Bohemia 1986-1990*, Vařeka, P. (ed.), Institute of Archaeology of the Czechoslovak Academy of Sciences, Praha, 68–74.
- Durdík, T. 1994, *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar.
- Durdík, T. 2000, Nástin problematiky českých feudálních sídel 13. století, *Castellologica Bohemica*, Vol. 7, 17–50.
- Đurić, T., Feletar, D. 2002, *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i Zapadnog Srijema*, Stara zdanja sjeverne Hrvatske – knjiga I, Hrvatski zemljopis, Zagreb.
- Emić, M. 2021, Kasnosrednjovjekovna plemićka kurija kraj Orahovic – Uvod u razumijevanje kasnosrednjovjekovne kurije u kontinentalnoj Hrvatskoj / Late Medieval Manor House near Orahovica – Introduction into the Understanding of a Late Medieval Manor House in Continental Croatia, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 38/2, 115–155.
- Engel, P. 2001, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*, I. B. Tauris & Co Ltd, London–New York.
- Ettel, P. 2002, Der Befestigungsbau im 10. Jahrhundert in Süddeutschland und die Rolle Ottos des Großen am Beispiel der Burg von Roßtal, in: *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit*, Henning J. (ed.), Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa“, Mainz am Rhein, 365–379.
- Fehring, G. P. 1992, *The Archaeology of Medieval Germany*, Routledge, London & New York.
- Fehring, G. P. 2004, *Arheologija srednjeg vijeka*, Biblioteka Scientia, Scarabeus, Zagreb.
- Feld, I. 2004, Herrschaft, Burg und Residenz im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn, in: *Castrum Bene 7, Burgen und Siedlungsstruktur*, Ruttikaj A., Ruttikaj M., Bednár P. (eds.), Nitra, 47–78.
- Filipec, K. 1999-2000, Neznani srednjovjekovni grad na gori Ivanščici, *Opuscula Archaeologica*, Vol. 23–24, 353–361.
- Filipec, K. 2007, 10 Jahre archäologische Grabung in Lobor (1998-2007), *Hortus Artium Medievalium*, Vol. 13/2, 411–422.
- Frolík, J. 1996, Prague Castle – 70 Years of Archaeological Excavations, in: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*, Symposion Mikulčice, 5.–9. September 1994., Staňa Č., Poláček L. (eds.), Internationale Tagungen in Mikulčice, Band III, Archeologický Ústav AV ČR Brno, Brno, 159–166.
- Fügedi, E. 1986, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000-1437)*, Studia historica Academiae scientiarum Hungaricae 187, Budapest.
- Fusek, G. 1993, Archeologický výskum dejín Nitry od jej osídlenia Slovanmi po zánik Veľkej Moravy, in: *Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta*, Pieta K. (ed.), Archeologický ústav SAV, Nitra, 96–108.
- Gabriel, F. 2002, Quo vadis vědo o hradech?, *Castellologica Bohemica*, Vol. 8, 499–502.
- Gajer, R. 1978, Posjedi zagrebačkog kaptola oko Zagreba u prvoj polovici 14. stoljeća, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta*, Vol. 11, 5–102.
- Galuška, L. 1993, Staré Město, the great Moravian centre of the 2nd half of the 9th century, in: *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1-7 septembre 1991*, Pavuk J. (ed.), Institut archeologique de l'Academie des Sciences, Bratislava, 96–102.
- Galuška, L. 1996, The Question of Evaluating and the Present Level of Knowledge about the Great Moravian Agglomeration of Staré Město-Uherské Hradiště, in: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*, Symposion Mikulčice, 5.–9. September 1994., Staňa Č., Poláček L. (eds.), Internationale Tagungen in Mikulčice, Band III, Archeologický Ústav AV ČR Brno, Brno, 189–197.
- Galuška, L. 1998, Die großmährische Siedlungsagglomeratione Staré Město-Uherské Hradiště und ihre Befestigungen, in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Henning J., Ruttikay A. T. (eds.), Habelt Verlag, Bonn, 341–348.
- Goldstein, I. 1995, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb.
- Gostenčik, K. 1997, Die frühmittelalterliche Befestigungsanlage auf dem Hochgösch bei Molzbichl, Kärnten. Die Grabung 1987., *Archaeologia Austriaca*, Vol. 81, 255–271.
- Gutjahr, Ch., Tiefengraber, G. 2003, *Die Mittelalterliche Motte Altholleneegg. Eine abgekommene Burgenanlage bei Deutschlandsberg, Steiermark*, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich, Beiheft 4, Wien.
- Gvozdanović, S. 1974, Lipovac, *Bulletin JAZU*, Vol. 1–3, 41–50.
- Gvozdanović, S., Gvozdanović, V. 1971, Stari gradovi i gradine u Zagrebačkoj regiji, *Arhitektura*, Vol. XXV/109–110, 5–11.
- Habunek Moravac, Š. 1971, Stari grad Đurđevac, *Arhitektura*, Vol. XXV/109–110, 39–41.
- Hanuliak, M. 1993, Archeologický výskum k dejinám Nitry v 10.-13. storočí, in: *Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta*, Pieta K. (ed.), Archeologický ústav SAV, Nitra, 109–126.
- Heine, H-W. 1998, Frühmittelalterliche Burgen in Niedersachsen, in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Henning J., Ruttikay A. T. (eds.), Habelt Verlag, Bonn, 137–149.
- Hejna, A. 1976, Venkovská opevněná sídla 10.-13. století v Čechách, *Archeologické rozhledy*, Vol. 28/3, 279–290.
- Hejna, A. 1977, Opevněná venkovská sídla doby přemyslovské v Čechách. Výsledky archeologického výzkumu z období 1965-1975, *Archaeologia historica*, Vol. 2, 69–79.

- Hejna, A. 1978, Drobná opevněná sídla v Čechách a jejich místo v sídlištním vývoji 10.-13. století, *Archaeologia historica*, Vol. 3, 75–83.
- Heller, G. 1978, *Comitatus Crisiensis*, Veröffentlichungen des Finnisch-Ungarischen Seminars an der Universität München, München.
- Henning, J. 1998a, Archäologische Forschungen an Ringwällen in Niederungslage: die Niederlausitz als Burgenlandschaft des östlichen Mitteleuropas im frühen Mittelalter, in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Henning J., Ruttkay A. T. (eds.), Habelt Verlag, Bonn, 9–29.
- Henning, J. 1998b, Neue Ergebnisse – Neue Fragen. Bemerkungen zu Stand und Perspektiven der Forschungen zum frühmittelalterlichen Burgenbau in Mitteleuropa, in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Henning J., Ruttkay A. T. (eds.), Habelt Verlag, Bonn, 441–447.
- Hinz, H. 1981, *Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 1, Rheinland-Verlag, Köln.
- Hirschler, I., Madiraca, V. 2011, Arheološko istraživanje unutrašnjosti prizemlja kule "C" dvora Veliki Tabor 2009. godine, *Portal – godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, Vol. 2, 223–237.
- Homen, Z. 1998, Rezultati prve etape arheoloških istraživanja u Glogovnici pokraj Križevaca, *Vjesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske*, Vol. 3/4, 22–26.
- Homen, Z. 2000a, Rezultati arheoloških istraživanja tijekom 1998. i 1999. godine u Glogovnici, *Cris – časopis Povijesnog društva Križevci*, Vol. II, 50–53.
- Homen, Z. 2000b, Glogovnica pokraj Križevaca – rezultati arheoloških istraživanja tijekom 1998. i 1999., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXII/1, 80–86.
- Homen, Z. 2009, Veliki Kalnik (Stari grad), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 187–188.
- Horvat, A. 1974, Pregradnja burgova – kašteli, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, Vol. XXIII/1–2, 26–31.
- Horvat, A. 1979, Pregled spomenika kulture s područja općine Klanjec, *Kaj – časopis za kulturu i prosvjetu (Po dragome kraju: Klanjec)*, Vol. XI [i. e. XIII] / 3, 15–70.
- Horvat, A. 1980, Pregled spomenika kulture područja općine Zabok, *Kaj – časopis za kulturu i prosvjetu (Po dragome kraju: područje Zaboka)*, Vol. XII [i. e. XIII] / 1, 67–125.
- Horvat, A. 1985, Pregled spomenika kulture općine Pregrada i okolica, *Kaj – časopis za kulturu i prosvjetu (Po dragome kraju: Pregrada i okolica)*, Vol. XVIII/2-3, 167–208.
- Horvat, Z. 1972, Opeka u arhitekturi Srednjeg vijeka kontinentalne Hrvatske, *Arhitektura*, Vol. XXVI/113–114, 11–16.
- Horvat, Z. 1987, O izgledu srednjovjekovnog zida na primjerima nekih građevina u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Vol. 12(1986), 179–192.
- Horvat, Z. 1995, Neki pomoćni prostori u starim gradovima kontinentalne Hrvatske, Zahodi, stubišta, pretprostori, rovovi i sl., *Prostor*, Vol. 3, no. 2(10), 299–322.
- Horvat, Z. 1996, Zidine i braništa na utvrdama kontinentalne Hrvatske 12 – 15. st., *Prostor*, Vol. 4, no. 2(12), 175–200.
- Horvat, Z. 1997, Prozori na burgovima XIII – XV. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor*, Vol. 5, no. 1(13), 43–60.
- Horvat, Z. 1998, Ulazi u burgove 12 – 15. stoljeća, *Prostor*, Vol. 6, no. 1–2(15–16), 41–66.
- Horvat, Z. 1999, Kapele u burgovima 13.-15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor*, Vol. 7, no. 2(18), 181–198.
- Horvat, Z. 2002, Vrata u burgovima kontinentalnog dijela Hrvatske, *Prostor*, Vol. 10, no. 1(23), 11–20.
- Horvat, Z. 2004, Neki novi pogledi na burg Mali Kalnik, *Cris – časopis Povijesnog društva Križevci*, Vol. VI, 19–26.
- Horvat, Z. 2005, Primjena drva u gradnji burgova od 13. do 15. stoljeća u kontinentalnom dijelu Hrvatske, *Prostor*, Vol. 13, no. 1(29), 11–22.
- Horvat, Z. 2014, *Burgologija. Srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske*, UPI-2M PLUS d.o.o. Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Zagreb.
- Horvat, Z. 2019, Defensive Building (Architectural) Elements of Medieval Castles in Continental Croatia: Arrow Slits, Gun Loops, Crenellations and Battlements, in: *Fortifications, defence systems, structures and features in the past, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology*, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology, Zagreb, 7th – 9th June 2017, Tkalčec T., Sekelj Ivančan T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 13, Institut za arheologiju, Zagreb, 225–237.
- Janeš, A. 2014a, A View on Life in a Castle. An Analysis of the Architecture and Finds from the Castle of Cesargrad, Croatia (2008 and 2010 Excavation Campaigns), in: *Castrum Bene 12, The Castle as Social Space*, Predovnik K. (ed.), University of Ljubljana, Faculty of Arst, Ljubljana, 313–324.
- Janeš, A. 2014b, Burg Cesargrad: povijesno-arheološka analiza, *Portal – godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, Vol. 5, 35–47.
- Janeš, A. 2015, Stari grad Kostelgrad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 224–225.
- Janeš, A. 2019, A Phantom Menace. Did the Mongol Invasion Really Influence Stone Castle Building in Medieval Slavonia?, in: *Fortifications, defence systems, structures and features in the past, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology*, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology, Zagreb, 7th – 9th June 2017, Tkalčec T., Sekelj Ivančan T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 13, Institut za arheologiju, Zagreb, 225–237.
- Janeš, A. 2020, Construction and location as a sign of social status: the case of a high medieval motte of Turčišće – Gradišće in Međimurje (north Croatia), in: *Castrum Bene 15, A castle as a status symbol*, Boguszewicz A., Radziszewska J. (eds.), Studia Castellologica I., Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, 209–219.
- Janeš, A., Čataj, L. 2011, Utvrda Kostelgrad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 273–274.
- Horvat, Z. 2020, *Kaštelologija. Protuturski kašteli na Banovini krajem 15. i početkom 16. stoljeća*, UPI-2M PLUS d.o.o. Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Zagreb.
- Horvat, Z., Filipec, K. 2001, Nova saznanja o kaštelu Konjščina, *Opuscula archaeologica*, Vol. 25, 151–182.
- Horvat, Z., Tkalčec, T. 2009, Arhitektura i arhitektonska plastika burga Vrbovca kraj Huma na Sutli / Architecture and Architectural Stonework of the Medieval Castle of Vrbovec near Hum na Sutli, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 26, 181–218.
- Houška, M., Mačković, R. 2011, *Zeljingrad: istražni i zaštitni radovi 2001. – 2011.*, Muzej Sveti Ivan Zelina, Sveti Ivan Zelina.
- Houška, M., Mačković, R. 2013, *Zeljingrad - sedam stoljeća povijesti*, Muzej Sveti Ivan Zelina, Sveti Ivan Zelina.
- Ivanušec, R., Mihaljević, M. 2015, Lokaliteti križarskih utvrda Račeša, Cage – Lješnica, Sv. Ivan Trnava (Gornji Bogičevci), *Godišnjak zaštite spomenika kulture*, Vol. 39, 77–93.
- Iveković, D. 1968, Rezultati sondažnih arheoloških istraživanja na području Moslavine, *Zbornik Moslavine*, Vol. I, 349–378.
- Iveković, D. 1970, Izvršeni radovi na Garić-gradu u protekle dvije godine, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, Vol. XIX/1–2, 5–11.
- Iveković, D., Ilakovac, B. 1985, *Elaborat o arheološkim istraživanjima na lokalitetu Stari grad Đurđevac*, Konzervatorska studija I i II (rukopis u Muzeju grada Đurđevca), Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Zagreb.
- Jakovljević, G. 2006a, Gudovac - Gradina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 100–101.
- Jakovljević, G. 2006b, Gudovac, in: *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Durman A. (ed.), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 132–133.
- Jakovljević, G. 2009, Srednjovjekovna konjanička oprema i naoružanje s područja Bilogore, *Opuscula archaeologica*, Vol. 32, 101–131.
- Jakovljević, G. 2012, *Registar arheoloških nalaza i nalazišta Bjelovarsko-bilogorske županije*, Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar.
- Jakovljević, G. 2015, Zrinski Topolovac – Žeđin grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 164–165.
- Jakovljević, G. 2016, Zrinski Topolovac – Žeđin grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 208–209.
- Jakovljević, G., Tkalčec, T. 2004, Srednjovjekovno Gradište Gudovac-Gradina kraj Bjelovara u svjetlu prvih arheoloških istraživanja, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXVI/3, 148–150.
- Janeš, A. 2011, Cesargrad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 259–260.
- Janeš, A. 2013, Stari grad Kostelgrad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 220–222.
- Janeš, A. 2014a, A View on Life in a Castle. An Analysis of the Architecture and Finds from the Castle of Cesargrad, Croatia (2008 and 2010 Excavation Campaigns), in: *Castrum Bene 12, The Castle as Social Space*, Predovnik K. (ed.), University of Ljubljana, Faculty of Arst, Ljubljana, 313–324.
- Janeš, A. 2014b, Burg Cesargrad: povijesno-arheološka analiza, *Portal – godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, Vol. 5, 35–47.
- Janeš, A. 2015, Stari grad Kostelgrad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 224–225.
- Janeš, A. 2019, A Phantom Menace. Did the Mongol Invasion Really Influence Stone Castle Building in Medieval Slavonia?, in: *Fortifications, defence systems, structures and features in the past, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology*, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology, Zagreb, 7th – 9th June 2017, Tkalčec T., Sekelj Ivančan T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 13, Institut za arheologiju, Zagreb, 225–237.
- Janeš, A. 2020, Construction and location as a sign of social status: the case of a high medieval motte of Turčišće – Gradišće in Međimurje (north Croatia), in: *Castrum Bene 15, A castle as a status symbol*, Boguszewicz A., Radziszewska J. (eds.), Studia Castellologica I., Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, 209–219.
- Janeš, A., Čataj, L. 2011, Utvrda Kostelgrad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 273–274.

- Kalafatić, Z. 2001, Arheološko istraživanje tumula u Farkaševcu, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXIII/3, 132–135.
- Karbić, D. 1998, Hrvatski plemićki rod i običajno pravo, *Zbornik Odsjeka za povijesna istraživanja Zavoda za povijest i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 16, 73–117.
- Klaić, N. 1976, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb.
- Klaić, N. 1978, Pogled na razvitak srednjovjekovne Slavonije (od Ljudevita posavskog do bune 1573. godine), in: *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, znanstveni skup, Varaždin, 22-25. X 1975.*, Rapanić Ž. (ed.), Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 223–228.
- Klaić, N. 1982, *Zagreb u srednjem vijeku*, Povijest Zagreba knj. 1, Liber, Zagreb.
- Klaić, N. 1987, *Koprivnica u srednjem vijeku*, Muzej grada Koprivnice, Koprivnica.
- Klaić, V. 1882, *Slavonija od X.-XIII. stoljeća*, Dionička tiskara, Zagreb.
- Klaić, V. 1903, „Indagine“ i „portae“ u Hrvatskoj i Slavoniji, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n.s. Vol. VII (1903/4), 1–9.
- Klaić, V. 1909, Krapinski gradovi i predaje o njima, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n.s. Vol. X (1908-1909), 1–32.
- Klaić, V. 1910, Sutla. Zemljopisno-povijesnička crtica, *Hrvatsko kolo*, Vol. VI, 120–150.
- Klápště, J. 1991, Bedřichův-Světec and early feudal residences in NW Bohemia, in: *Archaeology in Bohemia 1986-1990*, Vařeka P. (ed.), Institute of Archaeology of the Czechoslovak Academy of Sciences, Praha, 64–67.
- Klíma, B. Jr. 1993, Die Anfänge und Entwicklung des grossmährischen Burgwalles Pöltzenberg (Znojmo) – ČSFR, in: *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1-7 septembre 1991*, Pavuk J. (ed.), Institut archeologique de l'Academie des Sciences, Bratislava, 91–96.
- Knezović, I. 2006a, Stari grad Lukavec, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 155–157.
- Knezović, I. 2006b, Zaštitno arheološko istraživanje starog grada Lukavca godine 2005., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXVIII/3, 148–155.
- Knezović, I. 2007, Zaštitno arheološko istraživanje starog grada Lukavca godine 2007., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXIX/3, 104–112.
- Knezović, I. 2008, Stari grad Lukavec, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 193–195.
- Kouřil, P. 1994, *Slovanské osídlení českého Slezska*, Archeologický ústav ČSAV, Muzeum Těšínska v Českém Těšíně, Brno.
- Kouřil, P., Měřínský, Z., Plaček, M. 1990, Mährische und schelsische Burgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropäischen Zusammenhängen, in: *Castrum Bene 1989 [=Castrum Bene 1], Várak a 13. században / Burgen im 13. Jahrhundert, Die Blütezeit des ungarischen Burgenbaus*, Horváth L. (ed.), Mátra Múzeum, Gyöngyös, 229–246.
- Kovačić, B. 2008, Nedelišće–Gradišće, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 153–155.
- Krapić, M. 1988, Dendrochronological dating of early medieval fortified settlements in Poland, in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Henning J., Ruttkay A. T. (eds.), Bonn, Habelt Verlag, 257–266.
- Kraskovská, L. 1962, Slovanské hradisko pri Devínskej Novej Vsi, *Slovenská archeológia*, Vol. 10/1, 241–252.
- Krmpotić, M., Janeš, A., Sekulić, P. 2017, Gradišće u Turčiču, Međimurje – gradišće / mota iz razvijenog srednjeg vijeka, *Portal – godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, Vol. 8, 7–20.
- Kruhek, M. 1972, Arheološki radovi u Garić-gradu u toku 1971., *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, Vol. 21/2, 3–10.
- Kruhek, M. 1974, Garić-grad – teorija ili praksa, *Kaj – časopis za kulturu i prosvjetu*, Vol. VII/12, 86–90.
- Kruhek, M. 1994, Fortifikacijsko graditeljstvo i obrana hrvatskih zemalja tijekom stoljeća, *Gazophylacium – časopis za znanost, umjetnost, gospodarstvo i politiku*, Vol. 1/3-4 (1993-1994), Zagreb, 173–194.
- Kruhek, M., Horvat, Z. 1988, Sakralna arhitektura Like i Krbave na području Krbavsko-modruške biskupije, in: *Zbornik Krbavska biskupija u srednjem vijeku, Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka krbavske biskupije, održanom u Rijeci 23-24. travnja 1986. godine*, Bobović M. (ed.), Visoka bogoslovska škola u Rijeci, Kršćanska sadašnjost, Rijeka – Zagreb, 187–233.
- Kudrnáč, J. 1970, *Ključov, staroslovanské hradiště ve středních Čechách. K počátkům nestarších slovanských hradišť v Čechách*, Monumenta archaeologica. Acta praehistorica, protohistorica et historica Instituti archeologici Academiae scientiarum bohemoslovacae, Tomus 17, Academia, Praha.
- Kühtreiber, K. 2006, Archäologisch erschließbare Nutzungsräume und –areale in der Burg Dunkelstein, Niederösterreich – Ein Vorbericht, in: *Castrum Bene 8, Burg und Funktion*, Krenn M., Krenn-Lebb A. (eds.), Archäologie Österreichs Spezial 2, Verlag Österreichische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Wien, 145–164.
- Kukuljević Sakcinski, I. 1869, *Njeke gradine i gradovi u Kraljevini Hrvatskoj, svezak I (Grad Sused, Grad Samobor, Grad Ozalj, Grad Slunj, Grad Drežnik)*, Zagreb.
- Kukuljević Sakcinski, I. 1870, *Njeke gradine i gradovi u Kraljevini Hrvatskoj, svezak III (Grad Brinjski, Krapina, Trakošćan, Veliki Kalnik)*, Kamenotiskarski zavod Dragutin Albrecht, Zagreb.
- Kunze, R. 1998, Nochmals Motten (vgl. MGB1 NF 1, S. 49–58) (Aus der regionalen Burgenkunde), *Mannheimer Geschichtsblätter*, Neue Folge, Band 5, Mannheim, 45–46.
- Kurnatowska, Z. 1996, Zum bisherigen Ausgrabungs- und Bearbeitungsstand der archäologischen Materialien aus Zentren des Piastenstaates am Beispiel von Ostrów Lednicki, in: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*, Symposium Mikulčice, 5.–9. September 1994., Staňa Č., Poláček L. (eds.), Internationale Tagungen in Mikulčice, Band III, Archeologický Ústav AV ČR Brno, Brno, 49–59.
- Kurnatowska, Z. 1998, Forschungen zu frühmittelalterlichen Burgen in Großpolen, in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Henning J., Ruttkay A. T. (eds.), Habelt Verlag, Bonn, 31–36.
- Kušer, Z. 2004, Istraživanje srednjovjekovnog nalazišta u Farkaševcu 2002. i 2003., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXVI/2, 128–132.
- Kušer, Z. 2010a, Arheološka istraživanja u peterokutnoj kuli Starog grada Samobora, studeni 2009., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XLII/2, 69–74.
- Kušer, Z. 2010b, Stari grad Samobora, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 251–252.
- Lapajne, D. 2006, Stari grad Žumberak, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 157–158.
- Lapajne, D. 2007, Stari grad Žumberak, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 180–182.
- Lapajne, D. 2008, Stari grad Žumberak, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 195–196.
- Lapajne, D. 2009, Stari grad Žumberak, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 266–268.
- Lapajne, D., Kruhek, M., Prister, B. 1989, Žumberak – rekognosciranje, *Arheološki pregled*, Vol. 28 (1987), 213–214.
- Lapajne, D., Mahović, G. 2006, Stari grad Tušćak na Žumberku, *Godišnjak zaštite spomenika kulture*, Vol. 29–30 (2005–2006), Zagreb, 75–84.
- Laszowski, E. 1902, *Hrvatske povjesne gradjevine: mjestopisni i povjesni opisi gradova, kula, samostana, crkava i drugih povjesnih gradjevina domovine Hrvata*, nakladom autora, Zagreb.
- Lolić, T. 2003, Lukavec: Zaštitna arheološka istraživanja, in: *Lukavec, katalog izložbe*, Velika Gorica.
- Lopašić, R. 1884-1889, *Spomenici Hrvatske krajine I-III*, Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, Zagreb.
- Lopašić, R. 1895, *Okolje i Korane, Mjestopisne i povijesne crtece*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Lovrenčević, Z. 1985, Srednjovjekovne gradine u podravskoj regiji, *Podravski zbornik*, Vol. 11 (=Podravski zbornik '85), 168–199.
- Lovrenčević, Z. 1990, Srednjovjekovne gradine u Bilogori, in: *Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-bilogorskoj regiji, Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva 14.-17. X. 1986.*, Koprivnica, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 14/1989, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 139–141.
- Lukačka, J., Bóna, M. 2004, Die Beziehung zwischen der Burg und der Besiedlung im Gebiet des mittleren und nördlichen Nitrals bis zum Ende des 14. Jahrhunderts, *Castrum Bene 7, Burgen und Siedlungsstruktur*, Ruttkay A., Ruttkay, M., Bednár P. (eds.), Archeologický ústav SAV Nitra, Nitra, 141–159.
- Macháček, J. 2000, Pohansko bei Břeclav, in: *Europas Mitte um 1000*, Handbuch zur Ausstellung, Band 1, Wiczorek A., Hinz H.-M. (eds.), Stuttgart, 330–332.

- Mačković, R. 2003, Zelingrad - arheološka istraživanja srednjovjekovnog grada, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXVI/1, Zagreb, 146–155.
- Mačković, R. 2008, Zelingrad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 209.
- Mačković, R. 2009, Zelingrad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 278–279.
- Mačković, R. 2016, Zelingrad (castrum), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 308–310.
- Madiraca, V., Čimin, R. 2009, Cesargrad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008, Zagreb, 225–226.
- Madiraca, V., Koprivnjak, V., Miletić, M., Zubin Ferri, T., Bekić, L. 2018, Ranosrednjovjekovni nalazi s lokaliteta Brekinjova kosa (rezultati istraživanja 2011. i 2015. godine) / Early medieval finds from the Brekinjova kosa archaeological site (Results of excavations in 2011 and 2015), *Archaeologia Adriatica*, Vol. 11(2017), 145–215.
- Marcuiš, B. 2009, Nedelišće–Gradišće, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 193–194.
- Marcuiš, B. 2014, Čakovec – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 185–187.
- Marcuiš, B. 2015, Čakovec – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 192–194.
- Marcuiš, B. 2016, Čakovec – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 231–232.
- Margetić, L. 2000, *Zagreb i Slavonija. Izbor studija*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zagreb–Rijeka.
- Marković, Z. 1980, Bilješke o rekognosciranju arheoloških terena oko Koprivnice i Đurđevca 1979. godine, *Muzejski vjesnik*, Vol. 3, 35–39.
- Marković, Z. 1985, Poljograd, Javorovac, Koprivnica – pokusno iskapanje srednjovjekovnog naselja, *Arheološki pregled*, Vol. 24, 148–150.
- Meckseper, C. 1999, Mitte 12.-13. Jahrhundert, in: *Burgen in Mitteleuropa, Ein Handbuch, Band 1. Bauformen und Entwicklung*, Böhme, H. W., von der Dollen, B., Kerber, D., Meckseper, C., Schock-Werner, B., Zeune, J. (eds.), Deutschen Burgenvereinigung, Konrad Theiss Stuttgart, 77–104.
- Měřínský, Z. 1981, Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiska a hrady), *Archaeologia historica*, Vol. 6, 147–197.
- Měřínský, Z. 2006, Befestigte Zentren der früher Přemysliden-Periode in Mähren und Schlesien (Thesen), *Archaeologia historica*, Vol. 31, 55–66.
- Měřínský, Z., Plaček, M. 2004, Der Feudalsitz in der Siedlungsstruktur des mittelalterlichen Mährens, in: *Castrum Bene 7, Burgen und Siedlungsstruktur*, Ruttkay A., Ruttkay, M., Bednár P. (eds.), Archeologický ústav SAV Nitra, Nitra, 159–170.
- Mihaljević, M. 2012a, Utvrda Bijela stijena, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 139–142.
- Mihaljević, M. 2012b, Utvrda Gračanica-Lehowacz, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 142–143.
- Mihaljević, M., Ivanušec, R. 2013, Utvrda Rašaška, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 148–149.
- Mihaljević, M., Ivanušec, R., Matković, M. 2015a, Utvrda Bijela stijena, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 109–111.
- Mihaljević, M., Ivanušec, R., Matković, M. 2015b, Utvrda Rašaška, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 111–113.
- Mihaljević, M., Matković, M., Podunavac, D. 2016a, Gornji Bogičevci – utvrda Sv. Ivan Trnava, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 133–135.
- Mihaljević, M., Ivanušec, R., Matković, M. 2016a, Utvrda Bijela stijena, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 157–159.
- Mihaljević, M., Ivanušec, R., Matković, M. 2016b, Utvrda Rašaška, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 159–161.
- Miletić, D. 1984, Medvedgrad, *Kaj – časopis za kulturu i prosvjetu*, Vol. XVII/6, 65–92.
- Miletić, D. 1997, Plemički grad Kostel, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 11–12 (1994–1995), 111–134.
- Miletić, D. 1998, Plemički grad Susedgrad, *Kaj – časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, Vol. 31/5–6, 63–95.
- Miletić, D. 1999, Plemički grad Belec, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 13–14 (1996–1997), 135–153.
- Miletić, D. 2000, Plemički grad Cesargrad, *Peristil*, Vol. 42–43 (1999–2000), 23–40.
- Miletić, D. 2012, *Plemički gradovi kontinentalne Hrvatske*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knj. 26, Zagreb.
- Miletić, D., Valjato-Fabris, M. 1987, *Kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb.
- Miljan, S. 2014, Opaske o istraživanju županijskog plemstva i mogućnosti usporedbe s plemićkim društvom Zagrebačke županije u kasnom srednjem vijeku, in: *Zbornik radova s Prve mediievističke znanstvene radionice u Rijeci*, Jovanović K., Miljan S. (eds.), Filozofski fakultet Rijeka, Rijeka, 101–109.
- Minichreiter, K. 1970, Virgrad, Županja - srednjovjekovno gradište, *Arheološki pregled*, Vol. 12, 173–176, T. LIV.
- Nadu, M. 1990, Zelingrad – srednjovjekovni burg (povijesni prikaz), *Muzejski vjesnik*, Vol. 13, 43–49.
- Nekuda, V. 1981, K vývoji drobných středověkých opevnění na Moravě, *Archaeologia historica*, Vol. 6, 293–306.
- Okroša Rožić, L. 2006, Veliki Kalnik (stari grad), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 115–117.
- Okroša Rožić, L. 2007, Arheološka istraživanja na starom gradu Veliki Kalnik u 2005. i 2006. godini, *Cris – časopis Povijesnog društva Križevci*, Vol. IX, 88–100.
- Okroša Rožić, L. 2008, Deklešanec- stari grad Mali Kalnik, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007, 142–143.
- Oroz, A. 2017, Analiza pokretnih nalaza iz arheoloških istraživanja kod crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Donjoj Glogovnici, *Cris – časopis Povijesnog društva Križevci*, Vol. XIX, 73–90.
- Pálosfalvi, T. 2014, *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400-1526*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Pamić, S. 2016, Utvrda Čanjevo – Gradišće, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 253–254.
- Paner, H. 1996, The Teutonic Castle in Gdańsk, in: *Castrum Bene 5, Castle and Church*, Kajzer L., Paner H. (eds.), The Archaeological Museum in Gdansk, Gdańsk, 137–150.
- Pavišić, I. 2006, Srednjovjekovni kaštel i dvorac Mali Tabor u Prišlinu, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. II, 75–78.
- Pavišić, I. 2008, Prišlin – Mali Tabor, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 176–178.
- Pavišić, I. 2009, Prišlin – Mali Tabor, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 235–236.
- Pavišić, I. 2010, Prišlin – Mali Tabor, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 228–229.
- Pavlaković, I. 2008, Gornja Stubica-Dvorac Oršić – vanjski obrambeni zid, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 175–176.
- Pavlaković, I. 2009, Gornja Stubica-Dvorac Oršić, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 228–229.
- Pavlaković, I. 2010, Dvorac Veliki Tabor – kula D, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 221–224.
- Pavleš, R. 2013, *Podravina u srednjem vijeku: povijesna topografija srednjovjekovne Gornje Komarnice (ludbreška, koprivnička i đurđevačka Podravina)*, Topografija srednjovjekovne Križevačke županije, knj. 1, Meridijani, Koprivnica.
- Pavleš, R. 2016, *Bjelovarski kraj i zapadna Bilogora u srednjem vijeku: povijesna topografija srednjovjekovne Donje Komarnice*, Topografija srednjovjekovne Križevačke županije, knj. 2, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Pavleš, R. 2020, *Križevački, kalnički i vrbovečki kraj u srednjem vijeku: povijesna topografija srednjovjekovnog Kalničkog kotara*, Topografija srednjovjekovne Križevačke županije, knj. 3, Meridijani, Koprivnica.
- Peharda, I. 2016, Breznički Hum – Humščak, lok. br. 127, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 248–249.
- Petrić, H. 1993, Prilog poznavanju srednjovjekovnih puteva u središnjoj Hrvatskoj, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Vol. 26, 17–26.
- Pisk, S. 2016, Burgološke povijesne studije – moslavačka utvrda Garićgrad, *Zbornik Moslavine*, Vol. XV, 4–15.
- Pisk, S. 2019, The Garić Castle and Honor Banatus, in: *Fortifications, defence systems, structures and features in the past, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology*, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology, Zagreb, 7th – 9th June 2017, Tkalčec T., Sekelj Ivančan T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 13, Institut za arheologiju, Zagreb, 343–351.
- Pleše, T. 2014, Garić and Krčin - Two Croatian Late Medieval Castles and Their Role in the Cultural and Historical Landscape, in: *Castrum*

- Bene 12, *The Castle as Social Space*, Predovnik K. (ed.), University of Ljubljana, Faculty of Arst, Ljubljana, 289–300.
- Pleše, T. 2016, Stari grad Jelengrad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 338–340.
- Pleše, T. Sekulić, P. 2013, Jelengrad i Košutgrad – Dva moslavačka stara grada / Jelengrad and Košutgrad – Two burgs in Moslavina, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 30, 69–92.
- Poláček, L. 1996a, Zum Stand der siedlungsarchäologischen Forschung in Mikulčice, in: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*, Symposion Mikulčice, 5.–9. September 1994., Staňa Č., Poláček L. (eds.), Internationale Tagungen in Mikulčice, Band III, Archeologický Ustav AV ČR Brno, Brno, 213–260.
- Poláček, L. 1996b, Zum Stand der Erforschung frühmittelalterlicher Burganlagen in Südwestmähren, in: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*, Symposion Mikulčice, 5.–9. September 1994., Staňa Č., Poláček L. (eds.), Internationale Tagungen in Mikulčice, Band III, Archeologický Ustav AV ČR Brno, Brno, 283–307.
- Poláček, L. 1998, Neue Forschungen zum Burgwall von Mikulčice, in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Henning J., Ruttkey A. T. (eds.), Habelt Verlag, Bonn, 359–362.
- Pow, S. 2019, Hungary's Castle Defense Strategy in the Aftermath of the Mongol Invasion (1241–1242), in: *Fortifications, defence systems, structures and features in the past, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology*, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology, Zagreb, 7th – 9th June 2017, Tkalcic T., Sekelj Ivančan T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 13, Institut za arheologiju, Zagreb, 239–250.
- Predovnik, K. 2008, Kosova gomila v Razvanju in vprašanje obstoja mot na slovenskem ozemlju, *Annales, Series historia et sociologia*, Vol. 18/2, 369–384.
- Predovnik, K. 2012a, A brave new world?: building castles, changing and inventing traditions, *Atti della Accademia roveretana degli Agiati, Cl. sci. um. lett. arti*, [Anno] 262, ser. IX, Vol. II, A, fasc. II, 63–106.
- Predovnik, K., 2012b, Slovenska arheologija in raziskovanje gradov, in: *Iz zgodovine slovenskih gradov*, (Kronika, letn. 60, 3), Preinfalk M. (ed.), Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 413–432.
- Predovnik, K., Grosman, D. 2007, Turmhügelburgen im Gebiet des heutigen Sloweniens: eine Forschungslücke, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, Vol. 23, 209–224.
- Pribaković, D. 1956, Neki podaci o gradištima severozapadne Hrvatske, *Vesnik Vojnog muzeja [Beograd]*, Vol. 3, 107–141.
- Priester, L. 1998, *Susedgrad ili nedovršena priča o jednom gradu*, katalog izložbe, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb.
- Procházka, R., Havlíček, P. 1996, Die slawische Besiedlung von Uherské Hradiště und ihr natürliches Milieu, in: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*, Symposion Mikulčice, 5.–9. September 1994., Staňa Č., Poláček L. (eds.), Internationale Tagungen in Mikulčice, Band III, Archeologický Ustav AV ČR Brno, Brno, 199–212.
- Profantová, N. 1998, Doubravčice: zu den Anfängen der frühmittelalterlichen Burgwallanlage aufgrund der Ausgrabungen von J. Kudrnáč, *Památky archeologické*, Vol. 89/2, 303–364.
- Prosen, N. 1960, Arheološko iskapanje tvrđave u Čazmi, *Ljetopis JAZU*, Vol. 64, 220–226.
- Radić, M., Bojčić, Z. 2004, *Srednjovjekovni grad Ružica*, Osijek.
- Ratkoš, P. 1978, Naše sídliskové útvary v latinskej terminológii 9.-12. storočia, *Archaeologia historica*, Vol. 3, 247–254.
- Regan, K. 2000, Srednjovjekovni gradovi i utvrde na obroncima Medvednice, *Kaj – časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, Vol. 33/3–4, 67–95.
- Regan, K. 2003a, Srednjovjekovne utvrde i kašteli na obroncima Ivanščice, *Hrvatsko zagorje – časopis za kulturu*, Vol. 9/1, Krapina, 231–257.
- Regan, K. 2003b, Srednjovjekovni gradovi, utvrde i kašteli sjeverozapadnog Hrvatskog zagorja, *Kaj – časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, Vol. 36/3, 57–92.
- Regan, K. 2004a, Plemički grad Samci, *Hrvatsko zagorje – časopis za kulturu*, Vol. 10/1–2, 29–38.
- Regan, K. 2004b, Plemički grad Veliki Kalnik, *Kaj – časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, Vol. 37/3, 83–102.
- Regan, K. 2007, Krešimir Regan, Srednjovjekovne obrambene građevine porječja Krapine (I.), *Kaj – časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, Vol. 40/4–5, Zagreb, 127–144.
- Regan, K. 2013, Srednjovjekovne obrambene građevine porječja Krapine (II.), *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, Vol. 56/1–2, Zagreb, 77–107.
- Regan, K. 2017, *Srednjovjekovne i renesansne utvrde Hrvatskog Zagorja*, Kajakavijana, Donja Stubica.
- Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske 1997*, Muzejsko društvo sjeverozapadne Hrvatske, Sekcija arheologa i preparatora, Bjelovar.
- Richertová, J. 1997, Povrchový průzkum raně středověkých hradů v Praze-Vinoři a Královicích, in: *Život v archeologii středověku*, Kubková J., Klápště J., Ježek M., Meduna P. et. al. (eds.), Praha, 525–534.
- Rusu, A. A. 1996, Die Frage der vom Deutschen Orden im Südosten Siebenbürgens errichteten Burgen, *Castrum Bene 5, Castle and Church*, Kajzer L., Paner H. (eds.), The Archaeological Museum in Gdansk, Gdańsk, 165–172.
- Ruttkey, A. T. 2004, Feudalsitze und die Struktur der Besiedlung (Beiträge zur Typologie der Beziehungen im Gebiet der Slowakei), *Castrum Bene 7, Burgen und Siedlungsstruktur*, Ruttkey A., Ruttkey, M., Bednár P. (eds.), Archeologický ustav SAV Nitra, Nitra, 203–241.
- Ruttkey, A. T. 2006, Befestigte Anlagen aus dem 11.-17. Jh. in den ebenen Teilen der Slowakei, in: *Castrum Bene 9, Burg und ihr Bauplatz*, Durdík T. (ed.), Archeologický ústav AV ČR, Praha, 377–408.
- Ruttkey, A. T. 1998, Zur frühmittelalterlichen Hof-, Curtis- und Curia regalis- Frage in der Slowakei, in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Henning J., Ruttkey A. T. (eds.), Habelt Verlag, Bonn, 405–417.
- Ruttkey, M. 1993, Kleine mittelalterliche Befestigungen in der Südwestslowakei, in: *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1-7 septembre 1991*, Pavuk J. (ed.), Institut archeologique de l'Academie des Sciences, Bratislava, 132–139.
- Salajić, S. 2001, *Arheologija virovitičkog kraja*, katalog izložbe, Gradski muzej Virovitica: kolovoz - rujan 2001, Gradski muzej Virovitica, Virovitica.
- Salajić, S. 2008, Arheološka istraživanja srednjovjekovne utvrde, in: S. Salajić, *Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici*, katalog izložbe, Kulej M. (ed.), Gradski muzej Virovitica, Virovitica, 15–37.
- Salajić, S. 2010, Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser. Vol. XLIII, 353–379.
- Salajić, S. 2014, *Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici 2*, katalog izložbe, Gradski muzej Virovitica, Virovitica.
- Salajić, S. 2016a, Virovitica – Gradski park (kula), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 186–187.
- Salajić, S. 2016b, Virovitica – gradski park (zapadni ulaz), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 187–189.
- Schejbal, B. 2006, Sirač – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 102–106.
- Schejbal, B. 2011, Sirač – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 204–206.
- Schejbal, B. 2012, Sirač – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 189–190.
- Schejbal, B. 2013, Sirač – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 221–224.
- Schejbal, B. 2014, Sirač – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 160–162.
- Schejbal, B. 2015, Sirač – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 162–163.
- Schicht, P. 2020, Kastelle, ein Baukonzept der Fürsten, in: *Castrum Bene 15, A castle as a status symbol*, Boguszewicz A., Radziszewska J. (eds.), Studia Castellologica I., Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, 61–68.
- Sekelj Ivančan, T. 2000, Slučajni nalaz ognjišta na lokalitetu Borovljani – Srednje brdo kraj Koprivnice i slični srednjovjekovni nalazi evidentirani na području sjeverne Hrvatske, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 17, 67–88.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalcic, T. 2002, Kasnosrednjovjekovna stolna keramika s nekih gradišta iz okolice Kutine i Garešnice, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 19, 165–194.

- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2003a, Istraživanje srednjovjekovnog gradišta Torčec – Gradić 2002, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXV/1, 143–145.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2003b, Kasnosrednjovjekovni lokaliteti okolice Kutine i Garešnice s posebnim obzirom na neke primjerke stolne keramike iz Garić-grada i Popovače, *Zbornik Moslavine*, Vol. V–VI (2002/2003), 25–44.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2004, Arheološko nalazište Torčec-Gradić, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. 3, no. 6, 71–106.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2007, The Earth and Wood Fortification in the Podravina Region and its Relationship to the Settlement and Cemetery, in: *Ruralia VI, Arts and Crafts in Medieval Rural Environment*, The Jean Marie Pesz Conferences on Medieval Rural Archaeology, 22nd–29th September 2005, Szentendre-Dobogókő, Klápšte J., Sommer P. (eds.), Brepols Publishers, Turnhout, 39–51.
- Sekulić Gvozdanović, S. 1960, Okić, *Bulletin JAZU*, Vol. 2–3, 81–88.
- Sekulić Gvozdanović, S. 1973, Samobor – Stari grad, *Arhitektura*, Vol. XXVI/144(117), 8–10.
- Sekulić Gvozdanović, S. 1994, *Crkve tvrđave u Hrvatskoj*, Školska knjiga, Zagreb.
- Sekulić, P., Pleše, T. 2013a, Stari grad Bršljanac, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 374–376.
- Sekulić, P., Pleše, T. 2013b, Stari grad Košutgrad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 378–381.
- Simonović, G. 1997, Srednjovjekovna zemljana utvrđenja u okolini Bosanske Gradiške, *Glasnik Saveza arheološkog društva*, Vol. 13, 191–208.
- Skelac, G. 2005, Čakovec – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 1/2004, 71–72.
- Slivka, M. 2004, Die Burgen in der religiösen Vorstellung des Menschen (zur Symbolik des Turmes), *Castrum Bene 7, Burgen und Siedlungsstruktur*, Ruttkay A., Ruttkay, M., Bednár P. (eds.), Archeologicky ustav SAV Nitra, Nitra, 265–288.
- Stahuljak, T., Klobučar, O. 1958, Pečnjaci starih gradova Samobora i Susedgrada, *Tkalčičev zbornik*, Vol. II, 205–242.
- Stopar, I. 1977, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*, Slovenska matica, Ljubljana.
- Szabo, Đ. 1912, Izvještaj o radu Zemaljskoga povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u godini 1911., *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n.s. Vol. XII, 201–259.
- Szabo, Gj. 1914, Spomenici kotara Krapina i Zlatar, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n.s. Vol. XIII (1913–1914), 103–203.
- Szabo, G. 1919, *Spomenici kotara Ivanec*, Poseban otisak iz *Vjesnika Hrvatskoga arheološkoga društva*, n.s. Vol. XIV (1915–1919), 1–78.
- Szabo, Gj. 1920, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Szabo, Gj. 1974, *Hrvatsko zagorje*, Spektar, Zagreb.
- Szameit, E. 1998, Zum frühmittelalterlichen Burgwall von Gars/Thunau. Bemerkungen zu den Fortifikationsresten und der Innenbebauung. Ein Vorbericht, in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Henning J., Ruttkay A. T. (eds.), Habelt Verlag, Bonn, 71–78.
- Šalkovský, P. 1994, Frühmittelalterliche Burgwall bei Detva, *Slovenská archeológia*, Vol. XLII/1, 155–185.
- Šalkovský, P. 1998, Frühmittelalterlicher Höhenburgwall bei Detva, in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Henning J., Ruttkay A. T. (eds.), Habelt Verlag, Bonn, 419–426.
- Šimek, M. 1993, Kasnosrednjovjekovni nalaz iz Ludbrega, *Muzejski vjesnik*, Vol. 16, 30–35.
- Šimek, M. 1999, Arheologija srednjega vijeka, Toponimi, Arheološka topografija, in: *Županija Varaždinska u srednjem vijeku*, Težak, S., Šimek, M., Lipljin T. (eds.), Gradski muzej Varaždin, Varaždin.
- Šimek, M. 2006a, Varaždin – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 147–150.
- Šimek, M. 2006b, Srednjovjekovna utvrda Paka kod Novog Marofa, in: *Novomarofski zbornik*, Vragović S., Benčik M. (eds.), Matica hrvatska, Ogranak, Novi Marof, 68–80.
- Šimek, M. 2008a, Arheološko istraživanje varaždinske utvrde/Projekt Bastion, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. 7, no. 13, 5–21.
- Šimek, M. 2008b, Arheologija bedema i opkopa, in: *Iz srednjeg u novi vijek. Varaždinski Stari grad i projekt Bastion / Iz srednjega v novi vek: varaždinski Stari grad in projekt Bastion / From the middle ages to the modern world: Varaždin Old Town and project Bastion: Varaždin*, katalog izložbe, Gradski muzej Varaždin, 26. veljače do 27. travnja 2008., Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 19–31.
- Šimek, M. 2008c, Paka – Utvrda Paka, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 161–164.
- Šimek, M. 2010, Paka – Utvrda Paka, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 209–211.
- Šimek, M. 2012a, Breznički Hum – Humščak, lok. br. 98, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 222–224.
- Šimek, M. 2012b, Burg Paka, *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, Vol. 45/1–2, 61–94.
- Šimek, M. 2012c, Keramičke čaše s varaždinskog Starog grada, *Archaeologia Adriatica*, Vol. 6, 179–206.
- Šimek, M. 2013, Breznički Hum – Humščak, lok. br. 126, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 258–260.
- Šimek, M. 2014a, Breznički Hum – Humščak, lok. br. 93, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 193–195.
- Šimek, M. 2014b, Od bilješke jednog povjesničara do arheološkoga nalaza, in: *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Kruheka, Karbić M., Kekez H., Novak A., Horvat Z. (eds.)*, Hrvatski Institut za povijest, Zagreb, 447–462.
- Šimek, M. 2015a, Breznički Hum – Humščak, lok. br. 98, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 205–207.
- Šimek, M. 2015b, Rute – Gradišće, naselje Podrute, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 213–215.
- Šimić, J. 1978, Srednjovjekovni grad Kolodvar, zaštitna arheološka iskopavanja, *Dokumenti*, Vol. I, 55–62.
- Škiljan, I. 2007, Veliki Tabor u svijetlu arheoloških otkrića, in: *Veliki Tabor u svijetlu otkrića*, katalog izložbe, Horjan G. (ed.), Muzeji Hrvatskog zagorja – Dvor Veliki Tabor, Desinić, 35–122.
- Škiljan, I. 2009, Arheološka baština stubičkog kraja, in: *Osam stoljeća Stubice*, Horjan G. (ed.), Grad Donja Stubica, Muzeji Hrvatskog zagorja, Donja Stubica, 28–41.
- Škiljan, I. 2010, Donja Stubica – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 215–217.
- Škiljan, I. 2011a, Arheološka istraživanja utvrde Donja Stubica – Stari grad, in: *Osamsto godina pisanoga spomena Stubice*, Zbornik radova, Jembrih A. (ed.), Kajkaviana – Grad Donja Stubica, Donja Stubica, 71–140.
- Škiljan, I. 2011b, Kasnogotički pečnjaci iz Garić-grada, in: *Zbornik HAZU Bjelovar*, Vol. 4, Strugar V. (ed.), Bjelovar–Zagreb, 161–194.
- Škiljan, I. 2012a, Kasnogotičke keramičke čaše i neki primjerni stolne keramike iz Velikog Tabora, in: *Tajanstvena gotika – Veliki Tabor i kapela sv. Ivana*, katalog izložbe, Jagarčec N. (ed.), Muzeji Hrvatskog zagorja – Dvor Veliki Tabor, Desinić, 131–152.
- Škiljan, I. 2012b, Kasnogotički pečnjaci iz Velikog Tabora, in: *Tajanstvena gotika – Veliki Tabor i kapela sv. Ivana*, katalog izložbe, Jagarčec N. (ed.), Muzeji Hrvatskog zagorja – Dvor Veliki Tabor, Desinić, 93–130.
- Škiljan, I. 2013, Samci – dvorac Oršić, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 286–288.
- Škiljan, I. 2014, Donja Stubica – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 211–212.
- Škiljan, I. 2016, Donja Stubica – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 265–267.
- Škiljan, I. 2018, Tahy i njegov „grad“ – arheološka istraživanja Starog grada u Donjoj Stubici, in: *Franjo Tahy i Tahyjevi grad u Donjoj Stubici*, Škiljan I. (ed.), Muzeji Hrvatskog zagorja, Muzej seljačkih buna, Gornja Stubica, 65–95, katalog: 161–196.
- Škiljan, I. 2019, Veliki Tabor – from Late Medieval Fortress to Renaissance Castle, in: *Fortifications, defence systems, structures and features in the past, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology*, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology, Zagreb, 7th – 9th June 2017, Tkalčec T., Sekelj Ivančan T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 13, Institut za arheologiju, Zagreb, 293–409.
- Šolle, M. 1984, *Staroslovanské hradisko, Charakteristika, funkce, vývoj a význam*, Vyšehrad, Praha.
- Špoljar, D. 2010, Dvorac Veliki Tabor, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 224–227.

- Štefanovičová, T. 1996, Probleme der Erforschung der slawischen Burgstätten Devín und Bratislava, in: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*, Symposium Mikulčice, 5.–9. September 1994., Staňa Č., Poláček L. (eds.), Internationale Tagungen in Mikulčice, Band III, Archeologický Ústav AV ČR Brno, Brno, 149–157.
- Štefanovičová, T. 2000, Devín und Preßburg (Bratislava) – zwei bedeutende Burgen des Frühmittelalters an der mittleren Donau, in: *Europas Mitte um 1000*, Handbuch zur Ausstellung, Band 1, Wiczorek A., Hinz H.-M. (eds.), Theiss, Stuttgart, 327–329.
- Štefanovičová, T. 2002, K vývoju stredovekých hradov do konca 13. storočia na Slovensku, *Archaeologia historica*, Vol. 27, 229–237.
- Štrk, V. 2009a, Arheološka istraživanja Gradskog muzeja Čazma u 2008. godini, *Zbornik Moslavine*, Vol. XI–XII (2008–2009), 96–103.
- Štrk, V. 2009b, Čazma – Gradina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 166–169.
- Štrk, V. 2010, Čazma – Gradina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 153–156.
- Težak–Gregl, T., Vojvoda, P. 1987, Staro Čiče, Gradišće - višeslojno naselje, *Arheološki pregled*, Vol. 27(1986), 46.
- Tkalčec, T. 2001, Gotičke keramičke čaše iz Glogovnice i Ivanca Križevačkog kraj Križevaca i Gudovca kraj Bjelovara, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 18, 213–234.
- Tkalčec, T. 2002, Arheološko istraživanje crkve Sv. Martina u Maloj Črešnjevici kraj Pitomače u godini 2001, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXIV/1, 99–103.
- Tkalčec, T. 2003, Nastavak istraživanja srednjovjekovnog gradišta Torčec–Gradić u 2003. g., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXV/3, 117–121.
- Tkalčec, T. 2004, *Srednjovjekovna gradišta u Hrvatskoj*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Tkalčec, T. 2005, Gudovac–Gradina 2004, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. I, 50–55.
- Tkalčec, T. 2007, Crkvari – crkva Sv. Lovre u 2006. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. III, 21–25.
- Tkalčec, T. 2008, *Arheološka slika obrambenog sustava srednjovjekovne Slavonije*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Tkalčec, T. 2009, Arheološka istraživanja na Starom gradu u Krapini 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, Zagreb, 95–100.
- Tkalčec, T. 2010a, *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome: Deset sezona arheoloških istraživanja*, Muzeji Hrvatskog zagorja, Institut za arheologiju, Zagreb.
- Tkalčec, T. 2010b, Kuhinjska i stolna keramika iz stambenog dijela burga Vrbovca u Klenovcu Humskom, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser. Vol. XLIII, 455–476.
- Tkalčec, T. 2010c, Pečnjaci iz drvenog objekta podignutog na ruševinama srednjovjekovnog burga Vrbovca kod Huma na Sutli, *Archaeologia Adriatica*, Vol. 4, 325–338.
- Tkalčec, T. 2011, Proba arheološka istraživanja visinskog gradišta Sveta Ana – Gradina 2010., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VII, 45–49.
- Tkalčec, T. 2012a, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva sv. Lovre 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VIII, 23–28.
- Tkalčec, T. 2012b, Rekognosciranje srednjovjekovnih gradišta na području bilogorskog kraja i Zapadne Slavonije 2011. g., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VIII, 115–127.
- Tkalčec, T. 2013, Rekognosciranje na području Bjelovarsko–bilogorske i Koprivničko–križevačke županije u 2012. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IX, 136–166.
- Tkalčec, T. 2014, Zaštitna arheološka istraživanja nalazišta Krapina – Vukšićev breg u 2013. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. X, 116–127.
- Tkalčec, T. 2015a, Novi pogledi na stara obrambena zdanja: burg Vrbovec u Klenovcu Humskom, arheološka istraživanja 2014. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XI, 63–73.
- Tkalčec, T. 2015b, Terenski pregled okolice grada Vrbovca tijekom 2014. godine, Zagrebačka županija, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XI, 116–127.
- Tkalčec, T. 2016, Kasnosrednjovjekovni arheološki kompleks Grubišno Polje – Šuma Obrovi – probna arheološka istraživanja u 2015., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XII, 99–112.
- Tkalčec, T. 2017a, Kasnosrednjovjekovna gradišta u široj okolici Križevaca: arheološki prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne Križevačke županije, *Cris – časopis Povijesnog društva Križevci*, Vol. XIX, 15–33.
- Tkalčec, T. 2017b, Terenski pregled Općine Grubišno Polje u 2016. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIII, 152–159.
- Tkalčec, T. 2019a, Arheološka istraživanja na lokalitetu Veliki Zdenič–Crni Lug 2018. godine, *Annales Instituti archaeologici*, Vol. XV, 107–116.
- Tkalčec, T. 2019b, Arheološka istraživanja na srednjovjekovnome arheološkom kompleksu Osijek Vojakovački – Mihalj u 2018. godini, *Annales Instituti archaeologici*, Vol. XV, 155–163.
- Tkalčec, T. 2019c, Earthwork Elements of Defensive Systems of Small Strongholds in the Kingdom of Slavonia, in: *Fortifications, defence systems, structures and features in the past, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology*, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology, Zagreb, 7th – 9th June 2017, Tkalčec T., Sekelj Ivančan T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 13, Institut za arheologiju, Zagreb, 233–342.
- Tkalčec, T. 2019d, Nastavak arheoloških istraživanja cisterne i konzervatorskih radova unutrašnjosti kule burga Vrbovca u Klenovcu Humskom 2018. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XV, 145–152.
- Tkalčec, T. 2020, T., Zdenko Vinski i istraživanja gradišta razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Hrvatskoj, in: *Zdenko Vinski – život i znanstveni rad, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 2016. godine*, Jarak M., Bunčić, M. (eds.), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 265–285.
- Tkalčec, T. Jakovljević, G. 2003, Prva sezona istraživanja srednjovjekovnog gradišta Gudovac–Gradina, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXV/2, 85–89.
- Tkalčec, T. Jakovljević, G. 2005, Gudovac–Gradina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 1/2004, 57–59.
- Tkalčec, T. Kostešić, I. 2014, Izrada digitalnog modela reljefa arheološkog nalazišta na primjeru Gradine kod Špišić Bukovice, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. X, 85–94.
- Tkalčec, T., Karavanić, S., Kudelić, A. 2011, Zaštitna arheološka istraživanja na Starom gradu Dubovcu 2009–2010., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VII, 74–80.
- Tkalčec, T., Karavanić, S., Šiljeg, B., Jelinčić, K. 2007, Novootkrivena arheološka nalazišta uz riječicu Veliku kod mjesta Majur i Ladinec, *Cris – časopis Povijesnog društva Križevci*, Vol. IX, 5–25.
- Tkalčec, T., Krznar, S. 2017, Druga sezona arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnog arheološkog kompleksa Grubišno Polje – Šuma Obrovi, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIII, 64–72.
- Tkalčec, T., Sekelj Ivančan, T. 2004, Primjeri nizinskih srednjovjekovnih gradišta u središnjoj Hrvatskoj - uloga vode u funkciji obrane, *Hrvatske vode, Časopis za vodno gospodarstvo*, Vol. 12/46 (ožujak 2004.), 17–27.
- Tkalčec, T., Sekelj Ivančan, T. 2005, Novootkriveno visinsko gradište u Moslavačkoj gori, *Zbornik Moslavine*, Vol. VII (2004/2005), 26–31.
- Tomičić, Ž. 1982, Rezultati arheoloških terenskih rekognosciranja Međimurja u 1981. god. (antika i rani srednji vijek), *Muzejski vjesnik*, Vol. 5, 48–54.
- Tomičić, Ž. 1985a, Gradišće kod Nedelišća – rezultati pokusnih arheoloških istraživanja, *Muzejski vjesnik*, Vol. 8, 61–63.
- Tomičić, Ž. 1985b, Rezultati pokusnih arheoloških istraživanja kraj Dvorišća u Međimurju, *Muzejski vjesnik*, Vol. 8, 63–64.
- Tomičić, Ž. 1990, Srednjovjekovni arheološki izvori u međuriječju Mure i Drave – prikaz rezultata novijih istraživanja, in: *Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko–bilogorskoj regiji, Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva 14.–17. X. 1986., Koprivnica*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 14/1989, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 115–129.
- Tomičić, Ž. 1995, U potrazi za srednjovjekovnim arheološkim nasljeđem Hrvatskoga zagorja, *Hrvatsko zagorje – časopis za kulturu*, Vol. 1/1, 109–124.
- Tomičić, Ž. 1998, Im jahrhundertalten Grenzgebiet zwischen dem Westen und dem Osten Europas – Festungen der Ritterorden im mittelalterlichen Kroatien, *Hortus Artium Medievalium*, Vol. 4, 169–178.
- Tomičić, Ž. 1999, Arheološki zemljovid Krapine i okolice (*Krapona – locus Krapina – castrum Crapina*), in: Ž. Tomičić, *Panonski periplus – Arheološka topografija kontinentalne Hrvatske*, Hrvatski studiji, Institut za arheologiju, Zagreb, 45–88.

- Tomičić, Ž. 2004, Regensburg – Budim – Ilok. Kasnosrednjovjekovni pećnjaci iz dvora knezova Iločkih dokaz sveza Iloka i Europe, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 24, 143–176.
- Tomičić, Ž. 2007, Nove spoznaje za skicu arheološke podloge grada Iloka, *Gazophylacium – časopis za znanost, umjetnost, gospodarstvo i politiku*, Vol. 12/1–2, 11–17.
- Tomičić, Ž. 2011, Neue Erkenntnisse über die mittelalterliche Schicht der Stadt Ilok (Újlak). Beitrag zu den Verbindungen zwischen Ungarn und Europa in der Renaissance, *Specima Nova Pars Prima. Sectio Medievalis*, Vol. VI, 187–208.
- Tomičić, Ž., Jelinčić, K., Turkalj, K., Mahović, G. 2009, Arheološka istraživanja u Iloku 2008. godine. Lokaliteta Ilok – Dvor knezova Iločkih i Ilok – crkva sv. Petra Apostola, *Annales Instituti archaeologici*, Vol. V, 8–11.
- Tomičić, Ž., Minichreiter, K., Jelinčić, K., Turkalj, K., Mahović, G., Botić, K., Dizdar, M., Kalafatić, H., Kovačević, S., Marković, Z. 2008, Ilok – Dvor knezova Iločkih, crkva sv. Petra Apostola, kula 8 i bedemi – rezultati arheoloških istraživanja 2007, *Annales Instituti archaeologici*, Vol. IV, 7–21.
- Tomičić, Ž., Tkalčec, T., Dizdar, M., Ložnjak, D. 2001, Veliki Gradiš, Veliko Gradišće – plemićki grad Vrbovec kraj Huma na Sutli (Stanje istraživanja 2001. godine), *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 18, 253–274.
- Tomičić, Ž., Vidović, J. 1985, *Rezultati arheoloških istraživanja u Međimurju 1974–1985*, katalog, Muzej Međimurja Čakovec, Čakovec.
- Tomičić, Ž., Vidović, J., Vekić, A. 1994, *Stoljeća utvrde. Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja fortifikacije Starog grada Čakovca*, Muzej Međimurja Čakovec, Čakovec.
- Vekić, A. 2006, Turen Svetojanski, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 161–162.
- Vekić, A. 2007a, Arheološka istraživanja u Velikom Taboru, in: *Veliki Tabor u svijetlu otkrića*, katalog izložbe, Horjan G. (ed.), Muzeji Hrvatskog zagorja – Dvor Veliki Tabor, Desinić, 23–33.
- Vekić, A. 2007b, Krapina – stari grad Krapina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 157–159.
- Vidović, J. 1987, Najnovija arheološka istraživanja u Starom gradu Čakovcu, *Muzejski vjesnik*, Vol. 10, 40–41.
- Vignatiová, J. 1996, Zum Stand der Erforschung des Burgwalls Břeclav-Pohansko, in: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*, Symposium Mikulčice, 5.–9. September 1994., Staňa Č., Poláček L. (eds.), Internationale Tagungen in Mikulčice, Band III, Archeologický Ustav AV ČR Brno, Brno, 261–266.
- Vinski Gasparini, K. 1958, Noviji arheološki nalazi s područja grada Zagreb. Arheološka istraživanja na položaju „Gamula“ u perivoju Ribnjaka u Zagrebu, *Tkalčičev zbornik*, Vol. II, 35–48, sl. 1–8.
- Vinski, Z. 1949, Prilog poznavanju gradišta s osvrtom na jedan nalaz u Podravini, *Historijski zbornik*, Vol. II/1–4, Zagreb, 223–241.
- Vinski, Z., Vinski Gasparini, K. 1950, *Gradište u Mursunjskom lugu. Prvo iskapanje slavenske utvrde iz ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Virágos, G. 2006, *The Social Archaeology of Residential Sites, Hungarian noble residences and their social context from the thirteenth through to the sixteenth century: an outline for methodology*, Archaeologia, Central European Series 3, BAR International Series 1583, Oxford.
- Višnjić, J. 2016, Kolođvar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 44–45.
- Vukičević-Samaržija, D. 1993, *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Zeune, J. 1996, *Burgen - Symbole der Macht, Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*, Friedrich Pustet Verlag, Regensburg.
- Zloušić-Iđaković, K. 2004, Zaštitni radovi na Starom gradu Velikom Kalniku u 2004. god., *Cris – časopis Povijesnog društva Križevci*, Vol. VI, 96–101.
- Žmegač, A. 1992, Veliki Tabor – interpretacija, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Vol. 16, 67–75.
- Žmegač, A. 1993, Vlastelinski grad Veliki Kalnik, in: *Umjetnička topografija Hrvatske - Križevci grad i okolica*, Domljan Ž. (ed.), Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 343–344.

1.6. CASTLES AND MEDIEVAL FORTIFICATIONS BETWEEN THE DRAVA AND SAVA RIVERS WITH SPECIAL REFERENCE TO THE AREA OF *REGNUM SCLAVONIAE*: CROATIAN FORTIFICATION ARCHAEOLOGY IN CONTEMPORARY EUROPEAN CASTELLOLOGY (SUMMARY)

In this chapter we discussed certain problematic segments that deal with modern castellology and observed the current state of research and knowledge about the medieval fortifications in northern Croatia. Efforts were also made to present some problematic topics dealt with by foreign castellologists, which are less known in Croatian professional circles. The emphasis is on the archaeological approach, which in the case of medieval fortifications, of course, must be both interdisciplinary and multidisciplinary. Topics of terminology used for medieval fortifications in original medieval documents, modern professional terminology, both Croatian and foreign, problems of typology and functions of certain medieval fortifications, castles, small castles / mottes and manors are discussed.

The time frame of the chapter encompasses the period between the 13th and 16th century, the period from which most of the known and preserved archeological sites of defensive-residential character in the researched area originate.

The area of northern, continental Croatia, i.e. the area between the Drava and Sava rivers, is discussed, and we focused on a better researched area, which is the area of medieval Slavonia - *Regnum Sclavoniae*, i.e. the area between Sutla, Petrova Gora, Vrbas, Požega mountains and the Drava river. The whole area, which at the end of the 11th century received the first stronger political and ecclesiastical organization (the Zagreb diocese) in the period from the 13th to the end of the 15th century shows some common development features, which is also reflected in a certain degree of independence within the Kingdom of Hungary. The counties that from the middle of the 13th century made up medieval Slavonia, or *regnum Sclavoniae*, formed by local landowners - nobles, were the counties of Križevci, Varaždin and Zagreb. During the 16th and 17th century, the name Slavonia spread to the eastern, present-day area of Slavonia, and at the same time the name Croatia became common in the old medieval Slavonia.

This area belongs to the regions where the nobility occupied a higher percentage in the total population than in the Christian West. The nobility, therefore, played an extremely high role in social and political life, which was to a large extent manifested in the organization of their estates and the erection of fortifications, residences and strongholds. In the archaeological legacy this is recognized by the affirmation of the feudal social order as early as from the end of the 12th century, particularly since the 13th century, when royal castles and aristocratic strongholds were built, and especially after the Mongol invasion in the middle of the 13th century, when the king encouraged the nobles he relied on, to construct numerous castles, mottes and other forms of noble seats and residences. In this social context, and with the strengthening of oligarchs and nobles, as well as members of the lower and middle nobility, the number of medieval fortifications was increasing until the time of danger from the Ottomans, i.e. the late 15th and early 16th century. Afterwards, in an already different political and economic context, the noble strongholds and residences moved to lower positions, many fortifications, castles, mottes and small castles lost their original function and were abandoned or modified for other purposes.

The area of northwestern Croatia is perhaps the best researched in terms of the topic discussed in this chapter. Slightly more than thirty castles were recorded, with their highest concentration in the western part, along with 91 small castles and mottes with the highest concentration in the eastern area, i.e. in the area of the medieval Križevci County (Fig. 1).

Several castles were built as early as by the end of the 12th and in the first half of the 13th century, and their flourishing is visible after the Mongol invasion in the period from 1241 to 1242. They were built in isolated and inaccessible positions on the hills above the valleys, along which centuries-old roads passed, that in the Middle Ages connected important settlements, market towns and cities (Figs. 2–5, 7–8, 10–12). Although the erection of the castles after the Mongol invasion was more frequent, which was certainly motivated by the king's policy, the causes of the reason for erection of the castles was surely related to more complex processes, linked not only to the newly experienced threat from the east, but also to the development and restructuring of nobility and estates and general development of the medieval society, as well as the fact that the castles in the landscape represented visually prominent social symbols of power and elite status. Depending on the natural characteristics of the area, during the late Middle Ages some castles were built in the lowlands as well (Figs. 6, 9), and all of them are characterized by their grandiose architecture, which, along with its function of fortified seats, residences and administrative and economic centres, clearly displayed

status symbols of their private masters. Their role is not reflected solely in the defensive sense, but also in the fact that they represent symbols of power and the seat of the administration of large and medium-sized estates, important political and economic strongholds of medieval society, i.e. they represent the elite that ruled the society.

The processes which began in the 14th century - the predominance of noble estates, which, according to generally accepted historiographical understanding, is related to the collapse of the royal patrimony and the formation of feudal oligarchy, are particularly reflected in the system of manors in the 15th century. The castles in the Gothic period are still linked to Romanesque foundations. One simple characteristic was added - living conditions improved and consequently the demands also increased. The Romanesque core usually becomes larger. Castles receive various annexes and additions. Fortifications are in a position of secondary importance, whereas representative quality comes first. Fortifications are often limited merely to the outer wall. Partitions and the addition of defensive elements are particularly characteristic of later times, when there was a danger of fire-arms.

Undoubtedly, the castles were great stimulators of changes in the economy and the network of settlements, and they also performed the administrative functions of collecting income from land holdings for the king or bishop. This mechanism functioned until the 16th century, when a new era, the Modern Age, began and the Late Middle Ages ended. The end of the 15th century was not only the end of the Middle Ages, but also the end of royal estates. This is also the time of the end of noble castles. At the beginning of the Modern Age a new type of residence (castles) was created, adapted to the specific needs of the time.

In addition to the castles, which were built by members of the highest class, there is an extremely large number of fortifications such as small castles and mottes, which are often not mentioned in written historical sources (Fig. 18, Tab. 1). They are associated with medieval communications and settlements, and were built mainly by the middle and lower nobility (Fig. 27, cf. also Fig. 1). They are characterized by the external appearance of a prominent central elevation (or several of them), surrounded by a moat and an earthen rampart (or a series of moats and ramparts). Small highland castles are located on natural hills and mountains, their peaks or slopes or even in lowland areas, but on prominent hills that overlook the surrounding area by 20-30 meters or more (Fig. 14-17, 24-26, Pl. 2). Small lowland castles are located in valleys (Figs. 21-22, Pl. 1) and often use nearby watercourses and groundwater for the purpose of filling defensive ditches with water as an additional defense of the fortification (Figs. 13, 23).

According to their form, they can be one-part, two-part or multi-part castles, with one elevation representing the main seat of the nobles, and the others having a defensive and economic purpose. The elevation can be of circular and oval shape, square shape and elongated oval-rectangular shape, whereas in highland small castles a separate type of small castle with a horseshoe-shaped segmental rampart stands out (Fig. 19). The overall picture shows a very high percentage of small lowland castles (72%), especially of those surrounded with water (59%), which is, of course, conditioned by the natural features of the region (Fig. 20: A). Of the total number of the observed 91 small castles, 79% consist of one elevation, while 11% are two-part and the remaining 1% refer to multi-part elevations (Fig. 20: B). Circular and oval small castles of central / main elevation (61%) are the most common (Fig. 20: C). The diameter of the central plateau ranges from 20 to 100 meters. The largest number of small castles and mottes is about 40 to 50 m in diameter. If we observe only one-part small castles / mottes, the frequency of circular shapes of the central elevation (69%) is confirmed (Fig. 20: D). Of the two-part small castles, 30% are lowland, and as much as 70% highland, which is logical because such an organization is enabled by the natural configuration of the respective elevated position (Fig. 20: E). Unfortunately, as many as 16% of small castles and mottes were destroyed, 46% are in poor condition, and it can be said for only 11% that they are still in good condition (Fig. 20: F). Many are still exposed to destruction because they are not protected and registered as cultural assets of the Republic of Croatia.

Small castles / mottes represented the fortified seats of noble estates, and in several cases the fortification of sacral buildings. The time of their functioning starts at the end of the 12th century, or more often in the 13th century and lasts until the beginning of the 16th century. At the end of the late Middle Ages a certain number of small castles lost their primary function of the original fortified centres of noble estates and at the beginning of the 16th century they were transformed into anti-Ottoman military fortifications, some continue to exist in the Middle Ages by means of reconstruction into Modern Age castles and manors, and most of them cease to exist.

The research of castles and small castles / mottes in northern Croatia has a relatively long tradition, but there are still numerous unknown facts due to the small number of conducted targeted systematic archaeological research and the insufficient number of complete publications of research results. Although in recent decades special attention has been paid to the protection of this archaeological heritage, as well as its presentation and integration into the needs of modern society, many castles and small castles are, unfortunately, still exposed to decay.

2.

Srednjovjekovna ruralna naselja na prostoru sjeverne Hrvatske

Stanje istraženosti i perspektive u arheologiji srednjovjekovnih naselja

Tajana Sekelj Ivančan

2.1. UVOD

U dijelu teksta o naseljima predstavlja se stanje istraženosti srednjovjekovnih ruralnih naselja na prostoru sjeverne Hrvatske na temelju podataka okupljenih iz dostupne i objavljene literature. Okupljeni su podaci za dvjestotinjak lokaliteta ovoga tipa na kojima su provedena arheološka iskopavanja te su prikazani tablično sa svim relevantnim podacima.¹ Posebna se pozornost posvećuje prepoznatim nepokretnim nalazima – stambenim i gospodarskim objektima, ognjištima i samostojećim pećima, bunarima te tvorevinama i strukturama koje se vežu uz neku specijaliziranu djelatnost unutar naselja. Opisan je njihov izgled i razvoj, kao i njihova prostorna

¹ U tekstu su okupljeni podaci koji su svakim novim arheološkim istraživanjem podložni promjeni te je važno naglasiti da su ovdje raspoloživi podaci prvotno prikupljeni i pripremljeni za tisak zaključno s 1. svibnjem 2015. godine, no spletom okolnosti tako pripremljen tekst nije tiskan kako je planirano. Kako se javila ideja o publikaciji pod naslovom „Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske“ koja bi donijela pregled istraživanja tri glavne vrste srednjovjekovnih lokaliteta: utvrda, naselja i groblja na području sjeverne Hrvatske, pristupilo se nadopuni podataka o istraživanjima srednjovjekovnih naselja provedenima od 2015. do 2021. g. iz dostupne objavljene literature. Najbrojnije informacije o provedenima arheološkim iskopavanjima pružio je Hrvatski arheološki godišnjak (HAG) u izdanju Ministarstva kulture Republike Hrvatske te najažurnije podatke časopis *Annales Instituti Archaeologici* u izdanju Instituta za arheologiju. Važno je naglasiti da je do trenutka predaje teksta u tisak HAG okupio informacije o istraživanjima zaključno s 2015. godinom (brojevi 1–12), dok se izdavanje novih e-publikacija koje će donijeti podatke o istraživanjima provedenima od 2016. do 2020. godine tek očekuje. No, već i na ovom stupnju prikupljenih informacija mogu se donositi relevantni zaključci o izgledu srednjovjekovnih naselja, stoga ovaj pregled može poslužiti kao polazište novim, budućim, nadopunjenim istraživanjima.

organizacija u okvirima pojedinog seoskog gospodarstva ali i čitavog naselja tijekom više stoljeća srednjovjekovlja.

Namjera je da se ovim pregledom detaljnije predstave i vrednuju dosadašnji dosezi u arheologiji srednjovjekovnih naselja ovog prostora i naznače smjernice njena razvoja.

2.2. STANJE ISTRAŽENOSTI I METODOLOGIJA PRIKUPLJANJA PODATAKA

Posljednjih godina arheologija obiluje novim podacima koji se odnose na istraživanja srednjovjekovnih naselja na prostoru sjevernog, nizinskog dijela Hrvatske, koji obuhvaća Istočnu Hrvatsku ili panonsku prirodnu regiju i Središnju Hrvatsku ili peripanonsku prirodnu regiju, između dviju velikih rijeka – Save i Drave. Poradi obima novih podataka prikupljenih arheološkim metodama istraživanja,² javila se potreba za njihovim sumiranjem

² Zbog izvršenih nadopuna vezanih uz istraživanja srednjovjekovnih naselja provedenih od 2015. do zaključno 2021. g., popis nalazišta u Tablici 1, koji je primarno imao abecedni slijed s priključenim brojevima prikazanim na Karti 1 i 2, neznatno je izmijenjen pri čemu su neki toponimi dodani uz već postojeći lokalitet pridruživanjem novog broja iza točke (primjerice kat. br. 92.1; 92.2 itd.; ukupno 31 dodanih toponima), dok su novo istraženi lokaliteti (i toponimi) priključeni na kraj tablice abecednim redom i slijedom daljnjih osnovnih brojeva (kat. br. 131 i dalje, ukupno 25 dodanih lokaliteta/toponima). Kako su Karte 1 i 2 napravljene u mjerilu gdje nije moguće s velikom preciznošću locirati svaki novouvršteni toponim već postojećeg lokaliteta (npr. 92.1; 92.2), ti brojevi nisu nadopunjeni na karte već ih treba potražiti pod osnovnim brojem lokaliteta (npr. 92), dok su

te cjelovitim sagledavanjem novih doprinosa našim spoznajama o životu srednjovjekovnog stanovništva ovog prostora.³ Pregledom dostupne literature načinjen je osnovni katalog od dvjestotinjak nalazišta sjeverne Hrvatske koje je na temelju iznesenih podataka moguće interpretirati kao srednjovjekovna ruralna naselja (Tab. 1; Karta 1 i 2), odnosno naseobinska mjesta u kojima se stanovništvo primarno bavilo agrikulturnom proizvodnjom.⁴ Iz Kataloga (Tab. 1) dobivamo zoran uvid u brojnost arheološkom metodom istraženih naselja, višegodišnje aktivnosti arheologa i stručnjaka, samim time i zainteresiranost arheološke struke za život zajednica tijekom više stoljeća srednjeg vijeka, ali i uvid u, još uvijek skromnu, razinu naših spoznaja o tom razdoblju na prostoru sjevera Hrvatske.

Objavljeni dostupni podaci o svakom nalazištu okupljeni su i izraženi tablično abecednim redom (Tab. 1: kolona 2 i 3), s osnovnim informacijama o povijesti istraživanja lokaliteta, veličini površine koja je iskopana i vrsti istraživanja te instituciji koja je provela istraživanja (Tab. 1: kolona 5–8). Donose se podaci o eventualnim nalazima iz drugih razdoblja, a posebno se brojačano ističu pojedine srednjovjekovne tvorevine za koje su podaci polučeni i iz analiza metodom radioaktivnog ugljika (Tab. 1: kolona 9–11).⁵ Posebna pozornost je usmjerena na nepokretne nalaze unutar naselja (Tab. 1: kolona 12–17)

novouvrštenim lokalitetima na kraju tablice pridruženi i novi brojevi na obje karte. U konačnici su u Tablici 1 doneseni podaci za 186 nalazišta.

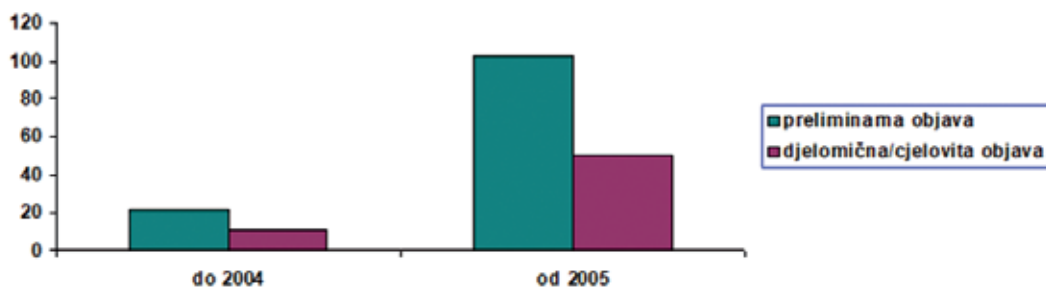
- 3 Broj srednjovjekovnih naselja evidentiranih rekognosciranjima, reambulacijama terena ili putem slučajnih površinskih nalaza znatno je veći od ovdje iskazanih podataka. Kako oni tek ukazuju na kvantitetu arheoloških nalazišta, a ne pridonose značajno kvalitativnim informacijama o srednjovjekovnom životu stanovništva sjeverne Hrvatske, u ovom se tekstu ne obrađuju. Za više podataka o u novije vrijeme evidentiranim lokalitetima ranog, razvijenog i kasnog srednjeg vijeka istočnih dijelova sjeverne Hrvatske ili onima koji su poznati iz povijesnih vrela vidjeti u: Minichreiter, Marković 2013: 156–159, 180–187 s tamo navedenom literaturom, odnosno za sjeverozapadnu Hrvatsku vidjeti podatke u: Registar 1990; 1997.
- 4 Ovdje nisu uvršteni nalazi iz urbanih sredina, prvenstveno jer se takva mjesta razvijaju po drugačijim principima tijekom srednjovjekovlja. Složena stratigrafska slika u kojoj se često prožimaju profani i sakralni prostori i/ili egzistiraju paralelno, zahtijeva neizostavno promatranje ovih cjelina u suodnosu: sakralni prostor/groblje – naselje – utvrda(?). Stoga su tekstovi koji obrađuju srednjovjekovni segment života na tlu sjeverne Hrvatske u ovoj publikaciji pripremljeni zasebno za svaki od spomenutih tipova lokaliteta; osim za naselja to su teme o gradištima i utvrdama /T. Tkalčec/ te grobljima i sakralnim prostorima /S. Krznar/. Njihov suodnos, zbog obima i kompleksnosti pristupa koji može pridonijeti cjelovitoj slici o ekonomskom, gospodarskom i društvenom razvoju tijekom srednjovjekovlja, bit će predmetom drugog, zasebnog rada. Također valja naglasiti kako su, zbog dugotrajnog naseljavanja istih pozicija, u većini slučajeva srednjovjekovni nepokretni nalazi na tim lokalitetima sporadični, znatno su uništeni ili nisu niti prepoznati zbog malih istraženih površina unutar gradske jezgre. Obrada i analiza tih lokaliteta zahtijeva drugačiji pristup. No, u popis su uvršteni lokaliteti koji su tijekom srednjovjekovlja bili izdvojeni od središta urbane cjeline, i činili su izdvojena obiteljska gospodarstva, selišta ili manja naselja, iako se danas nalaze unutar rastera grada (takvi su primjeri Vinkovaca, Osijeka, Slavenskog Broda).
- 5 Izdvojene su sve srednjovjekovne arheološke cjeline s pojedinog nalazišta te izražene brojačano ukoliko je taj podatak bio dostupan iz objava, kao i podatak o broju provedenih analiza ¹⁴C.

koji, osim stambenih objekata te popratnih gospodarskih objekata – primjerice radnih i otpadnih jama, bunara, žitnih jama ili trapova, samostojećih peći i ognjišta/vatrišta, podrazumijevaju i cjeline interpretirane kao dijelove obrtničkog ili radioničkog prostora unutar naselja, kao i ostale strukture, primjerice ceste/puteve, ograde i kanale. Prema prikupljenim podacima iz dosadašnje objavljene literature iščitava se da prepoznati nepokretni nalazi pokazuju raznolike tlocrtne dispozicije, različito ih se može vremenski opredijeliti (Tab. 1: kolona 18),⁶ a svi značajno mogu pridonijeti i omogućiti rekonstrukciju infrastrukture naselja kojem pripadaju.

Kako razina dostupnih informacija o srednjovjekovnim naseljima pokazuje značajna odstupanja u kvaliteti i kvantiteti, pregledana literatura je podijeljena u dvije kategorije (Tab. 1: kolona 19 i 20). Prvu čine radovi u kojima se nalaze preliminarne informacije o provedenim arheološkim istraživanjima bez preciznije analize i/ili obrade nalaza i nalazišta (22 lokaliteta do 2004. g.; 103 lokaliteta od 2005. g.), dok su u drugu kategoriju uvršteni radovi koji donose parcijalne podatke o nalazištu, ali ipak detaljnije obrađuju pojedini nepokretni ili pokretni nalaz ili više njih iz istraženog naselja, kao i radovi s cjelovitom objavom istraženog lokaliteta odnosno objavom koja značajno pridonosi ukupnim spoznajama o načinu života stanovništva tijekom srednjeg vijeka na prostoru sjevera Hrvatske (11 lokaliteta do 2004. g.; 50 lokaliteta od 2005. g.) (sl. 1).

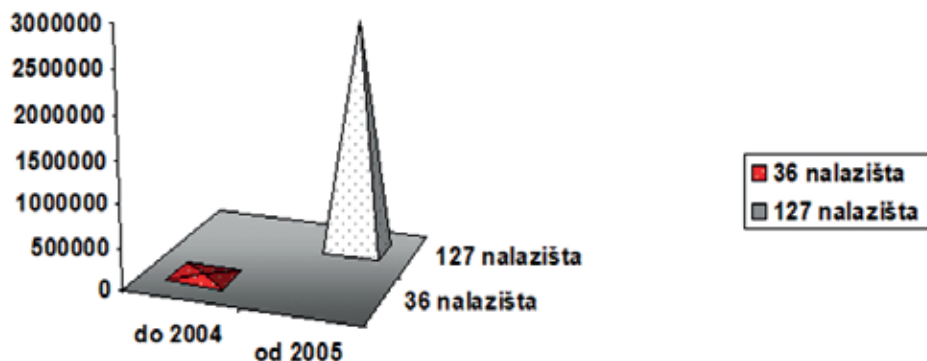
Pregledom povijesti, vrste i opsega istraživanja srednjovjekovnih naselja (Tab. 1: kolona 5, 6, 8),⁷ jasno se može iščitati da su arheološka istraživanja provedena prije 2004. godine (42 lokaliteta, ukupne istražene površine 30 685 m²), odnosno prije razdoblja pokretanja velikih državnih infrastrukturnih projekata od 2005. g. nadalje (136 lokalitet, ukupne istražene površine 2 782 050 m²) (sl. 2, 3) pretežno bila probnog karaktera a tek rjeđe sustavnog i zaštitnog. Razdoblje prije 2004. g. obilježavaju i iznimno male istražene površine, najčešće do 100 m², koje su tek pri višegodišnjim sustavnim iskopavanjima istog lokaliteta nadilazile spomenutu kvadraturu (sl. 4). Situacija se drastično mijenja od 2005. godine do danas, razdoblju u kojem se značajno povećava udio zaštitnih arheoloških iskopavanja u odnosu na probna i sustavna, a arheološki istražene površine započinju se brojati u tisućama pa čak i stotinama tisuća kvadrata (sl. 2, 5). Ne umanjujući vrijednosti i spoznaje dobivene starijim istraživanjima, razloge ovih, za arheološku struku,

- 6 Uže vremensko opredjeljenje donosi se po stoljećima, odnosno ukoliko je taj podatak izostao navodi se pripadnost lokaliteta određenom širem vremenskom razdoblju, primjerice rani (RSV), razvijeni (RazSV) i kasni srednji vijek (KSV)
- 7 Za nekoliko lokaliteta ovi podaci nisu bili dostupni u objavljenoj literaturi pa broj istraženih nalazišta do 2004. i od 2005. godine prikazanih na sl. 2 ne odgovara ukupnom broju lokaliteta prikazanom u Tablici 1 (186). Primjerice za 23 lokaliteta neostaju podaci o veličini istražene površine lokaliteta (Tab. 1: 2, 21, 34, 37, 44, 52.1, 52.2, 69, 83, 93, 94, 100, 106, 114, 125, 129.1, 131, 135, 136, 145, 148, 151, 153).

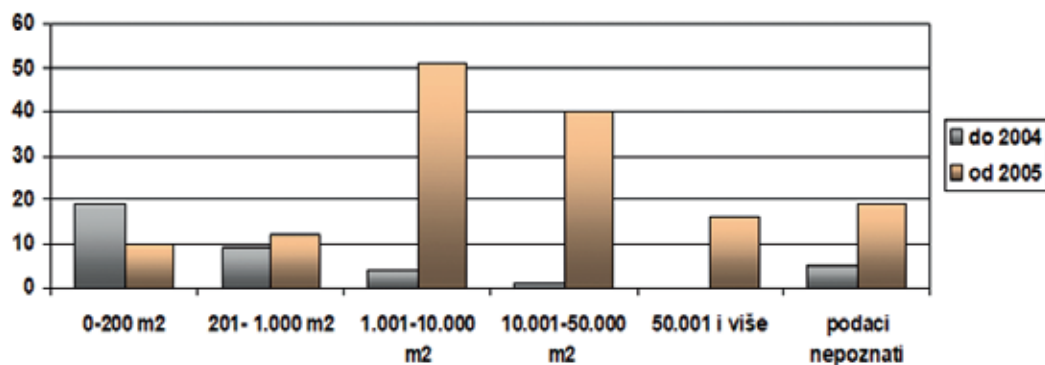
Sl. 1 Prikaz odnosa preliminarnih i cjelovitih objava srednjovjekovnih naselja u arheološkoj literaturi do 2004. i od 2005 godine do danas (izradila: T. Sekelj Ivančan)

Fig. 1 Relationship between preliminary and complete publications of mediaeval settlements in the archaeological literature until 2004 and since 2005 until today (made by: T. Sekelj Ivančan)

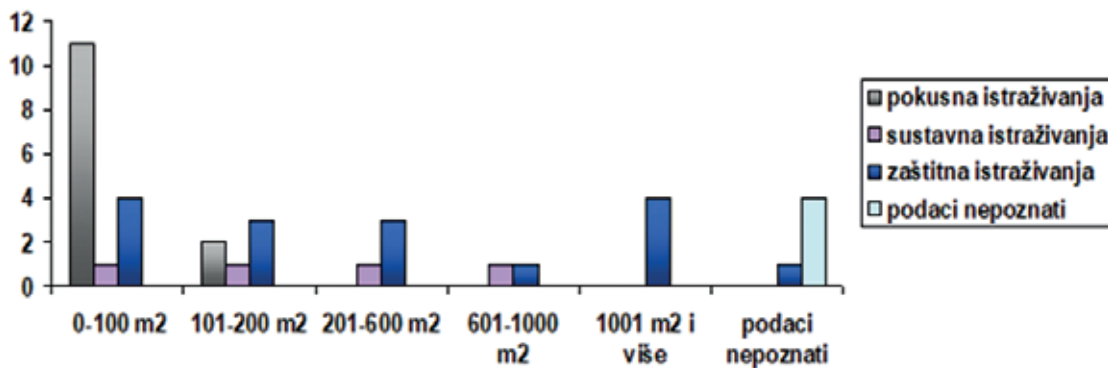
Sl. 2 Prikaz broja lokaliteta u odnosu na arheološki istraženu površinu (m²) do 2004. i od 2005. godine do danas (izradila: T. Sekelj Ivančan)

Fig. 2 Number of sites in relation to the archaeologically investigated area (m²) until 2004 and since 2005 to this day (made by: T. Sekelj Ivančan)

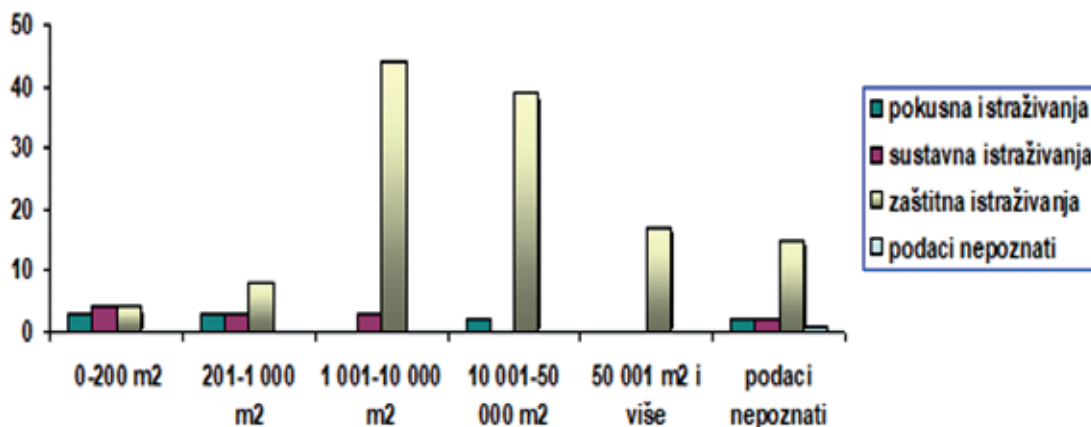

Sl. 3 Prikaz arheoloških nalazišta istraživanih u posljednjih petnaestak godina i starijih istraživanja do 2004. godine u odnosu na iskopanu površinu (izradila: T. Sekelj Ivančan)

Fig. 3 Archaeological sites excavated in the last fifteen years and older excavations until 2004 in relation to the excavated area (made by: T. Sekelj Ivančan)

Sl. 4 Prikaz arheoloških nalazišta iskopavanih do 2004. godine prema veličini površine i načinu istraživanja (izradila: T. Sekelj Ivančan)
 Fig. 4 Archaeological sites excavated until 2004 by surface area and method of investigation (made by: T. Sekelj Ivančan)

Sl. 5 Prikaz arheoloških nalazišta iskopavanih od 2004. godine do danas prema veličini površine i načinu istraživanja (izradila: T. Sekelj Ivančan)
 Fig. 5 Archaeological sites excavated since 2004 until today by surface area and method of research (made by: T. Sekelj Ivančan)

„plodnosnijih vremena“ valja tražiti u tome što su, zbog velikih infrastrukturnih državnih projekata, u posljednjih petnaestak godina u arheološka istraživanja uložena značajna materijalna sredstva koja su mogla osigurati daleko veći broj radnih dana tj. dulje trajanje arheoloških istraživanja, kao i angažiranje većeg broja arheologa, arheoloških ekipa i pomoćne radne snage, što je sve, dakako, utjecalo na veličinu istraženog prostora,⁸ kao i

količinu pokretne i nepokretne građe, a što u konačnici predstavlja neizmjeran potencijal za buduće analize i interpretacije. Ovdje je još važno naglasiti kako se na nekim lokalitetima srednjovjekovni naseobinski ostaci ne rasprostiru na čitavoj istraženoj površini koja se spominje u preliminarnim objavama, te da navedena površina nije i stvarna površina rasprostiranja srednjovjekovnog naselja, što tek u daljnjim obradama nalazišta valja detaljnije definirati. Obiman posao zaštitnih istraživanja bio je podijeljen između različitih muzejskih, stručnih

8 Nekoliko površinom najvećih istraženih lokaliteta nalaze se na trasama budućih ili već izgrađenih cesta i/ili autocesta, a raspoređeni su diljem sjeverne Hrvatske. Ovdje se navode abecednim redom: 1. Beketinci–Bentež: 60 300 m² – IARH; 2. Beli Manastir–Sudaraž: 52 980 m² – MSO; 3. Jagodnjak–Cerik–sjever: 73 000 m² – GEOARHEO d.o.o.; 4. Jagodnjak–Krčevine–Selska bara: 71 059 m² – GEOARHEO d.o.o. i KADUCEJ d.o.o.; 5. Čepinski Martinci–Dubrava, AN 17: 220 000 m² – IARH; 6. Ivandvor–šuma Gaj: 141 750 m² – HAZU; 7. Josipovac–Verušed: 171 000 m² – FF; 8. Kuševac–Štrosmajerovac Pustara: 100 000 m² – AMO; 9. Stari Perkovci–Debela šuma: 59 000 m² – FF; 10. Stružani–Vrtlovi sjever i Stružani–Vrtlovi jug: 100 000 m² – MBP;

11. Tomašanci–Palača: 64 000 m² – AMZ; 12. Velika Gorica–Okuje I, II, IIIb: 99 000 m² – MGZ; 13. Velika Gorica–Okuje IIIa, c: 80 000 m² – KADUCEJ d.o.o.; 14. Beravci–Selište: 109 506 m² – KADUCEJ d.o.o.; 15. Čeminac–Vakanjac: 80 000 m² – IARH; 16. Gundinci–Jelas: 50 800 m² – KADUCEJ d.o.o. i KAUUKAL d.o.o.; 17. Novi Čeminac–Jauhov salaš: 70 231 m² – AMZ (Tab. 1: 3, 4, 9, 41, 43.1, 43.2, 48, 59, 95, 97–98, 107, 117–118, 132, 133, 139, 150, s navedenom literaturom).

te znanstvenih institucija sjevernog dijela Republike Hrvatske, uključujući i registrirane privatne arheološke firme (Tab. 1: kolona 7).

Na većini istraženih srednjovjekovnih lokaliteta zabilježeni su i nalazi iz starijih razdoblja (Tab. 1: kolona 9). Naročito se to odnosi na veliki broj novoistraženih lokaliteta od kojih su mnogi višeslojni, a stoga i kompleksni za interpretaciju te njihova detaljna obrada i objava tek predstoji. Međutim, već i na ovom stupnju dostupnih informacija možemo reći da su polučena nova, dragocjena saznanja. Bilo da se radi o zaposjedanju lokaliteta u starijim ili pak u mlađim razdobljima od srednjeg vijeka, višeslojnost je većinom uvjetovana odabirom pogodnih položaja na blagim povišenim gredama i terasama u blizini vodenih tokova, mjestima zaštićenim od nadiranja podzemnih i poplavnih voda.

Cilj ovog pregleda istraživanja srednjovjekovnih ruralnih naselja nije tipološko-kronološka analiza pronađenih struktura i tvorevina i njihova klasifikacija na prostoru sjeverne Hrvatske, nego je namjera donijeti cjelovit pregled dosad istraženih nepokretnih nalaza koji predstavljaju sastavni dio svakog srednjovjekovnog naselja. Prvenstveno se to odnosi na objekte stambene namjene (2.3.), gospodarske i popratne objekte (2.4.) kao i mjesta specijalizirane djelatnosti u naselju (2.5.), ali i na ostale strukture poput ograda, kanala i putova (2.6.).

2.3. STAMBENI OBJEKTI

Objekti stambene namjene – kuće sa ili bez uređaja za zagrijavanje – u pojedinom naselju, u najširem smislu, odražavaju razinu kulturnog razvoja svojih stanara, ali i privredne i društvene odnose jedne zajednice. Tijekom više stoljeća srednjovjekovlja, stambeni prostori na širem europskom prostoru pokazuju različite oblike i dimenzije, a u arheološkoj literaturi predmetom su dugih i temeljnih znanstvenih i stručnih istraživanja, pri čemu su uspostavljane različite tipologije. Osim što su utemeljene na tlocrtnim dispozicijama istraženih tvorevina, temelje se i na kolčanoj konstrukciji odnosno konstelaciji kolaca koji nose konstrukciju krova u odnosu na zidne kolce (Šalkovský 1995: 100, Abb. 2; 2001; Ruttkay 2002a: 265–266, Abb. 1, 2; 2002b: 270, Abb. 3; Takács 2002: 274–275, Taf. 1, 2; Skriba, Sófálvi 2004: 124–129, Kep. 3–10).

Svakim novim arheološkim istraživanjem na tlu sjeverne Hrvatske u posljednjih petnaestak godina, rasle su i naše spoznaje o oblicima i tipovima stambenog prostora, a interdisciplinarnе radiokarbonske analize (¹⁴C) omogućile su u više slučajeva i precizniju dataciju tih objekata. Prema prikupljenim, raspoloživim podacima iz literature stambene objekte možemo

podijeliti u dvije osnovne skupine: plitko ukopani objekti (tzv. /polu/zemunice)⁹ i nadzemni objekti.¹⁰

Kako su izgledali stambeni objekti u vremenu koje je neposredno prethodilo prvim stoljećima srednjeg vijeka, možda se naslućuje tek na primjeru nekoliko poluukopanih objekata četvrtaste i pravokutne forme iz Sotina (Tab. 1: 92; Tab. 2: 11.a–c, d), nalazišta preliminarno opredijeljenog u vrijeme 4.–6. stoljeća(?), kojemu tek predstoji detaljna obrada i interpretacija,¹¹ kao i na primjeru nalazišta Novi Čeminac–Jauhov salaš (Tab. 1: 150) gdje su pronađene 33 arheološke cjeline iz 5. stoljeća, odnosno vremena seobe naroda, i to 21 kuća i 11 istovremenih grobova.¹²

9 U literaturi nije ujednačena terminologija za ovakve stambene objekte, te poneki autori kod nas koriste termin poluzemunica i/ili zemunica (Bekić 2011b: 62–67; 2016b: 70–74), kao prijevod u inozemnoj literaturi korištenih izraza Grubenhäuser i/ili Sunken-house i dr. Upotreba tih termina, kao *terminus technicus*, jasno ukazuje na nekakvu ukopanost objekta za razliku od onih nadzemnih, no oni su, za razliku od prapovijesnih zemuničkih objekata tek blago ukopani, većinom tek dvadesetak centimetara od hodne razine, pa se ovdje, ne ulazeći u raspravu o terminologiji a u nedostatku prikladnijeg termina u našem jeziku, priklanjamo prijedlogu P. Šalkovskog o opisnom izrazu za ovaj tip stambenog prostora – „kuća s djelomično ukopanim interijerom“ (ovdje plitko/blago ukopani objekt) – za kojeg se pretpostavlja da istraženi/utvrđeni tlocrt često ne predstavlja cijeli plan nastambe već da se izgradnjom krovništva postavljenog šire, oko 1 m od utvrđenog ukopanog tlocrta, bitno mogao proširiti interijer korištenog prostora dovoljnog za boravak jedne obitelji (Šalkovský 2007: 304, 307).

10 U daljem tekstu ističu se samo oni objekti prepoznati kao stambeni koji su dodatno potkrijepljeni i analizom ¹⁴C, dok se za sve druge ranosrednjovjekovne objekte datirane do kraja 11. stoljeća relevantni metrički i ostali podaci iz objavljene literature nalaze u Tablici 2, kao i podaci iz starijih istraživanja za objekte s lokaliteta Delovi–Grede I (Tab. 2: 3.a–c), Koprivnica–Cerine (Tab. 2: 7), Koprivnički Bregi–Seče (Tab. 2: 8) i Peteranec–Vratnec 2 (Tab. 2: 10), okvirno datirane u vrijeme od 9. do 11. stoljeća. To je bilo moguće jer je veći broj ranosrednjovjekovnih kuća (ipak) objavljen i podaci su dostupni, no za kasnija razdoblja razvijenoga i kasnog srednjeg vijeka egzaktni podaci za svaki pojedini stambeni objekt još nisu dostupni jer je velika većina još neobjavljena. Stoga se o njima donosi tek osnovni pregled prema dostupnim objavljenim podacima po pojedinom nalazištu.

11 U Sotinu–Srednje polje/Vašarište istraženo je nekoliko četvrtastih objekata, od kojih je jedan imao ognjište u kutu (sonda 11) (Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012a: 9, 12, sl. 4; 2012b), a drugi po tri stupa u nizu uz dvije stranice objekta (sonda 2) (Ložnjak Dizdar et al. 2009: 93; Ložnjak Dizdar 2010: 22–23). Osim njih pronađen je i pravokutni poluukopani objekt, dimenzija 3,00 x 2,10 m (sonda 13), koji je imao ostatke rupa za stupove u kutovima u funkciji nosača drvene konstrukcije (Ložnjak Dizdar, Hutinec 2013a; 2013b: 53). U preliminarnim objavama objekti iz sonde 2 i 13 interpretiraju se kao spremnice (Tab. 2: 11.a, c). Godine 2014. (novo)istraženi poluukopani prostori moguće predstavljaju, prema autorima, i dio jednog ranosrednjovjekovnog dvorišta koje se sastoji od ukopa za nastambu, izdvojenog ognjišta od rimskih opeka i radnog prostora smještenog sjeverno od zasebnog ognjišta (Ložnjak Dizdar, Dizdar 2015c: 68). Osim poluukopanih nastambi s izdvojenom peći s kupolom koja je bila popločena uloncima ranosrednjovjekovne keramike (Ložnjak Dizdar 2016: 95, slika; Ložnjak Dizdar et al. 2016), kao i nastambi s kupolastom peći unutar objekta (Tab. 2: 11.d). (Ložnjak Dizdar et al. 2019: 20, sl. 3, 4), na lokalitetu se pronađeni i radni prostori (SJ 1074: dimenzija 3,90 x 3,50 m) s dvjema pećima u sjeverozapadnom i jugozapadnom uglu (Ložnjak Dizdar, Dizdar 2017a: 22, sl. 6; Ložnjak Dizdar et al. 2018: 31), ali i rovovi orijentacije I–Z, odnosno S–J, koji moguće predstavljaju temelje nekog nadzemnog objekta (Ložnjak Dizdar, Dizdar 2017a: 22). Prema uvidu u prikupljenu građu s ovog nalazišta, čini se da je na lokalitetu prisutan kontinuitet života kroz duže razdoblje te da su neki istraženi objekti i tvorevine iz mlađih srednjovjekovnih razdoblja, što će biti jasnije tek nakon cjelovite obrade i objave građe koja je u tijeku (op. a.).

12 Na nalazištu Novi Čeminac–Jauhov salaš stambeni objekti datirani u 5. stoljeće (Tab. 2: 24b) nepravilno su četvrtastog oblika, imali su

Najmlađima iz ove skupine objekata pripadaju ostaci plitko ukopanih izduženih tvorevina različite orijentacije s nalazišta Hlebine–Dedanovice (Tab. 1: 140) (Sekelj Ivančan 2019a; Sekelj Ivančan, Valent 2021). Moguće su to posljednji ostaci stambenih prostora, radiokarbonskom metodom datiranih u sredinu 7. stoljeća ili drugu polovinu 7. stoljeća od kojih neki, prema keramičkim nalazima iz njihovih zapuna, pokazuju starije značajke (Tab. 2: 23.a–c), a neki novije značajke u izradi keramičkog posuđa (Tab. 2: 23.d) (Sekelj Ivančan 2021b: 150–154, Fig. 6).¹³

Iako se detaljnije objave ovih nalazišta tek očekuju, objave iz kojih bi bili vidljivi detalji o veličini, izgledu i konstruktivnim elementima stambenih objekata, pitanje koje se nameće jest je li u vremenu koje slijedi bilo promjena u veličini, oblicima i načinu izgradnje stambenih prostora korištenih tijekom ranoga srednjeg vijeka.

2.3.1. RANI SREDNJI VIJEK

Za područje koje je obuhvaćeno ovim radom svakako je relevantna najobuhvatnija tipologija kuća koju je za čitav prostor jugoistočne i središnje Europe uspostavio P. Šalkovsky za ranosrednjovjekovno razdoblje (Šalkovský 2001). O izgledu pak stambenih objekata u prvim stoljećima srednjeg vijeka u međuriječju Save, Drave i Dunava, najviše podataka nam pružaju lokaliteti s prostora međimurske, varaždinske i koprivničke regije gdje je sustavno istraživano više ranosrednjovjekovnih nalazišta (7.–11. stoljeće) (Sekelj Ivančan 2010c; Bekić 2016b). Posebno je zanimljiva mikrocjelna u okolici podravskog lokaliteta Torčec gdje je istraženo više (rano) srednjovjekovnih položaja koji su dali značajne podatke u sagledavanju kontinuiteta zaposjedanja ovog prostora kroz više stoljeća (Tab. 1: 108–112) (Sekelj Ivančan 2010c).

Sedmom stoljeću, i to samom njegovom početku, može se opredijeliti tek jedan plitko ukopani objekt s položaja Prečnog pola I u Torčecu (faza Torčec I, Tab. 2:

17.i; **calAD 590±18**). Objekt je nakon uklanjanja humusa pokazivao blago četvrtasti oblik tlocrta s ognjištem na južnoj strani, pri čemu su rubni dijelovi zapune bili debljine svega nekoliko centimetara, dok je najdublji dio ukopa, nakon istraživanja, bio izduženo–ovalnog tlocrta. Iako je apsolutni datum ukazivao na neznatni vremenski odmak, jedan je poluukopani izduženo–ovalni objekt s Prečnog pola I pokazivao značajne razlike u keramičkom i drugom materijalu iz zapune, te je prema analogijama sa šireg prostora pripisan ipak nešto mlađem vremenu, oko sredine ili druge polovine 7. stoljeća pa sve do sredine 8. stoljeća (faza Torčec II, Tab. 2: 17.a; **calAD 615±18**), zajedno s još nekoliko sličnih izduženo–ovalnih mogućih stambenih objekata ovog horizonta naselja (Tab. 2: 17.c, 17.e(?), 17.f, 17.g) (Sekelj Ivančan 2010c: 114–124). Prema apsolutnim datumima gotovo u isto vrijeme može se opredijeliti i veći istražen i blago ukopani objekt iz Stare vesi kod Nedelišća u Međimurju (Tab. 1: 62), interpretiran „...najstarijom apsolutno datiranom kućom Slavena u Hrvatskoj“ (Tab. 2: 9.b; **calAD 616±21**) (Bekić 2010a: 188; 2012: 23–24, Tab. I–II). Na istom lokalitetu pronađen je, prema obliku i dimenzijama, veoma sličan izduženo–ovalni objekt čiji apsolutni datumi pokazuju tek nešto mlađe datume, ali su oni još u okvirima 7. stoljeća (Tab. 2: 9.a; **calAD 649±7**) (Bekić 2016b: 39, 54–57, sl. 29).¹⁴

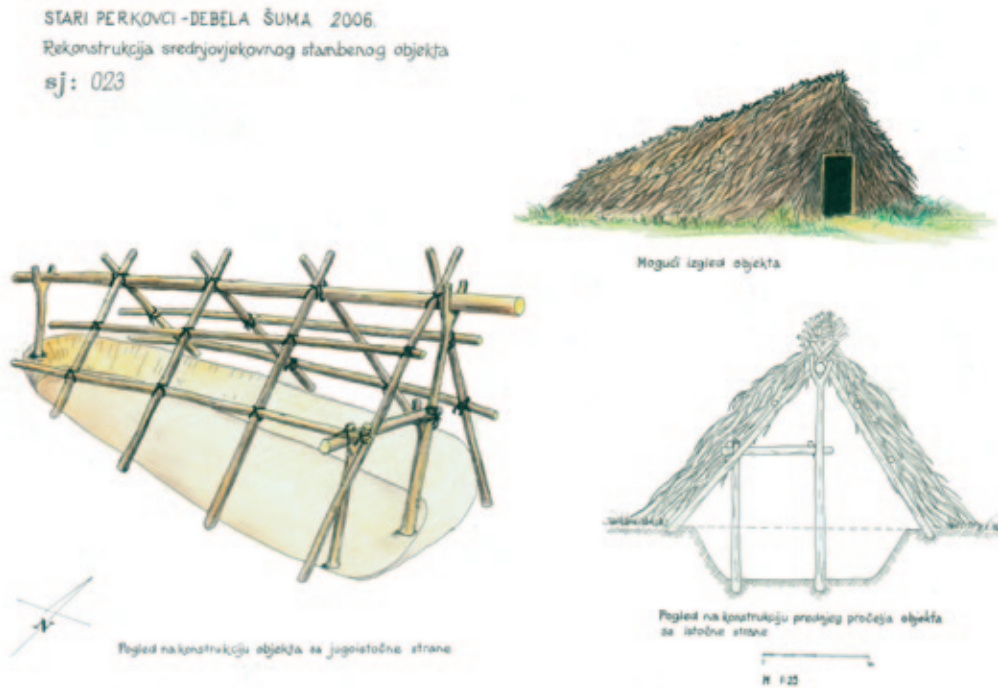
Osmom stoljeću, i to njegovoj prvoj polovini, može se pripisati jedan veći također plitko ukopani izduženo–ovalni objekt s lokaliteta Šemovec–Šarnjak (Tab. 1: 104) (Tab. 2: 15.a; **calAD 710±39**),¹⁵ te nekoliko izduženih plitkih objekata istraženih na lokalitetu Varaždin–Brezje IV i V (Tab. 1: 115; Tab. 2: 18.f–g). Jedan od njih koji se pružao smjerom I–Z (SJ 12, Tab. 2: 18.d; **calAD 726±36**) imao je u zapadnom dijelu ostatke ognjišta koje se sastojalo od brojnih prepaljenih oblutaka (Bekić 2010b: 191, 192, slika; 2016b: 60, 74, sl. 40). Na nalazištu Virje–Volarski breg (Tab. 1: 120) istražena su dva izdužena plitko ukopana objekta koja su bila pravokutnog tlocrta sa zaobljenim uglovima (Tab. 2: 19.a–b) (Sekelj Ivančan 2017a: 111–115,

djelomično ukopani prostor dimenzija oko 3x3 m, ravno dno, često s po tri stupa na nasuprotnim stranama. Kod dva objekta (br. 13 i 14) stupovi su registrirani s vanjske strane kuće, dok je kod četiri objekta zabilježen centralni stup (br. 5, 9, 10 i 11). Kod nekih je uočen polukružni plitki ulazi u kuće, tzv. „ulazne rampe“ (br. 3, 5, 6 i 11), a izvor topline u objektima bilo je ognjište u sjevernom i sjeveroistočnom dijelu kuće (br. 2 i 13), okruglo vatrište od zapečene zemlje, ugljena i opeke (br. 5 i 17) ili okrugla peč kupolaste konstrukcije (br. 1) (Balén et al. 2016: 57). Na nalazištu je pronađen i jedan četvrtasti ranosrednjovjekovni objekt (Tab. 2: 24a) te više tvorevina iz razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka.

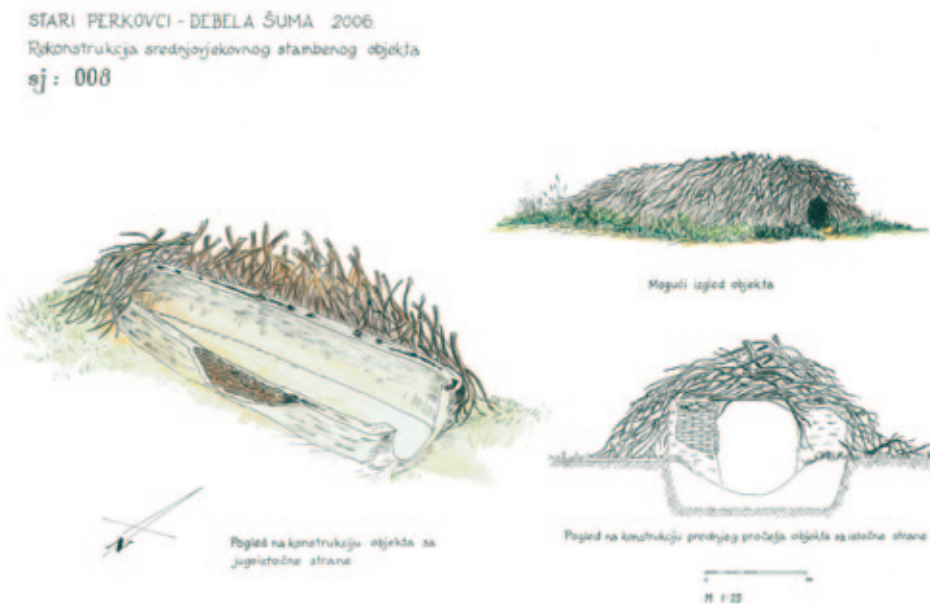
13 Dva jednaka/bliska radiokarbonska datuma dobivena su za različiti prevladavajući keramički materijal te se detaljnija analiza keramičke građe provela kako bi se bolje sagledale sličnosti i razlike između pojedinih cjelina na temelju prevladavajuće količine materijala a s ciljem sagledavanja jesu li one doista istovremene, kako je to pokazalo ¹⁴C datiranje (Tab. 2: 23.b, 23.d). Promatrajući brojčani odnos minimalnog broja posuda u navedenim objektima zaključeno je kako u zapunama objekata SJ 8 i SJ 10 prevladava keramika šupljikave fature (Sekelj Ivančan, Valent 2021: sl. 3: zeleno), dok je zastupljenost keramike s primjesama kamenčića prevladavajuća u zapunama SJ 27 i SJ 29 (Sekelj Ivančan, Valent 2021: sl. 3: ljubičasto; Sekelj Ivančan 2021b: 150–154, Fig. 6).

14 Na temelju prikupljenih nalaza keramike, približno istom vremenu (7. i djelu 8. stoljeća) može se pridružiti jama nepravilnog, izduženog oblika, sa sedlastim dnom (SJ 26/27: dimenzija 5,10x2,56 m, relativne dubine 0,88 m) s lokaliteta Petrijevci–Bakovac jug (Tab. 1: 72). S njene sjeverne strane protezali su se ukopi od stupova te su s njom vjerojatno činili jednu cjelinu – objekt (Rajković 2015a: 46). Sporadični nalazi na lokalitetu Slatina–Turbina 1 (Tab. 1: 90) upućuju na mogući ostatak stambenog prostora – dvije istražene cjeline izduženo–ovalnog oblika tlocrta, također iz 7. stoljeća kako je to pokazala radiokarbonska analiza uzoraka ugljena. Veća cjelina pravokutne osnove bila je izdužena smjerom Z–I (SJ 45/46: duž.: 2,28 m x šir.: 0,90 m, debljina zapune: 0,20–0,30 m), dok je ona manja bila izdužena smjerom SZ–JI (SJ 43/44: duž.: 1,55 m x šir.: 0,90 m, debljina zapune: 0,35–0,50 m) (Dizdar, Sekelj Ivančan 2017: 64–67, Fig. 1, 2, 2.1).

15 Drugi istražen i objekt na lokalitetu Šemovec–Šarnjak (Tab. 1: 104) također je izdužen (3,2x1,4 m, dubine 0,20 m), ali datiran u nešto mlađe vrijeme (SJ 10, Tab. 2: 15.b; **calAD 842±45**). Nakon obrade svih predmeta među kojima se ističe mala objujmica remena ukrašena S–vitom kasnoavarskog doba, u konačnici je zaključeno kako oba istražena objekta pripadaju mlađim datumima, tj. vremenu druge polovine 8. i prve trećine 9. stoljeća (Bekić 2016a; 2016b: 64, 71–72, sl. 38).

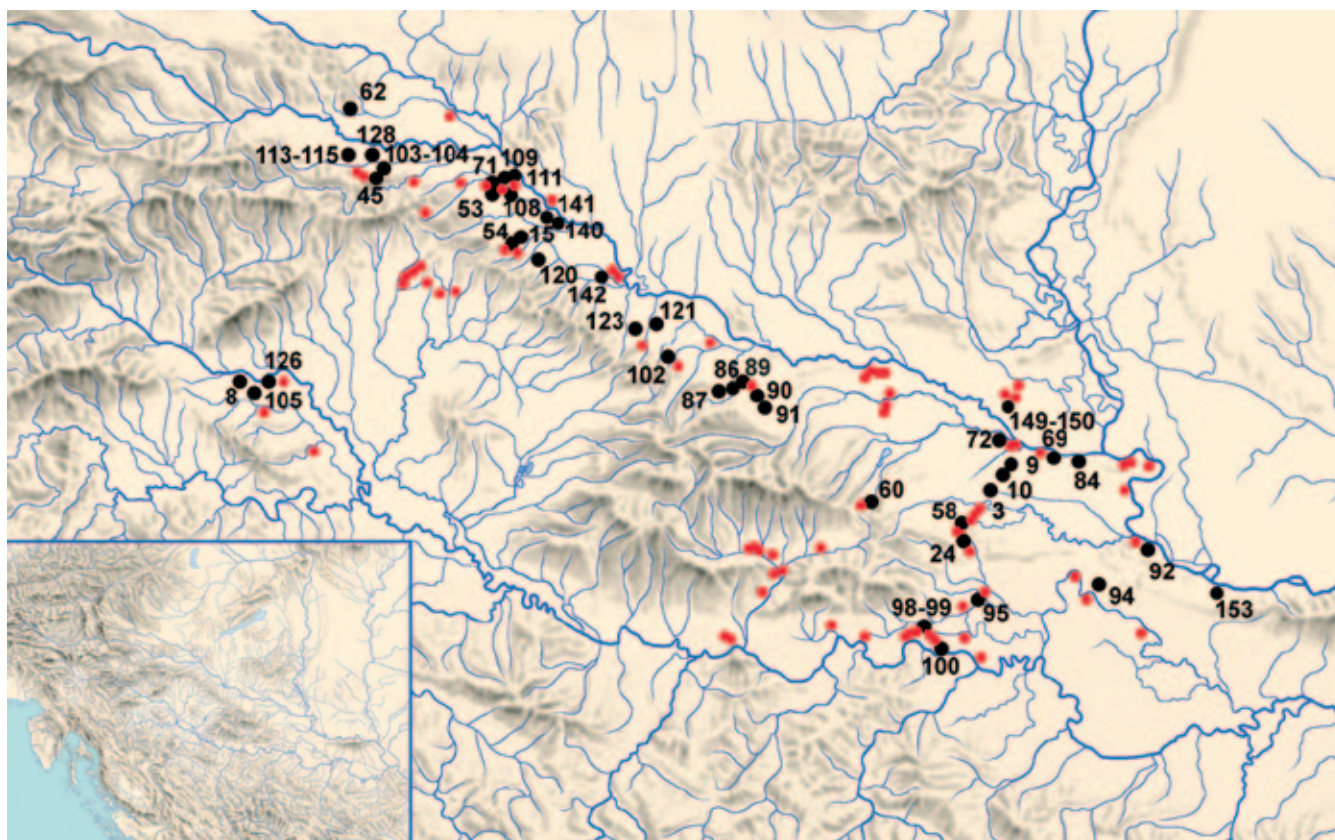
Sl. 6a Stari Perkovci–Debela šuma, prijedlog rekonstrukcije objekta SJ 022/023 (prema Filipec et al. 2009: 35, sl. 28)
Fig. 6a Stari Perkovci–Debela šuma, reconstruction proposal of the feature SU 022/023 (after Filipec et al. 2009: 35, sl. 28)

Sl. 6b Stari Perkovci–Debela šuma, prijedlog rekonstrukcije objekta SJ 007/008 (prema Filipec et al. 2009: 34, sl. 25)
Fig. 6b Stari Perkovci–Debela šuma, reconstruction proposal of the feature SU 007/008 (after Filipec et al. 2009: 34, sl. 25)

Sl. 3, 4). Prema značajkama keramičkog materijala iz njihovih zapuna, može ih se povezati sa sličnim plitko ukopanim izduženo–ovalnim objektom na obližnjim Sušinama (Tab. 1: 120.1), svi bez dodatnih konstruktivnih elemenata za krovšte (Tab. 2: 19.e; **calAD 708±39**). Ove virovske objekte prema keramičkim nalazima može se vezati uz fazu Torčec II (Sekelj Ivančan 2017a: 116–119, T.

1–4). Nepravilne, izduženo–ovalne plitko ukopane jame prevladavaju i na lokalitetu Buzin (Tab. 1: 8; Tab. 2: 1.a), ali se tek za nekoliko njih može s većom vjerojatnošću reći da pripadaju stambenim objektima (Radman-Livaja 2009: 250–251; Radman-Livaja et al. 2011: 265), preciznije, definirana su tek dva objekta kao stambena, jedan izduženo-ovalni (SJ 109, Tab. 2: 1.c; **calAD 680–890**),

Karta 1 Prikaz položaja ranosrednjovjekovnih naselja na prostoru sjeverne Hrvatske (izradila: T. Sekelj Ivančan)

Map 1 Positions of early mediaeval settlements in Northern Croatia (made by: T. Sekelj Ivančan)

a drugi kvadratičan (SJ 3, Tab. 2: 1.b; **calAD 660–870 / calAD 735±47**).¹⁶ Zajedničko im je to što su izostali bilo kakvi konstruktivni elementi koji su služili kao potpornji krovnoj konstrukciji. S obzirom na zamijećene razlike u keramičkoj građi, moguće je da su i razlike u tlocrtnim oblicima stambenih poluukopanih objekata, za sada vidljivih tek iz objavljenog plana istraženih tvorevina, pokazatelj kronološke diferenciranosti.¹⁷

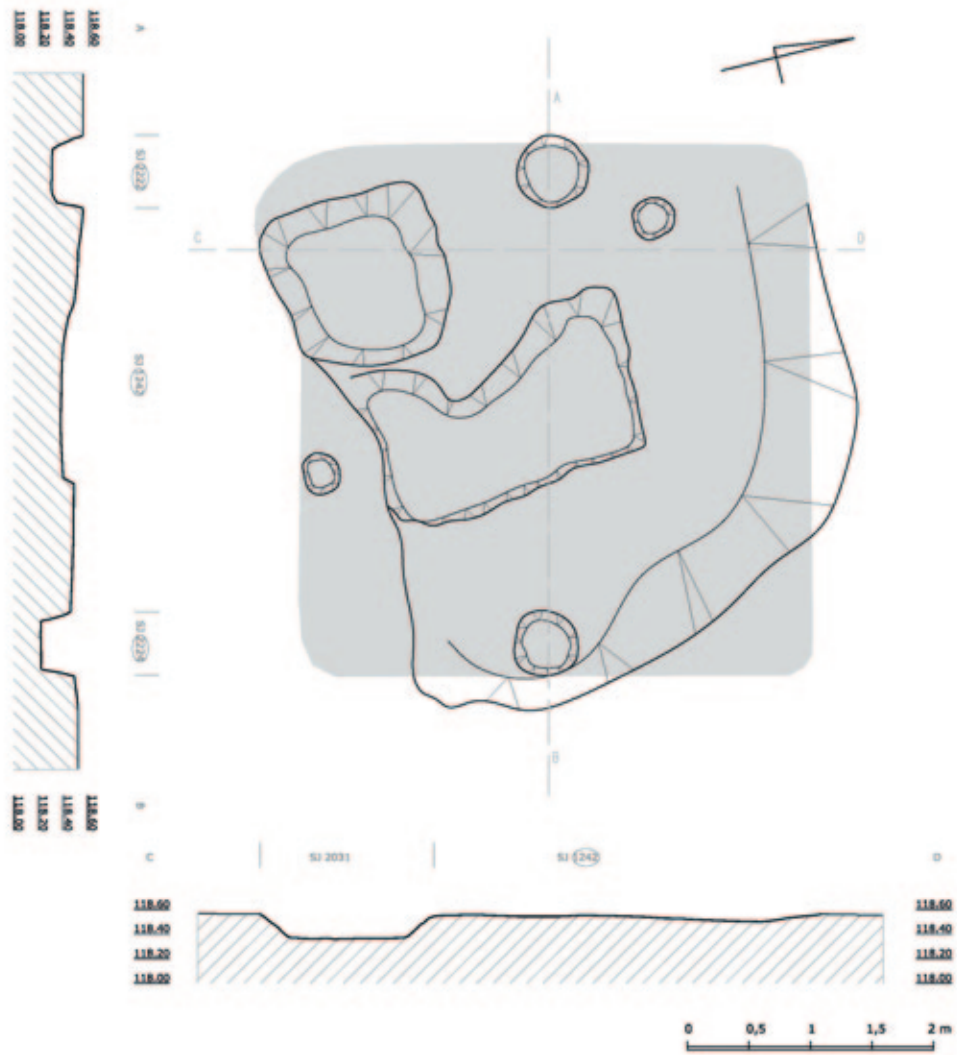
Uklapa li se istražena arheološka cjelina (Tab. 2: 23.e) s lokaliteta Hlebine–Velike Hlebine u ovakvu sliku izgleda stambenog prostora 8. stoljeća ili pokazuje neke drugačije trendove, za sada ostaje otvorenim pitanjem (Sekelj Ivančan 2019b: 12, 16, sl. 3). Naime, ovdje su istražene dvije manje tvorevine (SJ 121/122: kružna i SJ 119/120: ovalna oblika) čiji sadržaj ukazuje da se radi o stambenom prostoru (ili njegovim sastavnim dijelovima), no veličina i primarni oblik, zbog nedostatka konstruktivnih nosivih elemenata samog zdanja kao i krovne konstrukcije, ostaje

nepoznanica. Kako je analiza keramičkog materijala ukazala, radi se o posuđu istih karakteristika, a analiza ¹⁴C pokazala je gotovo identične datume (SJ 119: **calAD 685–776** /0,97%/; SJ 121: **calAD 687–777** /0,94%/). Ukupnost svih podataka potakla je na razmišljanje da se ovdje moguće radi o jedinstvenoj naseobinskoj cjelini¹⁸ čije bi se dimenzije tada kretale 6,26 x 3,76 m i obuhvaćale površinu od 23,53 m², što predstavlja dovoljno velik prostor za stanovanje jedne obitelji. No, kako je u slučaju kružne jame, za razliku od ovalne, pronađena značajna količina zapečenog lijepa, na žalost bez ikakve očuvane strukture, može se pomišljati da se ovdje ipak radi o posljednjim ostacima poluukopanog stambenog prostora uobičajenog, ovalno-izduženog oblika, uz koji se sa sjeverne strane nalazila istovremena peć, što bi se uklapalo u opću sliku izgleda i organizacije stambenog prostora ovog vremena.

16 Svi apsolutni datumi poznati iz literature (BP) dodatno su kalibrirani prema CalPal Online kalibraciji.

17 Osim spomenuta dva stambena objekta, moguće je da ih je bilo i više jer je u JZ dijelu objekta SJ 103 pronađena veća nakupina gara koja možda predstavlja ostatke ognjišta (Sečkar 2011: 276). Premda je na ovom ranosrednjovjekovnom nalazištu proveden značajan broj ¹⁴C analiza, objekti su veoma široko datirani. Objekte cjeline pokazuju bliske apsolutne datume, ali je tipološko-kronološka analiza keramičkih ulomaka iz njihovih zapuna pokazala kako izduženo-ovalni objekt SJ 109 ima starije elemente od SJ 3, u kojem je zamijećen, prema autorici, potpuni izostanak keramike iz skupine 1 kojom obiluje SJ 109 (Sečkar 2011: 276, 285).

18 Naime, dimenzije svake od istraženih tvorevina zasebno iznose 2,3 i 5,5 m², što je suviše malen iskoristivi prostor za svakodnevni boravak. Zatim, jame se nalaze na maloj međusobnoj udaljenosti koja ne dozvoljava pomisao da bi izvorni objekti mogli biti većih dimenzija te da bi takva veća površina iskoristivog prostora bila zadovoljavajuća za stanovanje u dvjema zasebnim cjelinama. Sve spomenuto, uz analizu keramičke građe, pri čemu su u obje tvorevine pronađeni ulomci koji pripadaju istim loncima, upućuje da se u slučaju spomenutih tvorevina, moguće radi o jedinstvenoj naseobinskoj cjelini od koje su do današnjih dana očuvani samo najdublji ostaci. Pretpostavljenoj cjelini možda je pripadao i obližnji kružni ukop SJ 118, moguće ostatak većeg, masivnog stupa smještenog s južne strane tog pretpostavljenog zdanja (Sekelj Ivančan 2019b: 11, sl. 2).

Sl. 7a Virovitica–Kiškorija-jug, kuća SJ 1242 (sivo – prijedlog izvornog izgleda tlocrta kuće) (prema Sekelj Ivančan, Tkalčec 2010: 219, sl. 1)
 Fig. 7a Virovitica–Kiškorija-jug, house SJ 1242 (gray - proposal of the original layout of the house) (after Sekelj Ivančan, Tkalčec 2010: 219, sl. 1)

Sl. 7b Virovitica–Kiškorija-jug, rekonstrukcija jednodolne kuće SJ 1242 (prema Sekelj Ivančan, Tkalčec 2010: 221, sl. 2)
 Fig. 7b Virovitica–Kiškorija-jug, reconstruction of the house SU 1242 (after Sekelj Ivančan, Tkalčec 2010: 221, sl. 2)

Sl. 8 Đakovački Selci–Kaznica-Rutak, polukopana kuća br. 1 s peći u sjeverozapadnom dijelu (prema Šmalcelj Novaković, Hršak 2017: 134, Fig. 2)

Fig. 8 Đakovački Selci–Kaznica-Rutak, semi-sunken house no. 1 with an oven in the northwestern part (after Šmalcelj Novaković, Hršak 2017: 134, Fig. 2)

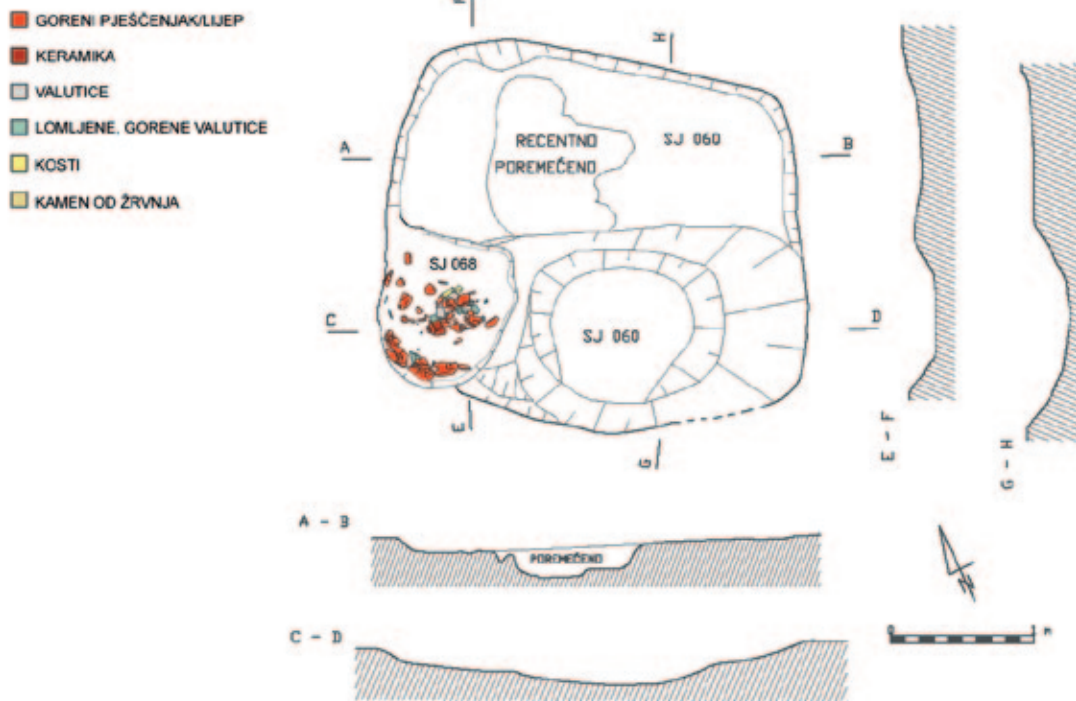
Kraju 8. i prijelazu te prvoj polovini 9. stoljeća može se opredijeliti nekoliko objekata, a potječu s više lokaliteta. U Torčec–Prečnom polu 1 to je izduženo-ovalni, veoma plitko ukopan objekt s nešto dubljim dijelom na južnoj strani, koji pripada fazi III ovog naselja (faza Torčec III, Tab. 2: 17.b; **calAD 771±53**). S druge strane, za jednu (nešto mlađu?) tvorevinu se tek pretpostavlja (jer je dio ostao neistražen ispod recentnog puta) da je kvadratična poluukopana kuća s nosivim stupom krovne konstrukcije u svom središtu (faza Torčec III, Tab. 2: 17.d; **calAD 819±38**), dok se za drugi objekt, koji je pokazivao sličnost potonjem u keramičkom materijalu, može sa sigurnošću tvrditi da je plitko ukopanog pravilnog kvadratičnog oblika, s jednim dubokim nosivim stupom te vjerojatno još jednim na nasuprotnoj strani (faza Torčec III, Tab. 2: 17.k). Kuća je u svom jugoistočnom dijelu imala ognjište od polukružno poslaganih prepaljenih oblutaka (Sekelj Ivančan 2010c: 81, sl. 83.a). Istom vremenu pripadaju objekti i s lokaliteta Varaždin–Brezje I (Tab. 1: 113). To je zasigurno poluukopana kuća s nosivim stupom okomito zakopanom u zemlju na najdubljem, središnjem dijelu objekta (J15, Tab. 2: 18.c; sklop ukopa SJ 8, 9, 10, 12 i 15 – J 9: **calAD 790 ±69**) (Bekić 2013: 246–248), ali vjerojatno i objekt J7 s ostatkom središnjeg stupa i ognjištem (Tab.

2: 18.b) (Bekić 2009b: 208, 210, sl. 2).¹⁹ Na obližnjem, u istom vremenu zaposjedanom položaju Brezje V, izduženi objekt iz 9. stoljeća (SJ 4, Tab. 2: 18.e), korišten je nakon što je također izduženi objekt SJ 7 (Tab. 2: 18.g) prestao funkcionirati (Bekić 2010b: 191–192).²⁰ Tlocrtnu sličnost pokazuje i veoma plitki, veći objekt otkriven na nalazištu Virje–Sušine (Tab. 2: 19.d; **calAD 811±41**), no zamijećeno preslojavanje mlađih ostataka iz razvijenoga srednjeg vijeka preko nalaza iz ranoga srednjeg vijeka onemogućili su konkretnije zaključke o njegovu izvornom obliku (Sekelj Ivančan 2021b: 167–171, Fig. 16; Sekelj Ivančan, Tkalčec 2018). Uz objekt je pronađeno ognjište koje se, za razliku od ranije spomenutih primjera gdje je ognjište

¹⁹ Ovim se nalazima prema apsolutnim datumima može pridružiti i jedan objekt s lokaliteta Jakopovec–Blizna (Tab. 1: 45) datiran u 9. stoljeće (SJ 31, Tab. 2: 5; **calAD 824±37**) (Bekić 2008: 109, Sl. 4; 2013: 244–246), moguće tek izdužena otpadna jama (Bekić 2016b: 58).

²⁰ Zahvaljujem kolegi dr. sc. Luki Bekiću na uvidu u rukopis doktorske disertacije pod naslovom *Rani srednji vijek između Panonije i Jadrana: ranoslavenski arheološki nalazi od 6. do 8. stoljeća*, obranjene 2011. godine na Univerzitetu na Primorskom, Fakulteta za humanistične studije pod mentorstvom red. prof. ddr. Mitja Guštin, iz koje su preuzeti podaci za četiri objekta s lokaliteta Varaždin–Brezje IV i V (Bekić 2011b: 77–80). Objekti su prezentirani na skupu o srednjovjekovnim naseljima u organizaciji Instituta za arheologiju održanom u lipnju 2015. g. (Bekić 2015), nakon čega je uslijedila i objava lokaliteta s iznesenom interpretacijom svih arheoloških zapisa (Bekić 2016b; 2017).

S.J 060 I 069

Sl. 9 Torčec–Prečno pole I, tlocrt zapune ognjišta i ukopa objekta s presjecima (prema Sekelj Ivančan 2010c: 41, Sl. 25, 26)

Fig. 9 Torčec–Prečno pole I, layout of the hearth and the burial of the house with cross-sections (after Sekelj Ivančan 2010c: 41, Sl. 25, 26)

bilo sastavni dio stambenog prostora, u ovom primjeru nalazilo izvan gabarita objekta (Sekelj Ivančan 2014a: 102, Sl. 4). Većih dimenzija bila je jedna jama (na dijelu nepravilna) na lokalitetu Šepkovčica–Gradići (Tab. 1: 105) koju autorica interpretira kao *tip 1 stambenog objekta* – *poluzemunicu* okruženu s osam jama za stupove koji „...moguće predstavljaju ogradu oko kuće“ (Tab. 2: 16; **calAD 814±39**) (Bugar 2008: 181–183, 190, Sl. 4: 1). Ovom vremenu valja pripisati i dva ovalno-pravokutna objekta s lokaliteta Stari Perkovci–Debela šuma I (Tab. 1: 95).²¹ Na temelju arheološkog zapisa napravljena je njihova rekonstrukcija pri čemu je jedna izdužena kuća poluukopana s polukružno oblikovanim krovom od šiblja (sl. 6b), a druga je rekonstruirana kao poluukopana kuća s drvenom konstrukcijom šatorastog tipa (sl. 6a) (Filipec et al. 2009: 21, 32–35).

Blisku paralelu spomenutom objektu s dva (?) nosiva stupa iz Torčec–Prečnog pola I pronalazimo u najstarijoj fazi naseljavanja srednjovjekovnog naselja u Virovitica–Kiškorija jug (Tab. 1: 123), u poluukopanoj kući kvadratična oblika tlocrta s ognjištem u jugozapadnome uglu, te unutar gabarita objekta s dva ukopa za veće stupove (Tab. 2: 20.c). Arheološki zapis omogućio je iznošenje prijedloga rekonstrukcije ovog objekta (sl. 7a, 7b) (Sekelj Ivančan,

Tkalčec 2010; 2015).²² Prema keramičkom materijalu ova se kuća može vezati uz drugi istovremeni objekt smješten na sjevernom dijelu naselja, ali ponešto drugačijeg oblika. To je izduženo-ovalni, veoma plitko ukopani stambeni objekt (Tab. 2: 20.a; **calAD 825±39**), a uokolo obje kuće nalazilo se nekoliko nedefiniranih tvorevina, vjerojatno pomoćni prostori seoskog domaćinstva. Mogu li se ovom razdoblju pripisati i najnoviji nalazi blago ukopanih kvadratičnih kuća s ognjištem/peći u jednom od kutova pronađeni na lokalitetima Suhopolje–Napast I (Tab. 1: 102)²³ i četvrtasti ranosrednjovjekovni objekt s lokaliteta

22 Slična, plitko ukopana kuća kvadratična oblika tlocrta, pronađena je na lokalitetu Stružani–Vrtlovi (Tab. 1: 98–99), tek okvirno opredijeljena ranome srednjem vijeku. S vanjske strane središnjeg prostora bila su po dva nasuprotna dublje ukopana stupa koji su nosili krovnu konstrukciju, iznad nadzemne konstrukcije kuće (Tab. 2: 13.b), a s obzirom na paralele s kućama iz Torčeca i Virovitice, moguće pripada istom vremenu (Miklik-Lozuc 2012: 46–47). S druge strane, istraženo je i nekoliko objekata izduženo-ovalna oblika tlocrta, vjerojatno sa šatorastom konstrukcijom krovišta (Lozuc 2011: 17–18), od kojih je jedan iz vremena druge polovine 7. i prve polovine 8. stoljeća, a pretpostavlja se da mu je ulaz bio s istočne strane (Tab. 2: 13.a) (Miklik-Lozuc 2012: 44–46, bilj. 7).

23 Istraživanja lokaliteta Suhopolje–Napast 1 preliminarno su objavljena, a iz raspoloživih podataka čini se da ovaj objekt valja promatrati u kontekstu ranoga srednjeg vijeka (Tab. 2: 14) (Galiot 2013: Sl. 5). Radi se o blago ukopanoj kući gotovo pravilnog četverokutnog tlocrta s pravilnim kutovima (3,1x2,65 m, dubine 0,25 do 0,56 m) kojemu stijenke okomito padaju na većim dijelom ravno dno na kojem nisu uočeni tragovi podnice. U južnom dijelu središnjeg ukopanog prostora četiri su veća ukopa, vjerojatno ostaci drvenih potpornih stupova (Ø 0,23–0,34 m). Na sjevernoj polovici nalazile su se i dvije konkavne udubine između kojih je smješten također niz od četiriju ukopa od kolaca u smjeru sjever-jug. U sjeverozapadnom

21 Jedan od njih imao je rupe od šatoraste konstrukcije krova (SJ 022, Tab. 2: 12.b), dvije s jedne strane te jednu s nasuprotne, uže strane objekta. Drugi je objekt bio vjerojatno izgrađen od isprepletenog šiblja koje je potom oblijepljeno blatom (SJ 007, Tab. 2: 12.a).

Sl. 10 Torčec–Ledine, ukop kuće br. 6 (prema Sekelj Ivančan 2010c: 89, Sl. 86)

Fig. 10 Torčec–Ledine, burial of the house no. 6 (after Sekelj Ivančan 2010c: 89, Sl. 86)

Novi Čeminac–Jauhov salaš,²⁴ pokazat će tek buduće detaljne obrade i analize ovih dvaju lokaliteta.²⁵ No, izgled i oblici stambenih objekata koji su istraženi na lokalitetu Đakovački Selci–Kaznica–Rutak (Tab. 1: 24) zasigurno potvrđuju da je u vremenu kraja 8. i 9. stoljeća na prostoru sjeverne Hrvatske prisutan pravilan kvadratičan oblik kuća s ostacima ukopa stupova za krovnu konstrukciju, većinom s peći u jednom od kutova objekta (Tab. 2:

dijelu objekta nalazila se peć ovalna oblika (0,60x0,45, visine 0,28 m) čije su očuvane stijenske bile položene okomito na dno objekta. Unutrašnjost peći bila je premazana tankim slojem gline debljine 1 – 1,5 cm (Galot 2013; 2014: 135).

- 24 Osim ranije spomenutih kuća iz 5. stoljeća te mlađih jama iz razvijena i kasnoga srednjeg vijeka, na lokalitetu Novi Čeminac–Jauhov salaš pronađen je jedan stambeni objekt četvrtastog oblika s peći u sjeveroistočnom kutu koju čini kompaktna nakupina opeka i tegula crvene boje (Tab. 2: 24.a). U kući su pronađeni ulomci keramičkih posuda karakterističnih oblika za ranoslavensku populaciju, ulomak keramičkog pršljena, dvostrani koštani češalj, metalni predmeti te ulomci životinjskih kostiju (Balen et al. 2016: 58).
- 25 Još je jedan ranosrednjovjekovni (vjerojatno) stambeni objekt pronađen na lokalitetu Čepinski Martinci–Dubrava (AN17) (Tab. 1: 9). Nalazio se na južnom dijelu istražene površine lokaliteta, na dijelu pristupne ceste, a bio je pravilnog četvrtastog oblika tlocrta (Tab. 2: 2.a) (Kalafatić 2009a: 25; 2009b: 24–25). Također na obližnjem položaju COKP (Tab. 1: 10) jedna je jama imala izdužen pravokutni dio te je interpretirana kao ranosrednjovjekovna kuća, koja je nakon napuštanja iskorištena kao otpadna jama (Tab. 2: 2.b) (Dizdar 2009a: 27–28; 2009b: 17–19).

4.a,b).²⁶ Najbolje očuvana kuća na ovom lokalitetu bila je blago ukopan pravilan kvadratičan prostor s tragovima ukopa po jednog stupa smještenih oko sredine kraćih stranica objekta (uz južnu i sjevernu stijenu) koji su bili u funkciji potpornja nadzemne konstrukcije zabata krova (sl. 8) (SJ 108: **caIAD 680-880** /95%/) (Šmalcelj Novaković, Hršak 2017: 133–137, Fig. 2, 3, 4), kao i kod objekta s Virovitice–Kiškorije–jug. U interijeru stambenog prostora u kojem nije očuvan trag podnice, u njegovu sjeverozapadnom dijelu, nalazila se dobro očuvana peć ovalnog dna (dim. 0,75x0,5m) čiji svod je bio napravljen od kamena i ulomaka rimske cigle i tegula. Otvor peći bio je na istočnoj strani, a markirala su ga tri veća, pravilno poslagana kamena koji su činili prostor kroz koji se peć punila. I druge dvije jednodimenzionalne poluukopane

- 26 Na lokalitetu Đakovački Selci–Kaznica Rutak arheološkim su istraživanjima evidentirana tri sigurna stambena objekta te jedan interpretiran kao privremena kuća (Hršak, Pavlović 2007: 17; Šmalcelj Novaković, Hršak 2015). Najočuvanija je bila kuća br. 1 (SJ 108, dimenzija 3,5x3,3m, površine 10,2m², čija je najveća dubina ukopa 36 cm) dok su kuća br. 2 i 3 bile nešto slabije očuvane (br. 2: SJ 396, dimenzije 2,7x3,3 m, površine cca 8m², najveća dubina ukopa 0,18 m, s peći dimenzija 1,68x0,5 m; br. 3: SJ 496, dimenzije 2,9x3,63 m, površine 9,75 m², dubina ukopa 0,39 m, s ognjištem dimenzija 0,75x0,6 m) (Šmalcelj Novaković, Hršak 2017: 137–138, Fig. 5, 6). Tzv. privremena nastamba bila je istog tlocrtnog tipa (br. 4: SJ 492, dimenzije 3,5x3m, 10,5m² površine) (Šmalcelj Novaković, Hršak 2017: 139, Fig. 7).

Sl. 11 Beli Manastir–Sudaraž, srednjovjekovna kuća s ugrađenom peći u stijenu objekta (prema Hršak 2016: 15)

Fig. 11 Beli Manastir–Sudaraž, a medieval house with a stove embedded in the wall of the feature (after Hršak 2016: 15)

kuće pokazivale su sličnost u obliku i konstruktivnim elementima (po jedan očuvani stup?) te smještajem izvora topline u vidu očuvanih ostataka peći ili ognjišta u jednom od kutova objekta, dok je posljednji objekt (Tab. 2: 4d), iako je pokazivao sličnost sa spomentim kućama, zbog nedostatka ikakvog traga ognjišta, vatrišta, ili peći interpretiran kao privremena, ljetna nastamba (Šmalcelj Novaković, Hršak 2017: 139, Fig. 7).

Drugoj polovini 9. i prvoj polovini 10. stoljeća može se pripisati kvadratični poluukopani objekt manjih dimenzija s ognjištem u jednom od kutova kuće iz Torčec–Prečnog pola I iz faze IIIb naselja. Ognjište se nalazilo u jugozapadnom dijelu, a imalo je polukružno postavljene veće komade kamena pješčenjaka koji su markirali njegov rub (Tab. 2: 17.h; **calAD 843±39**). Ložilo se iz prostora samog objekta, sa sjeverne strane, gdje je polukružni niz pješčenjaka izostao (sl. 9). U južnom dijelu kuće nalazio se najdublji dio objekta, izdužen u smjeru I–Z (Sekelj Ivančan 2010c: 40–41, sl. 25; 83–86, sl. 84).

Slični stambeni objekti susreću se i u drugoj polovini 10. do sredine ili druge polovine 11. stoljeća. Međutim, osim kuća s dubljim dijelom ukopa na jednom od krajeva

(sl. 10),²⁷ obično južnom, i bez konstruktivnih elemenata za krovnu konstrukciju (Tab. 2: 17.l), u ovom razdoblju javlja se i tip jednodobne kuće sa središnjim dubljim ukopom i nizom od po tri manja ukopa, vjerojatno od stupova lagane krovne konstrukcije, smještenih uz svaku stranicu objekta, kako se može vidjeti na primjeru obližnjeg lokaliteta Torčec–Ledine (faza IVa naselja, Tab. 1: 109; Tab. 2: 17.m) (Sekelj Ivančan 2010c: 57–59; sl. 52–54; 89–92, sl. 86, 87). Stupovi koso ubodeni, duž rubnih dijelova nepravilnog ukopa objekta evidentirani su i na lokalitetu Virovitica–Kiškoriya-jug, a interpretirani su također kao ostaci nadstrešnice ili neke vrste krovne konstrukcije (Tab. 2: 20.d; **calAD 859±54**) (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2008: 113–128), dok su veoma plitko ukopane kuće iz druge polovine 10. stoljeća na ovom lokalitetu bile pravokutnog oblika tlocrta, s ognjištem koje neznatno

27 Približno istom vremenu, od kraja 9. kroz čitavo 10. stoljeće kako je to potvrdila ¹⁴C analiza kao i obrada pokretne građe, pripadaju tvorevine s lokaliteta Virovitica–Đurađ istok (Tab. 1: 122), ali su one bile izduženo-ovalnog oblika (Tab. 2: 20.e,f; SJ 4: uzak, plitko ukopan, duguljast; SJ 18: izdužen) i kružnog oblika tlocrta (Tab. 2: 20.g; SJ 24: kružni, plitko ukopan, ovalnog dna, s dvije rupe za kolce u središnjem dijelu) (Salajčić 2017: 199–200, Fig. 2, 6, 7). Kako su tvorevine zatečene u niskom stupnju očuvanosti, ostaje otvorenim pitanje jesu li objekti bili kvadratična tlocrta u svom izvornom obliku, kojima je očuvan samo najdublji dio ukopa/zapune.

izlazi izvan gabarita pravilnog ukopa objekta (Tab. 2: 20.b) (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2015: 339, sl. 211b). Upravo su takvi oblici karakteristični za nastupajuće vrijeme 11. stoljeća (Takács 2001: 54), iako se zadržavaju i izduženo-ovalni oblici objekata.²⁸ To vidimo iz primjera opisa kuća istraženih na lokalitetu Beli Manastir–Sudaraž (Tab. 1: 4). Riječ je o ostacima jednodimenzionalnih objekata pravilnog kvadratnog, pravokutnog ili trapezoidnog tlocrta, sličnih dimenzija (od 2,5x2,5 m do 3,5x3,5 m, relativne dubine ukopa 0,40 do 0,60 m), zaobljenih rubova i strmih stijenki koje se spuštaju prema zaravnjenom podu s ognjištem/vatrištem u jednom od uglova objekta, od kojih su neka i obnavljana. Kod dva primjera vatrišta/ognjišta su bila ukopana u stijenu objekta (sl. 11) (SJ 234/235; SJ 236/237) (Hršak 2016: 15, slika), dok je jedan objekt imao i dvije peći/vatrišta u svom interijeru (SJ 7/8). Neke su kuće, uz stijenke, s unutrašnje strane imale rupe od stupova za držanje nadzemne konstrukcije objekta, dok su prisutni i primjeri kuća s rupom od stupa koja se nalazila u sredini objekta, svi datirani u prijelaz ranoga u razvijeni srednji vijek, tj. od 10. do početka 12. stoljeća (Hršak 2016: 15).

2.3.2. RAZVIJENI I KASNI SREDNJI VIJEK

O izgledu objekata razvijena (12. i 13. stoljeće) i kasnog srednjeg vijeka (14.–16. stoljeće) ponešto se saznaje iz starijih iskapanja,²⁹ no više podataka o izgledu i oblicima kuća ovog razdoblja poznato je u novije vrijeme. Možemo svakako ustvrditi kako se i u nastupajućim vremenima nastavljaju graditi blago ukopane kuće kakve su poznate iz starijeg razdoblja.³⁰ Na nekim nalazištima,

28 Na lokalitetu Varaždin–Brezje I, osim ranosrednjovjekovnih stambenih objekata, istražen i jedan koji se sigurno može datirati u vrijeme druge polovine 11. i 12. stoljeće (Tab. 2: 18.a; **calAD 1104±48**) (Bekić 2006a: 289–291; Bekić, Čimin 2007a: 134–135). Drugi primjer, tek okvirno datiran od 9. do 12. stoljeća, bio bi objekt s ognjištem ovalnog oblika (SJ 205) s lokaliteta Josipovac Punitovački–Veliko polje I (Tab. 1: 49; Tab. 2: 6) (Janeš 2009: 234–236, 238–239).

29 Primjerice na nalazištu Delovi–Grede (Tab. 1: 15) istraženo je naselje koje je trajalo od ranoga srednjega vijeka. Objekt 44, prema nalazima datiran u razvijeni srednji vijek, imao je sloj nabijene zemlje, a ispod njega crni zapečeni sloj s izgoranim trupcima, te se pretpostavlja da je to izgorjena podnica kuće. Kasnosrednjovjekovni objekt 38 je ostatak plitko ukopane nadzemne kuće s dvije prostorije koja je u sjeveroistočnom dijelu imala malo dublje ukopano pepelište/ognjište. Uz rubove kuće približno pravokutnog tlocrta, pronađeno je dosta šljunka, a mjestimično je bio vidljiv i sivi naboj poda (Marković 1984: 295–319; 1985c: 39–42; Registar 1990: 107–108, lok. br. 364; 1997: 149–150, lok. br. 483). Na lokalitetu Gornja Vrba–Vrbsko polje–Bukovlje (Tab. 1: 33) pronađeni su tragovi nadzemnog stambenog objekta s otpadnom jamom i drvenom podnicom očuvanom u širini od 4 m koja se pružala smjerom S–J (Minichreiter 1991: 181–183, sl. 2–4; Miškov 1994: 87, 88). Ostaci drvene podnice možda predstavlja i sloj pougljenjenog drveta koji je ležao na sloju žute ilovače, ispod razmrvljenog sloja zapečene crvene zemlje debljine 15–20 cm pronađen na sjeverozapadnom dijelu iskopa u Petefjevijevoj ulici br. 25 u Osijeku (Tab. 1: 70), gdje je otkopan dio srednjovjekovne kuće, nepravilno pravokutnog tlocrta smjera sjever–jug (4,10x2,40 m) (Šimić 2005: 11, slika). Još o arheološkim tragovima koji su ukazivali na nepokretne nalaze iz starijih istraživanja vidi: Sekelj Ivančan 2001.

30 Na lokalitetu Donji Miholjac–Prinčevac (Tab. 1: 19) istražena je arheološka cjelina izduženo-ovalnog oblika (3x1,3x0,20 m), bez ostataka popratne konstrukcije uokolo ukopa, koja prema preliminarnim

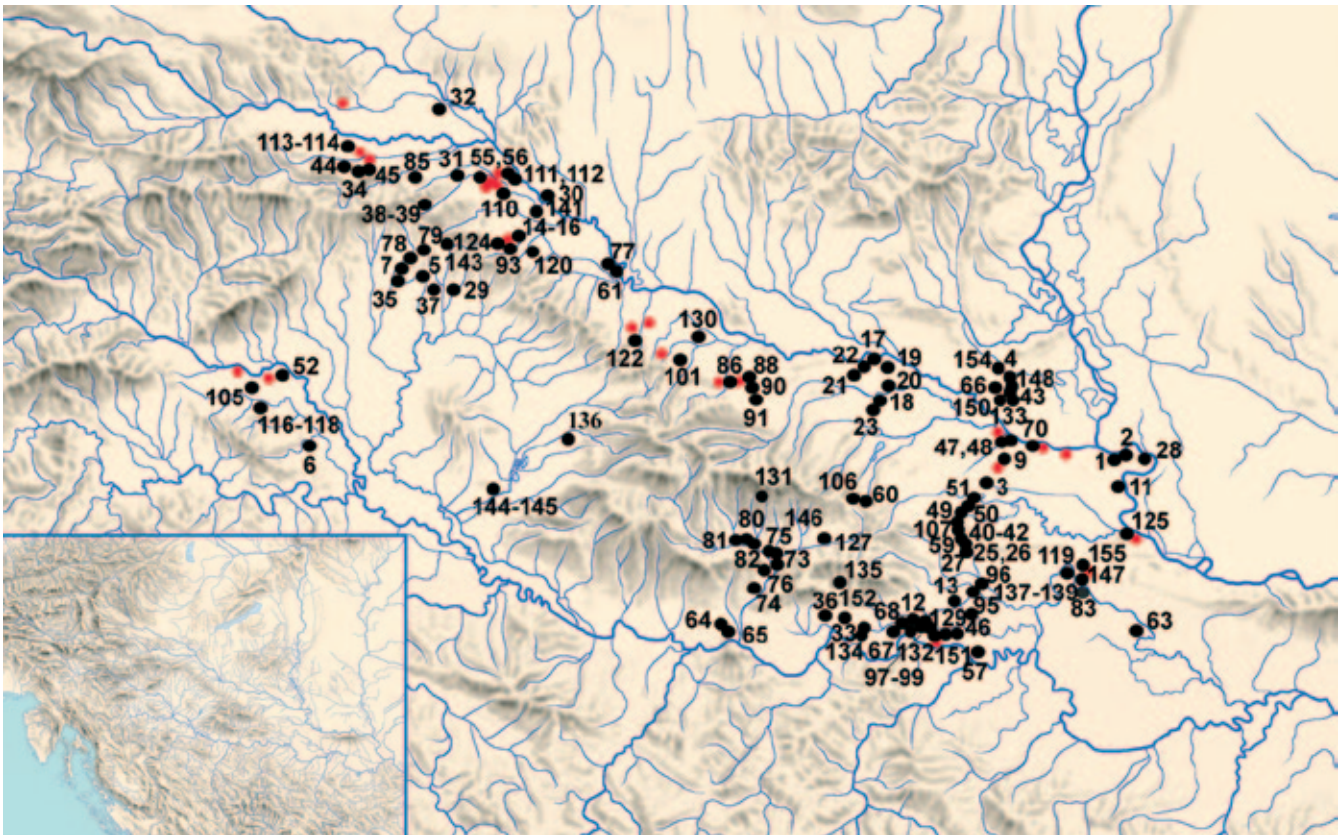
uz izduženo-ovalne oblike, pojavljuju se i četvrtasti oblici objekata stambene namjene.³¹ Često su takvi četvrtasti ukopani objekti u tlocrtu bili sastavljeni od više nepravilnih jama različitih dubina ukopa te prostora koji je tijekom istraživanja prepoznat kao ognjište, svi povezani u jedinstvenu pravilnu cjelinu.³² Zbog slabe očuvanosti takvih objekata istraženih na nekim lokalitetima, ostavlja se mogućnost njihove interpretacije kao kuće u obliku slova L kakve su uobičajene u razdoblju od 13. stoljeća (Habovštiak 1988/89: 179–185).³³

zaključcima predstavlja ostatke stambenog objekta iz 12. stoljeća (Višnjić 2013: 31), dok su ostali srednjovjekovni objekti prepoznati u pravocrtnom rasporedu ukopa stupova ovog naselja iz razvijena srednjeg vijeka. Zaštitnim pak istraživanjima na lokalitetu Josipovac Punitovački–Veliko polje I otkriveni su objekti iz 13. stoljeća (¹⁴C: 1200–1280 godina) koji su bili nepravilnog ovalnog oblika tlocrta, pretežito izduženi smjerom I–Z. Jedan je po sredini ukopa imao na dnu ostatke sedam manjih kolaca (SJ 126: 3,33x1,8x0,80 m) te pliče i ravnije dno na SZ strani pa je interpretiran kao blago ukopani objekt s ognjištem u podu i šatorastom konstrukcijom krova (Janeš 2009: sl. 8). Ostali poluukopani objekti sličnih oblika također su imali ognjište (SJ 128: 2,5x2,2x0,84 m; SJ 495: 2x1,15x0,46 m) ili se tek pretpostavlja prisutnost ognjišta (SJ 167: 1,97x1,22x0,37 m), ali nisu imali nikakve konstruktivne elemente (Janeš 2009).

31 Najnovija istraživanja u Podravini dala su nove podatke o izgledu stambenog prostora tijekom razvijena i kasnog srednjeg vijeka. Primjerice, na lokalitetu Mekiš–Zgruti (Tab. 1: 61) pojavljivala su se oba oblika stambenog prostora. Poluukopani objekti stambene namjene pokazivali su izduženo-ovalni oblik bez (SJ 050/051: dimenzije 3,77x1,99 m, očuvane dubine oko 0,45 m; SJ 056/057: dimenzije 4,36x1,97 m) ili sa stupovima kao nosivim konstruktivnim elementima (SJ 120/121: dimenzije 4,60x2,11 m, očuvane dubine do 0,45 m) tijekom 13. stoljeća, a nekoliko njih bilo je i pravilnog četvrtastog oblika (SJ 020/021) s proširenjem na JI dijelu (SJ 048/049: dimenzije 3,87x2,77 m, očuvane dubine oko 0,60 m), koje se može datirati u nešto mlađe vrijeme (Čimin 2014c: 10–11, 17, 19), dok se nadzemni objekti tek naslućuju. Objekt SJ 048, u osnovi je pravilnog četverokutnog oblika tlocrta, a pravilno proširenje u jugoistočnom dijelu čini preprostor – moguće ulaz u kuću kojeg s istočne strane zaklanja kanal pregrade ili ograde (SJ 042) (Čimin 2014d). Na uvidu u podatke s novih istraživanja, okupljene i pripremljene za seminarske radove (3. i 4. semestar) u sklopu doktorske disertacije obranjene 2020. g. pod naslovom *Razvoj i prostorna organizacija srednjovjekovnih posjeda na području Gornje Komarnice*, zahvaljujem kolegi arheologu Robertu Čiminu, ravnatelju Gradskog muzeja Koprivnice.

32 Na lokalitetu Podravske Sesvete–Ruškova greda (Tab. 1: 77) istražena su dva sigurna stambena objekta. Jedan čine tri jamska objekta (sonda B: SJ 096, 146, 158) koji predstavljaju dijelove poluukopane kuće četvrtasta oblika s kružnom peći (SJ 146) na sjevernom dijelu iz 13. stoljeća, a drugi je cjelovita jednodimenzionalna nadzemna kuća iz 14. stoljeća (sonda A: SJ 022 – SJ 038). Potonju kuću markiraju po tri para drvenih stupova, vjerojatno bočni nosači krovšta, te dva stupa po središnjoj osi objekta koji su mogli nositi krovnu konstrukciju vjerojatno šatorastog oblika na dvije vode, a svi skupa čine potrebne elemente za nadzemnu kuću (Čimin 2014b: 6–7, 35, Pr. 14; 27, Pr. 6). Unutar kuće nalazila su se dva ukopana objekta, od kojih je dublji definiran kao podrum (SJ 030) (Čimin 2015: 182).

33 Na lokalitetu Torčec–Rudičevo (Tab. 1: 112) istražen je jedan poluukopani objekt koji je opredijeljen u kraj 13. i početak 14. stoljeća, odnosno fazu Torčec V. Bio je kvadratična oblika na južnoj, zapadnoj i istočnoj strani, dok je na sjevernoj tek dijelom bio očuvan i to u brazdama od oranja (Sekelj Ivančan 2010c: 71–73, sl. 76; 92–93, sl. 88). Činila su ga tri jamska manja objekta od kojih je jedan, onaj u zapadnom dijelu, interpretiran kao ognjište koje se ložilo sa sjeveroistočne strane, iz prostora objekta. U objektu nisu zamijećeni tragovi tvrde podnice na dnu stambenog prostora kao niti tragovi stupova, koji su mogli služiti kao nosači krovne konstrukcije iznad objekta, stoga je zaključeno kako je iznad ove kuće bio jednostavni, šatorasti, lagani krov (Sekelj Ivančan 2010c: 93). Iako nije u potpunosti istražen jer je njegov dio ulazio pod neistraženu površinu, prostor cjeline br. 7 s lokaliteta Stari Perkovci–Sela (Tab. 1: 96), također se interpretira kao objekt s tlocrtom u obliku slova L (Janeš et al. 2017: 344).

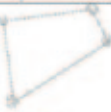

Karta 2 Prikaz položaja naselja iz razvijenoga i kasnog srednjeg vijeka na prostoru sjeverne Hrvatske (izradila: T. Sekelj Ivančan)
Map 2 Positions of settlements from the High and Late Middle Ages in Northern Croatia (made by: T. Sekelj Ivančan)

U pokušaju razumijevanja i interpretacije pojedinog naselja razvijenoga i kasnog srednjeg vijeka, prvenstveno kod primjera gdje su arheološkom metodom istražene veće površine,³⁴ istraživači su pri preliminarnim ili cjelovitim objavama izradili tipologiju stambenih objekata unutar samog naselja od kojih na ovom mjestu valja spomenuti tri lokaliteta. Prvi je primjer obrada starijeg horizonta naselja (9./10.–13. st.) na lokalitetu Šepkovčica–Gradići u Turopolju (Tab. 1: 105), gdje A. Bugar naseobinske objekte dijeli u četiri osnovna tipa (Bugar 2008: 181), zatim

34 U posljednjih petnaestak godina istražen je veći broj takvih naselja s brojnim nalazima stambenih poluukopanih ili nadzemnih objekata i popratnih struktura, no o njima saznajemo tek iz preliminarnih objava. Takav je primjerice lokalitet Beli Manastir–Sudaraž sjever (Tab. 1: 4.1) na kojem je istraženo srednjovjekovno naselje okvirno datirano u razdoblje između 13. i 15. st., a tijekom istraživanja zabilježeno je „...oko 20 pravokutnih nadzemnih struktura (kuća) s ostacima vatrišta i spremišta (podruma) te oko 50 poluukopanih zemunica nerijetko povezanih prolazima. U istraženom prostoru kasnosrednjovjekovnog naselja otkriveni su i mnogobrojni ukopi stupova, što sugerira postojanje većih i manjih cjelina nadzemnih konstrukcija.“ (Lapić 2016: 17); ili primjerice lokalitet Donji Miholjac–Đanovci (Tab. 1: 17) gdje su istražene „...jednostrojne plitko ukopane kuće s pristupnim prostorom, ognjišta, vatrišta, peći, razne jame, bunari te, na osnovi rupa od stupova, vjerojatno i isključivo nadzemni objekti. Jednostrojni plitko ukopani objekti, čiju je nadzemnu strukturu očigledno činila tzv. *Blockbau* konstrukcija, korišteni su čini se i u 15. stoljeću“ (Tkalcic 2016a: 54–55, sl. 13). Detaljna se obrada takvih nalazišta, od kojih se ovdje spominju samo dva primjera, tek iščekuje, a objava većeg broja srednjovjekovnih naselja kojima je istražena velika površina i koji su zaposjedani kroz više stoljeća srednjovjekovlja, značajno će doprinijeti našem razumijevanju srednjovjekovne infrastrukture naselja ruralnog karaktera te promjena koje su se kroz to vrijeme unutar naselja događale.

obrada lokaliteta Stari Perkovci–Sela (Tab. 1: 96), naselja iz 14. stoljeća, gdje je definirano dvadeset cjelina koje su na temelju tlocrta istraživači podijelili u pet osnovnih tipova (Janeš et al. 2017: 344, sl. 4), te obrada lokaliteta Beketinci–Bentež u Slavoniji (14.–15./16. st.) (Tab. 1: 3), gdje su otkrivene dvije osnovne skupine kuća četvrtastog tlocrta i to skupina od 24 nadzemnih kuća³⁵ i skupina od 11 poluukopanih kuća, koje autori također dijele u

35 Pri arheološkim istraživanjima srednjovjekovnih naselja u velikom broju primjera pronalaze se ostaci drvenih stupova koji su često raspoređeni u pravilnom rasteru, što je omogućilo istraživačima donošenje zaključaka o postojanju nadzemnih objekata u naselju. No, često zabilježeni istraženi stupovi ne pokazuju pravilnost u rasporedu i/ili ne sadrže nikakve pokretne nalaze u svojim zapunama, pa je teže donositi i zaključke o njihovoj pripadnosti određenom objektu. Zato je pronalazak pravilnog rastera stupova usamljenog objekta s nalazišta Grabrić (Tab. 1: 35) važan za razumijevanje osnovnih konstruktivnih elemenata neke srednjovjekovne nastambe/kuće. Naime, na lokalitetu Grabrić istražen je dio velikog objekta s jedanaest manjih, pravilno raspoređenih ukopa za stupove, koji markiraju okomite stijene nadzemnog drvenog objekta s kraja 15. ili početka 16. stoljeća. Relativno pravilan raster ukopa ostataka drvenih stupova omeđuju prostor čije dimenzije iznose 5,65 x 2,3 m, od kojih dva središnja moguće čine osnovnu nosive konstrukcije krova na dvije vode. Prostor na jugoistočnom i sjeverozapadnom dijelu ovog objekta tvore manje nepravilne cjeline koje predstavljaju pomoćne pokrajnje prostorije i/ili su nepravilno postavljeni stupovi dio nadstrešnica ili trijema ispred kuće koji se naslanja na zabat objekta. Tri linijski postavljena stupa na krajnjem zapadnom dijelu objekta moguće predstavljaju ulaz u ovaj objekt, koji bi tada zajedno sa središnjim dijelom činio zatvoreni dio stambenog prostora - nadzemnu kuću s više prostorija (Dizdar et al. 2017: 405, Fig. 2). Slično je i s usamljenim objektima istraženima na lokalitetu Slatina–Turbina 1 (Tab. 1: 90) koji se prepoznaju iz pravilnog rasporeda ukopa stupova koji čine pravokutni oblik tlocrta nadzemnog objekta izduženog smjerom S–J. Sačuvane dimenzije kuće 1 iznose 3,65x3,55 m, dok dimenzije kuće 2 iznose 6x 4,35 m (Dizdar 2010a: 128–130; 2010b: 27–28; Dizdar, Sekelj Ivančan 2017: 68–71, Fig. 3, 4).

Tip	Opis
1	Jednostorni poluukopani objekt
	
	Cjelina 13 Cjelina 14 Cjelina 20
2	Višestoroni poluukopani objekt
	
	Cjelina 6 Cjelina 7 Cjelina 11 Cjelina 16
3	Višestoroni nadzemni objekti s podrumom i okućnicom
	
	Cjelina 1 Cjelina 3 Cjelina 18
4	Nadzemni objekti s podrumom
	
	Cjelina 2 Cjelina 5 Cjelina 8 Cjelina 10 Cjelina 12
	
	Cjelina 15 Cjelina 17
5	Nadzemni objekti/ograde
	
	Cjelina 4 Cjelina 9 Cjelina 19

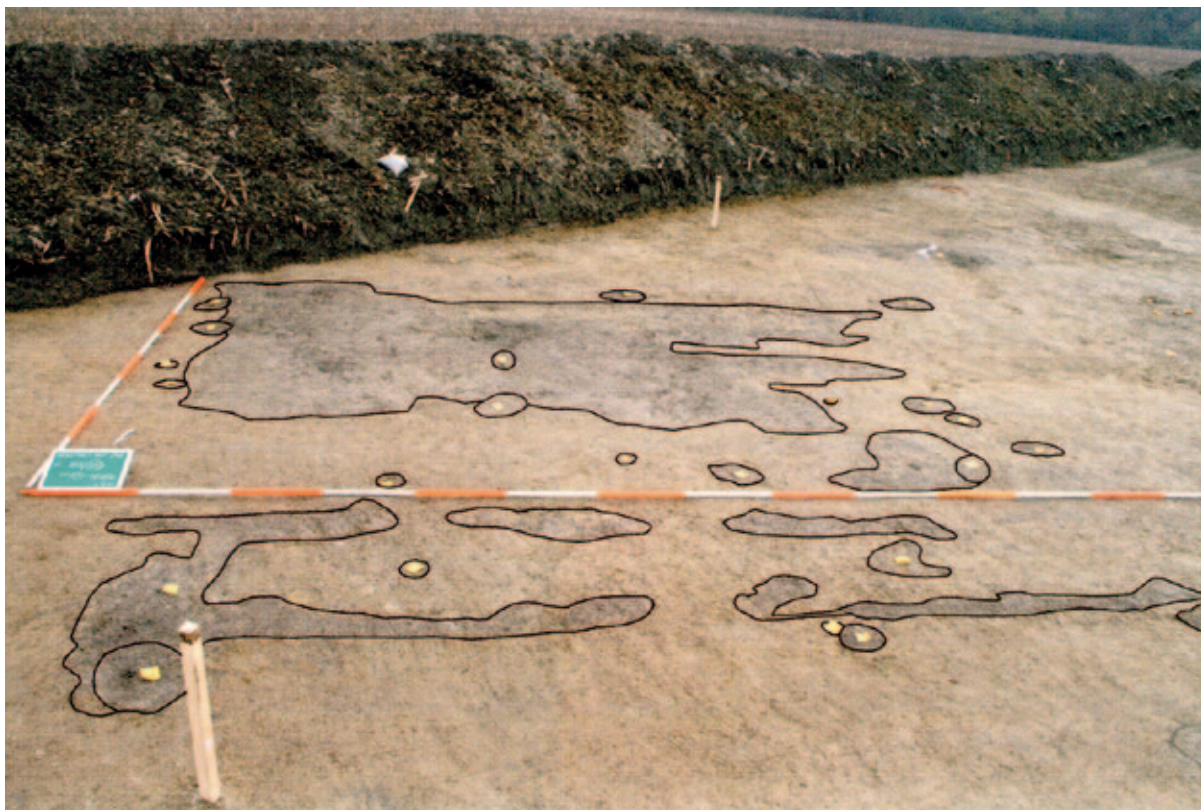
Sl. 12 Stari Perkovci–Sela, tipološka podjela definiranih objekata (prema Janeš et al. 2017: 341, Sl. 4)

Fig. 12 Stari Perkovci–Sela, typological division of recognized features (after Janeš et al. 2017: 341, Sl. 4)

četiri osnovna tipa s više inačica unutar ovog nalazišta (Minichreiter, Marković 2013: 204).

Na temelju analiza objekata i tvorevina te iz njih prikupljene pokretne građe vidljivo je kako se u srednjovjekovnom naselju Šepkovčica–Gradići, u vremenu do 13. stoljeća, pojavljuju dvije skupine stambenih objekata. To su blago ukopani objekti i to u dva tipa. Prvi tip čini ranije spominjana ranosrednjovjekovna nepravilna blago ukopana tvorevina sa stupovima

uokolo (moguće ograda oko kuće (?), op. A.B.) (1. tip – objekt 5), a drugi tip su blago ukopani manji prostori pravokutnog ili ovalnog oblika tlocrta, okruženi s četiri stupa (2. tip – objekt 1 i 3: moguće skladišni prostori (?), op. A.B.), obično u vezi s tipom 3 stambenih objekata te zajedno opredijeljeni u 11. i prvu polovinu 12. stoljeća. Druga skupina stambenih objekata su nadzemne kuće i to prema A. Bugar – pravokutni stambeni objekti kojeg oblikuju pravilno poredane jame za stupove (3. tip –

Sl. 13 Beketinci–Bentež, dvoprostorna kuća br. 1 s drvenom podnicom (prema Minichreiter, Marković 2013: 213, sl. 129)
 Fig. 13 Beketinci–Bentež, two-room house no. 1 with the wooden floor (after Minichreiter, Marković 2013: 213, sl. 129)

objekt 2 i 4, dimenzija 5,5x3,5 i 4,5x2,5 m) koji zajedno s objektima tipa 2 čine organsku cjelinu, te 4. tip – sastavljen od više različito orijentiranih pravilno poredanih jama od stupova koji čine nekoliko cjelina pravokutnog tlocrta unutar većeg ograđenog prostora (12x13–16 m) i moguće predstavljaju jedno seosko gospodarstvo (objekt 6), vjerojatno iz 4. faze naseljavanja ovog lokaliteta (druga pol. 12. i početak 13. stoljeća) (Bugar 2008: 190–191, sl. 4: 4). Pitanje jesu li zamijećene promjene u arhitekturi i oblikovanju stambenih objekata unutar ovog naselja tijekom razvijenoga srednjeg vijeka rezultat rasta i razvoja samog naselja, ili neke druge okolnosti, primjerice nepovoljne hidrološke prilike koje su zbog čestih poplava u ovom nizinskom kraju uvjetovale početak izgradnje nadzemnih kuća, autorica ostavlja otvorenim.³⁶ Iako ovom lokalitetu tek predstoji temeljita obrada svih

nepokretnih i pokretnih nalaza, već na ovom stupnju objave, koja je nadopunjena i brojnim ¹⁴C analizama, pružena je jasnija slika izgleda i razvoja naselja na samom prijelazu iz ranoga u razvijeni srednji vijek, a kako se život u naselju nastavlja i u kasnome srednjem vijeku, ono će u budućnosti zasigurno pružiti dragocjene podatke i o tom razdoblju.

O izgledu objekata u 14. stoljeću saznaje se iz istraživanja naselja na lokalitetu Stari Perkovci–Sela. Pet razlučenih, osnovnih tipova cjelina čine s jedne strane 1) jednodostorni (br. 13, 14, 20) ili 2) višeprostorni polukopani objekti (br. 6, 7, 11, 16), a s druge 3) višeprostorni nadzemni objekti s podrumom i okućnicom (br. 1, 3, 18), odnosno 4) nadzemni objekti samo s podrumom (br. 2, 5, 8, 10, 12, 15, 17), a izdvojeni su i 5) nadzemni objekti/ograde (br. 4, 9, 19) (sl. 12). Nekoliko jednodostornih polukopanih objekata (veličine 3,7 do 5,3 m, a širine 2,35 do 3,5 m), prema istraživačima, tradicija su iz starijih razdoblja (11.–12. st.) od kojih je jedan prepoznat kao stambeni prostor (br. 20), odnosno kuhinja (br. 13). Višeprostorni polukopani objekti sastoje se od jedne ili više jama koje su u blizini imale rupe od stupova za držanje krovne konstrukcije. Od njih valja istaknuti cjelinu br. 7 koja je imala tlocrt u obliku slova L te cjelina 6 i 11 definirane kao radionički prostor, o čemu više

36 A. Bugar ostavlja mogućnost da nadzemne kuće tipa 3 i 4 u sebi nose začetke tradicijskog drvenog graditeljstva karakterističnog za ovaj kraj, gdje je drvena konstrukcija kuća, pomoću većih drvenih ili kamenih stupova tzv. babica, bila odignuta od tla (Bugar 2008: 180, 183). Na tragu istih promišljanja i interpretacija pravilno raspoređenih masivnih stupova koji čine (nosivu) osnovu konstrukcije nadzemnog pravokutnog objekta bio je i J. Lozok pri preliminarnoj objavi lokaliteta Stružani–Vrtlovi jug (Tab. 1: 98), kada kaže da „... se prema nalazima velikog broja tragova masivnih stupova raspoređenih u pravilnom rasteru može pretpostaviti (barem djelomično) i sojenički karakter naselja“ (Lozok 2008a: 102–103), ovog nalazišta također smještenog u izrazito nizinskom kraju uz rijeku Savu.

Sl. 14 Buzadovec–Vojvodice, ukop troprostorne kuće s podrumom (prema Tkalčec 2013a: 81, sl. 5)
 Fig. 14 Buzadovec–Vojvodice, burial of a three-room house with a basement (after Tkalčec 2013a: 81, sl. 5)

dalje u tekstu. Najbrojnija je cjelina br. 4, koju čini sedam nadzemnih objekata (s podrumom), pretpostavljenih na temelju rastera ostataka rupa od stupova koji su nosili krovnu konstrukciju, u jednom dijelu s ukopanim jamama ravnog dna u funkciji podruma. Najrazvedeniji oblik nastambi na ovom nalazištu predstavljaju objekti cjeline br. 3 koji su se sastojali od nekoliko jama, od kojih je ona dublja imala okomite stijenke i stepenice na jednoj strani koje su predstavljale ulaz u podrumski prostor,³⁷ te nizove ukopa kolaca koji su bili ili u funkciji nosača krovne konstrukcije ili su činili ogradu oko same kuće. Jedan od objekata iz ove cjeline s većim ukopom stupa u njegovu središtu, zbog pronalaska dvaju ulomka kamenih žrvnjeva, kamenog rastirača i specifične alatke za odvajanje tijesta od korita, na temelju analogija sa sličnim primjerima interpretiran je kao mlin (Janeš et al. 2017: 341, 345, sl. 4).

Treći lokalitet koji se, zbog cjelovitije objave nepokretnih nalaza ovom prigodom ističe, su slavonski Beketinci. Uz uobičajene jednostorone poluukopane

kuće pravokutnog tlocrta (kuća 5, 15, 16, 26) na ovom lokalitetu se pojavljuju i višestorone blago ukopani objekti s posebno, dublje ukopanim podrumskim dijelom (kuća 10), i/ili višestorone objekti s ognjištem korišteni u svrhu neke specijalizirane djelatnosti (Minichreiter, Marković 2013: 215–218). No, dvostruko više objekata pripada skupini nadzemnih objekata. Nadzemni objekti pojavljuju se kao jednostorone (tip 2) ili dvostorone (tip 3) kuće, koje autori razvrstavaju u više inačica s obzirom na prisutnost ili izostanak ognjišta i/ili podruma unutar svojih gabarita, kao i očuvane ostatke drvene podnice. Kao poseban tip izdvaja se jedna nadzemna jednostorona kuća građena na kanat (kuća br. 35), interpretirana kao mlin (tip 1). Prema planu objekata u naselju može se uvidjeti kako se svi oblici stambenih objekata pojavljuju na čitavom istraženom prostoru. Istraživači zaključuju kako je sjeverni dio naselja stariji od južnog, te s obzirom na to valja skrenuti pozornost kako se na periferiji južnog dijela naselja nalazio jedini objekt kod kojeg je očuvana drvena podnica (tip 3b – kuća 1), što moguće predstavlja novinu u nekom razdoblju egzistencije naselja. Kod ove nadzemne dvostorone kuće iz 14. stoljeća (dimenzija 5x13 m, ukupne površine 65 m²) prepoznat je i trijem na SZ strani (Minichreiter, Marković 2013: 212–214, sl. 127–132) (sl. 13), kao i kod

³⁷ Na zapadnom dijelu nalazišta Sladojevci–Brodišće (Tab. 1: 86) istražena je jedna tvorevina ovalnog oblika tlocrta koja je, iako su joj djelomično nedostajali okolni stupovi, vjerojatno imala stambenu funkciju (SJ 205/206, dimenzija 11,79x9,44 m; maksimalne dubine oko 1,55 m). Objekt je na istočnoj stijenci ukopa imao stepenasti prijelaz (Maljković 2011c: 156), moguće također stepenice za ulaz u podrumski dio nastambe.

jednoprostorne kuće br. 9, također smještene u južnom dijelu. No, i u sjevernom dijelu naselja kuće također imaju trijem i to jednoprostorna nadzemna kuća br. 22 te eventualno kuća br. 21, pa je moguće pomišljati o njihovu istovremenom podizanju. Kako detaljna analiza pokretne građe s ovog lokaliteta tek predstoji, njome će se zasigurno razlučiti pojedine faze naseljavanja ovog lokaliteta koji je u neprekinutom kontinuitetu zaposjedan skoro tri stoljeća (14.–15./16. st.), te će biti jasnije koji se tip, odnosno inačica stambenih objekata pojavljuje u kojem užem vremenskom razdoblju.³⁸

Na kraju valja spomenuti neke istražene objekte koji svojim izgledom ili položajem odudaraju od uobičajene slike koju pružaju ruralna srednjovjekovnog naselja. U južnom dijelu naselja Buzadovec–Vojvodice (Tab. 1: 7) istražen je veliki objekt – troprostorna longitudinalna kuća s podrumom – koji se protezao duž čitave njene nadzemne površine (sl. 14). Zbog nedostataka tragova nosećih stupova uokolo ovog podrumskog dijela objekta, zaključeno je kako se radi o nadzemnoj kući podignutoj u tzv. *Blockbau* tehnici. Kuća je imala plitko proširenje na jugoistočnome dijelu, mogući ulaz u podrumski dio objekta.³⁹ Uokolo ove dominantne nadzemne kuće nalazilo se više tvorevina – sklop okolnih jama i gospodarskih objekata – te je prema okolnostima otkrića kao i prema arheološkim nalazima zaključeno kako se ovdje radi o bogatijem domaćinstvu (seoskog) „...starješine ili plemića koje je formirano izdvojeno iz središta seoske zajednice“ (Tkalčec 2013). Slični zaključci iznose se i za nalaz većeg nadzemnog objekta građenog u tzv. *Pfostenbau* tehnici s nosivim stupovima ukopanima u tlo i s ostacima kaljeve peći s djelomično očuvanim dimnjakom, pronađenog na lokalitetu Burdelj (Tab. 1: 6).⁴⁰

38 Iako i lokalitetu Stružani–Vrtlovi tek predstoji detaljna obrada, već je pri preliminarnoj analizi zamijećeno kako je veličina nadzemnih stambenih objekata pravokutnog tlocrta tijekom kasnosrednjovjekovnog razdoblja bila maksimalno 10x5 m te da su trjemovi na ulazima tih kuća česti, dok su u nekim pronađeni ovalni ukopi većih dimenzija interpretirani kao podrumi unutar kuća (Lozuk 2011: 18, slika; Miklik-Lozuk 2012: 59–62). S druge strane, tijekom narednog, turskog razdoblja, naselje je pokrivalo znatno veću površinu a, kako zaključuju istraživači, muslimanske kuće na novim pozicijama bile su i veće, dimenzija oko 12x8m i zatvarale su četvrtasta dvorišta.

39 Podrumski, očuvani dio objekta bio je dimenzija 18,90x2,5 m, dok je u površinskom dijelu ona bila dimenzija 20,99x3,50x0,88 m. Plitko proširenje na jugoistočnome dijelu objekta dimenzija je 5,20 (SI–JZ) x 2,20 (SZ–JI) x 0,20 m (Tkalčec 2013a).

40 Na jugozapadnoj strani lokaliteta Burdelj otkriven je stambeni objekt orijentiran jugoistok–sjeverozapad kojeg je markiralo 16 ukopa koji su, zbog položaja i međusobnih odnosa, definirani kao ukopi drvenih stupova koji su činili konstrukciju objekta (dimenzija 7,80 x 11 m) (Sečkar 2018: 169, sl. 2). U tlocrtu se ocrtavalo postojanje dviju prostorija: veće, u kojoj je uz zapadni zid otkrivena i ovalna jama s pećnjacima (SJ 159: dimenzije 1,90 x 1,80 x 1,14 m) (Sečkar 2018: 173, sl. 3), odnosno prostorija je bila grijani stambeni prostor, te manje, smještene s njezine sjeveroistočne strane (dimenzije 3,05 x 2,2 m) čija funkcija nije do kraja definirana. Peć je imala dimnjak oker boje, izrađen od dobro pročišćene gline, širine otvora 10,8 – 13,5 cm i debljine stijenke od 1 cm (Sečkar 2018: 177–178, T. 15), a prema više slojeva zapuna unutar peći, zaključeno je kako je u nekom vremenu bila reparirana. Imala je, naime, najmanje dva sloja taraca od keramike i naizmjeničnih slojeva nabijene ilovače. Građena je na način da

Objekt se datira na kraj kasnoga srednjeg vijeka i početak ranog novog vijeka, a ukupnost svih nalaza pronađenih u okviru i uokolo ovog dominantnog objekta omogućili su zaključak o „...ekonomskom i društvenom položaju vlasnika, odnosno navode na zaključak da se radilo o bogatijem vlasniku objekta, višega društvenog položaja.“ (Sečkar 2018: 183). Zbog novih gospodarskih prilika koje su u razvijenom, a naročito u kasnom srednjem vijeku te u ranome novom vijeku uvjetovale postanak i razvoj i ovakvih bogatijih gospodarstava izdvojenih od obližnjeg naselja, valjalo bi u budućim istraživanjima svakako voditi računa te ih promatrati i u širem kontekstu.⁴¹

* * *

Nekoliko spomenutih nalazišta pružilo je prve i veoma važne podatke o oblicima stambenih objekata tijekom ranoga srednjeg vijeka (Tab. 2). Na temelju iznesenoga mogu se predložiti i neki preliminarni zaključci. Tijekom ranosrednjovjekovlja, prema dosadašnjim rezultatima istraživanja, pojavljuju se samo blago ukopani objekti dok su oni kojima su stijene u potpunosti izgrađene iznad hodne površine (osim nosivih stupova kao konstruktivnih elemenata nadzemne konstrukcije) za sada nepoznati. Nakon plitko ukopanih objekata četvrtaste forme iz vremena prije kraja 6. stoljeća ili samog početka 7. stoljeća (?) s ognjištem ili bez, tvorevine prepoznate kao stambeni objekti iz vremena 7. i 8. stoljeća pokazivale su u pravilu puluukopani izduženo-ovalni oblik u tlocrtu, te ih se može opredijeliti tipovima 2 i 3 jednoprostornih kuća po tipologiji P. Šalkovskog (2001: 18, 52–53 Abb. 1: 3–3, Karte 7, 8, Abb. 26–27). Obično nisu imale konstruktivne elemente koji bi ukazivali na neku od konstrukcija krovništa, tek poneki od tih objekata imali su jedan (središnji) stup koji je mogao podupirati krovnu konstrukciju. Stoga se s velikom sigurnošću može za većinu njih iznijeti zaključak da im je krovnište bilo izrađeno od isprepletenog šiblja i prekriveno slamom te da je polukružno natkrivalo blago ukopani prostor, ili su pak imali krovnu konstrukciju šatorastog tipa čije su stranice sezale vjerojatno do same zemlje.

se izradio okvir od pletenog pruća, premazao glinenim premazom i u takvu konstrukciju su se umetali gusto poredani pećnjaci, koji su prekrivali čitavu površinu peći.

41 Uz Buzadovec–Vojvodice u dolini rijeke Glogovnice, istražena su još dva srednjovjekovna arheološka nalazišta Poljana Križevačka 1 i 2 (Tab. 1: 78 i 79). Na položaju Poljana Križevačka 2 otkriven je zapadni dio kasnosrednjovjekovnog naselja kojemu pripadaju veliki poluukopani objekti (8,5x17,5 m), više zaobljenih pravokutnih oblika, orijentacije I–Z (Ložnjak Dizdar 2012a: 66–67; 2012b: 201). Također su pronađena dva dublja okrugla ukopa uz koje se nalazi kanal smjera sjever–jug te autorica smatra kako bi ova ukopana struktura mogla biti temelj ulaznih vrata ili ugao nekog većeg i važnijeg objekta koji je ostao neistražen jer je ulazio pod neizraženu površinu uz istočni rub sonde (Ložnjak Dizdar 2012b: 203). Na temelju ovih preliminarnih podataka može se očekivati da će zasigurno buduća analiza i interpretacija svih triju nalazišta u ovom području pružiti nove spoznaje o veličini i izgledu domaćinstava bogatijeg sloja srednjovjekovnog stanovništva.

Kontinuirano zaposjedani lokaliteti pružili su detalje o izgledu poluukopanih izduženo-ovalnih objekata, ali i onih pravilno-kvadratnog oblika tlocrta s masivnim nosivim stupovima na zabatnim stranama objekta. Jednostupni blago ukopani objekti s potpornim stupom(vima) krovne konstrukcije, pripadali bi jednoj od inačica tipa 1Ba1 s jednim potpornim stupom krovne konstrukcije (Šalkovský 2001: 30–31; Abb. 1: 1Ba, Karte 3, Abb. 7: 8; Abb. 8: 3, 7), odnosno inačica tipa 1Ba2 s dva potporna stupa (Šalkovský 2001: 32–33, Karte 4; Abb. 9: 3, 7). Ranije navedeni primjeri ukazuju na to da su vjerojatno već tijekom 9. stoljeća na prostoru između Drave i Save zastupljena oba tipa blago ukopanog stambenog prostora. Kako se radi o dužem vremenskom razdoblju od više od 100 godina, nameće se pitanje bi li ih se moglo preciznije smjestiti u određeni odsječak tog stoljeća. Ono što se na prvi pogled jasno može vidjeti, primjerice na lokalitetu Buzin (Tab. 2: 1.c) kao i onima iz varaždinskog (Tab. 2: 15.a, 15.b, 18.d, 18.f, 18.g, 22.b) i koprivničkog područja (Tab. 2: 17.a, 17.c, 17.e, 17.f, 17.g, 19.a, 19.b, 19.c, 19.d, 23.e), ali i šire (Tab. 2: 9.a, 9.b, 13.a) jest da su izduženo-ovalni oblici moguće nešto stariji i da se više naslanjaju na vrijeme (7.) 8. stoljeća (Tab. 2: kolona 8, 15, 16), dok su oni kvadratnog oblika tlocrta, sa ili bez (nosivih) konstruktivnih elemenata iz nešto mlađeg vremena te ih se može vezati za vrijeme početka i/ili punog 9. stoljeća,⁴² kao i za naredno vrijeme 10. i 11. stoljeća kada su u pravilu nešto manjih dimenzija (Tab. 2: 1.b, 2.a, 4.a, 4.b, 4.c, 4.d, 14, 17.h, 17.k, 17.l, 17.m, 20.c, 24.a).

U narednom razdoblju 12. i 13. stoljeća, u kojem se i nadalje zadržavaju jednostupni poluukopani stambeni objekti, izdužena ili kvadratna oblika tlocrta, na temelju iznešenih dostupnih podataka, može se ustvrditi da se počinju javljati i dvoprostorne, veće kuće pravokutnog oblika tlocrta ili kuće u obliku slova L s više poluukopanih cjelina, sa ili bez izvora topline, no prepoznati su i nadzemni objekti čiji procvat slijedi u nadolazećem, kasnosrednjovjekovnom razdoblju (Tab. 1: 3, 77, 96, 98, 105). Kroz nekoliko stoljeća uočava se značajna raznolikost u oblicima manjih stambenih nadzemnih prostora, uz koje se prepoznaju vanjski dodaci u vidu trijemova i/ili nadstrešnica (Tab. 1: 3, 98–99), ali i u oblicima većih višeprostornih kuća, koje osim vanjskih dodataka, sada često imaju manji podrumski prostor u koji se ulazi stepenicama. O tome mogu li se pojedini oblici i izgled stambenog prostora vezivati uz uži vremenski odsječak kasnosrednjovjekovlja, moći će se više reći tek nakon više detaljnije obrađenih i potom objavljenih naselja, koja slijede u budućnosti. Vezuju li se, pak, dimenzije pojedinog objekta unutar nekog naselja uz društveni status obitelji i/ili pojedinca, naslućuje se, za sada, iz dvaju primjera: lokaliteta Buzadovec–Vojvodice i Burdelj.

42 Svakako je potrebno naglasiti da se u mnogo slučajeva tijekom arheološkog istraživanja ne može točno odrediti primarni oblik stambenog objekta zbog iznimno loše očuvanosti tvorevine pa s iznošenjem (konačnih) zaključaka valja biti iznimno oprezan.

2.4. GOSPODARSKI I POPRATNI OBJEKTI U DOMAĆINSTVU

Osim stambenog prostora kao sastavnice nekog naselja, važnu ulogu imali su gospodarski i popratni objekti koji su sačinjavali dio jednog domaćinstva. Prostori koji su se nalazili u neposrednoj blizini kuća korišteni su za svakodnevne potrebe pojedine obitelji. Oni se ne razlikuju u mnogome u onome što je sačinjavalo pojedino domaćinstvo u ruralnom okruženju još do nedavno. Mogli bi se svesti na nekoliko elemenata: izvor vatre/topline, izvor vode, spremišta agrikulturnih proizvoda, obitavališta blaga (domaćih životinja) i drugo, što je sve skupa činilo osnovu (obiteljski) strukturiranih gospodarstava, od kojih je pojedino ruralno naselje u osnovi i konstituirano. Na spomenuto se nadovezuju zajednički prostori unutar naselja kao i mjesta specijaliziranih djelatnosti, a ukupnost svih elemenata daje sliku razvoja i infrastrukture pojedinog naseobinskog kompleksa u vremenu njegova egzistiranja.

2.4.1. VATRIŠTA I OGNJIŠTA IZVAN OBJEKATA TE SAMOSTOJEĆE PEĆI

Izvor vatre/topline, osim što je mogao biti sastavnim dijelom nekog stambenog prostora,⁴³ mogao je biti smješten izvan objekta. Ovisno o obliku i namjeni može ih se podijeliti na: 1) jednostavna, kratkotrajno korištena vatrišta na otvorenom i 2) ognjišta često okružena kamenjem ili oblucima (Šalkovský 2001: 94, Abb. 52: 1, 3), te 3) samostojeće peći. Unutar te podjele, koji puta ih je, zbog iznimno loše očuvanosti ili zatečenog tek najdonjeg zapečenog dijela, teško jasno opredijeliti.⁴⁴

Kao jednokratno (ili kratkotrajno) vatrište, mjesto na kojemu se loži vatra bez ikakve konstrukcije ili strukture koje ga omeđuje, često prepoznatljivo po naslagama pepela i gara te zapečenoj zemlji, ili kao ognjište čiji su rubovi djelomično ili u cijelosti markirani kamenjem ili oblucima, interpretirano je tek nekoliko tvorevina u

43 Ponekad je nalazna situacija veoma kompleksna pa ostaje otvorenim pitanje nalazi li se izvor topline doista unutar nekog (stambenog) prostora. Takav je primjer interpretacija nepokretnih nalaza iz Kobilića (Tab. 1: 52) gdje je jedna istražena jama (br. 1) „...pit 1 was used as a fireplace at its first phase.“ Istražena tvorevina br. 1 se sastojala od dviju jama (jama br. 1 i 2) kasnije preslojenih kanalom, od kojih je ona veća (jama 1: dimenzija 174x100 cm i dubine 42 cm) imala ravno dno i okomite stijenke. Bila je okružena rupama za stupova, ali ne u pravilnim razmacima koji bi upućivali da se radi o nekom nadzemnom objektu pa ostaje nejasno radi li se o izvoru topline unutar nekog prostora ili nekoj drugoj funkciji ovog nepokretnog nalaza (Antonić, Rácz 2017: 261–262, Fig. 3).

44 Na lokalitetima Ivanovci Gorjanski–Palanka (Tab. 1: 42) i Jurjevac Punitovački–Stara vodenica (Tab. 1: 51) pronađeno je dosta manjih, plitkih jama koje su imale zapečeno dno te su, kako zaključuju istraživači „...vjerojatno služile kao ognjišta na otvorenome prostoru“ (Balen 2008c: 36; 2009: 58).

starijim objavama.⁴⁵ To su slučajno otkriveno ognjište s nalazišta Borovljani–Srednje brdo pri čijoj objavi se donose do tada istražena ognjišta s područja sjeverne Hrvatske.⁴⁶ O oblicima ognjišta i vatrišta saznaje se veoma malo,⁴⁷ ali ono što je svima često zajedničko jest pravilan, kružni oblik u tlocrtu promjera do 1 m,⁴⁸ no mogla su biti i nešto veća i ovalnih oblika tlocrta.⁴⁹ Više informacija o izgledu vatrišta i/ili ognjišta dala su novija istraživanja lokaliteta Stari Perkovci–Sela u kojima je ukupno pronađeno 65 vatrišta koja su se nalazila samostalno, ili grupirana uz neke objekte, te četiri ognjišta ovog srednjovjekovnog naselja iz 14. stoljeća. Na temelju njihova oblika, prisutnih na ovom nalazištu, napravljena je osnovna (uvjetna) podjela na ovalna, kružna i četvrtasta vatrišta,⁵⁰ od kojih su neka bila u sklopu većih jama definiranih kao kuhinje

45 Na nekoliko položaja u Torčecu evidentirano je nekoliko vatrišta i ognjišta na otvorenom i to na položaju Prečno pole I njih tri, te po jedno vjerojatno na položajima Blaževo pole 6, Ledine i Rudičevo (Sekelj Ivančan 2010c: 97–99).

46 To su skromni podaci o ognjištima iz Peteranca–Vratnac 2 (možda unutar objekta – op.a.) (Tab. 1: 71), Koprivnice–Cerine (Tab. 1: 53), te dva ognjišta iskopana na nalazištu Delovi–Grede koja se samo spominju. Donose se i podaci o površinski zamijećenim ognjištima u Drljanovcu–Srednje polje, Donjem Miholjcu–Janjevci, Koški–Pjeskana I. Također se opisuju istražena ognjišta na drugom tipu lokaliteta, primjerice grobljima (Đelekovec–Ščapovo, Đakovo–Župna crkva) ili utvrdama (Dvorišće kraj Turčišća–Gradišće i Županja–Virgrad) (Sekelj Ivančan 2000), a u kasnijim probnim istraživanjima otkriveno je i vatrište na groblju u Torčec–Cirkvišću (Sekelj Ivančan, Tkalcćec 2003b: 9, sl. 4), odnosno u naknadnim sustavnim istraživanjima i nekoliko arheoloških cjelina, dijelova kasnosrednjovjekovnog naselja (Tab. 1: 108.1) (Krznan 2017: 79–80).

47 Iz pojedinih istraživanja saznaje se, primjerice, o promjeru od 0,70 m ognjišta iz Donjih Andrijevac–Dužica (Tab. 1: 12) u kojem su otkriveni ulomci srednjovjekovnih posuda (Salajić 1993: 86–87), zatim se donosi fotografija tvrdo nabijenog i djelomično gorenog ognjišta iz Cerina kod Koprivnice (Marković 1986b: 153; Sekelj Ivančan 2000: 76–77). Ovdje se mogu pridodati i nalazi ognjišta s nalazišta Aljmaš–Podunavlje 35 (Tab. 1: 1) bez preciznijih opisa (Sekelj Ivančan 2001: 11–12, Fig. 1), kao i dva ognjišta kružnog tlocrta pronađena na lokaciji u Petefjvevičev ul. br. 52 u Osijeku, gdje je pronađen srednjovjekovni humusni sloj, a ognjišta su se nalazila jedno iznad drugoga na visinskoj razlici od 20 cm (Šimić 2005: 12).

48 Iako je plitko ukopan objekt istražen na lokalitetu Mekiš–Zgruti nepravilnog oblika i nije mu sasvim poznata namjena (SJ 022: istražene dimenzije cca 9 x 5,5 m; deb. zapune do 0,30 m), autor zbog veće količine ugljena u tragovima, nalaza ulomaka pekvi i keramike s tragovima gorenja iznosi interpretaciju da je riječ „...o nekom otvorenom radnom prostoru...“ ili bi se „...ukop objekta SJ 022 mogao okarakterizirati kao mjesto pripreme hrane na otvorenom ognjištu“ (Čimin 2017: 282).

49 Na nalazištu Stružani–Vrtlovi jug, prema objavljenim podacima, nisu otkrivene peći, ali bilo je ognjišta, odnosno nekoliko ovalnih oblika od zapečene zemlje koji su interpretirani kao ognjišta na otvorenom. Veličina im varira od 0,6 do 1,5 m u promjeru (Lozok 2011: 20), dok je na sjevernom dijelu istog lokaliteta uz ognjišta bilo i peći (Miklik–Lozok 2012: 45). Kako su se ognjišta nalazila u neposrednoj blizini stambenog objekta, udaljena svega 25 cm od ruba ukopanog prostora, autorica ostavlja mogućnost da su bili i sastavni dio stambenog prostora (Miklik–Lozok 2012: 44).

50 Vatrište je na ovom lokalitetu definirano kao „...mjesto na kojemu se loži vatra bez ikakvih građevinskih dodataka, prepoznatljivo po naslagama pepela i gara te zapečenoj zemlji.“ Prepoznata su ovalna, veća (dimenzija oko 1,2x0,8 m) i manja (dimenzija 0,8x0,6 m) vatrišta s očuvanim vanjskim vijencem od zapečene crvene zemlje širine 2 do 6 cm, unutar kojeg je bila rahla siva zemlja s garom i pepelom (33 primjera); zatim kružna (promjera 0,3 do 1,2 m) vatrišta (11 primjera) te četvrtasta vatrišta koja su imala ravno zapečeno dno (dimenzije oko 1,3x0,8 m) (4 primjera). Neka su imala stupiće za ogradu ili nadstrešnicu (Janeš et al. 2017: 343–344).

ili radne jame, te kružno, pravokutno i ovalno ognjište.⁵¹

Poneki detalji zamijećeni pri iskopavanju vatrišta/ognjišta na otvorenom, kao što su ostaci kolaca zabodeni u stijenku tvorevine,⁵² ukazuju na mogućnost vješanja posuda iznad otvorene vatre, običaj koji se u literaturi povezuje uz moguće utjecaje nomadskih kultura s istoka (Čremošnik 1977: 288, 298; Kerezsi 2001: 67, 79, kep. 2).

Ukazuju li pojedinačna vatrišta/ognjišta na otvorenom i na neku gospodarsku djelatnost unutar naselja, na sadašnjem stupnju objava nije moguće iščitati, te ovu mogućnost valja ostaviti otvorenom.

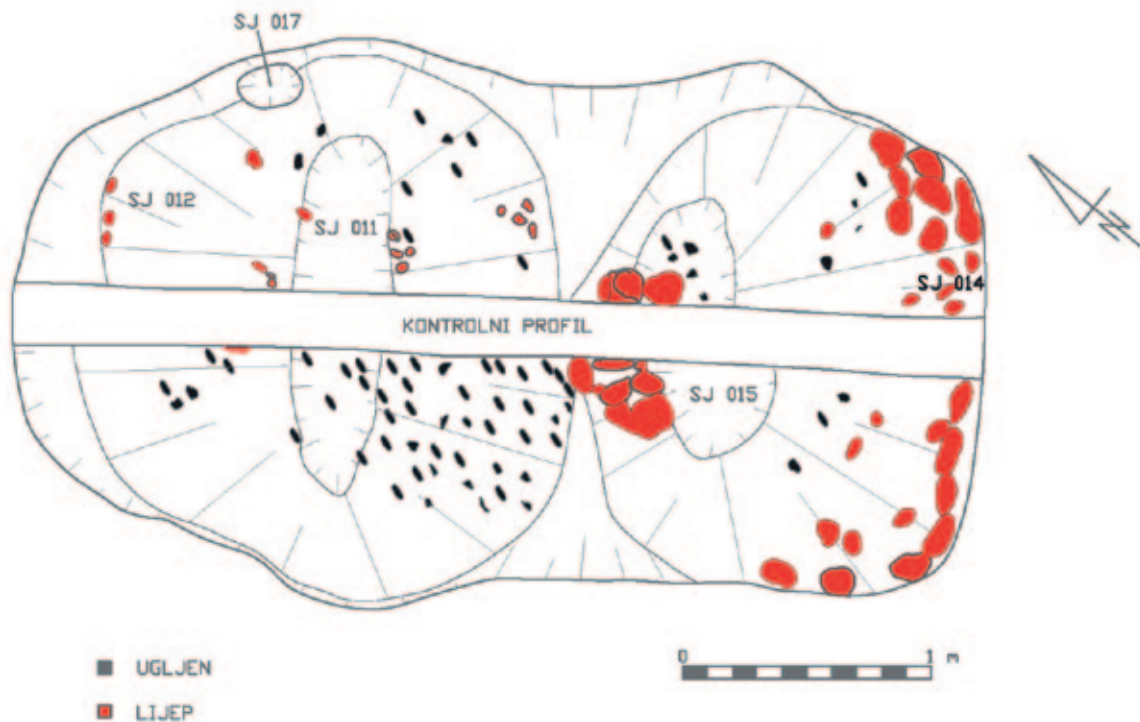
Samostojeće se peći, prema osnovnoj diferencijaciji, u grubo mogu podijeliti na one za zagrijavanje prostora i pripremu hrane te one koje služe za posebne, specijalizirane aktivnosti, primjerice izradu posuđa, talioničke ili metalurške peći i dr., u kojima se morala razvijati znatno viša temperatura, a o kojima nešto detaljnije u daljnjem tekstu. Iako neke teorije zastupaju stajalište da su otvorena ognjišta bila pogodnija za pripremu hrane, a peći za određene aktivnosti povezane sa specijalnom produkcijom, upravo peći za pečenje kruha ukazuju da su i peći, naročito one načinjene od gline također služile za pripremu hrane (Staššiková–Štukovská 2002: 259). Ložište je kod tih peći obično bilo kružne osnove (najčešće promjera oko 1–2 m, Habovštiak 1988/89: 179–185), a natkrivala ga je kalotasta konstrukcija oblikovana od gline. Takve kupolaste glinene peći, na što nas upućuju pronalasci ostataka kružno zapečenog lijepa, uobičajen su nalaz tijekom srednjovjekovlja (Šalkovský 2001: 94, Abb. 52: 10). Obično smještene izvan objekata, u funkciji su pripremanja hrane, odnosno služile su za pečenje kruha, kuhanje, sušenje agrikulturnih proizvoda ili mesa – pušnice (tip I prema: Ruttkay 2002c: 276, Fig. 4) i obično se smatraju dijelom jednog domaćinstva (Vignatióvá 1992: 89–90). Smještene u krugu od nekoliko metara od stambenog objekta (5–10 m), često su osim ložišta imale i predprostor (Horváth 1997: 169–171, Kep. 2, 3, 5), te eventualno i otvor na vrhu kalote o čemu u literaturi nema jedinstvenog stava (Veselinović 1953: 27–33; Todorović 1958: 329–334).

Za razliku od samostojećih peći u blizini nekog stambenog objekta koje su mogle služiti potrebama jedne obitelji, valja razlikovati i one koje su mogle opsluživati manji zaseok. Naime, tijekom razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka peći za pečenje kruha često su

51 Ognjište je ovdje definirano kao „...posebno mjesto u kući gdje se ložila otvorena vatra radi zagrijavanja prostorije i kuhanja“ (Janeš et al. 2017: 343–344), stoga ova četiri primjera ne bismo mogli uvrstiti u grupu samostojećih ognjišta. Zajedničke karakteristike ognjištima: kružnom (promjera 1,3 m), ovalnom (dimenzija 2x1,5 m) i pravokutnom (dimenzija 2x1m) s lokaliteta Stari Perkovci–Sela su dublje ukopane jame, dubine od 0,5 do 0,6 m i površina od crvene tvrdo zapečene zemlje sa sivim vijencem s mnogo gara i pepela (Janeš et al. 2017: 343–344).

52 Na lokalitetu Torčec–Prečno pole I jedno je vatrište bilo kružnog tlocrta (SJ 053/054, promjera 0,68 m). Imalo je tri manje kružne rupe dubine oko 12 cm i promjera 4–5 cm, koje su interpretirane kao ostaci kolaca zabodeni u JZ stijenku vatrišta (Sekelj Ivančan 2010c: sl. 23, 91).

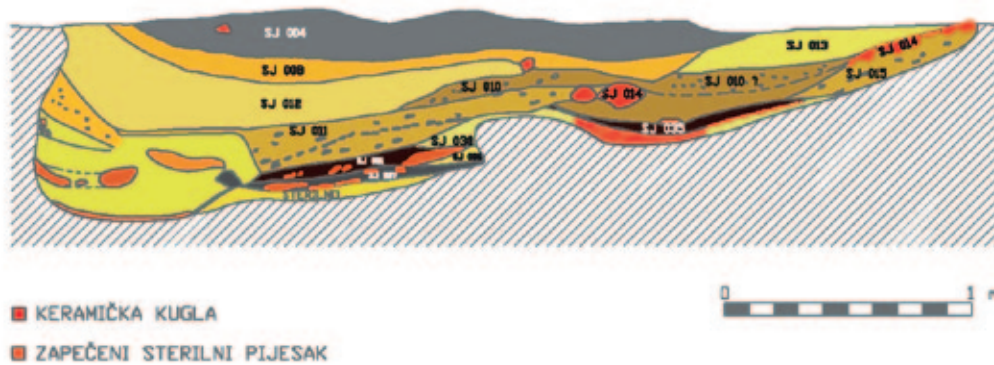
POD GUCAK PEĆ
FAZA ISTRAŽIVANJA

Sl. 15a Torčec–Pod Gucak, tlocrt zapune peći tijekom istraživanja (prema Sekelj Ivančan 2010: 64, sl. 62)

Fig. 15a Torčec–Pod Gucak, layout of the furnace filling (after Sekelj Ivančan 2010: 64, sl. 62)

POD GUCAK PEĆ
PROFIL S – J

Sl. 15b Torčec–Pod Gucak, presjek S–J zapuna peći (prema Sekelj Ivančan 2010: 65, sl. 64)

Fig. 15b Torčec–Pod Gucak, N-S cross section of the furnace filling (after Sekelj Ivančan 2010: 65, sl. 64)

se nalazile na rubu naseljenog areala, izvan stambenog prostora, pa je za pretpostaviti da su opsluživale i nekoliko domaćinstava (Staššiková-Štukovská 2002: 259). Valja ih svakako razlikovati od primjera peći koje su opsluživale veća naselja, obično konstruiranih s više izvora topline/pečenja i većom predjamom, odnosno vjerojatno su bile u funkciji pekarnice koja je opskrbljivala čitavo mjesto (Dostál 1975: 50, Tab. 8). U tim slučajevima već možemo govoriti o specijaliziranim djelatnostima.

Na prostoru sjeverne Hrvatske tip glinenih samostojećih peći pronađen je na nekoliko lokaliteta bez preciznijih opisa,⁵³ ili veoma oprezno interpretiranih kao peći za pripremu hrane,⁵⁴ obično smještene u neposrednoj blizini stambenih objekata (Miklik-Lozuk 2012: 43–44, slika). Uz kalotastu konstrukciju oblikovanu od (zapečene) gline, često su imale i predprostor, a lijep primjer takve peći je ona pronađena na nalazištu Torčec–Pod Gucak (Tab. 1: 110) gdje je ložište bilo natkriveno kalotastom konstrukcijom oblikovanom od gline, na što upućuju ostaci zapečenog lijepa, a peć je imala i predprostor (sl. 15a, 15b) (Sekelj Ivančan 2010c: 100–102, sl. 94).⁵⁵ Iz dostupnih podataka, kao i zbog loše očuvanosti, ostaje nejasno postoji li otvor na vrhu kalote kružne osnove na spomenutim pećima interpretiranim kao peći za pečenje kruha,⁵⁶ ili on nedostaje. Iako u osnovi slična, izdužena oblika tlocrta s dvije odvojene cjeline: ložištem i predprostorom,⁵⁷ ranosrednjovjekovna peć (8. – 9. st.) istražena na lokalitetu Osijek–Ciglana-Zelena polje (Tab.

1: 69) pokazuje i neke specifičnosti. S unutarnje strane gornjeg ruba obiju jama nalazio se niz ukopa promjera 10–20 cm koji su gotovo u pravilnim razmacima okruživali veći dio jame, moguće u funkciji uporišta za kolce koji su držali šatorastu krovnu konstrukciju koja nije očuvana (Nodilo, Skelac 2017: 207–210, sl. 2–6). Valja ovdje naglasiti kako je kod nekih primjera istraženih peći, bez obzira na pažnju pri istraživanjima, zbog nedostataka dovoljno karakterističnih elemenata, veoma teško iznijeti konačan sud o njenoj namjeni i izgledu.⁵⁸

Ono što se arheološkim metodama jasno može ustvrditi jest na koji su način podizane,⁵⁹ odnosno okolnost da su pojedine peći (ili vatrišta/ognjišta ?) bile obnavljane i to na način da su se na njenom dnu naizmjenično izmjenjivali nanosi zapečene gline i pažljivo poslagani ulomci keramičkih lonaca u jednom⁶⁰ ili u više slojeva,⁶¹ što upućuje na to da su vjerojatno bile dulje u upotrebi te da se zbog dugotrajnog korištenja i urušavanja javila potreba za njihovom reparacijom.

53 Na nekoliko se lokaliteta spominju nalazi vatrišta(?)/peći, primjerice, nalazište Josipovac–Selište (Tab. 1: 47) dalo je, kako se navodi u dostupnom izvoru, 38 vatrišta/peći, no još nisu objavljeni detaljniji podaci o njihovom izgledu (Šiša-Vivek 2012: 101–106), zatim su na lokalitetu Đakovo–Franjevac (Tab. 1: 27) istražena, prema autorici, vatrišta (peći) na otvorenom, ukopane u plitke jame (npr. SJ 239/240, SJ 269/270, SJ 420/421, SJ 949/950), ali u preliminarnoj objavi također bez preciznijeg opisa njihova izgleda (Balen 2008b: 10–11), kao i na nalazištu Velika Gorica–Okuje III (Tab. 1: 118) gdje su otkrivene tri peći i dvanaest vatrišta (Vujnović, Burmaz 2010: 245–246).

54 U zapadnom dijelu srednjovjekovnog naselja istraženo na lokalitetu Josipovac Punitovački–Veliko polje II (Tab. 1: 50), između nekoliko srednjovjekovnih objekata pronađene su i tri peći. U daljnjem tekstu se opisuju tri pravilne ovalne, relativno duboke omanje jame, s dobro zapečenim stijenkama i dnom te obiljem pepela i gari. Kako nisu sadržavale nikakve nalaze zaključuje se da su „...mogle služiti kao svojevrsne pećnice, odnosno u njima je mogla biti pripremljena hrana, no to je za sada samo pretpostavka“ (Šimić 2009: 38, 40).

55 Slične peći s kalotastom konstrukcijom od pjeskovite gline pronađene su i na lokalitetu Velika Gorica–Šepkovića–Gradići. Sve tri identične peći imale su ložište na južnoj i predprostor sa sjeverne strane, a tumačene su kao krušne peći (Bugarc 2008: 180; 2009: 272).

56 Na lokalitetu Beli Manastir–Sudaraž istraženo je više jama kružnog i ovalnog tlocrta koje su u svojim zapunama imale cjelovito očuvane ostatke krušnih peći, a jedna od njih (SJ 115/116) imala je sačuvanu i kupolu (Hršak 2016: 15), no u opisu nije naznačeno je li imala otvor na vrhu.

57 Riječ je o jamskom objektu orijentiranom u smjeru Z–I (SJ 44: dim. 4,05 x 2,5 m, najveće relativne dubine oko 1,25 m) koji se sastojao od dvije ovalne jame ispunjene s više zapuna čiji slijed je upućivao da se radi o procesima vezanim uz gorenje. Stratigrafija u većem prostoru pokazala je izmjene slojeva s garom i pepelom i onih s glinom koji su u funkciji zatrpavanja (predprostor), a u manjem prostoru, u istočnom dijelu jame, naslage gari i pepela dosezale su oko pola metra, a stijenke jame bile su zapečene, posljedično, od procesa gorenja (ložište).

58 Na lokalitetu Virovitica–Đota (Tab. 1: 121), najveći srednjovjekovni objekt je bio pravokutnog tlocrta zaobljenih uglova, dimenzija 3 x 1,24 m i relativne dubine od 0,60 m. Bio je zapunjen debelim slojevima zapečene zemlje i međuslojevima sive gorevine te je zaključeno da su to dijelovi konstrukcije peći, a ostaci gorenih greda i dasaka s pepelom i garom ispod nje, tragovi su loženja te peći. Sporadični nalazi porozne, trusne keramike ukazivali su na njenu ranu dataciju, što su potvrdile i radiokarbonske analize s datacijama ugljena iz najdonjih slojeva u prvu polovinu 7. stoljeća, odnosno iz gornjeg sloja zapečene zemlje u prvu polovinu 8. stoljeća (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2008: 113–128).

59 Na lokalitetu Podravske Sesvete–Ruškova greda pronađena su dva objekta kružna tlocrta u relativno niskoj razini očuvanosti, ali nalazna situacija je omogućila da se oba interpretiraju kao krušne peći na otvorenom. Jedna peć (SJ 54, dimenzija 1,23 x 1,07 m) se nalazila u neposrednoj blizini nadzemnog stambenog objekta, a druga (SJ 40, dimenzija 1,42 x 1,32 m, dub. 0,34 m) u blizini ograde. Na temelju pronalaska veće količine amorfnog zapečenog lijepa i nekoliko indikativnih ulomaka lijepa s glačanom površinom (SJ 40), te većih komada podnice od zapečene gline pri čemu je jedna strana uglačana s jače zapečenim tankim slojem dok je druga strana bila amorfnog izgleda, odnosno donja strana podnice poprimila je oblik iskopane jame (SJ 055a), zaključuje se da je riječ o dijelovima podnice peći bez ulomaka keramike kao podloge koja je, iako sama kupola peći nije pronađena, mogla poslužiti za pripremu hrane (Čimin 2015: 182; 2017: 284–288, sl. 6–11). Takav arheološki zapis naveli su autori na zaključak o načinu izrade dna peći s primarnom funkcijom učvršćenja podnožja peći i zadržavanja temperature (Čimin 2014b: 15–16). Sličnog je izgleda možda i dno samostojeće peći ovalnoga oblika pronađene na lokalitetu Šarengrad–Klopore (SJ 306/308) (Tab. 1: 153), kojoj je podnica ložišta izrađena od gline u jednom dijelu, s premazom direktno postavljenim na tlo, kao što je to slučaj i kod peći SJ 54 s Ruškove grede. Peć je datirana od kraja 9. do 11. stoljeća, a zbog skromnih nalaza u njenim zapunama nije bilo moguće sa sigurnošću odrediti njezinu namjenu (Rimpf et al. 2020: 14, sl. 10, 11).

60 Na lokalitetu Đakovo–Franjevac istražena je peć koja je od ostalih objekata bila udaljena oko 15 metara (objekt br. 8). Imala je oblik izdužene osmice s dvije cjeline: u južnom dijelu se nalazio predprostor peći, a na sjevernom ložište čija kupola nije pronađena. U unutrašnjosti ložišta je, nakon uklanjanja gornje zapune, pronađen sloj tvrde zapečene zapune, ispod koje se nalazio sloj sastavljen od ulomaka keramičkih posuda (Dugonjić 2017: 310, 333, Pl. 18, Fig. 12).

61 Pri istraživanjima u Petefjevijevoj ulici br. 25 u Osijeku, u jugoistočnom dijelu iskopa, na dubini od 0,60 m otkriveno je „...srednjovjekovno vatrište dimenzija 0,80x0,65 m.“ Gornju površinu mu je činio sloj glatke zapečene gline oko 3 cm debljine, ispod kojeg su bila tri sloja popločena od keramičkih ulomaka s vidljivim djelovanjem vatre. Ispod toga bio je sloj zapečenog glinenog maza debljine 4 do 5 cm. Ispod svega navedenoga nalazio se sloj rahle zapečene crvene zemlje, što je sve iznosilo oko 0,25 m debljine (Šimić 2005: 11–12, slika).

Za razliku od glinenih peći s kupolastom konstrukcijom koje su zastupljene u većem broju na nalazištima sjeverne Hrvatske, tzv. kamene (samostojeće) peći, prema raspoloživim podacima, veoma su rijetke, iako su uobičajene u ranome srednjem vijeku (Šalkovský 2001: 94, Abb. 52: 8, 9). Peć građena od kamena pješčenjaka pronađena je na lokalitetu Torčec–Prečno pole I koja je na temelju okolnosti otkrića interpretirana kao samostojeća, smještena u blizini istovremenog ranosrednjovjekovnog objekta uz stari meandar rijeke Drave (objekt br. 35./donji dio: Sekelj Ivančan 2010c: 99–100, sl. 38.a, 93, 94).⁶²

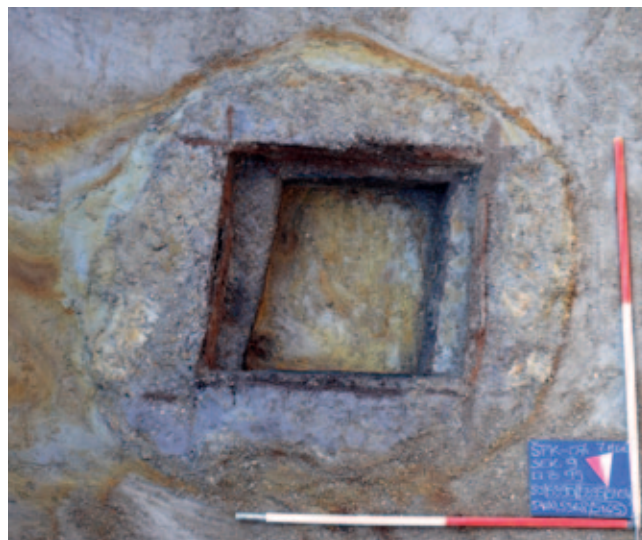
Uz peći, obično unutar ili u blizini urušenja njene kupole, moguće je pronaći i cijeli ili polovinu mlinskoga kamena. O razlozima smještaja i namjeni tih nalaza koju su imali u kontekstu izgleda i funkcioniranja peći, u arheološkoj se literaturi nailazi na različita mišljenja. S jedne strane, pronalazak kamenih žrvnjeva položenih na kalotu peći, u slučaju njena smještaja unutar stambenog objekta, tumači se kao pojavu svojevrsnoga „kućnog običaja“ (Veselinović 1953: 41–42; Babović 1984: 93–96; Garašanin et al. 1984: 44–47; Janković, Janković 1990), dok se s druge strane polovine (fragmente) žrvnjeva pronađene uz peći tumači kao komade u funkciji regulacije dovoda zraka i kontrole vatre u ložištu peći (Šalkovský 2001: 101; Sekelj Ivančan 2010c: 99–100).⁶³

2.4.2. BUNARI

Od popratnih objekata unutar nekog naselja, svakako se svojim značenjem i izgledom ističu bunari. Bunari, kao izvori pitke vode, jedan su od osnovnih sastavnica nekoga

62 U zapadnom dijelu istražene tvorevine iz Torčec–Prečnog pola I nalazilo se ložište peći promjera ukopa 1,36 m (S–J), u kojem su evidentirani tragovi više puta ložene (crni proslojci zemlje – SJ 098b, SJ 104) i gašene vatre (žuti proslojci zemlje – SJ 103). Veći komadi kamena pješčenjaka pronađeni istočno od ložišta protumačeni su kao dijelovi kamene kupolaste konstrukcije iznad ložišta koji su se urušili istočno od njega. S obzirom da je ložište ukopano u zdravicu i polukružno oblikovano sa zapadne strane, peć se ložila sa suprotne, istočne strane, na kojoj je pronađena i polovina kamena žrvnja. Kako su tzv. kamene peći veoma rijetke na obrađivanom području, na ovom mjestu valja spomenuti i pronalazak dviju peći otkrivenih u najdubljem sloju pokapanja na srednjovjekovnom groblju na zagrebačkoj Opatovini 2002. godine. Peći, u čijem su podnožju pronađeni ostaci paljevine, izgrađene su od lomljenog kamena pješčenjaka bez vezivnog materijala te, na temelju ulomaka keramike, opredjeljenje u drugu polovinu 8. i rano 9. stoljeće (Demo 2007: 26–27). S obzirom kako je na udaljenosti oko 4 m uočen pošljunčeni tanki sloj – tarac, iznosi se pretpostavka da su peći dio poluzemunica, odnosno stambenih objekata karakterističnih za ranosrednjovjekovna slavenska naselja, možda gradišnog tipa. Naime, autor također iznosi da je položaj kaptolskog brežuljka „... izgledom, položajem i veličinom... zasigurno bio vrlo pogodno mjesto za smještaj i siguran razvoj ranoslavenskog naselja gradišnog tipa. Bilo bi to nadalje, sudeći po današnjem izgledu kaptolskog brežuljka, gradište jednodijelnog tipa, srednje veličine, jezičastog oblika...“ (Demo 2007: 30). Daljnje podatke o ovom nalazištu vidi u tekstu T. Tkalčec (u ovoj publikaciji).

63 U blizini jednog nadzemnog jednodijelnog objekta na lokalitetu Beketinci–Bentež, pronađeni su na hrpi dijelovi velikih ručnih mlinskih kamena, što je uz druge okolnosti otkrića ponukalo autore na interpretaciju ovog objekta kao mlina. No, ne treba zanemariti okolnost kako se u blizini tog objekta nalazilo nekoliko samostojećih krušnih peći, pa nalaze žrvnjeva možda treba vezati uz te peći (Minichreiter, Marković 2013: 205–207, sl. 118; 356, sl. 183–184).

Sl. 16a Šepkovčica–Gradići, drvena konstrukcija bunara br. 7 (prema Bugar 2011: 167, Sl. 3)

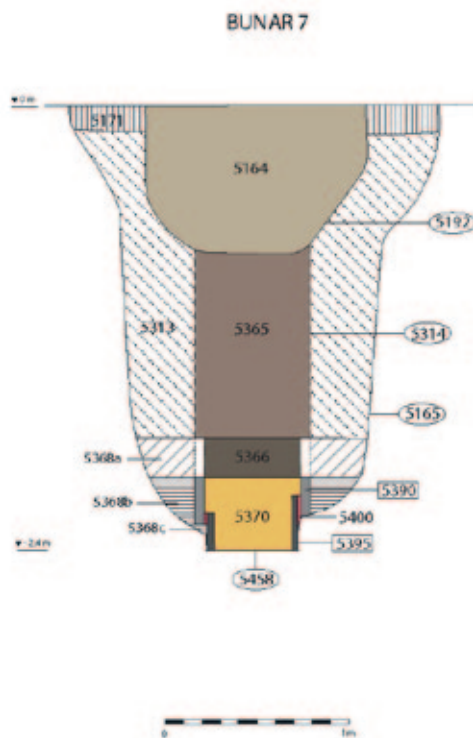
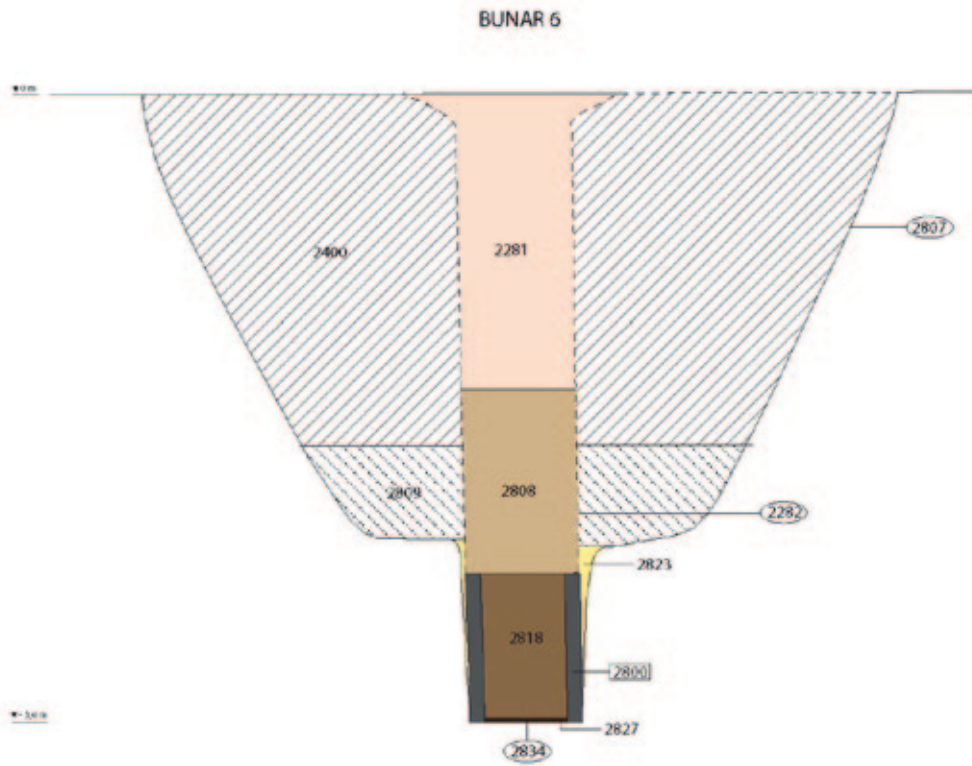
Fig. 16a Šepkovčica–Gradići, wooden construction of the well no. 7 (after Bugar 2011: 167, Sl. 3)

naseobinskoga kompleksa tijekom srednjovjekovlja. Ipak, rijetki su nalazi u agrarnim naseljima ranoga srednjeg vijeka. Prema nekim mišljenjima, objašnjenje za izostanak takvog izvora pitke vode u naseljima ranoga srednjeg vijeka treba tražiti u smještaju tih naselja uz potoke ili rijeke, pa potreba za izgradnjom bunara nije dolazila do izražaja (Ruttkey 2002b: 276–277).

Bunari kao akumulacijska mjesta pitke vode pri arheološkim su iskopavanjima evidentirani na više lokaliteta sjeverne Hrvatske, kako u starijim⁶⁴ tako i u novijim istraživanjima, no precizniji podaci o njihovom izgledu na pojedinim nalazištima još nisu dostupni u objavljenoj literaturi.⁶⁵ Zato se na ovom mjestu ističu

64 U starijim istraživanjima bunar je iskopan na lokalitetu Donji Andrijevc–Dužice (Tab. 1: 12), u čijoj zapuni je pronađeno više ulomaka te cijelih lonaca datiranih u 14. stoljeće (Salajić 1993: 86–87).

65 Tri bunara su istražena na sjevernom dijelu lokaliteta Čepinski Martinci–Dubrava AN17 (Kalafatić 2009a: 25; 2009b: 24–25), jedan bunar pronađen je na lokalitetu Đakovo–Franjevac (SJ 517/518, Balen 2008b: 10–11), nekoliko se jama prema istraživačima, na temelju dubine i oblika može okarakterizirati bunarima na nalazištu Kuševac–Štrosmajerovac–Pustara (Tab. 1: 59) (Hršak, Bojčić 2008: 42), a evidentirani su i na lokalitetu Ivandvor–šuma Gaj (Tab. 1: 41), gdje su bili vjerojatno smješteni u blizini manjih kuća (Leleković 2008: 15). Također su evidentirani ostaci bunara na lokalitetima Rakitovica–Arende 2 i Kućanci–Dubrava kod Donjeg Miholjca (Tab. 1: 20 i 23). Bunar iz Kućanaca bio je promjera 170 cm, a iskopan je do razine zdravice koja se nalazila na dubini od 3 m pri čemu su pronađeni komadi neobrađenog drva (Višnjčić, Percan 2013: 231), dok je bunar iz Rakitovice bio promjera 3 m i dubine 4 metra (Višnjčić, Percan 2013: 235), a oba su široko datirana u kasni srednji vijek ili rani novi vijek. I na nalazištu Gornja Vrba–Savsko Polje (Tab. 1: 33.1) pronađen je veći kasnosrednjovjekovni bunar, otkriven usred područja prapovijesnog, sopotskog naselja, a uz njega je evidentirano i nekoliko srednjovjekovnih jama (Bodružić 2016b: 132). Da su bunari pronađeni i na lokalitetu Jagodnjak–Ciglan, Čemin–Ciganska pošta (Tab. 1: 43) saznaje se iz kratkog prikaza istraživanja ovog lokaliteta koji donosi podatak o osam istražnih bunara smještenih na istočnom dijelu kasnosrednjovjekovnog naselja (Vrkić 2016: 37). Dva su bunara, kružnog oblika u tlocrtu, tamne sivosmeđe boje zapune, pjeskovito-glinastog sastava, s primjesama gara, zapečene zemlje i pepela, pronađena i na lokalitetu Jaruge–Tvorione 2 (Tab. 1: 46.3) (Katavić, Tkalac 2013: 121).

Sl. 16b Šepkovčica–Gradići, shematski prikaz presjeka bunara br. 6 i 7 (prema Bugar 2011: 176, T. 1)

Fig. 16b Šepkovčica–Gradići, schematic representation of cross-sections of the wells no. 6 and 7 (after Bugar 2011: 176, T. 1)

primjeri bunara s onih lokaliteta čiji su detalji poznati i objavljeni, a većinu ih se, za sada, može vezati uz kasnija razdoblja srednjeg vijeka.⁶⁶ Tek je jedan primjer bunara istraženog u naselju Beli Manastir–Sudaraž (Tab. 1: 4) (SJ 284/285: promjera 5 m, relativne dubine oko 3,5 m) koji se na temelju nalaza S-karičice u njegovoj zapuni može datirati u razdoblje 10. do 12. stoljeća (Hršak 2016: 15, slika). Uvidom u objavljene podatke bunare se može prema obliku te pojavi i izgledu drvene konstrukcije na njihovu dnu razvrstati u dva osnovna tipova, koji su uobičajeni na širem prostoru tijekom srednjovjekovlja, ali i mlađih razdoblja (Biermann 2005: 153, Abb. 2; 160–164, Abb. 12–16, 19; Pálóczi–Horváth 2005: 235–236, Fig. 2–7).

Prvi tip čine bunari bez ikakvih konstrukcija kakvi su otkriveni na više lokaliteta.⁶⁷ Obično su bili kružni⁶⁸ ili ovalni u gornjem dijelu, promjera 1,5–3 m, te su se ljevasto sužavali u donjem dijelu, do dna, koje je moglo biti na različitim dubinama, od 2 do 5 m, ovisno o razini podzemnih voda na prostoru koje je obuhvaćalo pojedino naselje.⁶⁹

Drugi tip su bunari s unutarnjom drvenom konstrukcijom na dnu koja predstavlja svojevrsni bunarski bazen za akumuliranje vode. Ona može biti kružna i četvrtasta (pravokutna?).⁷⁰ Četvrtasta je konstrukcija

obično načinjena od četiri ubodena ugaona drvena stupa koji su povezani horizontalno poslaganim daskama kakvi su primjeri zabilježeni na lokalitetu Josipova–Verušed⁷¹ i Stružani–Vrtlovi-jug gdje su spomenuti elementi spajani uz pomoć klinova.⁷² Ukoliko se radi o jednostrukoj ili dvostrukoj četvrtastoj konstrukciji načinjenoj samo od vodoravno poslaganih dasaka kako je zabilježeno na nalazištu Šepkovčica–Gradići, spoj je napravljen uz pomoć jezičaca na tzv. križ ili kanat, pri čemu su završni jezičci dasaka mogli biti i dodatno uglavljeni u stijenku jame (sl. 16a, 16b).⁷³

Bunari s unutarnjom četvrtastom (ili kružnom) drvenom konstrukcijom na dnu, ponekad u gornjim dijelovima imaju stijenke ojačane prepletenim šibljem kako je to evidentirano na nalazištu Josipovac–Selište,⁷⁴ ili drvenu oplatu očuvanu

koji je bio ispunjen s nekoliko zapuna. Na dubini oko 3 m uočena je kvadratna konstrukcija sa zapunom od žute gline koja, zbog nadiranja podzemnih voda, nije istražena u cijelosti. Zadnja stratigrafska slika bunara, prema autorima, pokazala je kvadratnu konstrukciju omeđenu sivo–plavičastom glinom unutar koje se nalazila smeđe-siva zapuna puna šljunka, a ostaci drvene konstrukcije tek su se očitavali oko čitavog bunara (Miloglav, Demicheli 2010: 241–243).

66 Mogu li se neki bunari vezati i za starija razdoblja ranoga srednjeg vijeka, pokazat će buduća istraživanja. Na ovom mjestu valja istaknuti primjer s nekoliko istraženih srednjovjekovnih naseobinskih položaja u Torčecu, datiranih od kraja 6. do početka 14. stoljeća, gdje na čitavoj iskopanoj površini nije pronađena niti jedna cjelina koja bi se mogla interpretirati kao bunar (Sekelj Ivančan 2010c: 163). Svi su položaji smješteni u vodom prebogatom području (starih) meandara rijeke Drave pa je za pretpostaviti kako je stanovništvo ovih naselja svoju potrebu za vodom zadovoljavao na druge načine.

67 Na nalazištu Stari Perkovci–Debela šuma bunari su bili raznih promjera, od 2,20 do 3,20 m, dubine 2–3 m, a opredijeljeni su kasnosrednjovjekovnoj fazi naselja. Ni u jednom bunaru iz kasnosrednjovjekovne faze naselja nisu nađeni tragovi drvene konstrukcije (Šiša–Vivek 2012: 36–42). Zahvaljujem kolegici dr. sc. Marini Šiša–Vivek na uvidu u rukopis doktorske disertacije pod naslovom *Oblici kasnosrednjovjekovnog posuda na primjeru triju arheološki istraženih sela u Slavoniji*, obranjene pod mentorstvom dr. sc. Krešimira Filipeca, voditelja arheoloških istraživanja, iz koje su preuzeti osnovni još neobjavljeni podaci za tri arheološka nalazišta: Stari Perkovci–Debela šuma; Josipovac–Selište i Josipovac–Verušed.

68 Na nalazištu Bentež–Beketinci istražena su tri bunara na sjevernom i dva na južnom dijelu naselja, a autori ih vežu uz prepoznate radioničke komplekse. Četiri su bunara, gotovo kružnog oblika tlocrta, bila ukopana u zemlju bez drvene konstrukcije. Bili su gotovo jednakih dimenzija: dva su bila 1,8x1,5 m, treći promjera 1,5 m, a četvrti promjera 2 m. Do istražene dubine od 1,5 m nisu bile evidentirane drvene oplate stranica bunara (Minichreiter, Marković 2013: 232, sl. 107), a kako zbog nadiranja podzemnih voda nisu istraženi do dna, ostatak će nepoznanica jesu li imali drvenu konstrukciju na samome dnu, ili su kao kod Stružana i Starih Perkovaca bili bez ikakve drvene konstrukcije.

69 Jedan broj istraženih bunara na nalazištu Stružani–Vrtlovi-jug nije imao očuvanu drvenu konstrukciju već su evidentirani kao ovalne jame u površinskoj zoni promjera 2–2,5 m i dubine 3–5 m. Ljevasto su izvedeni, te su se sužavali prema dnu (Lozuk 2008a: 102–103). Bunari su otkriveni i na sjevernom dijelu ovog lokaliteta, ali o njihovom broju i izgledu podaci još nisu dostupni u objavljenoj literaturi (Lozuk 2008b: 105).

70 Za pojedine otkrivene bunare nije moguće utvrditi o kakvoj se konstrukciji radi. Ovdje se može spomenuti bunar otkriven na nalazištu Velika Gorica–Okuje Mrkopolje (Tab. 1: 116) koji se u površinskom dijelu očitovao kao kružna tvorevina, dimenzija 1,70x1,50 m. Ispod nje je pronađen smeđe-sivi rub bunara pun šljunka, debljine 30 cm,

71 Na lokalitetu Josipovac–Verušed ustanovljeno je više bunara koji su imali četvrtastu konstrukciju načinjenu od četiri ugaona drvena stupa povezanih drvenim daskama. Ove se bunare veže uz kasno-srednjovjekovni horizont naselja (Filipec et al. 2009: 55).

72 Od više bunara otkrivenih na lokalitetu Stružani–Vrtlovi, Kućišta, Veliki Trstenik-jug, uglavnom smještenih u blizini izvora, u jednom je pronađena izvršno očuvana unutrašnja konstrukcija u vidu drvene oplate. Bunar je u površinskom dijelu i do dubine od 2 m imao ovalno-ljevkastu formu, a na dnu se nalazila drvena četvrtasta konstrukcija (0,8x0,8 m) načinjena od dasaka debljine 6–8 cm koje su drvenim klinovima bile učvršćene za drvene stupove promjera desetak centimetara. Ti su drveni stupovi bili smješteni na uglovima konstrukcije. Bunar je vjerojatno nastao najkasnije u 15. st., a bio u upotrebi čak do 18./19. st. (Lozuk 2011: 22, slike).

73 Najviše podataka i detalja o izgledu bunara donosi se za dva bunara (br. 6 i br. 7) s nalazišta Šepkovčica–Gradići koji pripadaju mlađoj fazi naselja. Provedena radiokarbonska analiza pokazala je da je donja granica upotrebe bunara br. 7 bila prva polovina 13. stoljeća, a bunara br. 6 prva polovina 14. stoljeća. Oba su bunara bila u funkciji vjerojatno do kraja 15. stoljeća, vremena kada prestaje život u naselju Šepkovčica (Bugar 2009: 272, slika; 2011). U gornjem su se dijelu očitovali kao šire kružne jame koje su se prema dnu sužavale (Bugar 2011: 176, Tab. 1). Kružna jama bunara br. 7 bila je promjera 2 m, ukopana 2,4 m u dubinu, a završavala je manjim kvadratnim ukopom u kojem se nalazio donji dio dvostruke četvrtaste drvene konstrukcije dimenzija 0,5x0,5 m, koju su činile horizontalno poslagane daske. Daske su na krajevima imale jezičac pomoću kojeg su se na uglovima spajale na križ. Za razliku od kružne jame bunara br. 7, jama bunara br. 6 bila je znatno većih dimenzija, promjera 4,5 m, ukopana do dubine 2,4 m. Ljevasto iskopana jama, završavala je manjim ukopom, dimenzija 0,6 do 1 m, dubine oko 1 m, čime je ukupna očuvana dubina bunara br. 6 iznosila 3,4 m. Četvrtasta drvena konstrukcija također je bila spojena na križ (ili kanat), a završni jezičci dasaka bili su uglavljeni u stijenku jame. Drvena oplata bunara br. 6 i unutarnja oplata bunara br. 7 bile su napravljene od hrastovine (Bugar 2011: 165, bilj. 11).

74 Na lokalitetu Josipovac–Selište pronađena su 34 bunara koji su opredijeljeni u tri osnovna tipa. Za neke se zaključuje kako pripadaju stambenim, a neki radioničkim kompleksima jer je u njima pronađena velika količina zgure. Dva bunara na zapadnom dijelu lokaliteta imaju ostatke konstrukcije drvene oplate od kojih je jedna okrugla, a druga pravokutna, dok jedan ima vidljive ostatke opletenog pruca, odnosno njegove su stijenke ojačane pletenim šibljem. Na samom lokalitetu prepoznat je jedan cjelovitiji srednjovjekovni sklop koji se sastoji od ukopanog objekta u čijem se sastavu nalazi bunar s četvrtastom drvenom oplatom i dva ognjišta (Filipec, Kaneluti 2009: 29–30; Filipec et al. 2009: 63). Veliki bunari s četvrtastom, drvenom ili okruglom konstrukcijom čije su stijenke ojačane pletenim šibljem, vežu se uz treću fazu naselja, odnosno vrijeme kada je naselje doživjelo svoj vrhunac u prvoj pol. 16. st. (Šiša–Vivek 2012: 156).

često tek u tragovima,⁷⁵ čineći tako bunarski plašt u gornjim dijelovima bunara,⁷⁶ u funkciji učvršćivanja stijenke bunara i sprečavanja njihova urušavanja.

Neovisno o postojanju ili izostanku unutarnje drvene konstrukcije na dnu, poneki od istraženih bunara imali su i nadzemnu (vanjsku) drvenu konstrukciju napravljenu od niza kolaca.⁷⁷ Osim toga na pojedinim nalazištima otkrivene su i druge tvorevine koje se vežu uz bunare. Radi se o tragovima stupova u neposrednoj blizini bunara⁷⁸ odnosno na udaljenosti oko 20 m od bunara,⁷⁹ a koji se tumače kao nadzemna konstrukcija za vađenje vode tzv. tehnikom "na šibu"⁸⁰ ili tzv. đeram,⁸¹ kakvi se i danas susreću u Slavoniji na seoskim gospodarstvima.

Kako kod većine istraženih bunara tek slijedi njihova detaljna obrada,⁸² valja razlikovati i razlučiti nalaze iz zapuna unutar drvene konstrukcije bunara koji definiraju vrijeme korištenja bunara i početka njihova zatrpavanja

75 Bunar na lokalitetu Jurjevac Punitovački–Stara vodenica bio je smješten dalje od ostalih objekata u sjevernom dijelu naselja. Bio je nepravilnog kružnog oblika, dimenzija 2,3 x 2,7 m, a stijenske su mu se prema dnu sužavale. Dubina je iznosila 2,23 m, a tijekom iskopa voda je počela izbijati na dubini od 2 m. U gornjem dijelu bunara (u stijenkama) nalazili su se tragovi kolaca, koji su vjerojatno nosili neku vrstu drvene konstrukcije (Bunčić 2012: 196, sl. 3). Zbog velike količine ulomaka keramičkih posuda (više od 300 ulomaka) i keramičkih projektila (10 kg) pronađenih u zapuni bunara, zaključuje se da je vjerojatno namjerno zatrpan, razlozi koji mogu biti različiti, moguće i uslijed nekih nemirnih ratnih zbivanja, kako zaključuje autorica prenoseći rezultate istraživanja mađarskih arheologa (Bunčić 2016: 252–254).

76 Prema situaciji na terenu zaključeno je da je bunar br. 6 na nalazištu Šepkovića–Gradići imao i gornju drvenu konstrukciju odnosno oplatu čiji su ostaci evidentirani tek u tragovima u višim dijelovima, čineći tzv. bunarski plašt (Bugar 2011: 165). Slična je situacija i na nalazištu Đakovo–Franjevac gdje je u istočnom dijelu naselja pronađen objekt nepravilnog ovalnog oblika (br. 16, promjera oko 1,5 m), koji se tumači kao ostatak bunara. Na vrhu ukopa, koji je istražen do dubine od 2 m, zamijećene su naznake postojanja drvene konstrukcije, dok na njegovu dnu nisu uočeni nikakvi tragovi drvene obloge (Dugonjić 2017: 311, sl. 15, Pl. 21).

77 Na lokalitetu Stari Perkovci–Debela šuma od više pronađenih bunara bez ikakve konstrukcije, tek je moguće jedan imao vanjsku konstrukciju napravljenu od niza kolaca (Šiša–Vivek 2012: 36–42).

78 U neposrednoj blizini ljevkastih bunara bez unutarnje drvene konstrukcije na nalazištu Stružano–Vrtlovi-jug nađeni su tragovi stupova pa se pretpostavlja da su imali nadzemnu konstrukciju za vađenje vode tzv. đeram (Lozuk 2008a: 102–103).

79 Svaki bunar istražen na nalazištu Bektinci–Bentež je s južne strane, na udaljenosti oko 20 cm od njegova ruba, imao ukopan stup promjera 30 cm koji je, kao i kod nalazišta Stružani, interpretiran kao konstrukcija za izvlačenje vode (Minichreiter, Marković 2013: 232, sl. 107).

80 Za neke se manje jame pronađene uokolo bunara na lokalitetu Šepkovića–Gradići pretpostavlja da su bile u funkciji tehnike vađenja vode „na šibu“ (Bugar 2011: 165), dok krunište bunara ili vijenac, odnosno na površini vidljivi dio bunara, nije evidentiran.

81 Uz veće bunare s lokaliteta Stari Perkovci–Sela pronađeni su ostaci rupe od drvenog stupa, koji su pripadali takvoj konstrukciji za izvlačenje vode, tzv. đermu. Ostaci drvene grede koja je pripadala jednoj takvoj urušenoj konstrukciji pronađeni su i u donjem dijelu većeg bunara J 1744 istočno od cjeline 18 (Janeš et al. 2017: 344, T. 6).

82 Pri objavi dvaju srednjovjekovnih bunara s lokaliteta Šepkovića, A. Bugar donosi nove podatke o broju istraženih bunara prema usmenim kazivanjima istraživača. Tako saznajemo da je na četiri lokaliteta istražena na trasi autoceste Beli Manastir–Osijek–Svilaj od strane Arheološkog muzeja u Zagrebu, iskopano četiri bunara. Donosi također usmene podatke o jednom bunaru istraženom na lokalitetu Okuje IIIc te četiri s lokaliteta Kobilić I, a navodi i ukupan broj od 18 istraženih bunara s nalazišta Šepkovića i Okuje prema iskopavanjima od strane Muzeja grada Zagreba, podatka iz kojeg se zaključuje da ih 16 potječe s istraživanja nalazišta Okuje (Bugar 2011: 161–162, bilj. 1).

(unutrašnje zapune) s jedne strane, te s druge strane nalaze iz zapune ukopa za bunar koji su tamo dospjeli u trenutku zasipavanja u vrijeme gradnje bunara (vanjske zapune), kako je to dobro uočeno i zaključeno na primjerima iz Šepkovića (Bugar 2011: 166, 169). S druge strane tek će obrada i analiza pokretnih i nepokretnih nalaza unutar pojedinog naselja moći pružiti odgovore i na pitanje koje se nameće, a to je jesu li poneki otkriveni bunari bili i u funkciji nekog radioničkog prostora i/ili kompleksa, kako se to s većom sigurnošću navodi primjerice za dva od ukupno 21 istraženog bunara na lokalitetu Stari Perkovci–Sela.⁸³

2.4.3. ŽITNE JAME, SPREMNICI I DRUGI SKLADIŠNI PROSTORI

Pojedini objekti različitih nepravilnih tlocrta, manjih ili većih dimenzija, a kojima funkcija zbog nedostatnih elemenata nije jasno definirana, uobičajeni su nepokretni nalazi u srednjovjekovnim naseljima, a mogli su služiti jednom domaćinstvu u njegovoj ekonomskoj svakodnevnici. Različito se interpretiraju, primjerice kao sušnice, ostave, komore i priručni prostori za skladištenje nekih proizvoda u neko doba godine, ali i kao prostor za zimski boravak domaćih životinja (Šalkovský 2006: 113–117, Obr. 6, 7).

Od raznolikih oblika objekata pronađenih na srednjovjekovnim naseljima, može se istaknuti kako su jame za zalihe, odnosno jame za žitarice, kako ih se uobičajeno naziva, imale karakterističan, jasno prepoznatljiv oblik. To su duboke rupe različitih veličina i proporcija, trbušastoga ili kuglastog oblika s uskim kružnim ili ovalnim otvorom (Nekuda 1986: 59, 61–62, Sl. 1. a–e). Mogle su biti sastavni dio objekta (Kovalovszki 2001: 95–96, kep. 19–20), ili pak smještene pokraj objekta (jedna ili dvije), kada su obično imale i nadstrešnicu iznad otvora, kako je zaključeno prema udubinama od kolaca u njihovim stijenkama (Bialeková 1958: 398, Obr. 13, 14; 1959: 440, Obr. 1; Nekuda 1973: Sl. 10, 11; 1986: 62, Sl. 2). Tijekom kasnijeg vremena mogle su služiti kao otpadne jame jer je u njima često pronađeno mnoštvo polomljenih keramičkih posuda (Nekuda 1986: 59–129).

Kao i na širem europskom prostoru, i unutar istraženih srednjovjekovnih ruralnih naselja na prostoru koji se obrađuje, pronalaze se jame kružnog, ovalnog ili izduženog oblika, koje je veoma teško interpretirati. No,

83 Na lokalitetu je pronađen 21 bunar, svi razmješteni na cijelom istraženom prostoru srednjovjekovnog naselja iz 14. stoljeća. Osam ih je bilo većih dimenzija (primjera 2,5 do 3 m; dubine do 3 m), a 13 manjih (promjera 1,5 do 2 m), većinom smješteni u blizini objekata. No, oko nekih od njih dokumentiran je i prostor ograđenog dvorišta unutar kojih su bili smješteni, a dva su bila u sklopu pretpostavljenih kovačkih radionica (objekti 6 i 11) (Janeš et al. 2017: 344). Ranije spomenuti primjer nalazišta Josipovac–Selište s nalazima zgure u zapunama nekih bunara možda također određuju neke od njih kao sastavne dijelove kovačnica (Filipec, Karneluti 2009: 29–30; Filipec et al. 2009: 63), ili nekog radioničkog kompleksa, kako je predloženo za pet bunara s lokaliteta Bentež–Bektinci (Minichreiter, Marković 2013: 232, sl. 107).

one se često interpretiraju kao spremišta za žito i/ili druge usjeve. Osim što su na pojedinom lokalitetu približno jednako oblikovane te veoma sličnih dimenzija,⁸⁴ okolnosti zatečene na terenu, pa tako kod nekih primjera i potpuni izostanak bilo kakvih nalaza,⁸⁵ često ne pružaju dovoljno elemenata za sigurnu interpretaciju. Analize flotiranih uzoraka zemlje iz tih jama, koje bi eventualno pokazale postojanje ostataka nekih žitarica, značajno bi doprinijele njihovu boljem razumijevanju, jer jame za žito kakve su poznate iz literature imaju karakterističan kruškolik oblik, značajnu dubinu pa tako i zapreminu (dubine 95–280 cm i zapremine 5–48 hl, prosječno oko 25 hl) (Nekuda 1986: 59, 61–62, Sl. 1. a–e). Takvom obliku približava se iz opisa koji se donosi pri objavi tek ranosrednjovjekovna jama SJ 33 (¹⁴C: 726±31) pronađena na lokalitetu Jakopovec–Blizna. Bila je veličine 70x70 cm, dubine 39 cm, ali je bila šira u svom donjem dijelu, te autor smatra da je možda korištena za čuvanje hrane (Bekić 2008: 107–108, Sl. 1; 2013b: 243, 246; 2016b: 57–59, sl. 31).

Za interpretaciju pojedinih jama kao neke vrste skladišnog prostora – spremnica – ponekad mogu poslužiti okolnosti zatečene na terenu prigodom istraživanja i to u vidu *in situ* pronađenih posuda unutar njih,⁸⁶ kao i otkriće tvorevina koje se tumače kao nadstrešnice iznad tih jama.⁸⁷

Kako se u većini slučajeva radi o istraživanjima naselja koja tek čekaju znanstvenu obradu i detaljnu objavu, tvorevine koje se tumače kao jame za žito, spremnice, trapovi te druge vrste skladišnih prostora,⁸⁸ zasigurno će u budućnosti biti prepoznati u puno većem broju.

84 Jedanaest je arheoloških cjelina približno jednakog oblika i pretežno istih dimenzija interpretirano kao jame za žito na nalazištu Josipovac–Selište. U dosadašnjim objavljenim podacima nisu poznati detalji njihova izgleda (Filipec, Karneluti 2009: 29–30; Šiša–Vivek 2012: 101–106), a pripadaju kasnosrednjovjekovnoj i mlađoj fazi naselja.

85 Neke su ovalne, izdužene plitke jame na nalazištu Bentež–Beketinci interpretirane kao „...spremišta za žito ili različite usjeve.“ Podjednako oblikovane, u tlocrtu poput pravokutnika zaobljenih uglova, dimenzija 1,75–2,5 x 1,5–1,75, bile su ukopane do pola metra dubine i u njima nisu pronađeni nikakvi pokretni arheološki nalazi (Minichreiter, Marković 2013: 230, 233, sl. 168–169).

86 Na sjevernom rubu naselja iz srednjeg vijeka pronađenog na lokalitetu Poljana Križevačka 2 otkrivena je jedna jama u kojoj su bile posude *in situ* što je ponukalo istraživače da ju interpretiraju kao spremnicu (Ložnjak Dizdar 2012a: 66–67; 2012b: 204).

87 Kao spremnice tumače se jame i dvije četvrtaste konstrukcije sa stupovima pronađene na sjevernom rubu ranosrednjovjekovnog naselja Sotin–Srednje polje (Ložnjak Dizdar 2010: 22–23). U sjevernom dijelu nalazišta Nijemci–Cripnjača (Tab. 1: 63), uz jame i zemunice, pronađene su pravokutne jame zaobljenih uglova, primjerice SJ 33 čije su stijenske bile zapečene. Ove su jame interpretirane, s obzirom na njihovu veličinu i učvršćivanje stijenki, kao spremišta za hranu sezonskog staništa iz vremena 14.–16. stoljeća. Uz poneke jame pronađene su i rupe od kolaca koji su držali krovnište nad njima (Janošić 2005: 23).

88 Istraživanjima nalazišta Stružani–Vrtlovi–jug, spremišta za hranu prepoznata su unutar mnogih stambenih objekata. Naime, otkriveno je postojanje jama ovalnog oblika s očuvanim brojnim ostacima keramičkih ulomaka, pa se zaključuje da su ovi objekti ustvari podrumi ili spremišta hrane. Pretežito su bili dimenzija 2x4 m, a u kasnijem turskom razdoblju mogli su obuhvaćati gotovo cijelu kuću (dimenzije 6x10m) (Lozuk 2011: 6–14).

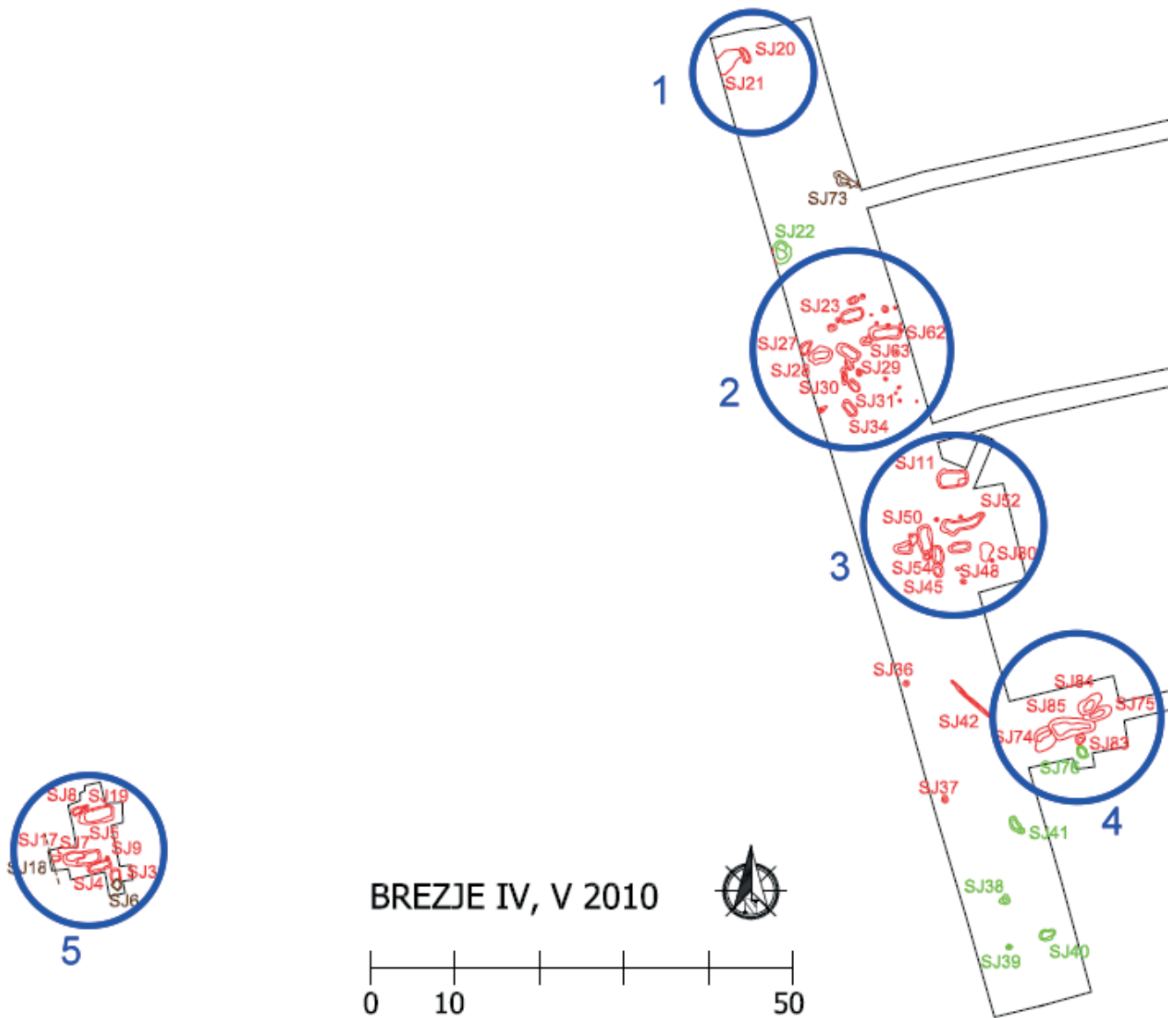
Provedenim arheološkim istraživanjima većih površina na kojima se rasprostire neko srednjovjekovno naselje, za očekivati je da će biti jasnija slika i o izgledu pojedinog domaćinstva unutar naselja. Međutim, da bi se moglo raspravljati o izgledu i funkcioniranju manjeg seoskog gospodarstva, kod većine istraženih lokaliteta tek treba uslijediti detaljna analiza svih nepokretnih i pokretnih nalaza, vodeći brigu o istovremenim tvorevinama uz pojedini stambeni objekt unutar višestoljetnog zaposjedanja nekog srednjovjekovnog naselja. Na sadašnjem stupnju obrada i objava srednjovjekovnih naselja može se izdvojiti za rani srednji vijek primjer nalazišta Varaždin–Brezje IV i V (sl. 17), gdje su prepoznate skupine objekata koje čine jedno gospodarstvo ili jedan gospodarsko-stambeni sklop kojim najvjerojatnije upravlja jedna obitelj (Bekić 2017: 56).⁸⁹ Prepoznate skupine međusobno su razdvojene praznim prostorom širine desetak do tridesetak metara, dok su objekti unutar skupina međusobno udaljeni manje od metra ili tek nekoliko metara.

Za mlađa razdoblja valja istaknuti ranije iznesen primjer objekta br. 6 iz srednjovjekovnog naselja u Šepkovčici–Gradićima, u kojem je prepoznato seosko gospodarstvo, kao i ranije spomenute cjeline 1, 3 i 18 (sl. 12) s nalazišta Stari Perković–Sela koju čine višeprostorni nadzemni objekti s podrumom i okućnicom (Janeš et al. 2017: 341, 345).

Najmlađi primjeri odnose se na nekoliko cjelina istraženih na lokalitetu Beketinci–Bentež, koje su također interpretirane kao manja domaćinstva. U sjevernom dijelu naselja to su nadzemne jednodostorne kuće i to br. 30 s okućnicom i kuća br. 32 s dvorištem u kojem su dva manja gospodarska objekta i jedna krušna peć, dok je u južnom dijelu to nadzemna dvodostorna kuća br. 1 s okućnicom (Minichreiter, Marković 2013: 206–208, sl. 120; 212, sl. 128). Ovakva nalazišta na kojima je arheološkom metodom istražena velika površina na kojoj se rasprostiralo srednjovjekovno naselje pružaju dovoljno podataka za zaključke o elementima koji ukazuju na organizaciju pojedinog domaćinstva, njegovu veličinu, funkcionalnost i oblike, pa i donošenje zaključaka o izgledu čitavog naselja, no zbog obima prikupljenih podataka koji su još u obradi, izvorni podaci o izgledu, ali

89 Na lokalitetu Varaždin–Brezje IV prepoznate su četiri takove skupine, a na lokalitetu Varaždin–Brezje V jedna skupina objekata. Prva skupina na Brezju IV sastoji se od dva objekta, dok su njima pripadajući objekti ostali pod neistraženom površinom. Drugu, najbrojniju skupinu čine, uz ostale popratne objekte, tri do pet jama koje se mogu pripisati izduženim zemunicama. Skupine 3 i 4 imaju po tri zemunička izdužena objekta, a svojom se veličinom ističe jedan poluukopani objekt iz skupine 4. Skupini 5, prema autoru, također pripadaju barem tri zemunička objekta s pripadajućim jamama (Bekić 2017: 56, sl. 7).

Sl. 17 Varaždin–Brezje IV i V, pet izdvojenih skupina objekata s pripadajućim jamama – prepoznate skupine domaćinstava (prema Bekić 2017: 56, Sl. 7)

Fig. 17 Varaždin–Brezje IV i V, five separate groups of features with associated pits - identified groups of households (after Bekić 2017: 56, Sl. 7)

i idealnim rekonstrukcija tih naselja za sada su još veoma rijetki (uz spomenute tu je još Josipovac–Verušed (Tab. 1: 48) (Filipec et al. 2009: 33, 58–59). Tek nakon detaljne cjelovite obrade valja donositi dalekosežne zaključke o izgledu i veličini čitavog naselja.⁹⁰

2.5. SPECIJALIZIRANE DJELATNOSTI, RADIONIČKI PROSTORI I KOMPLEKSI

Unutar nekolicine srednjovjekovnih istraženih naselja s područja sjeverne Hrvatske, pojedine su cjeline prepoznate kao prostor na kojem se odvijala neka specijalizirana djelatnost i/ili obrtna proizvodnja, a neke su čak definirane i kao radionički centri. Većinom ih se na temelju okolnosti pronalaska i pokretnih nalaza može vezati uz metaluršku djelatnost ili (poneke) uz keramičarsku proizvodnju, ali i uz specijalizirane djelatnosti, primjerice kožarske ili stolarske radionice.

⁹⁰ Istraživanjima kasnosrednjovjekovnog naselja Beketinci–Bentež evidentirane su, prema autorima „...po jedna ili dvije krušne peći obično smještene u neposrednoj blizini stambenog objekta, ukupno čak 56 peći.“ Ocrtavale su se kao ložišta blago ukopana u zemlju oko 10 do 15 cm, a pretpostavlja se kako su u nadzemnom dijelu imale kupolu (Minichreiter, Marković 2013: 202, 208–209, sl. 120–121). Kod nekih peći zamijećeno je da su uz ložište moguće imale i predprostor – cjelina smještena zapadno od stambenog objekta br. 26 (Minichreiter, Marković 2013: 217–219, sl. 136, 139, prema autorima radi se o dvije krušne peći). Ostaci 56 krušnih peći, autore navodi na zaključak „...o nazočnosti više od 50 obitelji, stoga se pretpostavlja da je u tom naselju moglo živjeti oko 700 do 900 stanovnika“ (Minichreiter, Marković 2009a: 13–16).

2.5.1. METALURŠKA DJELATNOST

Metalurška djelatnost u nekom naselju lako je prepoznatljiva na temelju pronalaska veće količine zgure/troske/šljake, obično različitih karakteristika u dva različita postupka. S jedne strane to je zahtjevan postupak obrade željezne rude - taljenje, a s druge obrada dobivenog (polu) proizvoda/željeza, odnosno izrada i oblikovanje željeznih predmeta - kovanje.

Postupak taljenja željezne rude zahtijevao je zadovoljavanje osnovnih preduvjeta za to, odnosno dovoljnu količinu sirovine (željezne rude) i ostalih resursa (drvo, glina, voda) u okruženju, pa iako se čini da spomenutim resursima obiluje prostor sjeverne Hrvatske, takva su nalazišta veoma rijetka. Arheološka su istraživanja provedena tek na nekolicini lokaliteta na kojima je prepoznat postupak taljenja.⁹¹ To su, prije svega, položaji Volarski breg i Sušine kod Virja (Tab. 1: 120, 120.1) te Velike Hlebine kod Hlebina (Tab. 1: 141), svi smješteni u nizinskom području rijeke Drave gdje je kao osnovna sirovina samog postupka taljenja korištena močvarna željezna ruda (engl. *bog iron ore*) (Sekelj Ivančan, Karavidović 2021: 80, Fig. 33).

Na Volarskom bregu pronađeno je pet više ili manje očuvanih talioničkih peći⁹² u kojima je zatečen *in situ* položen trag posljednjeg talioničkog procesa (sl. 18a, 18b),⁹³ koji se odvijao u nekom vremenu od kraja 8. i tijekom 9. stoljeća (Botić 2021: 93, Tab. 1).⁹⁴ U slučaju nalazišta Volarski breg zasigurno se može govoriti o talioničkoj radionici jer je postojala svojevrsna organizacija prostora s obzirom na specifične, odnosno specijalizirane radnje unutar prostora. Naime, ustanovljeno je grupiranje određenih istovremenih istih ili sličnih tvorevina, primjerice talioničkih peći u sjeverozapadnom dijelu iskopa, jama sa zapečenim dnom u jugoistočnom, nižem dijelu arheološke sonde, mjesto odlaganja talioničkog otpada⁹⁵ na zapadnom dijelu iskopa te polukružna

ograda koja je, moguće, od peći odjeljivala neke od resursa korištenih pri taljenju, primjerice pripremljen drveni ugljen (Sekelj Ivančan, Karavidović 2021: 47–56).

Da se ova radionica nalazila u blizini istovremenog naselje, ukazuju istraženi objekti na istom položaju, pozicionirani tek 240 metara sjevernije od nje (Tab. 2: 19.a–c), a njihova je vremenska povezanost i s naseobinskim nalazima na obližnjem položaju Sušine također evidentna (Tab. 2: 19.d–e) (Botić 2021: 93, Tab. 1).⁹⁶ No, na Sušinama su istražene i četiri arheološke cjeline koje su pokazivale iste ili veoma slične značajke, ali različite od peći pronađenih na Volarskom bregu.⁹⁷ Prema okolnostima pronalaska ovih četiriju arheoloških cjelina koje su pokazivale svojevrsnu jednoobraznost u izgledu, kao i u prostornom rasporedu pri čemu su na dvije pozicije smještene jedna do druge, zaključeno je kako se radi o ostacima (uparenih) peći koje su bile u nešto drugačijoj funkciji od talioničke, moguće za konsolidaciju u postupku taljenja dobivenog (polu)proizvoda (ili više njih), odnosno za dodatno pročišćavanje tzv. cvjetnog željeza (engl. *bloom*) (Sekelj Ivančan, Karavidović 2021: 65–66, Fig. 20–22), postupka koji se odvijao također u blizini ili na periferiji istovremenog naselja.

Druga, arheološkim iskopavanjima dokumentirana talionička djelatnost na području sjeverne Hrvatske odvijala se na lokalitetu Hlebina–Velike Hlebine na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka, u nekom vremenu prve polovine ili sredine 7. stoljeća, kako je to pokazala ¹⁴C analiza (Botić 2021: 93, Tab. 1). Prvotno su pronađeni ostaci ložišta dviju talioničkih peći na istek, no, tijekom iskopavanja ustanovljeno je kako se na istoj poziciji, osim para gornjih peći, nalaze i ostaci para donjih talioničkih peći (Sekelj Ivančan, Karavidović 2021: 67–72, Fig. 24, 25).⁹⁸ Takva zatečena arheološka situacija s vertikalnom i horizontalnom stratigrafijom omogućila je zaključak o više puta korištenom prostoru za jednak postupak u novoizgrađenim ili repariranim talioničkim pećima. Kao i u slučaju lokaliteta Volarski breg, i na Velikim je Hlebinama uočena organizacija prostora gdje

91 Intenzivnim rekognosciranjima i reambulacijom terena uz rijeku Dravu evidentirano je više položaja s indikativnim površinskim nalazima talioničkog otpada i ulomaka keramičkih sapnica, no bez provedenih arheoloških iskopavanja nije moguće odrediti kojem vremenu pripadaju ti lokaliteti (Valent et al. 2021: 9–17, Tab. 1).

92 Talioničke su peći bile položene u paru, po dvije nasuprotno postavljene peći s ložištima na sjevernoj strani. Uz peći, evidentirano je i pet jama sa zapečenim dnom, sekundarno zapunjenih otpadom iz talioničkog procesa, te ostaci polukružne ograde, koja je okruživala prostor gdje je u arheološkom zapisu evidentirana tamna, gotovo crna nepravilna mrlja (Sekelj Ivančan 2009c: 69, bilj).

93 Peći su bile „na istek“, odnosno sastojale su se od ložišta gdje je (močvarna) željezna ruda zajedno s drvenim ugljenom izgarala, te kanalića i jamice za odvod tekuće zgure kako bi se dobiveno spužvasto željezo (engl. *bloom*) moglo taložiti na dnu peći (Sekelj Ivančan 2011c).

94 Osim spomenutih ranosrednjovjekovnih ostataka, unutar sonde S-2 i S-3 na položaju Volarski breg, također su pronađeni ostaci talioničkog procesa u vidu veće količine odbačenog talioničkog otpada, ali i dio radionice s jamama sa zapečenim dnom koja je bila u funkciji u nekom vremenu od prve polovine 5. i tijekom 6. stoljeća (Sekelj Ivančan, Karavidović 2021: 56–58, Fig. 11).

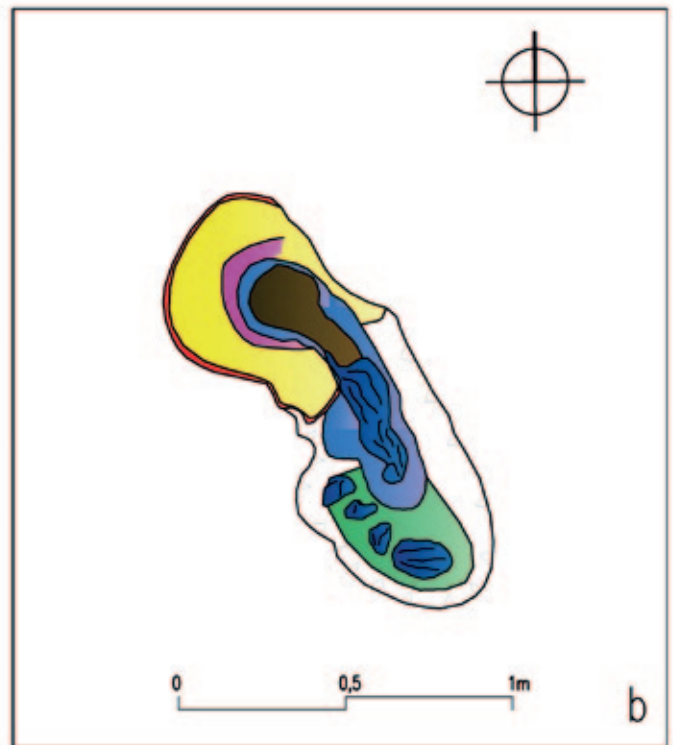
95 Popratna pojava u postupku taljenja je znatna količina zgure/troske/šljake koja se mjeri u desecima i stotinama kila odnosno, ovisno o

veličini radioničkog prostora i produkciji željeza, i u tonama tog materijala, pa je tako u slučaju Virja u dosadašnjim istraživanjima prikupljeno više od tri tone zgure iz vremena kasne antike i ranoga srednjeg vijeka.

96 Istraživanja na položaju Sušine u kojima su pronađene velike količine talioničkog otpada u sondama S-5 i S-7, ukazala su da se i na ovoj poziciji odvijala talionička djelatnost u pećima na istek, i to tijekom kasne antike (Sekelj Ivančan, Karavidović 2021: 58–65, Fig. 13, 14).

97 Očitovale su se kao tamnije pjeskovite mrlje zemlje manjeg kružnog tlocrta, pri površini zapunjene usitnjenim komadićima zgure i zapečenim ljeptom, ispod kojih se nalazio ljevkastog formiran veći komad zgure unutar manjeg kružnog ukopa.

98 Hlebinske peći na istek bile su veoma slične pećina s Volarskog brega. Obje su bile položene u smjeru zapad-istok, s ložištem na zapadnoj strani, svaka s blagim otklonom kanalića, bilo prema jugu ili prema sjeveru, kako je to zabilježeno i u slučaju virovskih peći.

LEGENDA:

■ Zapečeni staj perije oko ložišta peći	■ Žgura s dna ložišta peći
■ Otvoreni zapečeni staj perije-rub	■ Izložena, mokva žgura
■ Sotvoreni stijenka oko ložišta peći	■ Jamica ispred otvora peći
■ Zapečeno dna ložišta peći	

Sl. 18a Virje–Volarski breg, fotografija ranosrednjovjekovne talioničke peći II tijekom istraživanja (prema Sekelj Ivančan, Karavidović 2021: 53, Fig. 6)

Fig. 18a Virje–Volarski breg, a photograph of the early medieval smelting furnace II during research (after Sekelj Ivančan, Karavidović 2021: 53, Fig. 6)

Sl. 18b Virje–Volarski breg, tlocrt ranosrednjovjekovne talioničke peći II (prema Sekelj Ivančan, Karavidović 2021: 53, Fig. 6)

Fig. 18b Virje–Volarski breg, layout of the early medieval smelting furnace II (after Sekelj Ivančan, Karavidović 2021: 53, Fig. 6)

su na istočnom, blago povišenom dijelu bile smještene peći, a na zapadnom dijelu jame sa zapečenim dnom, nepravilno kružnog tlocrta, koje su vjerojatno bile u funkciji pripreme sirovina/resursa te, u najnižem području odlagalište otpada. Ukupnost svih arheoloških zapisa na Velikim Hlebinama ukazuje da se i ovdje radi o pomno osmišljenom pozicioniranju zatečenih funkcionalnih objekata na određenom položaju tj. planskoj organizaciji prostora talioničke radionice (Sekelj Ivančan, Karavidović 2021: 67–77, Fig. 23b).

Uz talioničku radionicu istraženu na Velikim Hlebinama, svakako valja spomenuti istovremene peći pronađene na obližnjim Dedanovicama (Tab. 1: 140). Po svojim osnovnim značajkama dedanovečke peći pokazuju stanovite razlike od onih pronađenih na Velikim Hlebinama. Imaju različito oblikovana i drugačije pozicionirana ložišta, a i zgura iz peći dodatno se razlikuje.⁹⁹ Čini se da je riječ o različitom

postupku u obradi željezne rude (talioničke peći na Velikim Hlebinama), odnosno postupku obrade tzv. *blooma* i/ili (polu)proizvoda (peći za primarno kovanje na Dedanovicama) (Sekelj Ivančan, Karavidović 2021: 77–81, Fig. 31). Taj se postupak odvijao na prostoru ili periferiji istovremenog naselja na Dedanovicama od kojeg je istraženo tek nekoliko slabo očuvanih objekata iz sredine 7. stoljeća (Tab. 2: 23.a–d). Na to da se lokalno stanovništvo na prostoru Hlebina bavilo upravo ovom gospodarskom djelatnošću govore u prilog i nalazi pržene močvarne željezne rude iz dedanovečkih objekata (Sekelj Ivančan, Karavidović 2021: 80, Fig. 33) te da postoji kontinuitet taljenja i u mlađem razdoblju na položaju Velike Hlebine, iako nije arheološki dokumentiran u vidu nalaza peći ili dijelova radionice, upućuje pronalazak većeg komada pržene močvarne željezne rude u objektu iz 8. stoljeća (Tab. 2: 23.e) (Sekelj Ivančan 2021b: 156, Fig. 10).

⁹⁹ Dedanovečka ložišta su pravokutna oblika, slabije zapečenog dna, za razliku od kružnih s Velikim Hlebinama gdje su dna jače zapečena što posredno ukazuje i na postizanje viših temperatura.

Iako je talionička djelatnost (i primarno kovanje) arheološki zabilježena tek na nekoliko lokaliteta,¹⁰⁰ s druge strane, najviše istraženih arheoloških cjelina unutar pojedinih srednjovjekovnih naselja prepoznato je kao mjesta sekundarne obrade željeza, odnosno interpretira ih se kao kovačnice, kako u starijim¹⁰¹ tako i u najnovijim istraživanjima, bilo da se radi o ranome¹⁰² ili kasnome srednjem vijeku te prijelazu u rani novi vijek,¹⁰³ često tek na temelju pronalaska veće količine zgure u zapunama objekata.¹⁰⁴ U nekoliko se primjera radi o sklopu više

jama različitog nepravilnog tlocrta,¹⁰⁵ ili nizu vatrišta i ognjišta¹⁰⁶ kao i pronalasku peći kao dio tog kompleksa koji svi zajedno omogućuju interpretaciju cjeline kao prostora gospodarske namjene, prvenstveno mjesta gdje se odvijala neka metalurška djelatnost,¹⁰⁷ odnosno kovanje.¹⁰⁸

Veće istražene površine kojima su obuhvaćeni dijelovi gotovo čitavog naselja, omogućuju prepoznavanje i više cjelina unutar naseobinskog prostora, korištenih za obradu i izradu metalnih predmeta. Arheološki zapis i pokretni nalazi omogućili su tako prepoznavanje tri kovačnice na lokalitetu Stari Perkovci–Sela,¹⁰⁹ te dvije

100 Na ovom mjestu valja spomenuti i provedena arheološka iskopavanja na lokalitetu Kalinovac–Hrastova greda 1 (Tab. 1: 142) u kojima su pronađeni ostaci talioničkog otpada te nekoliko objekata povezanih s njima koji svjedoče o talioničkoj djelatnosti na ovom nalazištu, ali i specifični sitni arheološki nalazi koji, prema preliminarnim još neobjavljenim zaključcima, upućuju na neku drugu/drugačiju metaluršku produkciju koja se odvijala na ovom mjestu. Radiokarbonski datumi dobiveni iz uzoraka prikupljenog ugljena iz različitih cjelina upućuju na dva različita vremenska razdoblja zaposjedanja ovog lokaliteta: od prve polovine 5. do početka 7. stoljeća te od druge polovine 7. do kraja 9. stoljeća (Sekelj Ivančan 2020).

101 U starijim istraživanjima, primjerice, u sondi II na nalazištu Koprivnički Bregi–Seče (Tab. 1: 54), na dubini od 0,25 do 0,55 m, pronađena je nabijena ranosrednjovjekovna podnica na kojoj se uz keramiku pronalazilo mnogo komada zgure nastale pri kovanju željeza, te je zaključeno da nalazi pripadaju kovačkoj radionici, uz koju su pronađena i tri ranosrednjovjekovna objekta te nekoliko njih iz razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka, ali njihovi oblici nisu poznati (Marković 1982a: 239–242, fus. 2; 1982b: 37–38; Čimin 2013a: 14). Drugi lokalitet su Delovi–Grede I, gdje je između ukupno 49 istraženih objekata iz različitih razdoblja, a naročito u međusobno povezanim objektima 32, 41 i 9, od kojih je objekt 32 bio izdužena oblika tlocrta (veličine 10 x 1,5 m), također je na temelju pronalaska mnoštva kovačke zgure i ostalih pokretnih nalaza pronađenih u spomenutim objektima zaključeno da je ova cjelina mogla biti kovačnica iz razvijenoga srednjeg vijeka, odnosno da je funkcionirala u nekom vremenu između 12. i prve polovine 14. stoljeća (Marković 1984: 295–319; 1985b: 39–42).

102 U nekim istraženim arheološkim cjelinama na lokalitetu Buzin (u SJ 04 i SJ 104, odnosno zapunama SJ 03 i SJ 103) pronađena je, prema autorima „...i nezanemariva količina troske, što po svemu sudeći ukazuje na određenu metaluršku aktivnost te se neke jame mogu smatrati i radioničkim, a ne nužno samo stambenim objektima.“ (Radman-Livaja et al. 2011: 262). Također su na lokalitetu Stari Perkovci–Debela šuma ustanovljena dva poluukopana objekta koja se pripisuju 8. i 9. stoljeću. Kako je u njima pronađena velika količina pepela i gara te ostaci zgure autori pretpostavljaju da je „...vrlo vjerojatno riječ o objektima ili stambenim građevinama koji su dio neke radioničke cjeline u kojoj se lijevalo željezo“ (Filipec et al. 2009: 21, 32–35, sl. 22–28). Gotovo u isto vrijeme, ili nešto mlađe (prijelaz 9. na 10. stoljeće), datiran je i objekt s lokaliteta Virovitica–Kiškorijajug zapunjen u gornjem dijelu sa sivosmeđom masnom zemljom, pomiješanom s crveno zapečenom zemljom i komadima maza, a u donjem dijelu s tamnosivom gorevinom i pepelom, značajkama koje ukazuju da je ovaj objekt bio u funkciji peći nedefinirane namjene. Još je jedan objekt bio u funkciji peći. U njemu su pronađeni pravilno zaglađeni ulomci maza od njene konstrukcije te nalazi mnoštva komada željezne zgure što upućuje na metaluršku funkciju peći, čiji istočni dio nije bio istražen jer je izlazio izvan garabara buduće autoceste (Sekelj Ivančan, Tkalićec 2008: 113–128).

103 U sjeveroistočnom dijelu naselja Josipovac–Selište, u nekoliko je ukopa pronađeno veća količina zgure što autore upućuje na zaključak o „...nekoj metalurškoj djelatnosti...“ (Filipec, Karneluti 2009: 29–30), odnosno „...eventualno radioničko-kovačkoj namjeni...“ tog dijela naselja u vremenu od 15. stoljeća dalje (Šiša-Vivek 2012: 101–106).

104 Na osnovi pronalaska troske u nekim jamama na lokalitetu Sladojevci–Brodišće (Tab. 1: 86) pretpostavlja se kako su pojedini objekti služili „...kao radne prostorije za obradu željezne rude“ (Maljković 2011c: 156), gdje nije definirano radi li se o pripremi željezne rude za taljenje, odnosno prženju rude ili o nekom drugom postupku. Često se istraženi prostor opredjeljuje samo kao „radni

objekt“ kako je donesen podatak zatečene situacije na lokalitetu Gromačnik–Kučište iz razvijenoga srednjeg vijeka (Tab. 1: 36), gdje je na „...sjevernom rubu nalazišta istražen veći srednjovjekovni radni objekt pravokutnog oblika s dvije plitke otpadne jame u neposrednoj blizini. Uza sjeverni rub objekta otkriveno je ognjište, a u zapuni je pronađena i željezna troska (šljaka)“ (Vrkić 2011: 118–119, slika), pa se tek na temelju opisa nalazišne situacije i prikupljenih nalaza posredno može pretpostaviti o kojoj se djelatnosti radi. Od mnoštva istraženih arheoloških cjelina na lokalitetu Beli Manastir–Sudaraž sjever u preliminarnoj objavi donosi se podatak da je zabilježen i istražen „...velik broj stratigrafskih jedinica interpretiranih kao radioničke jame, bunari, vanjske peći i vatrišta, otpadne jame te ostatci ograda. Važno je napomenuti da je u ukopima s vanjskim pećima pronađena troska“ (Lapić 2016: 17), informacije koje tek čekaju detaljniju obradu i objavu.

105 Na lokalitetu Markovac Našički–Stara Branjevina (Tab. 1: 60) uz nalaze 12 većih poluukopanih jamskih objekata, većinom oblika izduženoga nepravilnog pravokutnika zaobljenih rubova, i dvije manje jame, pronađen je objekt kruškolika oblika (dužine: 3–5 m, širine: 1–2,6 m, relativne dubine: 0,20–0,90 m) u kojem je pronađena veća količina željezne troske i „... koji je, po svemu sudeći, radionički“ (Paraman 2011a: 42).

106 Na kasnosrednjovjekovnom nalazištu Stari Perkovci–Debela šuma pronađeno je više pliče ili dublje ukopanih vatrišta sa zapečenim stijenkama, okruglih ili ovalnih tlocrta. Ona se u nekoliko slučajeva pojavljuju dva do tri u nizu što istraživače upućuje na zaključak da su bili dio kovačkih radionica jer je u gotovo svim jamama koje se mogu opredijeliti gospodarskoj namjeni bilo dosta kovačke zgure (Šiša-Vivek 2012: 36–42).

107 Istraženi kasnosrednjovjekovni objekti (stupovi, manje jame) na lokalitetu Gornja Vrba–Savsko Polje (Tab. 1: 33.1) grupirani su oko dviju većih ukopanih jama, nepravilnog ovalnog oblika u tlocrtu, koje su bile zapunjene primjesama ugljena, pepela i zapečene zemlje. U oba objekta pronađeni su ulomci „...kupole peći i komadi željezne troske koji bi (s obzirom na tragove gorenja i postizanja visokih temperatura) išle u prilog metalurškoj ili nekoj sličnoj proizvodnoj funkciji“ (Bodružić 2016a: 130).

108 Unutar kasnosrednjovjekovnog naselja Josipovac–Verušed, podignutog u drugoj polovini 15. stoljeća, pronađen je veći objekt s čije su se sjeverne i južne strane nalazila velika vatrišta, odnosno vjerojatno peći. U zapuni objekta je nađena velika količina zgure što, prema autorici, ukazuje na to da bi se ovaj objekt mogao determinirati kao kovačnica. Na nalazištu je pronađeno mnoštvo kovinskih predmeta kao što su noževi, srpovi, kose, ali i razne kožarske i stolarske alatke (Šiša-Vivek 2012: 167–171).

109 Na lokalitetu Stari Perkovci–Sela unutar provedene podjele istraženih arheoloških cjelina, tipu 2 pripadaju četiri cjeline s višeprostornim poluukopanim objektima od kojih su dvije prepoznate kao prostor kovačnice. To su cjelina 6 i 11 iz druge polovine 14. stoljeća. Cjelinu br. 11 čine jedna dublja jama, dva bunara s njene sjeverne strane i tri vatrišta južno od jame. U zapuni dublje jame pronađeni su uz komade kovačke zgure i grumenje radioničkog otpada, veća količina ugljena, ulomci pećnjaka i peka, kao i veći broj različitih metalnih nalaza na temelju čega se pretpostavlja postojanje kovačnice. Slični su nalazi zabilježeni i u okviru cjeline br. 6, odnosno pronađeni su „... nalazi kovačke zgure i grumeni radioničkog otpada pa se i u ovome slučaju može pretpostaviti korištenje objekta kao kovačnice“ (Janeš et al. 2017: 344–345). Kao moguća kovačnica interpretirana je i jama J 916, veličine 3x2,5 m s nalazima mnoštva raznovrsnih željeznih nalaza (Janeš et al. 2017: 339, 345, sl. 2).

Sl. 19 Mirkovci–Prišinci, peč s rešetkom (prema Los 2016a: 90, snimio: B. Rožanković)

Fig. 19 Mirkovci–Prišinci, oven with grate (after Los 2016a: 90, photo by: B. Rožanković)

kovačnice na lokalitetu Beketinci–Bentež.¹¹⁰ Takvi radionički prostori u sklopu istog naselja/lokaliteta mogu funkcionirati u različito vrijeme, ovisno o funkcioniranju samog naselja odnosno duljini zaposjedanja nekog lokaliteta.

2.5.2. KERAMIČARSKA DJELATNOST

O keramičarskoj proizvodnji unutar naselja¹¹¹ saznaje se ponešto iz starijih istraživanja koja donose tek sporadične podatke o lončarskim pećima i njihovu

110 Na lokalitetu su istražene dvije veće cjeline nazvane istočnom i zapadnom kovačnicom. Očitovale su se kao poluukopani objekti s više odvojenih prostora i nizom manjih jama uokolo. Istočna kovačnica, opredijeljena u drugu polovinu 13. stoljeća, dimenzija 11x5m, sastojala se od tri nejednaka prostora dubine 70–90 cm, s manjom peći i nalazom mnoštva zgre i ugljena te više željeznih predmeta. Na to da je kovačnica s okolnim jamama bila prekrivena nekom vrstom nadstrešnice ukazuje više nizova rupa od stupova raspoređenih na određenim razmacima koji su okruživali taj prostor dimenzija oko 15x9 m. Zapadna je kovačnica nešto mlađa, iz vremena od početka 15. do sredine 16. stoljeće, kako su to dali rezultati radiokarbonske analize. Ona se pak sastojala od pet poluukopanih jamskih prostora sličnih dimenzija (3x1,5 m) koje su u tlocrtu tvorile četverolist, od kojih je u jednoj bila smještena peč s puno ostataka zgre dok je druga peč, također s mnoštvom nalaza zgre, bila smještena nešto istočnije (Minichreiter, Marković 2013: 222–226, sl. 107, 144–154).

111 Ovdje se ne navode peći evidentirane ili istražene na utvrdama i gradištima (Popovača–Miholjac: Iveković 1968: 374) ili one pronađene unutar srednjovjekovnih urbanih cjelina, primjerice u Zagrebu (Majnarić Pandžić 1992: 270), Vinkovcima (Sekelj Ivančan 2001: 46–57, Fig. 21), Našicama (Marković 1975: 68–69), Osijeku.

izgledu.¹¹² Poneke su interpretirane i kao peći za izradu pećnjaka kako to zaključuje M. Bulat na primjerima iz Aljmaša (Tab. 1: 2),¹¹³ iako iz opisa koji se donose u starijoj literaturi ostaje nejasno radi li se o pećima u kojima se proizvodilo posuđe (ili pećnjaci) ili moguće o ostacima kaljevih peći. Novija iskopavanja pružaju ipak više podataka te se o lončarskoj produkciji zaključuje

112 U starijim istraživanjima podaci o pećima, njihovu izgledu i funkciji su sporadični. Tako saznajemo da su u pokusnim iskopavanjima nalazišta smještenog između sela Gorice i Grbaševca (Tab. 1: 31) u Podravini pronađeni dijelovi lončarske peći s ostacima pećnjaka i ulomcima keramičkih posuda te zapečeni lijep/maz, ali detalji njezina oblika nisu doneseni prigodom objave (Marković 1981a: 34). Tijekom zaštitnih istraživanja na nalazištu Erdut–Žarkovac (Tab. 1: 28), u sjeverozapadnom dijelu iskopa, pronađeni su donji dijelovi lončarske peći. Bila je ukopana u zdravicu oko 30 cm, što je bilo sve što je od nje ostalo očuvano, a sadržavala je brojne ulomke srednjovjekovne keramike (Šimić 1988: 19). M. Bulat donosi podatak o ostacima lončarske peći s brojnim pećnjacima evidentiranim na nalazištu Panića skela kod Erduta (Bulat 1975: 20), a poznate su i dvije lončarske peći uništene prokopom kanala jugoistočno od groblja u Jelisavcu kod Našica 1979. godine (prema usmenim podacima K. Minichreiter).

113 Na istočnom dijelu Aljmaša pronađeno je vatrište, odnosno crveno pečena zemlja s ulomcima pećnjaka, koje se tumači kao ostatak kasnosrednjovjekovne primitivne lončarske peći u kojoj su se proizvodili pećnjaci (Bulat 1979: 16–17). U istoj objavi nalaze se podaci da je još jedna lončarska peč nađena na drugom kraju sela na položaju Lipa s nešto drugačijim pećnjacima i masivnijim stijenkama, bez drugih detalja, ali ovi nalazi navode Bulata na zaključak da je Aljmaš možda bio „...manje lončarsko središte u srednjem vijeku“.

na temelju izgleda cjeline¹¹⁴ i okolnosti pronalaska,¹¹⁵ obično velike količine keramike¹¹⁶ kao i eventualnih deformiteta keramičkog inventara¹¹⁷ pronađenog u nekoj cjelini. Izdvaja se specifičan izgled manje peći s lokaliteta Mirkovci–Prišinci (Tab. 1: 147),¹¹⁸ stožastog oblika, koja je s unutrašnje strane stijenki imala rešetku s 11 okruglih otvora, ispod koje je bilo ložište zapunjeno pepelom i ulomcima srednjovjekovne keramike (Los 2016a: 90, slika) (sl. 19). Iako malih dimenzija za ovu vrstu djelatnosti, opis istražene tvorevine ukazuje da je ova peć doista mogla služiti za izradu keramičkih predmeta.

2.5.3. OSTALE DJELATNOSTI

Na temelju specifičnih pokretnih nalaza iz skupine kožarskog alata (škare, šilo, kožarski nož, strugač i dr.), neke se poluukopane višeprostorne objekte s ognjištima u naselju interpretira kao mjesta za preradu kože - kožarske radionice.¹¹⁹

114 Iz podataka o istraživanjima na lokalitetu Jagodnjak–Ciglana, Čemin–Ciganska pošta, koja su zahvatila dio kasnosrednjovjekovnog naselja iz 12. do 15. stoljeća s „...nekoliko važnijih stambenih i radnih objekata, među kojima se posebno ističe velik objekt pravokutnog oblika i objekt s ostacima keramičarske peći“ (Vrkić 2016: 37). Na temelju iznesenog, moguće je zaključiti da se ovdje odvijala neka djelatnost povezana s izradom keramičkih predmeta.

115 Na četiri pozicije unutar istraženog dijela naselja Bektinci–Bentež evidentirane su peći kružne osnovice, oko 2 m u promjeru, koje su istraživači i autori K. Minichreiter i Z. Marković interpretirali kao lončarske peći odnosno mjesta izrade keramičkih predmeta. Bile su ukopane oko 1 m ispod površine, a svojom veličinom i prostornim rasporedom razlikovale su se i izdvajale od ostalih peći interpretiranih kao kružne peći koje su se u pravilu nalazile uz stambene objekte. Kako nisu pronađene okolne jame od stupova, zaključeno je da nisu imale nikakvu nadstrešnicu, a samo je jedna od njih imala manji radni prostor ispred same peći (Minichreiter, Marković 2013: 226–228, sl. 107, 155–159).

116 Na lokalitetu Velika Gorica–Okuje Mrkopolje otkrivena je veća jama kružnog oblika tlocrt, dimenzija 2,20x1,97 m. Nakon uklanjanja prvih 30-ak cm zapune, u drugoj zapuni prepunoj gara, prikupljena je velika količina fragmentiranoga keramičkog posuđa koja je činila čak 45% sveukupnoga keramičkog materijala s tog lokaliteta. Okolnosti pronalaska, inventar i činjenica da se na susjednim lokalitetima Okuje I, II i III nalazi još nekoliko identičnih jama, svjedoči „...o postojanju lokalne keramičke radionice...“. Naime, prema autorima, takva vrsta jame može se interpretirati kao mjesto odlaganja, tj. odbacivanja keramičkog posuđa iz jedne takve radionice koja je mogla biti u funkciji u razdoblju od prijelaza 13. na 14. stoljeće do početka 15. stoljeća, kako je pokazala analiza radioaktivnog ugljika (Miloglav, Demicheli 2010: 241–243).

117 U dijelu naselja Josipovac–Verušed gdje je smješten bunar i više velikih sterilnih jama, pronađena su dva ulomka vrča kojima su stijenke i dno jako iskrivljeni i koji možda pripadaju otpadu nastalom greškom pri pečenju keramika. Bez obzira što na tom dijelu nisu pronađene peći, prema istraživačima, okolnosti otkrića upućuju na to da se ovdje možda odvijala lončarska proizvodnja (Šiša–Vivek 2012: 211–212).

118 Pronađena peć se zbog malih dimenzija, sa zadržkom interpretira kao „...peć s rešetkom, koja je vjerojatno služila za pečenje lončarije...“. Peć je zamijećena kao zapuna ovalnog oblika tlocrta, ukopana u prapovijesni sloj i sloj zdravice, no „...tijekom iskopavanja njenih stijenki, otkriven je njezin stožast oblik. S unutrašnje strane stijenki nalazi se podnica koju presijeca 11 okruglih otvora, a ispod koje se nalazio ukop ložišta zapunjen slojem gara, unutar kojeg su pronađeni ulomci keramičkih posuda srednjovjekovnih obilježja“ (Los 2016a: 90, slika).

119 U istraživanjima nalazišta Bektinci–Bentež prepoznato je više cjelina u kojima se odvijala neka djelatnost unutar srednjovjekovnog naselja. Tako je na temelju pronalaska kožarskog alata (škare, šilo,

Kao specifičnu djelatnost, koja se unutar jednog srednjovjekovnog naselja odvija vjerojatno tek na jednom mjestu, svakako valja istaknuti već ranije spomenute arheološke cjeline s lokaliteta Stari Perkovci–Sela i Bektinci–Bentež, na temelju specifičnih pokretnih i nepokretnih nalaza prepoznate kao mlinove (Minichreiter, Marković 2013: 204; Janeš et al. 2017: 341, 345, sl. 4).

O postojanju nekih mjesta/središta izrade određene vrste predmeta ili obrtne proizvodnje,¹²⁰ slika će biti jasnija u budućnosti, nakon detaljne i cjelokupne obrade i objave pojedinih nalazišta.¹²¹

* * *

Smještaj objekata, radionica ili većih kompleksa koji su prepoznati kao mjesta neke specijalizirane djelatnosti unutar nekog srednjovjekovnog naselja, na temelju do sada detaljnije objavljenih lokaliteta, pokazuju neke pravilnosti. Obično su smješteni uz rub naselja kako je to zabilježeno u slučaju ranosrednjovjekovne talioničke radionice na Volarskom bregu, kao i na primjeru naselja iz 14. stoljeća Stari Perkovci–Sela, gdje se dvije kovačnice (cjeline 6 i J 916) nalaze uz rubove naselja, dok je jedna (cjelina 11) smještena unutar južnog dijela naselja (Janeš et al. 2017: 339, 345, sl. 2). I na kasnosrednjovjekovnom nalazištu Bektinci dvije su kovačnice smještene nešto podalje od stambenog prostora, na rubnim dijelovima južne polovine istraženog naselja (Minichreiter, Marković 2013: 222–226, sl. 107, 144–154), dok su prepoznate lončarske peći na ovom nalazištu bile smještene na širem

kožarski nož i strugač) unutar poluukopanih višeprostornih objekata s ognjištima zaključeno da se u sjevernom dijelu naselja nalazilo pet, a u južnom jedna kožarska radionica za preradu kože te vjerojatno za izradu odjeće i obuće (objekti 13, 16, 17, 18, 19 i 23). Većina ih je bila manjih dimenzija, površine 14 do 20 m², poluukopane oko 30–70 cm ispod površine, s ulaznom stepenicom. Samo je jedan objekt bio većih dimenzija, površine oko 31 m², dubine 70 cm, a sastojao se od više dijelova od kojih se onaj najdublji tumači kao mjesto štavljenja kože (Minichreiter, Marković 2013: 218–221, sl. 140–143, Tab. 64). Uokolo ovih dvoprostornih i troprostornih objekata koji su prepoznati kao kožarske radionice pronađeno je i više manjih jama koje se tumače kao mjesta na kojima se štavila koža, a u blizini su pronađeni i bunari.

120 Primjerice, na polovici iskopne površine lokaliteta Vinkovci–Milovanci (Tab. 1: 119.4) otkrivene su jame većih dimenzija, vrlo gusto rasprostranjene i međusobno povezane u cjelinu. Na temelju nalazišne situacije u kojoj su zabilježeni slojevi gareži i zapečene strukture, uz brojne keramičke ulomke u zapunama, ove su cjeline interpretirane kao radionički kompleks srednjovjekovnog naselja datiranog od 10. do 15. stoljeća, ali bez precizirane određene djelatnosti (Los 2016b: 116).

121 Na sjevernom dijelu nalazišta Buzadovec–Vojvodice istražene su dvije peći smještene jedna pored druge, a bile su okružene s više vatrišta/ognjišta. Jedna od peći, kružnog tlocrta promjera 1,70 cm, u više je navrata popravljena što je zaključeno na temelju deset očuvanih slojeva koje su činili naizmjenice poslagnani slojevi šamota/zapečene zemlje i slojevi taraca od keramike. Oni su završavali crveno zapečenim dnom koje se uzdiže i u bočne stijenke, pa je zaključeno da je to dno peći kojoj kupolasti gornji dio nije očuvan. Upravo postojanje nekoliko vatrišta/ognjišta i dvije peći, te sustav jama povezanih s pećima uokolo, ukazuju na sjevovrstan specijalizirani radionički dio naselja, odnosno prostor gdje se neka sirovina prerađivala i proizvodila, međutim prije daljnjih analiza nije bilo moguće zaključiti o kakvoj je radionici riječ (Tkalčec 2013a).

praznom prostoru unutar naselja, jedna u južnom dijelu te tri u sjevernom dijelu naselja, međusobno udaljene oko desetak metara (Minichreiter, Marković 2013: 218–221, sl. 140–143, Tab. 64). Ovakvih primjera zasigurno ima znatno više na srednjovjekovnim naseljima kojima je istražena velika površina, no ti su podaci za sada još uvijek u fazi obrade pa su i interpretacije nalaza i nalazišta kao i sami planovi lokaliteta neobjavljeni.

Na kraju valja ovome svakako pridružiti i nalaze dviju peći i nekoliko ognjišta s pripadajućim jamama pronađenih na lokalitetu Buzadovec–Vojvodice, svi izdvojeni i smješteni podalje od središta naselja, koji zasigurno predstavljaju mjesto gdje se odvijala neka, za sada još nedefinirana, specijalizirana djelatnost (Tkalčec 2013a).

2.6. OSTALE STRUKTURE – OGRADE, PREGRADE, KANALI I DRUGI IZDUŽENI OBJEKTI; CESTE I PUTOVI

2.6.1. OGRADE, PREGRADE, KANALI

Uski, ravni, zaobljeni ili kružni rovovi i jarci uz istovremene stambene objekte unutar nekog srednjovjekovnog naselja uobičajeni su nalazi u naseljima kasnijih stoljeća srednjovjekovlja. Obično se, zbog pronalaska zajedničkih elementa i sličnih oblika na više istraženih lokaliteta, povezuju s pojavom planske organizacije naselja. Njihova svrha u arheološkoj je literaturi različito tumačena. Prepoznato je da je sustav jaraka jedan od glavnih strukturalnih elemenata seoskih naselja razvijenoga srednjeg vijeka, pri čemu su dugački, više ili manje ravni jarci obično određivali neko veće područje, dok su oni koji su zatvarali pravilan krug ili kvadratični prostor vjerojatno funkcionirali kao torovi ili koralji za životinje (Bálint et al. 2003: 384, Fig. 43). Dakle, uvriježeno je mišljenje da su služili ili kao obori za stoku, obično smješteni u rubnim dijelovima naselja (Špaček 2003: 390–392, Obr. 3–5), ili da markiraju parcelu zemljišta, odnosno tumačeni su kao međe unutrašnje zone jednoga seoskoga gospodarstva dovoljnog za stanovanje i boravak jedne obitelji (Nekuda 2004: 368), naročito ukoliko su okruživali više većih područja iste veličine u naselju (Takács 1998: 185, 188–189, Abb. 3, Taf. 2/4). No, ima i drugačijih interpretacija, primjerice da su služili kao rovovi za odvodnju atmosferskih voda ili kao neka vrsta komunikacije između objekata, peći i glavne komunikacije (primjerice Botra u Bečeju: Stanojević 1980: 89–137; 1985: 139–141).

Osim spomenutih kanala i rovova, postoje i oni koji su okruživali čitavo područje naselja, markirajući tako „granice“ njegova rasprostiranja, obično na onim

mjestima gdje nije postojala prirodna prepreka (Katalin 1992: 61, Kep. 3).

U opisima ostataka drvenih ograda, pregrada i/ili kanala pronađenih na srednjovjekovnim nalazištima u sjevernoj Hrvatskoj dade se razlučiti više različitih vrsta ograđivanja unutar srednjovjekovnih naselja.¹²² S jedne strane neki se istraženi ostaci, zbog veličine i smještaja uz rubne dijelove naselja,¹²³ interpretiraju kao (rubne) oznake kojom je omeđen prostor rasprostiranja naselja,¹²⁴ odnosno kao razdjelnica ili pregrada između dvaju srednjovjekovnih naselja,¹²⁵ dok su drugi moguće omeđivale prostor za smještaj životinja.¹²⁶ Ukoliko su

122 Kod objava ponekih nalazišta ovakve se strukture samo spominju, ali se ne donose detalji o njihovom položaju i rasporedu u okvirima naselja, njihovu izgledu i dimenzija, pa ih je teško interpretirati i odrediti im primarnu funkciju. Tako saznajemo da su kanali istraženi na oba položaja u Josipovcu, na Verušedu njih 12 te na Selištu tri (Šiša–Vivek 2012: 101–106, 167–171), a prisutni su i na lokalitetima Stari Perkovci–Debela šuma, Kuševac–Štrosmajerovac Pustara, Šepkovića–Gradići, Velika Gorica–Okuje III (dva kanala) (Tab. 1). Na nalazištu Grabrić (Tab. 1: 35) pronađeni su kanali U presjeka, od kojih su pojedini ukopani i do 1 m dubine, unutar naselja datiranog od 13. do 15. stoljeća, ali detalji o njihovom rasporedu nisu još objavljeni (Dizdar, Ložnjak Dizdar 2013a), dok je u zapadnom dijelu nalazišta Poljana Križevačka 2 istražen ukopani dio polukružne ograde (dimenzija 35x1 m) unutar koje je bio nadzemni objekt s dvije otpadne jame, vjerojatno iz vremena 13.–15. st., a ostaci jarka otkriveni su i na sjevernom rubnom dijelu naselja iz srednjeg vijeka (Ložnjak Dizdar 2012a: 66–67; 2012b: 204). Neki pronađeni kanali evidentirani su duž cijelog istraženog dijela nalazišta (orijentacija SI–JZ), ali su u interpretativnom smislu ostali neodređeni. Takav je primjer kanala s lokaliteta Jaruge–Tvorione 2 (Tab. 1: 46.3) koji je bio ukopan u sloj zdravice. Bio je izduljenog nepravilnog oblika u tlocrtu, polukružnog presjeka, dimenzija 22,2x4,9 m i dubine 0,8 m, zapunjen tamnosmeđom, pjeskovitom–glinastom zemljom s tragovima gara, i nalazima ulomaka keramike i kosti (Katavić, Tkalac 2013: 121).

123 Na južnom dijelu naselja na položaju Ledine u Torčecu arheološkim istraživanjima evidentiran je kanal smjera sjever (SZ) – jug (JI), koji je interpretiran kao južni rub naselja iz kraja 10. i 11. stoljeća (Sekelj Ivančan 2010c: 161, sl. 44, sl. 58), dok sjeverni rub naselja čini prirodno udubljenje starog meandra.

124 U krajnjem sjeverozapadnom rubnom dijelu istražene površine na lokalitetu Velika Gorica–Okuje Mrkopolje, svi objekti i jame bile su na neki način omeđene jarkom dužine 20 m. Oko jarka i unutar njega nalazilo se 114 rupa za kolce, pa je zaključeno da su to ostaci neke vrste ograde koja je označavala rubni dio naselja. Zapadno od jarka nalazilo se još jedan kanal koji je ujedno bio i izvor vode bitan za egzistenciju samog naselja, kao i više manjih jaraka (Miloglav, Demicheli 2010: 241–243).

125 Ostaci „velikih drvenih ograda“ pronađeni su na nalazištu Bentež–Beketinci (Minichreiter, Marković 2009a: 13–16; 2009b: 28–30). Rov širine 0,60–1 m, ukopan do dubine oko 40 cm, uzduž kojeg su pronađene rupe od stupova promjera 50 cm raspoređene gotovo u pravilnim razmacima od 4 m, interpretiran je kao ostaci drvene pregrade između sjevernog, starijeg i južnog, mlađeg dijela naselja, odnosno kao dijelovi ograde oko starijeg naselja. Pravilno raspoređeni stupovi pridržavali su ovu dugačku ogradu od 30 m i osiguravale njezinu stabilnost (Minichreiter, Marković 2013: 234–237, sl. 107, 171–175). Za razliku od ove ograde, neki nizovi stupova u južnom dijelu naselja interpretirani su kao dijelovi ograde kuća i okućnica.

126 U južnom dijelu nalazišta Buzadovec–Vojvodice, na području nekad podvodnog terena zapadno od troprostorne longitudinalne kuća s podrumom, istraženi su dijelovi ograde preliminarno interpretirani kao ostaci obora za stoku, a tek će buduća obrada čitavog nalazišta ukazati je li doista riječ o ostacima ograde u toj funkciji. S druge strane, o smještaju stoke unutar naselja, postoji i drugačija promišljanja. Primjerice, u sjeverozapadnom, rubnom dijelu naselja Beketinci–Bentež jedna je puluokopana istražena cjelina interpretirana kao „staja, možda konjušnica“. Bila je omeđena s četiri veća stupa koji su tvorili pravokutni prostor dimenzija oko 7–9x7–8,5 m interpretiran kao nadstrešnica, a ostavljena je i mogućnost da

izduženi kanali koji su omeđivali naselje smješteno na najvišem dijelu blagog uzvišenja bili prekidani na nekim mjestima, ti su prekidi interpretirani kao ostaci prolaza za ulazak u središnji dio naselja.¹²⁷

Veoma važni su pronalasci dijelova manjih ograda kojom je omeđena okućnica¹²⁸ odnosno prepoznata svojevrsna parcelacije između objekata pojedinog domaćinstva.¹²⁹ Obično su to plitki rovovi U ili V presjeka, različitih dužina i orijentacije s vrlo malo nalaza u njihovim zapunama, a pronalazak obližnjih ostataka drvenih stupova, vjerojatno kao dio iste cjeline, sugerira kako ih se može interpretirati kao dijelove ograda pojedinih dvorišta.¹³⁰

je, obzirom na masivnost stupova, staja imala gornji kat – odnosno spremište (Minichreiter, Marković 2013: 228–229, sl. 160–161). Nalazište Stari Perkovci–Sela dalo je vrijedne podatke ne samo o objektima već i popratnim prostorima unutar naselja. Na lokalitetu je prepoznato nekoliko tipa cjelina pa tako tipu 5 pripadaju objekti koje je činilo nekoliko rupa od stupova, koji promatrani zajedno, vjerojatno predstavljaju ograđene prostore korištene ili za vrtove ili su ti prostori ostaci obora za životinje. Opisane su cjeline bile grupirane u dvije skupine po osam cjelina: na jugozapadnom rubu naselja te u blizini pretpostavljenog istočnog ruba naselja (Janeš et al. 2017: 345, sl. 4: cjeline 4, 9, 19). Ponekad je teško iznijeti konačan zaključak o istraženim tvorevinama zbog manje istražene površine gdje je dio cjeline ostao pod neistraženom površinom pa se ostavlja dvojaka mogućnost interpretacije. Takav je slučaj s nalazom niza stupova u istom pravcu pronađenih na nalazištu Mekiš–Zgruti. Stupovi moguće, prema autoru, predstavljaju ostatke ograde tora za stoku, ali su možda i ostaci nekog većeg nadzemnoga gospodarskog objekta, kojemu nedostaju stupovi koji bi potencijalno zatvorili objekt, a koji se nalaze istočno, pod neistraženom površinom (Čimin 2014d: 174).

127 Izduženi objekti pronađeni na lokalitetu Čepinski Martinci–Čepin ČOKP, prema autoru, vjerojatno su dijelovi kanala koji su okruživali središnji dio naselja smještenog na najvišem dijelu uzvisine. Imali su U ili V presjek, bili su različite širine, a na pojedinim su mjestima bili prekinuti (Dizdar 2009a: 27–28; 2009b: 17–19, Sl. 2–3).

128 Na temelju tek jednog primjera odnosa stambenog objekta i obližnjeg rova, čija orijentacija prati liniju jedne od stranica objekta istraženog na nalazištu Torčec–Rudičevo, te njihova položaja na vrhu uzvišenja kao i prikupljenih analogija, zaključuje se kako su to ostaci parcelacije u ovom naselju iz kraja 13. i početka 14. stoljeća (Sekelj Ivančan 2010c: 163)

129 Na nalazištu Stružani–Vrtlovi, Kućišta, Veliki Trstenik jug, u kasno-srednjovjekovnom dijelu naselja uočeno je postavljanje ograda (okućnica) oko pojedinih kuća, dok su u mlađem dijelu naselja pronađeni ostaci drvenih stupova poredani u luku. No, tako poredani vezuju se uz dijelove ograda turskodobnih Stružana. Često je takav luk povezivao pojedine uočene stambene objekte i s njima tvorilo zatvorena dvorišta pa se ti nalazi interpretiraju kao sustav ograda kuća i okućnica (Lozuk 2011: 19). Na nalazištu Bentež–Beketinci neki nizovi stupova u južnom dijelu naselja interpretirani su kao dijelovi ograda kuća i okućnica (Minichreiter, Marković 2013: 236–237, sl. 175b), a na lokalitetu Markovac Našički–Male Livadke (Tab. 1: 60.1) gdje su pronađeni ostaci uskih, plitkih rovova zaključuje se da oni predstavljaju dio ograde parcela i dvorišta, odnosno da upućuju na postojanje manjih, obiteljski organiziranih mikrocjeline (Filipović 2011a).

130 Tijekom istraživanja lokaliteta Čepinski Martinci–Čepin ČOKP izdvojene su dvije vrste uskih objekata, očuvanih pri samome dnu ukopa. Prvu vrstu čine rovovi različitih dužina i orijentacije, najčešće SZ–JI ili SI–JZ, poneki ukopani i dublje od 0,50 m, u čijim je zapunama pronađeno veoma malo nalaza, tek pokoji ulomak lijepa ili keramike. U nastavku ili u blizini ovih rovova U ili V presjeka, često su pronađeni ukopani drveni stupovi te je zaključeno da zajedno s njima vjerojatno čine cjelinu odnosno iznijeta je mogućnost kako se radi o dijelovima ograda dvorišta (Dizdar 2009a: 27–28; 2009b: 17–19, Sl. 2–3). Kao dio ograde interpretiran je i nalaz plitkog kanala izduženog smjerom I–Z pronađenog na lokalitetu Kutina–Sečevine Okoli (Tab. 1: 144). Kanal (SJ 5/6) je činio ukop dužine 5,5 m, širine 75 cm i dubine oko 10 cm (Kalafatić, Hulina 2017: sl. 1).

Poneki od rovova i kanala pronađenih uz stambene objekte moguće je promatrati i kao dio drenažnog sustava oko objekta.¹³¹

Prema iznesenome, vidljivo je kako se pronalasci kanala, rovova, ograda i sličnih struktura istraženih na lokalitetima sjeverne Hrvatske, svojim položajima i oblicima u potpunosti uklapaju u širu sliku te da je i na ovim prostorima prisutan određeni vid planske organizacije pojedinih naselja tijekom razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka. Više otkrivenih jaraka i kanala smještenih uz rubove srednjovjekovnih naselja, zbog pronalaska ostataka drvenih konstruktivnih elemenata unutar njih, ostalo je u preliminarnim objavama interpretativno otvoreno za različita tumačenja,¹³² pa čak i kao dijelova obrambenih palisada, no za pričekati je cjelovitu objavu i interpretaciju tih nalazišta, do donošenja konačnih zaključaka.¹³³

2.6.2. CESTE I PUTOVI

U novijim istraživanjima provedenima u sklopu većih infrastrukturnih projekata pri čemu su istražene i veće površine koje su obuhvatile ostatke srednjovjekovnih naselja, na nekoliko su lokaliteta pronađeni ostaci

131 Na nalazištu Čepinski Martinci–Dubrava AN 17 pronađena su dva srednjovjekovna naselja, jedno na sjevernom dijelu nalazišta te drugo, smješteno jugoistočnije. Jedan stambeni(?) objekt pravokutnog tlocrta, sa sjeverne je strane bio okružen plitkim kanalom, koji je interpretiran kao dio drenažnog sustava tog objekta. Na zapadu, pak, prilazne ceste otkrivena su dva rova smjera sjever–jug s veoma malo nalaza unutar sive zapune, a prema istraživačima, vjerojatno čine jugozapadnu ogradu naselja. Srednjovjekovno naselje na sjeveru također ima više sličnih rovova koji se pružaju u raznim smjerovima i možda predstavljaju ograde pojedinih domaćinstava odnosno omeđuju njihova dvorišta, ali kako se radi o višeslojnom nalazištu, buduća će detaljnija obrada lokaliteta pokazati kojem razdoblju pripadaju (Kalafatić 2009a: 25; 2009b: 24–25).

132 Radi se o lokalitetu Ivandvor–šuma Gaj na kojem je u južnom dijelu naselja pronađen velik jarak koji je omeđivao rub naselja unutar kojeg su pronađeni malobrojni kasnosrednjovjekovni nalazi. Unutar samog jaraka pronađeni su i ostaci drvene arhitekture. Nejasno je radi li se o koritu nekadašnjeg potoka ili o obrambenom jarku koji je okruživao to naselje te se nalazi drvene arhitekture mogu interpretirati ili kao konstrukcija uz rub tog potoka ili kao ostatci obrambene palisade (Leleković 2008: 15). S druge strane, osim ranije spomenute ograde koja je markirala rub naselja Velika Gorica–Okuje Mrkopolje na sjeverozapadu, na krajnjem sjeveroistočnom dijelu istražene površine definirani su ostaci drvene konstrukcije s velikom količinom drvenog ugljena. Nakon skidanja drvenih dasaka, pri samom dnu ukopa, nalazila se crvena zapečena zemlja, a sama konstrukcija ležala je u zapuni tvrde žuto–smeđe zemlje s primjesama većih komada gara, lijepa i keramike. Sveukupna dužina jasno se pratila u dužini od 6 m te nešto slabije u dužini od još 2,5 m, a interpretirana je kao neka vrsta palisade na krajnjem istočnom dijelu naselja iz vremena kraja 12. ili 13. stoljeća, kako je to datirano ¹⁴C analizom (Miloglav, Demicheli 2010: 241–243).

133 Arheološkim istraživanjem položaja Srednje polje u Sotinu ustanovljeno je da je naselje u nekom razdoblju između 4. i 6. stoljeća bilo okruženo obrambenim jarkom širine 4,5 m (Ložnjak Dizdar 2010: 22–23). Dijelovi tog jaraka evidentirani su istraživanjima u sjevernom dijelu sonde 2 (Ložnjak Dizdar 2009: 14, Sl. 3) i središnjem dijelu sonde 13, te je zaključeno kako predstavljaju sjeverni i južni obrambeni rov odnosno dijelove utvrđenog ranosrednjovjekovnog naselja na Srednjem polju, što je prema autorima, prvi takav nalaz u hrvatskom Podunavlju (Dizdar 2010c: 18; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2013a; 2013b: 54). Kako je na lokalitetu zabilježen kontinuitet života i u mlađim srednjovjekovnim razdobljima, valja pričetati detaljnu obradu nalazišta za iznošenje konkretnih zaključaka (op.a.).

srednjovjekovnih puteva. Valja istaknuti ostatak srednjovjekovne ceste na lokalitetu Čeminac–Vakanjac (Tab. 1: 133) koja se pružala smjerom istok–zapad. Istražen je njen ukop registriran u širini oko 3,25, m i dubok oko 15 cm (Kalafatić, Hulina 2016b: 23, slika), a na dnu su se sporadično pojavljivali paralelni kanali, interpretirani kao tragovi kola.¹³⁴ Ponekad je određena nalazišna situacija omogućila i zaključke o mogućoj prisutnosti neke komunikacije. Primjerice u istraživanjima provedenima na lokaliteta Stari Perkovci–Sela gdje su istražene dvije grupe srednjovjekovnih objekata, sjeverna i južna, uočena je praznina među objektima u širini stotinjak metara, za koju se pretpostavlja da je predstavljala neku vrstu komunikacije, odnosno puta. Zapadni dio te komunikacije nastavljao se prema blagoj udolini između dviju uzvisina na kojima se nalazilo naselje, što je istraživače, nadalje, ponukalo na zaključak o mogućoj organizaciji naselja s objektima grupiranim oko neke vrste komunikacije (Janeš et al. 2017: 345–346).

2.6.3. OSTALE STRUKTURE

Unutar naselju obično postoje različite tvorevine amorfni oblika koje se interpretiraju kao jame nastale prigodom iskopa ilovače korištene za premazivanje stijenki stambenih objekata načinjenih od pletera ili dasaka (Takács 1998: 184, 187–188, Abb. 2).

Osim što su te jame amorfne oblika i različitih dimenzija, neravnog su dna (Minichreiter, Marković 2013: 36), često smještene na rubnim područjima lokaliteta. Kako su obično bez ikakvih nalaza koji bi upućivali na njihovu primarnu funkciju, takve se jame interpretiraju kao gliništa (Lozuk 2011: 20). Dva gliništa, sličnih značajki, prepoznata su i na lokalitetu Stari Perkovci–Sela, jedno manje koje se nalazilo unutar južnog dijela naselja, i jedno veće smješteno uz južni rub naselja (Janeš et al. 2017: 344).¹³⁵

Obično su takve amorfne tvorevine kasnije bile upotrijebljene kao sastavni dio seoskoga gospodarstva u obliku otpadnih jama (Guštin, Tomaž 2008: 97), kako ih se interpretira i na lokalitetu Torčec–Pod Gucak iz razvijenoga srednjeg vijeka (faza Torčec IV b, Sekelj Ivančan 2010c: sl. 60). Otpadne pak jame, uglavnom bez nekih karakterističnih oblikovnih elemenata, zbog raznovrsnosti i kvantitete svoga sadržaja, neprocjenjiv

134 U južnom dijelu nalazišta istraženi su ostaci srednjovjekovnog puta koji se protezao smjerom I–Z (SJ 184/185), a činila ga je pjeskovita zapuna sivosmeđe boje. Na dnu ukopa su se nalazili sporadično vidljivi paralelni kanali (SJ 242/243, SJ 302/303, SJ 304/305 i SJ 282/283) koji, prema autorima, najvjerojatnije predstavljaju tragove kola. U zapuni puta (SJ 184/185) otkriven je ulomak željezne konjske potkove, nekoliko ulomaka srednjovjekovne keramike te više ulomaka životinjskih kostiju (Kalafatić, Hulina 2016a: 34, sl. 14).

135 Na lokalitetu Stari Perkovci–Sela istražene su dvije veće radne jame koje su interpretirane kao gliništa: manje (J 90, veličine 4,8x4,9 m, dubine do 0,8 m) te veće glinište (J 585, veličine 9,1x4,8 m, dubine do 1,2 m). Obje tvorevine karakterizira neravno, valovito dno nastalo pri vađenju gline, zbog nejednakih dubina iskopa.

su izvor podataka i tek u suodnosu s ostalim nalazima, tvorevinama i objektima, pružaju značajan doprinos u interpretacijama samog naselja.

* * *

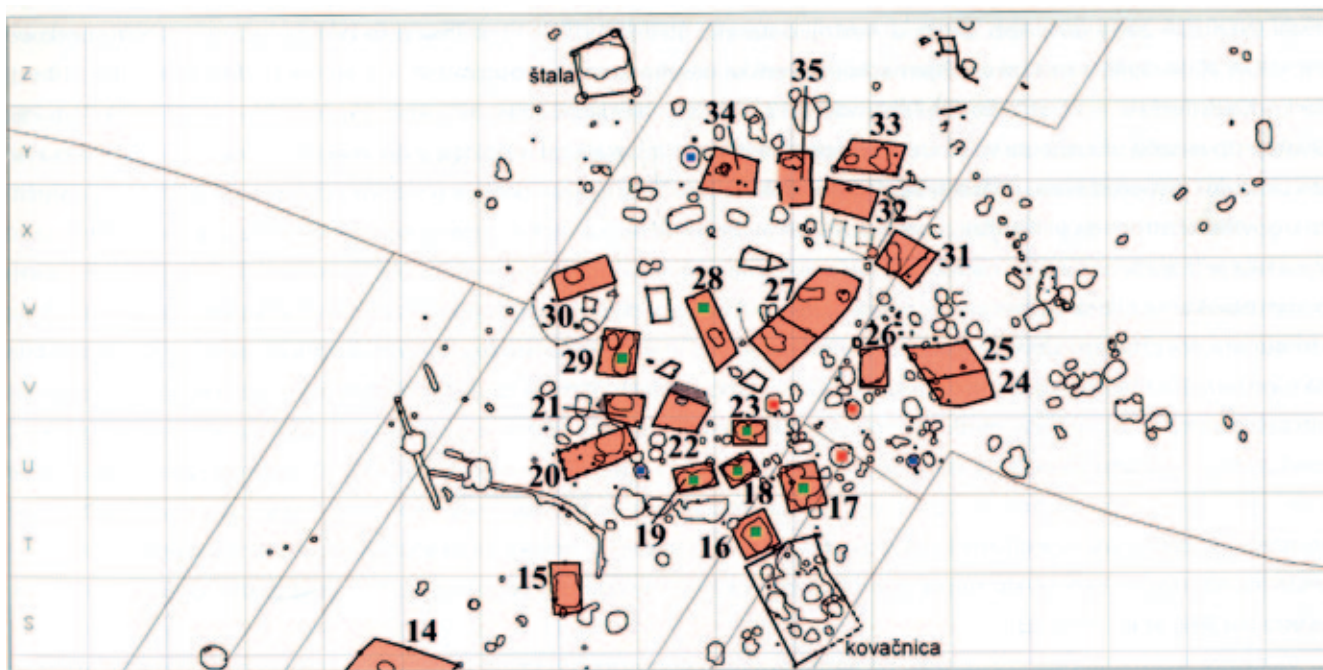
Na kraju valja spomenuti i jednu specifičnu strukturu prepoznati na lokalitetu Gundinci–Mekote Đurenica (I. faza) (Tab. 1: 137) koja, kako zaključuju istraživači, čini manje pristanište za čamce s pripadajućim objektom na potoku Grajnjak, vodotoku koji je krajem srednjeg vijeka mogao imati veći vodostaj i na njemu je možda bila moguća plovidba. Naime, pronađeno je 60 ukopa grupiranih na dvjema lokacijama smještenima duž samog ruba sloja zdravice, odnosno naplavljenog sloja uz potok Grajnjak, poneki uz prisutnost manje količine gara, a koji upućuju na postojanje neke drvene konstrukcije koja je mogla služiti, primjerice za pristajanje čamaca (Jerončić, Tkalac 2013: 124–125).¹³⁶

2.7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Podaci iz arheoloških izvora o pojedinom srednjovjekovnom naselju pružaju mogućnost promatranja i sagledavanja dinamike zaposjedanja prostora odnosno prostorne organizacije naselja. Tijekom najranijih stoljeća srednjeg vijeka naselja se često formiraju uz vodotok te naselje prostiranjem prati obalu obližnje rijeke ili potoka, o kojoj u pravilu ovisi i orijentacija samih objekata (Kuna, Profantová 2005: 326), što se zadržava i kasnije, tijekom razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka (Nekuda 2005: 278, Abb. 15). No, kuće su mogle biti smještene i oko nekoga centralnog prostora koji se pretpostavlja na osnovi položaja objekata smještenih u vidu polukruga ili polumjeseca (Nekuda 2004: 377, Abb. 10, B; 396, Abb. 23, b).

Na istraženim nalazištima sjeverne Hrvatske nekoliko je primjera naselja koja su se smjestila uz obalu rijeke ili potoka, te se tamo kontinuirano razvijala kroz više stoljeća. Lijepi primjeri ranosrednjovjekovne organizacije naselja uz stari vodotok su naselja na položaju Prečno pole I, Pod Gucak i Ledine u Torčecu (Sekelj Ivančan 2010c), gdje su kuće bez obzira na oblik i dataciju bile uz sam rub meandra, a drugi (gospodarski) objekti smješteni južnije od njegova ruba. Slična zgusnutost uz korito potoka zabilježena je i u dijelu starijeg horizonta naselja Velika Gorica–Šepkovića, datiranog od 9. do 13. stoljeća (Bugar 2008: 181, Sl. 2), no o tome jesu li se kuće nizale

136 Ostaci upućuju da se vjerojatno radi o okruglim obrađenim trupcima, odnosno gredama koje su ukopane u zdravicu i koje su imale funkciju nosača neke vrste krovne konstrukcije ili učvršćivača palisadne ograde za zaštitu od poplave ili jednostavno obrambene funkcije. Ukopi rupa od stupova većinom su manjih dimenzija (promjera od 20 do 50 cm), kružnog ili blago ovalnog tlocrta te cilindričnog, odnosno konusnog oblika, dubokih uglavnom od 10 do 40 cm.

Sl. 20 Beketinci–Bentež, situacijski plan sjevernog dijela kasnosrednjovjekovnog naselja (prema Minichreiter, Marković 2013: 201, sl. 112)

Fig. 20 Beketinci–Bentež, situational plan of the northern part of the late medieval settlement (after Minichreiter, Marković 2013: 201, sl. 112)

u jednom ili više redova uz korito potoka (Nekuda 2004: 366–367, Abb. 1, 2; 369, Abb. 4) tijekom ovog i narednog razdoblja, pokazat će tek objava cjelovitoga nalazišta.

Kako je već rečeno, zgusnutost i organizacija objekata može se događati i prema nekom drugom načelu, primjerice koncentracija kuća oko središnjeg trga, ili nekoga drugoga centralnog mjesta u naselju. Različita koncepcija organizacije prostora od one nizanjem kuća uz vodene tokove prepoznata je na primjeru sjevernog dijela naselja Beketinci–Bentež. U tom dijelu naselja istraženi stambeni objekti bili su raspoređeni u tri koncentrične kružnice oko prostora dimenzija 20x15 m u čijem se središtu nalazio neki nadzemni objekt ili lagana nadstrešnica na šest stupova. Ova terenska situacija prepoznata je kao postojanje manjeg središnjeg trga u sjevernom dijelu, moguće korištenog za trgovinu, a uokolo kojeg su bile smještene kuće ili manja domaćinstva (sl. 20) (Minichreiter, Marković 2013: 202, 234), dok je južni dio naselja imao raštrkane kuće, bez reda. Može li se u tom slučaju pomišljati i na proto-urbano mjesto u sjevernom dijelu Beketincina, kako predlažu istraživači, tek će pokazati buduća argumentacija. Određena pak prostorna situacija na istraženom dijelu lokaliteta Josipovac–Selište, pokazivala je prazan prostor između objekata u sjeveroistočnom dijelu, odnosno moguće postojanje ulice koja ide u smjeru JI–SZ, te druge, šire i veće ulice koja se protezala središtem sjevernog dijela naselja, u smjeru S–J (Šiša–Vivek 2012: 156). Slična je situacija bila i na lokalitetu Stari Perkovci–Sela gdje je između dviju

grupa srednjovjekovnih objekata zamijećena praznina u širini stotinjak metara. Uz pretpostavku da taj prazan prostor predstavljala neku vrstu komunikacije, iznosi se zaključak o mogućoj organizaciji naselja s objektima grupiranim oko nje (Janeš et al. 2017: 345–346). Prema spomenutim primjerima, naselje se čini se formiralo oko glavnih komunikacija, no ove preliminarne zaključke valja detaljnom analizom tek potvrditi.

Formiranje naselja oko nekog središnjeg prostora naslućuje se i u istraživanjima na lokalitetu Okuje III i IIIa kod Velike Gorice, gdje je pronađen dio srednjovjekovnog naselja na središnjoj uzvisini, a najreprezentativniji objekt nalazio se na najvišem centralnom dijelu naseobinskog brežuljka. O namjeni ovog velikog objekta nije izrečen konačan sud¹³⁷ tek da je, s obzirom na njegov smještaj u centralnom dijelu naselja, riječ o njenoj „...nekoj javnoj ili gospodarskoj namjeni srednjovjekovnog naselja Okuja“ (Vujnović, Burmaz 2010: 245–246).¹³⁸

¹³⁷ Autori spominju kako se po narodnoj predaji na tom uzvišenju nalazila crkva, što je sačuvano i u toponimu Crkvnjak, no uokolo nje nisu pronađeni ukopi pokojnika. Orijentacija nadzemne građevine, markirane s 24 nosiva stupa, u vanjskom dijelu površine od 328 m², a u unutrašnjem oko 190 m², bila je u smjeru JZ–SI. Analiza ostatka drva kolca provedena metodom ¹⁴C ukazuje da je objekt datiran od 1300. do 1410. godine.

¹³⁸ O odnosima prostora na kojem se rasprostire neko naselje i sakralnog prostora s mjestima pokapanja uz njega, na ovom mjestu neće biti posvećena pozornost, jer tema izlazi izvan zadanih okvira rada. Ovdje valja spomenuti tek nekoliko primjera u kojima je vidljivo isto-vremeno egzistiranje groblja i naselja, ili kako se u pojedinim fazama korištenja lokaliteta, stambeni objekti moguće šire na ranije korišteni prostor za pokopavanje. Na primjeru lokaliteta Đakovo–Župna crkva (Tab. 1: 26), vidljivo je kako su sjeveroistočno od položaja gdje se

Na kraju valja istaknuti kako je arheološkom metodom istražena golema površina na kojoj su se rasprostirala srednjovjekovna naselja, no većina dosadašnjih objava nije zadirala u detalje već je bila u formi izvješća pa naše spoznaje o srednjovjekovlju na tlu sjeverne Hrvatske, na žalost, nisu proporcionalno rasle sa svakim istraženim kvadratom.

Arheološka istraživanja su važan i neiscrpan izvor podataka, te iako su do nas dospjeli bitni podaci oni nam u ovom obliku teško mogu poslužiti za neke daljnje ozbiljnije analize i rasprave. Kako se radi o velikim količinama arheoloških nalaza koji se, ovisno o veličini površine broje čak i u tonama, za razumjeti je da je za ozbiljnu obradu i analizu građe potrebno vremena, a često smo u situaciji da tek njenom preciznom obradom možemo interpretirati pojedine nepokretne nalaze odnosno raspravljati o formi naselja i govoriti o njegovoj infrastrukturi. Ono što bi za srednjovjekovnu arheologiju bilo od iznimnog značaja jesu cjelovite obrade nalaza i nalazišta, s razlučenim pojedinima fazama naseljavanja, gdje bi na jednom mjestu mogli dobiti uvid u sve vrste

pronađenih nalaza i njihov kontekst pronalaska pa time i cjelovitost i karakter samog naselja, barem u njegovom istraženom dijelu. Objave u kojima se izdvaja samo keramika i promatra izvan konteksta pronalaska ili, primjerice, donosi izbor keramike iz ponekih odabranih cjelina, gdje se izdvaja jedna ili više vrsta nalaza bez uvida u ostale nalaze iz tih cjelina, iako donose nove i vrijedne podatke, nažalost neće značajnije doprinijeti našim spoznajama o razvoju naselja tijekom srednjeg vijeka, organizaciji prostora u naseljima te o eventualnim naseobinskim infrastrukturnim obrascima. Danas smo u situaciji da možemo reći da arheološka struka vapi za cjelovitim stručnim i znanstvenim objavama arheološki istraženih srednjovjekovnih naselja, za koje se nadamo da će uslijediti u skoroj budućnosti, jer zasigurno se možemo složiti kako do sada istražena nalazišta predstavljaju neizmjeran potencijal te otvaraju mogućnost novih spoznaja i interpretacija koje bi ovaj prostor stavile u ravnopravan položaj s ostalim europskim regijama i nalazištima na sadašnjoj i budućoj karti srednjovjekovlja.

---

pokopavalo, pronađena četiri poluukopana stambena objekta i dvije "građevine" (/kuće?/ - op. a.) iz vremena od 13. do 15. stoljeća, te jedna nadzemna građevina izgrađena iznad grobova u južnom dijelu groblja, koja je, kako autor navodi, moguće imala stambenu ili sakralnu namjenu tijekom prve polovine 13. stoljeća (Filipec 2012b: 158–208, 352). S druge strane, poznat je primjer s lokaliteta Suhopolje–Kliškovac (Tab. 1: 101) gdje se nakon prestanka ukopavanja, na groblju gradi plitko ukopani trokutasti objekt (SJ 248) s kružnim ognjištem uz južni rub (SJ 252) i nekoliko stupova uokolo (Tomičić et al. 2009a: 153). Iako je ¹⁴C analizom ugljena iz objekta dala vrijeme druge polovine 13. do druge polovice 14. st. (Tomičić et al. 2009b: 63), stratigrafska situacija je pokazala kako se radi o objektu koji je izgrađen početkom 16. stoljeća, nakon prestanka pokopavanja na ovom lokalitetu (Jelinčić 2011: 52). Istraživanjem većih površina unutar urbanih cjelina, ovakvih primjera moglo bi se zasigurno nabrojati više, no kako je već rečeno, to je tema koja izlazi izvan okvira ovog rada.

Tablica 1 Popis istraživanih srednjovjekovnih naselja sjeverne Hrvatske, s relevantnim podacima (izradila: T. Sekeļ Ivančan)
 Table 1 A list of investigated mediaeval settlements in Northern Croatia, with relevant data (made by: T. Sekeļ Ivančan)

R.br.	LOKALITET	TOPONIM	ZUPANIJA	GODINA ISTRAZIVANJA	ISTRAZENA PLOŠTA (m ²)	INSTITUCIJA	VRSTA ISTRAZIVANJA	DRUGA RAZDOBLJA	SRV. ARHEOLOŠKE CIJELINE	BROJ ANALIZA ¹ / ₂	BUNAR	RADIONICA/ OBRT	VATRIŠTA/ OGNJIŠTA/ PEĆI	ŽITNE JAME/ SPREMNICI	OGRAD/ KANALI/OSTALE STRUKTURE	CESTE/PUTOVI/ KOMUNIKACIJE	DATAČIA	PRELIMINARNA OBJAVA (INFORMACIJA O ISTRAZIVANJU)	DJELOVIČNA I/ ILI ČJELOVITA OBJAVA
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1.	ALUŠAŠ	"Podunavlje 35"	OBŽ (Z-3494)	1982	76	RZSKO	Z	PP	2				1					Mnichreiter 1982	Sekeļ Ivančan 2001, 11-12, Fig. 1-2
2.		"Ljiba" + ist. dio sela	OBŽ			MSO			2			*	1+1					Bulat 1979: 16-17	
3.	BEKETINCI	"Bentez"	OBŽ	2007-2008	60300	IARH	Z	PP	35+15+56	3+6	5	2+6+4+1	56	*	1+*		(9)10-11, st.: 14-15/16, st.	Mnichreiter, Marković 2009b; 2009b	Minichreiter, Marković 2009c: 36-38; 2013
4.	BELI MANASTIR	"Sudaraž"	OBŽ	2015	52980	MSO	Z	P, A			1						10.-12. st.	Hrškak 2016: 15	
4.1.		"Sudaraž-sjever"	OBŽ	2013, 2014, 2015	26481	IARH; GEOARHEO d.o.o.; KADUCEJ d.o.o.	P/Z	PP	1007			*					13.-15. st.	Tkalčec 2014; Nakić 2015; Lapić 2016: 17-18	
4.2.		"Štine"	OBŽ	2014	48061	IARH	Z	PP									13.-14. st.	Ložnjak Dizdār 2015a; Ložnjak Dizdār et al. 2015: 26	
5.	BREZOV-LJANI	"Mihaljci"	KKŽ (Z-2218)	2005, 2006	132, 134	GMKZ	S	PP	1+1								15.-17. st.	Okroša Rožić 2006; 2007	
6.	BURDELJ	"Mažić"	SMŽ	2010	21000	AMZ	Z	PP (NV7)	30	7			1				kraj 15.-16. st.	MDC 2010; Radman-Livaja 2011	Seckler 2018
7.	BUZADO-VEC	"Vojvodice"	ZŽ	2011, 2012	15111	IARH	Z	PP		2		1	2+3				dr. pol. 13.-15. st.	Tkalčec 2013a; 2013b; Tkalčec, Sekeļ Ivančan 2015	
8.	BUZIN	"Buzin"	ZŽ	2008	4000	AMZ	Z	A-4 (5-6.st.)	26	16		2?					7.-9./10. st.	Radman-Livaja 2009	Grgurić 2011a; Radman-Livaja et al. 2011; Seckler 2011
9.	ČEPINSKI MARTINCI	"Dubrava AN17"	OBŽ	2007-2008	220000	IARH	Z	PP, A	4+2		3		1				8.-11. st.; 12.-13. st.	Kališarić 2009a; 2009b; Tkalčec et al. 2015: 20	Tkalčec et al. 2017
10.		"Dubrava COKP Čepin"	OBŽ	2008	19600	IARH	Z	PP									9.-11. st.	Dizdār 2009a; 2009b	
11.	DALJ	"Pustarica"	OBŽ	1979	16		P	PP	1									Bulat 1979: 43-44	
12.	DONJI ANDRIJEVI	"Dužica"	BPŽ	1984	75	MBP	P	A	3?	1	1		1				14. st.	Salajčić 1993; Sekeļ Ivančan 2000: 76-77	
13.		"Knjiće-Jelanje"	BPŽ	2006	36000	MSO	P											Hrškak, Bojčić 2015a	

R.br.	LOKALITET	TOPONIM	ZUPANJIA	GODINA ISTRŽIVANJA	ISTRAŽENA PLOŠTA (m ²)	INSTITUCIJA	VRSTA ISTRŽIVANJA	DRUGA RAZDOBLJA	SRV. ARHEOLOŠKE CJELINE	BROJ ANALIZA ¹⁴ C	BUNAR	RADIONICA/ OBRT	VATRIŠTA/ OGNJIŠTA/ PEĆI	ŽITNE JAME/ SPREMNICI	OGRADJE/ KANALI/OSTALE STRUKTURE	CESTE/PUTOVI/ KOMUNIKACIJE	DATAČIA	PRELIMINARNA OBJAVA (INFORMACIJA O ISTRŽIVANJU)	DJELOMIČNA I/ ILI CJELOVITA OBJAVA
14.	DELOVI kod NOVGRADA PODRAVSKOG	"Bejlevine 1"	KKŽ	1983	10	MGKc	P	PP									Registar 1990: 107, lok.br. 363; Marković 1984: 297		
15.		"Grede 1"	KKŽ	1982	300	MGKc	Z	PP	29			1	2				9.-16. st.	Marković 1982: 12-13; 1983: 319; 1985c: Setelj 107-108, lok.br. 364; 1997: 149-150, lok. br. 483	Marković 1984: 295-319; 1985c: Setelj Ivančan 2000
16.		"Poljane 1/ Keljče"	KKŽ	1974, 1983	70+110	MGKc	Z	PP									Razsv./KSV	Registar 1990: 108, lok.br. 366	Marković 1984: 296-298, 301; 1994: 113
17.	DONJI MIHOLJAC	"Đanovi"	OBŽ	2015	6600	IARH	Z	PP, A	*	*	*		*				8. poč. 10. st.; 12-13. st.; 14-15. st.	Tkalčec 2015: 2016a: 52-57. sl. 11-16; 2016b	
18.		"Golinci-Seliste"	OBŽ (P-3278)	2009	2090	HRZ	Z	PP	2								13.-14. st.	Višnjik 2010c	Čeraj, Jareš 2013: 191-196
19.		"Printevac"	OBŽ (P-3219)	2009	2400	HRZ	Z	PP	1	1							(11.)12. st.	Višnjik 2010a	Višnjik 2013: 31-36
20.		"Rakitovica - Arende 2"	OBŽ (P-3223)	2009	3875	HRZ	Z	RNV	3		1						14.-15. st.	Višnjik 2010f	Višnjik, Percan 2013: 234-237
21.		"Ratkovi 2"	OBŽ	2009-2010		GEOARHEO d.o.o.	Z	PP	2								KSV	Majković 2011b; Georheo d.o.o. 2015	
22.		"Vrančić 2"	OBŽ	2009-2010	150	GEOARHEO d.o.o.	Z		2				*				SRV	Maurin 2011; Georheo d.o.o. 2015	
23.	DONJI MIHOLJAC - "MAGADE-NOVAC	"Kučinci - Dubrava"	OBŽ	2009	2895	HRZ	Z	RNV	3		1						14.-16. st.	Višnjik 2010d	Višnjik, Percan 2013: 230-232
24.	ĐAKOVAČKI SELCI	"Kaznica-Rutak"	OBŽ	2005, 2006	25000	MD	Z	PP	4+13	2							8.-9. st.	Hrišak, Paulović 2007; Šmalceti Novaković, Hrišak 2015	Šmalceti Novaković Hrišak 2017
25.		"Paljenica"	OBŽ	2006	18000	AMZ	Z	PP									11.-12. st.	Balen 2007b; 2008a: 11-12	
26.	ĐAKOVO	Zupna crkva	OBŽ (Z-3371)	1988, 1995-1997	2100	FF	Z		8				*				(8.)9.-10. 11.-sredine 16. st.	Filipac 2002	Filipac 2012a; 2012b: 158-219
27.		"Franjevac"	OBŽ	2007	36000	AMZ	Z	PP	107	4	1		1+5				Kraj 11.-12. st.; 13-15. st.	Balen 2008a; 18-21; 2008b; Marković 2015	Dugonjić 2017
28.	ERDUT	"Zankovac"	OBŽ	1978, 1983, 1987	37+7+24	M50	P	PP	7+7+3				1					Minichreiter 1979; Šimić 1988; 2012: 156	

R.br.	LOKALITET	TOPONIM	ZUPANIJA	GODINA ISTRŽIVANJA	ISTRŽENA POUŠINA (m ²)	INSTITUCIJA	VRSTA ISTRŽIVANJA	DRUGA RAZDOBLJA	SRV. ARHEOLOŠKE CJELINE	BROJ ANALIZA ¹⁴ C	BUNAR	RADIONICA/OBRT	VATRIŠTA/OGNJIŠTA/PECI	ŽITNE JAME/SPREMNICI	OGRADJE/KANALI/OSTALE STRUKTURE	CESTE/PUTOVI/KOMUNIKACIJE	DATACIJA	PRELIMINARNA OBJAVA (INFORMACIJA O ISTRŽIVANJU)	DJELOVIČNA I/ILUSTRACIJA OBJAVA
29.	FARKAŠE-VAC	"Lazar polje"	BBŽ	2011	24600	GMB	Z		4(?)								14.-16. st.	MDC 2011; Jakovljević 2012a	
30.	GOLA	"Tiljarovi bregi, Vlaško polje"	KKŽ	1981	5+5	MGKc	P	A										Registar 1990:111, lok.br.382	
31.	GORICA-GRBAŠEVAC	KKŽ	KKŽ	1977	20	MGKc	Z						1				14.-16. st.	Registar 1990:111-112, lok.br.383	Marković 1981a: 34
32.	GORIČAN	"Zupnikov vrt"	MŽ	1983, 1984	49+?	MMČ	P	PP										Tomčić, Vidović 1984: 96; 1985: 5; Registar 1997: 252, lok.br.985	
33.	GORNJA VIRBA	"Bukovlje"	BPŽ (Z-495Z)	1989	525	MBP	Z										10.-14. st.	Mirichreiter 1989: 42-43; 1991: 181-183, Sl. 2-4; MRŠkv 1994: 87-88	Sekelj Ivančan 2001: 14-17, Fig. 3-6
33.1.		"Savsko Polje"	BPŽ (P-4697)	2015	2900	ARHEOLOG d.o.o.	Z	PP	20(?) + 3		1	*					KSV	Bođružić 2016a: 130; 2016b: 132; 2016c: 145	
34.	GORNIJ KNIGINEC	"Čukavec II"	VŽ	2009	-	GMVŽ	Z	PP	2									Šimek 2010	
35.	GRABRIČ		ZŽ	2009, 2011-2012	42441	IARH KADUCEI d.o.o.	Z	PP	1						*		KSV/NV	Dizdār, Ložnjak Dizdār 2011; 2013a; 2013b; Dizdār et al. 2015	Dizdār et al. 2017
36.	GROVAČ-NIK	"Kučšte"	BPŽ	2009, 2010	500	GEOARHEO d.o.o.	Z	PP, NV	1			*					RazšV	Vikić 2011; Geoarheo.d.o.o 2015	
37.	HAGANJ	"Šuma Novakuša"	BBŽ	2011	-	GMB	Z	PP, A									14.-16. st.	MDC 2011; Jakovljević 2012b	
38.	IVANAC LUDBREŠKI	"Polje I"	VŽ	1982, 1983	194	MGKc	P	PP										Registar 1990: 114, lok.br. 394; Marković 1986a: 16	
39.		"Polje II"	VŽ	1982, 1983	130	MGKc	P	PP	1								KSV	Registar 1990: 114, lok.br.395; Marković 1986a: 16-17	
40.	IVANČOR-ĐAKOVO	"Šuma Gaj" (Z-4961)	OBŽ	2005, 2006	16000	IARH, ANZ	Z	PP, A	38	5							(8-1)13-14. st.	Lipovac Vrkljan, Šiljeg 2006; Balen 2007a; 2008a: 15-16	Balen et al. 2009
41.		"Šuma Gaj"	OBŽ	2005, 2006, 2007	141750	IARH, HAZU	Z	PP, A	6		*				1		14.-16. st.	Lipovac Vrkljan, Šiljeg 2006; Leleković 2008; Šiša-Vveč 2015	
42.	IVANČI GORJANSKI	"Palanka"	OBŽ	2007	28000	ANZ	Z	PP										Balen 2008a; 24-26; Balen 2008c	

R.br.	LOKALITET	TOPONIM	ZUPANJIA	GODINA ISTRAZIVANJA	ISTRAŽENA PLOŠTINA (m ²)	INSTITUCIJA	VRSTA ISTRAZIVANJA	DRUGA RAZDOBLJA	SRV. ARHEOLOŠKE CJELINE	BROJ ANALIZA ¹⁴ C	BUNAR	RADIONICA/ OBRT	VATRIŠTA/ OGNJIŠTA/ PEĆI	ZITNE JAME/ SPREMNICI	OGRAD/ KANALI/OSTALE STRUKTURE	CESTE/PUTOVI/ KOMUNIKACIJE	DATAČIA	PRELIMINARNA OBJAVA (INFORMACIJA O ISTRAZIVANJU)	DJELOMIČNA I/ ILI CJELOVITA OBJAVA
43.	JAGODINAK	"Čigljana, Čemni - Čiganska pošta"	OBŽ (Z-6052)	2013, 2014, 2015	33000	IARH GEOARHEO d.o.o.	Z	PP	1		8	*				12.-15. st.	Skelac, Vodička 2007; Sekelj Ivančan 2014b; WKIC 2016		
43.1.		"Cerik sjever"	OBŽ	2013	73000	GEOARHEO d.o.o.	Z	PP, A	1								KSV	WKIC 2015	
43.2.		"Kričevine - Selska bara"	OBŽ	2014, 2015	71059	GEOARHEO d.o.o.; KADUČEJ d.o.o.	Z	PP, A	*				*				RSV	Trešić Pavčić 2016: 41	
44.	JALKOVEC	"Police"	VŽ	2008	-	HRZ	Z	PP, A	1	1							priljez 11. u 12. st.	Bekić 2009a	Bekić 2011a
45.	JAKOPOVEC	"Blizna"	VŽ (Z-6319)	2003, 2005, 2006	7+100+500	HRZ	Z	PP, A	3	2			17				Ikraj 6.- dr (pol.7) 77.86-9. st.; RzvSV	Bekić, Vranković 2003; Bekić 2006b; 2007; Bekić, Percan 2007a	Bekić 2006a; 125-126; 2008; 2013; 243-246; 2016b; 57-59. st. 31
46.	JARUGE- SIKREVCI	"Godevo-Berava"	BPŽ (Z-4834)	2000	11550	MBP	Z	PP									14.-16. st.	RKD Z-4834	
46.1.		"Ostrovo 1"	BPŽ	2012	39738	GEOARHEO d.o.o.	Z	INV	2								KSV, pr. pol. 16. st.	Majković 2013	
46.2.		"Selište"	BPŽ	2012	2885	KAIKAL d.o.o.	Z		10								KSV	Sunko Katavić, Tkalić 2013	
46.3.		"Tvorione Z"	BPŽ	2012	2750	KAIKAL d.o.o.	Z		5+2		2				1		KSV	Katavić, Tkalić 2013	
47.	JOŠIPOVAC	"Selište"	OBŽ	2007, 2008	45000	FF	Z	PP, A, RNV	2332		34	*	38	11	12		(6.-9. st.); 12. st.; (14.) 15.- sred. 17. st.	Filipac, Kameletić 2009; Filipac et al. 2009: 62-71	Sjeverovjekovni: 101-166
48.		"Verušec"	OBŽ (P-3576)	2007, 2008	171000	FF	Z	PP, A, RNV	765		11	1+1	2		3		(RSV): 12. st.; dr. pol. 15.- sred. 17. st.	Filipac et al. 2009; Filipac et al. 2009: 54-61	Sjeverovjekovni: 167-213
48.1.		"Vinsoprijazni/Čibak"	OBŽ	2013	6755	KAIKAL d.o.o.	Z	A	11		2						15.-16. st.	Jeronec, Pato 2014b	
49.	JOŠIPOVAC PUNITO-VACKI	"Veliko polje 1"	OBŽ	2007, 2008	48000	HRZ	Z	PP, RNV	14	1							13. st.	Čatja et al. 2009	Janeš 2009; Trojević-Vukčević 2009
50.		"Veliko polje 1"	OBŽ	2008	44000	MSO	Z	PP					3					Šimić 2009	
51.	JURJEVAC PUNITO-VACKI	"Stara Vodeniča"	OBŽ (P-3271)	2008	16000	AMZ	Z	PP	44	6	1		*				12.- poč. 13. st.	Balen 2008a; 33-34; 2009	Bunčić 2012; 2016

R.br.	LOKALITET	TOPONIM	ZUPANIJA	GODINA ISTRAZIVANJA	ISTRAŽENA POVRŠINA (m ²)	INSTITUCIJA	VRSTA ISTRAZIVANJA	DRUGA RAZDOBLJA	SRV. ARHEOLOŠKE ČEJLINE	BROJ ANALIZA	BUNAR	RADIONICA/OBRT	VATRIŠTA/OGNJIŠTA/PECI	ŽITNE JAME/SPREMNICI	OGRADE/KANALI/OSTALE STRUKTURE	CESTE/PUTOVI/KOMUNIKACIJE	DATACIJA	PRELIMINARNA OBJAVA (INFORMACIJA O ISTRAZIVANJU)	DJELOVIČNA I/ILUSTRIRANA OBJAVA
52.	KOBILOČ	"Kobilici"	ZZ	2010	16300	KADUCEJ d.o.o.	Z	PP, A	41	2	4		1				13.-14. st.	Los 2011; Antonić 2015	Antonić, Rätz 2017
52.1.		"Kobilici II"	ZZ	2011		KADUCEJ d.o.o.	Z	PP, A, NV	3								SV	Džaja, Vučić 2012	
52.2.		"Petina"	ZZ	2011		KADUCEJ d.o.o.	Z	KA	4								SV	Los 2012: 274	
52.3.		"Vojna baza"	ZZ	2011	791	KADUCEJ d.o.o.	Z	PP	2								KSV	Los 2012: 274-275	
53.	KOPRIVNICA	"Cerne III"	KKŽ	1984; 1985	10+135	MGKc	P, S	PP	1				1					Mašković 1986b; 1986c; 1984: 114; Registar 1990: 17, lok. Dž; 407; 1997: 167-168, lok. br. 372	
54.	KOPRIVNIČKI BREGI	"Seće"	KKŽ	1979, 1981, 1982, 1984, 1987	495	MGKc	P, S	PP, A	4+1			1					9.-11. st.	Mašković 1979: 97; 99; 1980; 1981b: 35; 1981b: 193; 1982a: 239-264; 1982b; 1983; 1985a; 1989; Registar 1990: 121-122, lok. br. 436; 1997: 173, lok. br. 603; Čmin 2013a	Mašković 1994: 119
55.	KOPRIVNIČKI IVANAC	Vojnik 1	KKŽ	1981	15	MGKc	P	PP										Registar 1990: 122-123, lok. br. 442	
56.		Zasek 1	KKŽ	1984	23	MGKc	P	PP									KSV	Registar 1990: 123, lok. br. 444	
57.	KRUŠEVICA	"Njivice"	BPŽ	2004, 2005	4400+745	MBP	Z	PP									13.-14. st.	Mihlić, Loruš 2005: 38; 2006: 52	
58.	KUŠEVAC	"Topolina"	OBŽ (Z-6424)	2008	35000	AMO	Z	PP									9.-11. st.	Bojčić, Hrsak 2009	
59.	KUŠEVAC-STROŠMA-JEROVAC	"Pustina"	OBŽ	2007	100000	AMO	Z	PP			*		*				14.-16. st.	Hrsak, Bojčić 2008: 2015b	
60.	MARČOVAC NA ŠČIKI	"Stara Branjevinna"	OBŽ (Z-6250)	2010	7560	GEORHEO d.o.o.	Z	PP, RNV	12+2+1		1	*	*				8.-11. st.; 13.-16. st.	Nešić 2010; Peranić 2011 sr; Peranić, Vikić 2015	
60.1.		"Male Livadke"	OBŽ	2010	12500	MŠO	Z										13.-15. st.	Filipović 2011 a: 37	
60.2.		"Orasje"	OBŽ	2010	5500	MŠO	Z										14.-16. st.	Filipović 2011 b: 38-39	

R.br.	LOKALITET	TOPONIM	ZUPANIJA	GODINA Iстраživanja	ISTRAŽENA PLOŠTINA (m ²)	INSTITUCIJA	VRSTA Iстраživanja	DRUGA RAZDOBLJA	SRV. ARHEOLOŠKE CJELINE	BROJ ANALIZA ¹⁴ C	BUNAR	RADIONICA/ OBRT	VATRIŠTA/ OGNJIŠTA/ PEĆI	ŽITNE JAME/ SPREMNIKE	OGRADE/ KANALI/OSTALE STRUKTURE	CESTE/PUTOVI/ KOMUNIKACIJE	DATACIJA	PRELIMINARNA OBJAVA (INFORMACIJA O Iстраživanju)	DJELOMIČNA I/ Ili CJELOVITA OBJAVA
61.	MERŠ	"Zgruti"	KKŽ	2013	520	MGKc	P		65	1			1?		*		sred.12.-15. st.	Čimin 2013b, 2014a; 149, 51, 17; 282-284	Čimin 2014c; 2017; 282-284
62.	NEDELIŠE	"Staraves"	MŽ	2004, 2006, 2009	?+154	HRZ, MMČ	Z, S	PP, A, RNV	1+1+2	2							priv. pol. 7.; druga pol. 11. st.	Bečić 2006a; 203, 215, 218; 2011b; 2012; 23-24; 2013; 239; 2016b; 54-57, sl. 29	Bečić 2005; 2010a; 188; Kovacic 2007
63.	NIJEMCI-LIPOVAC	"Cripnjača"	VSŽ (Z-4989)	2004	2325	GMVin	Z							*			14.-16. st.	Janošić 2005; 23	
64.	NOVA KAPELA	"Latere"	PSŽ	2008	2020	GMING	Z										KSV	Mihaljević 2009a	
65.		"Siča"	PSŽ	2008	2580	GMING	Z										KSV	Mihaljević 2009b	
66.	NOVI BOLJMAN	"Grablje"	OBŽ	2013	3231	IARH	P/Z	PP									12.-16. st.	Kalafatic 2014	
67.	OPRISAVCI	"Gajna"	BPŽ (Z-4973)	1963	25+?	MBP	P	PP, A										Jančevski 1985a; 1985b; 1985c	
68.		"Vrtlovi"	BPŽ (Z-4906)	1989	80	MBP	Z	PP										Minichreiter 1989; 44	
69.	OSJEK	"Ciglena -Zeleno polje"	OBŽ (Z-4973)	2006		GEOARHEO d.o.o	Z	PP, A	1				1				8.-9. st.	Skelac, Vodička 2007; Skelac 2015	Nodilo, Skelac 2017; 207-220,
70.		"Retfala"-Perefleja 25152	OBŽ (Z-5500)	1987, 1994, 2004	214	MSO	Z	PP	1+2				1+2					Šimić 2005; 11-12; Šimić 2012; 54	
71.	PETERANEC	"Vratnac 2"	KKŽ	1997	155	MGKc	P	PP					1?				8./9.-10./11. st.	Mašković 1996; 21; 1997a; 17; 1997b; 34-35; 1998; Registrar 1997; 187, lok. br. 675	Sekelj Ivančan 1999; 2000; 71-75; 2001; 38-39, fig. 13-14
72.	PETRIJEVCI	"Bakovac - Jug"	OBŽ	2014	19768	MSO	Z	INV	1								7.-8. st.	Rajković 2015; Rajković, Hrkšak 2015	
72.1.		"Dalagaj"	OBŽ	2013	17000	GEOARHEO d.o.o	Z	PP	1								KSV	Vilić 2014; 48	
72.2.		"Karaševo 1"	OBŽ	2018	1980	IARH	Z	PP	1(?)								RSV(?)	Dražar 2019; 54-55	
72.3.		"Karaševo Z"	OBŽ	2018	2880	IARH	Z	INV									SV(?)	Ložnjak Dizdār 2019	
73.	PLETERNICA	"Krcčevina"	PSŽ	2008	1984	GMING	Z										KSV	Mihaljević 2009c	
74.		"Komorica-Ganje Luke"	PSŽ	2009	450	GMING	Z										KSV	Mihaljević 2010a	
75.		"Kuzmica-Krcčevine"	PSŽ	2009	1218	GMING	Z	PP									KSV	Mihaljević 2010b	

R.br.	LOKALITET	TOPONIM	ZUPANIJA	GODINA ISTRAŽIVANJA	ISTRAŽENA PLOŠTINA (m ²)	INSTITUCIJA	VRSTA ISTRAŽIVANJA	DRUGA RAZDOBLJA	SRV. ARHEOLOŠKE CJELINE	BROJ ANALIZA "C"	BUNAR	RADIONIČA/OBRT	VATRIŠTA/OGNIŠTA/PECI	ŽITNE JAME/SPREMNICE	OGRADE/KANALI/OSTALE STRUKTURE	CESTE/PUTOVI/KOMUNIKACIJE	DATACIJA	PRELIMINARNA OBJAVA (INFORMACIJA O ISTRAŽIVANJU)	DJELOVIČNA I/ILI CJELOVITA OBJAVA
76.		"Sulkovalci - Lasci"	PSŽ (P-4494)	2009	2875	GMIŃG	Z	PP								KSV	Mihaljević 2010c		
77.	PODRAVŠKE SESVETE	"Ruškova greca"	KKŽ	2014	650	MEKc	P	PP, NV	27	1			2		1	12.-15. st.	Čimin 2014a; 149-150; 2015	Čimin 2014b; 2017; 284-288	
78.	POLJANA KRIZEVAČKA	"Poljana Krizevačka I"	KKŽ	2011, 2012	36152	IARH	Z	PP, A								13.-15. st.	Dizdār 2013b; 2013b; Dizdār, Tkalčec 2015		
79.		"Poljana Krizevačka Z"	KKŽ	2011	29560	IARH	Z	PP					1		*	13.-15. st.	Ložnjak Dizdār 2012a; 2012b; Ložnjak Dizdār, Tkalčec 2015		
80.	POZECA	"Okruglice"	PSŽ	2009	2842	GMIŃG	Z	PP								KSV	Mihaljević 2010d		
81.		"Ugarina"	PSŽ	2009	3478	GMIŃG	Z	PP								KSV	Mihaljević 2010f		
82.		"Vidovci - Glogovi"	PSŽ	2009	8170	GMIŃG	Z	PP								KSV	Mihaljević 2010e		
83.	PRIVLAKA - NOVI JANKOVCI	"Gole-njive"	VŠZ (Z-4992)										1			12.-13. st.	RKO Z-4992, Novak et al. 2015		
84.	SARVAŠ	"Gradac"	OBŽ (Z-6142)	1942, 1943; 2012	1500	MSO	S, Z	PP	1							7.-9. st.	Minichreiter 1973; 18; Simić 2012; 117-123; Dujmić 2013	Sekeji Ivančan 2001; 42-43, kat.br. 246-262	
85.	SIGETEC LUDBREŠKI	"Loka, Kroglice"	VŽ	1979, 1983	810	GMVŽ	P, S	PP, A	11							12. st. i dalje	Šimek 1980; 1981; 1982a; 1984.52, 56; 1986; 1987; Registrar 1997, 127-128. lok. br. 393	Šimek 1982b	
86.	SLADOJEVI	"Brodšće"	VPŽ (P-2601)	2009/2010	7500-2520	GEOARHEO d.o.o.	Z	PP				*				RSV; KSV	Gallot 2009; 54-62; 2011c; Maljković 2011c; Maljković, Nodilo 2015		
87.		"Lipa"	VPŽ (P-3429)	2009/2010	4980	GALLOT d.o.o.	Z									RSV?	Gallot 2009; 5-33; 2011d		
88.	SLATINA	"Bobovište"	VPŽ	2009	11500	GEOARHEO d.o.o.	Z	PP	2 (B)								Martinić 2010		
89.		"Lipik 2"	VPŽ (P-3605)	2009/2010	8000	GALLOT d.o.o.	Z	PP, A								RSV?	Gallot 2009; 122-137; 2011e		
90.		"Turbina 1"	VPŽ	2009	5000	IARH	Z	PP	5+2	1						7. st.; 12.-13. st.	Dizdār 2010a; 2010b; Dizdār, Sekeji Ivančan 2015	Dizdār, Sekeji Ivančan 2017	
91.		"Veliko polje - Berezine"	VPŽ	2009	9500	MSO	Z	PP, A								10.-12. st.	Filipović 2010		

R.br.	LOKALITET	TOPONIM	ZUPANIJA	GODINA ISTRAŽIVANJA	ISTRAŽENA PLOŠTINA (m ²)	INSTITUCIJA	VRSTA ISTRAŽIVANJA	DRUGA RAZDOBLJA	SRV. ARHEOLOŠKE CJELINE	BROJ ANALIZA ¹⁴ C	BUNAR	RADIONIČA/ OBRBT	VATRIŠTA/ OGNJIŠTA/ PEĆI	ŽITNE JAME/ SPREMNICI	OGRADE/ KANALI/OSTALE STRUKTURE	CESTE/PUTOVI/ KOMUNIKACIJE	DATACIJA	PRELIMINARNA OBJAVA (INFORMACIJA O ISTRŽIVANJU)	DJELOMIČNA I/ ILI CJELOVITA OBJAVA
92.	SOTIN	"Srednje polje- Vašanšte"	VŠZ (Z-4988)	2008, 2011-2018	5300	IARH, GMVU	S	PP, A, NV	7 ž+1			*	27+*	*		4-6. st.; KSV	Ložnjak Dizdār 2009; 2010; 2016; Ložnjak Dizdār, Huinec 2012a; 2012b; 71; 2013a; 2013b; 2014a; 2014b; 68; Ložnjak Dizdār et al. 2009; Dizdār 2010c; Ložnjak Dizdār, Dizdār 2015b; 16-17. sl. 4; 2015c; 2017a; 22, 23. sl. 6; Ložnjak Dizdār et al. 2016; 12; 2018; 31, 32. sl. 6, 7; 2019; 20, 23. sl. 3, 4		
92.1.		"Dunavska ulica"	VŠZ	2016	150	IARH		PP								RSV	Ložnjak Dizdār 2017; 22-25. sl. 8, 10		
92.2.		"Fancage"	VŠZ	2014; 2016	85+149	IARH, GMVU	P	PP; A, NV	2			*				14.-16. st.	Ložnjak Dizdār 2015b; 66; Ložnjak Dizdār, Dizdār 2015a; 10. sl. 6, 9; 2017b; 27		
92.3.		"Plandište"	VŠZ	2014	40	IARH	P	PP								KSV	Ložnjak Dizdār 2015b; 67; Ložnjak Dizdār, Dizdār 2015a; 10-12		
92.4.		"Zmajevac"	VŠZ	2015; 2017	405+330	IARH	P	PP	*				*		*	15.- poč. 16. st.; KSV	Ložnjak Dizdār 2016; Ložnjak Dizdār et al. 2016; 12, 13. sl. 4, 5; Dizdār 2018; 21, 24-25. sl. 6, 7, 8		
93.	SRDINAC	"Balčev breg"	KKZ	1975, 1976	-	MGKc										15.-16. st.	Registar 1990; 131. lok br. 489; Marković 1985b; 52		
94.	STARI JANKOVCI	"Gatina"/ parcelo "Novič"	VŠZ (Z-4927)	1986, 1988		FF	Z		1 (3?)							kraj 7-8. st.; kraj 8-10. st.; KSV	Smalcelj 1992; Filippec 2015	Filippec 2017	
95.	STARI PERKOVCI	"Debela Šuma I"	BPZ	2005, 2006	59000	IARH, FF	Z	PP	1039	2	*	*	*		*	8.-9. st.; (12.) pr. pol. 13.- poč. 16. st.	Tkalčec 2006; Filippec, Šiša-Vivšek 2007	Filippec et al. 2009; 20-36. Šiša-Vivšek 2012; 36-100	
96.		"Sela"	BPZ	2006	40000	HRZ	Z	PP, A	372+26	3	21	3+1+2	65+3		3	* (?)	14.- početak 15. st.	Haraša, Bekić 2007; Azinović, Bebek et al. 2015	Janeš et al. 2017
97.	STRUŽANI	"Bregovi"	BPZ	2006	18000	FF	Z	PP								14.-16. st.	Filippec 2007; Filippec et al. 2009; 41.; Udovičić et al. 2015		
98.		"Vrtlovi, Kučlita, Veliki Trstenik -jug"	BPZ (Z-4956)	2006-2007	77000	MBP	Z	RNV	600	6			*	*	*	(4.7); 8.-12.-15./16. st.	Lozruk 2008a	Lozruk 2011	

R.br.	LOKALITET	TOPONIM	ZUPANIJA	GODINA ISTRAZIVANJA	ISTRAŽENA PLOŠTINA (m ²)	INSTITUCIJA	VRSTA ISTRAZIVANJA	DRUGA RAZDOBLJA	SRV. ARHEOLOŠKE ČEJLINE	PROJ. ANALIZA "1C"	BUNAR	RADIONICA/OBRT	VATRIŠTA/OGNJIŠTA/PECI	ŽITNE JAME/SPREMNICI	OGRADJE/KANALI/OSTALE STRUKTURE	CESTE/PUTOVI/KOMUNIKACIJE	DATACIJA	PRELIMINARNA OBJAVA (INFORMACIJA O ISTRAZIVANJU)	DJELOVIČNA I/ILIJEDOVITA OBJAVA
99.		"Vrtlovi, Kuciša, Veliki Trsternik" - sjever	BPŽ (Z-4956)	2006-2007	33000	MBP	Z	PP, RNV	8007		*		*	7./8.-15./16. st.			Lozok 2008b	Mikić-Lozok 2012	
100.	STRUŽANI-SVILAJ	"Popovača"	BPŽ	2011		GALLOT d.o.o.	P/Z	PP						8.-9. st.			Gallot 2011a		
101.	SUHOPOLE	"Klišovac"	VPŽ (Z-5864)	2008	117	IARH	S		3	1				dr. pol. 13. -dr. pol. 14. st. (1C), stratigrafija-poč. 16. st.			Tomčić et al. 2009a; 2009b	Jelincić 2011: 52-53	
102.		"Napast 1"	VPŽ	2013	3000	GALLOT d.o.o.	Z	PP	27?					RSV			Gallot 2013; 2014		
103.	SEMOVEC	"Sarnjak"	VŽ	1988	170	GMVZ	P/Z	PP, A	3					8. st.			Šimek 1989: 23-30; Registar 1990: 41-42, lok. br. 102; 1997, 132-133, lok. br. 415	Tešak et al. 1999: 34, 44-45	
104.		"Sarnjak" -jug	VŽ (P-2527)	2006, 2010	116	HRZ	Z	PP	1+2	1+2				8.- poč. 9. st.			Bečić 2006a; 2013; 2008; 2011 d; Bečić, Percan 2007b	Bečić 2008; 2013; 240; 2016a; 2016b; 63-66, sl. 35	
105.	ŠEPKOVČICA	"Gradić"	ZŽ	2006-2008	15000	MGZ; KADUCEJ d.o.o.	Z	PP, A	823	10	2		3	9./10.-15. st.			Bugar 2009	Bugar 2008; 2011	
106.	ŠPOVAC	"Brezčko polje"	OBŽ	2009-2010		GEOARHEO d.o.o.	Z	PP	1								Paraman 2011b; Georheo d.o.o. 2015		
107.	TOMASINCI	"Palača"		2007-2008	64000	ANZ	Z	PP									Balen 2008a: 29-30		
108.	TORČEC	"Blažovo polje"	KKŽ	2004	50	IARH	S	PP, A	16	2			1	kraj 8. i 9. st.			Sekeļj Ivančan 2005c; 2005d	Sekeļj Ivančan 2010c	
108.1.		"Cirkvišće"	KKŽ (P-4097)	2016	190	IARH	S		6				1	dr. pol. 13. i 14. st.			Krznar 2017		
109.		"Ledine"	KKŽ	2002-2004	850	IARH	S		13	5			1	dr. pol. 10 i 11. st.			Sekeļj Ivančan 2003; 2004; 2005a; 2005b; Sekeļj Ivančan, Tkalčec 2002; 2003a	Sekeļj Ivančan 2010b; 2010c; Sekeļj Ivančan et al. 2005	
110.		"Pod Gučak"	KKŽ	2007	289	IARH	S		10	2			1	kraj 11. i 12. st.			Sekeļj Ivančan 2008c; 2008d	Sekeļj Ivančan 2010b; 2010c	
111.		"Prečno polje"	KKŽ	2005-2008	1593	IARH	S		35	10			1+3	kraj 6.- poč. 14. st.			Sekeļj Ivančan 2006b; 2006c; 2007c; 2007d; 2008a; 2008b; 2009a; 2009b	Sekeļj Ivančan 2010b; 2010b; 2010c	
112.		"Rudievo"	KKŽ	2006	378	IARH	S		8	4			1	kraj 13.- poč. 14. st.			Sekeļj Ivančan 2006a; 2007a; 2007b	Sekeļj Ivančan 2010c	
113.	VARAŽDIN	"Brezje I"	VŽ (Z-6212)	1969, 1980, 2006, 2008	55+167+170	GMVZ, HRZ	P, Z	PP	7+7+17(+1)	2			*	8./9.; dr. pol. 11 i 12. st.			Tešak, Šimek, Lipjin 1999: 35; 44; Registar 1997: 134, lok. br. 422; Bečić, Črnin, 2007a; Medinaca, Črnin 2009	Bečić 2006; 289-291; 2009b; 2011b; 2017: 505-1, sl. 1	

R.Br.	LOKALITET	TOPONIM	ZUPANIJA	GODINA ISTRAŽIVANJA	ISTRAŽENA PLOŠTINA (m ²)	INSTITUCIJA	VRSTA ISTRAŽIVANJA	DRUGA RAZDOBLJA	SRV. ARHEOLOŠKE CJELINE	BROJ ANALIZA ¹⁴ C	BUNAR	RADIONICA/ OBRT	VATRIŠTA/ OGNJIŠTA/ PEĆI	ŽITNE JAME/ SPREMNIČE	OGRADJE/ KANALI/OSTALE STRUKTURE	CESTE/PUTOVI/ KOMUNIKACIJE	DATACIJA	PRELIMINARNA OBJAVA (INFORMACIJA O ISTRAŽIVANJU)	DJELOMIČNA I/ ILI CJELOVITA OBJAVA
114.		"Brezje III"	VŽ (Z-6212)	2006		HRZ	P	PP	1								9.-12. st.	Bekić, Ćimin 2007b; Bekić 2009b; 209; Grgurić 2011b	
115.		"Brezje IV/V"	VŽ (Z-6212)	2009-2010	2100	HRZ	Z	PP	8								(7.)8.-9. st.	Bekić 2010b; 2011c; 2015	Bekić 2009b; 214-215; 2011b; 2013; 247-248; 2010b; 59-63. st. 33; 2017; 51-58. st. 5, 7
116.	VELIKA GORICA	"Okuje - Mirkopolje"	ZŽ	2008-2009	2010	FF	Z	A7		4	1				2*		13.-14. st.	Miloglav, Demicheli 2010; Sisa-vivlek, Miloglav 2015	
117.		"Okuje I/a, II, III, IIb"	ZŽ	2008-2009	99000 (srv.=12000)	MGZ	Z	PP, A	730		167	*					13.-15. st.	MDC 2009	
118.		"Okuje III, IIIa ili IIIc"	ZŽ	2008-2009	80000	KADUCEJ d.o.o.	Z	PP, A	1203?		1		3+12		2		10.-15. st.	Vujnović, Burmaz 2010	
119.	VINKOVCI	"Liskovac" (Krnjašćak)	VŠŽ	2003	1350	GMVIn	Z	A	8 (9?)								12.-15. st.	Ožanić Roguljić 2003; 185-186; 2009; 79-80; Ožanić Roguljić, Rapan Papas 2015	Ožanić Roguljić, Rapan Papas 2017
119.1.		"Ervenica / "Poljski Jarak"	VŠŽ (P-4516)	2011	2560	GEOARHEO d.o.o.	Z	PP, A	3								12.-15. st.	Majković 2012	
119.2.		"Josine"	VŠŽ (P-4539)	2011	10000	PISA TRADE d.o.o.	Z	PP, A	2								RSV (9. st.)	Koprnjak 2012; 80	
119.3.		"Krnjaš" / Ulica Josipa Kozarca	VŠŽ (Z-4447)	2015	1400+323	GALLOT d.o.o.; GMVIn	Z	PP, A					2					Đuričić, Galloš 2016b; 104; Krznarić Škravko 2016a; 108; 2016b; 111	
119.4.		"Milovanci"	VŠŽ (Z-6827)	2015	10630	KADUCEJ d.o.o.	Z	PP, A	145								10.-15. st.	Los 2016b	
120.	VIRJE	"Volarski breg"	KKŽ (P-3417)	2008, 2010, 2012	1523+700	IARH	S	PP, A	3+2	2		1					8.-9. st.; 11.-12. st.; 14.-16. st.	Ćimin 2011; 218; Sekeļ Ivančan 2011a; 220; 2011b; 2013a; 53; 2015a	Sekeļ Ivančan 2017b; 2021a; 2021b; 163; 176; Sekeļ Ivančan, Tkalčec 2018
120.1.		"Susine"	KKŽ (P-5034)	2012, 2013, 2014	1277	IARH	S	PP, A	3	2		*			1		8.-9. st.; 12.-13. st.	Sekeļ Ivančan 2013b; 247; 2014a; 2014c; 2015b	Sekeļ Ivančan 2017b; 2021a; 2021b; 163; 176; Sekeļ Ivančan, Tkalčec 2018
121.	VIROVITICA	"Đona"	VPŽ (Z-5504)	2005	3960	IARH	Z	PP	3	4			1+1				7.-8. st. kraj 10. i prva pol. 11. st.	Ložnjak Dizdār 2006a; 2006b	Sekeļ Ivančan, Tkalčec 2008; 2010
122.		"Đurađ" istok	VPŽ (Z-5895)	2005	4700	GMVIn	Z	PP	3	1							druga pol. 9.-10. st.	Hrskak 2006; Salajić 2015	Salajić 2017

R.br.	LOKALITET	TOPONIM	ZUPANIJA	GODINA ISTRAZIVANJA	ISTRAŽENA PLOVRSINA (m ²)	INSTITUCIJA	VRSTA ISTRAZIVANJA	DRUGA RAZDOBLJA	SRV. ARHEOLOŠKE ČJELINE	PROJ. ANALIZA "1C"	BUNAR	RADIONIČNA/ OBRT	VATRIŠTA/ OGNJIŠTA/ PEĆI	ŽITNE JAME/ SPREMNICI	OGRADJE/ KANALI/OSTALE STRUKTURE	CESTE/PUTOVI/ KOMUNIKACIJE	DATACIJA	PRELIMINARNA OBJAVA (INFORMACIJA O ISTRAZIVANJU)	DJELOVIČNA I/ ILI ČJELOVITA OBJAVA
123.		"Kikorijski jug"	VPŽ (Z-5682)	2005	17946	IARH	Z	A	27	5		1	1				Kraj 8.- kraj 10. st.	Jelinić, 2006a; 2006b	Sekeļ Ivančan, Tkalac 2008; 2010; 2015
123.1.		"Brezik"	VPŽ	2013	6000		Z	PP, A	5								7.-10. st. (12. st.)	Nakić, Martinov 2014	
123.2.		"Kresonci"	VPŽ	2013	7500	PISA TRADE d.o.o. ARHEOLOG d.o.o.	Z		6								10.-12. st.	Miletić 2014	
123.3.		"Muškure"	VPŽ	2013	6750	KAUKAL d.o.o.	Z	PP									Kraj 10.- kraj 11. st.	Jeronić, Piro 2014b	
124.	VLAJSLAV	"Muji 1"	KKŽ	1985	78	MGKc	Z	PP										Registar 1990; 134, lok. br. 507; 1997; 203, lok. br. 756	
125.	VUKOVAR	"Vučedol - Gradec"	VŠZ (Z-4321)	1938		AMZ		PP									RazSV, KSV	Bundić 2013	
126.	ZAGREB-VELIKA GORICA	"Zračna luka"	ZZ	2013	3000	AMZ	Z	PP	3								sred. 7.- sred. 8. st.	MDC 2013; Dmić 2014	
127.	ZARILAC	"Grabarečke livade"	PSZ (RO5-567)	1976	105	MPK	Z	PP, A										Sokač Štimac 1976; 1976a; 1977; 1977a; 1977b; 1979; 1980	Sekeļ Ivančan 2001; 60
128.	ZBELAVA	"Pod lipom"	VŽ (Z-2946)	1986, 1997	20+500(?)	GMVŽ+ MIKOZG	P, Z	PP	5									Šimek 1987; 42; Registar 1997; 141-142, lok. br. 454; Težak et al. 1999; 39; Bekić 2006a; 282-283	Bekić 2014; 2016b; 66
129.	ZOLJANI	"Vrtić"	BPŽ	2011	15000	GALOT d.o.o.	P/Z	PP									RazSV/ KSV	Galiot 2011b; 2012	
129.1.		"Grabica"	BPŽ	2010		GEOARHEO d.o.o.	Z	PP									9.-10. st. KSV	Maljković 2011a; 69-71	
130.	ZVONIMIROVO	vrt kuće br. 34	VPŽ	1998	34	IARH	P	PP	1								12.-13. st.	Sekeļ Ivančan, Beļij 1998; Sekeļ Ivančan 2001; 61-65, Fig. 25-26	
131.	ALILOVCI	"Lipje"	PSZ (P-4190)	2012		FF	Z	PP	1								KSV	Morović, Mokos 2013; 157	
132.	BERANCI	"Selšte"	BPŽ	2012	109506	KADUCEJ d.o.o.	Z	PP, NV									KSV	Los 2013a; 86	
133.	CEMINAC	"Vakanjać"	OBŽ	2014, 2015	80000(?)	IARH	Z	PP, NV					1				SV	Kalađaić, Hulina 2016a; 34, 35, sl. 14, 15; 2016b	
134.	DONJA VRBA	"Saloš"	BPŽ	1989, 1990, 2010	1650+450	MBP	Z	PP	2+1								SV	Mikić, Lozok 2011; 122-123	
135.	GLOGOVICA	"Podgajac"	BPŽ	2009, 2010			Z	PP									KSV	Kulenović 2011; 111	
136.	GRUBIŠNO POLJE	"Šuma Obrovci 3"	BBŽ	2016		IARH	P										KSV	Tkalac, Krmar 2017; 70-71, sl. 1; 3	
137.	GUNDINCI	"Mekote"- "Durenica" (AN 75)-1. faza	BPŽ	2012	21750	KAUKAL d.o.o.	Z	NV	16						*		KSV	Jeronić, Tkalac 2013	

R.br.	LOKALITET	TOPONIM	ZUPANIJA	GODINA ISTRŽIVANJA	ISTRAŽENA PLOŠTINA (m ²)	INSTITUCIJA	VRSTA ISTRŽIVANJA	DRUGA RAZDOBLJA	SRV. ARHEOLOŠKE ČJELINE	BROJ ANALIZA ¹⁴ C	BUNAR	RADIONICA/ OBRT	VATRIŠTA/ OGNJIŠTA/ PEĆI	ŽITNE JAME/ SPREMNICI	OGRADJE/ KANALI/OSTALE STRUKTURE	CESTE/PUTOVI/ KOMUNIKACIJE	DATAČIA	PRELIMINARNA OBJAVA (INFORMACIJA O ISTRŽIVANJU)	DJELOMIČNA I/ ILI ČJELOVITA OBJAVA
138.		"Mekote"- "Đurenica 2" (AN 75)	BPŽ	2011, 2012	13750	KADUICE d.o.o.; KAUKAL d.o.o.; ARHEOLOG d.o.o.	P	PP(7)	1								SV	Burmaz et al. 2012; Burić 2013	
139.		"Jelas"	BPŽ	2012	50800	KADUICE d.o.o.; KAUKAL d.o.o.	Z	PP									13.-15. st.	Los 2013b: 100	
140.	HLEBINE	"Đedanovice"	KKŽ	2018	101003	IARH	Z	A	5	4		*	2				6.7. st.	Sekeji Ivančan 2019a	Sekeji Ivančan, Valent 2021; Sekeji Ivančan 2021b: 148-154
141.		"Velike Hlebine"	KKŽ	2017	258,44	IARH	Z		3			1					8. st.; 12/13. st.	Sekeji Ivančan 2018: 69-71, sl. 4, 6	Sekeji Ivančan 2019b; 2021b: 154-158
142.	KALINOVAC	"Hrastova greda 1"	KKŽ	2019	1024,33	IARH	Z	PP, NV		5		*					prva pol. 5.- poč. 7. st.; dr. pol. 7.- kraja 9. st.	Sekeji Ivančan 2020	
143.	KALNIK	"Igrišće II"	KKŽ	2014	102,45	IARH	S	PP, A, NV	1	1							13.-15. st.	Karavanić et al. 2015a: 60-62, sl. 2, 3; 2015b	Karavanić, Kudelić 2019: 46-50, sl. 4, 15-4, 17
144.	KUTINA	"Sečevine Okoli"	SMŽ (P-3923)	2012, 2016	1600-840	IARH, GEOARHEO d.o.o.	Z	NV	2						1			Zarak 2013b; 2014; Kalafatić, Hušina 2017: 83, 84, sl. 1, 2	
145.		"Krc"	SMŽ (P-3930)	2012		GEOARHEO d.o.o.	Z		1								SV	Zarak 2013a	
146.	LAKUŠIJA	"Gornje polje"	PSŽ	2012	3000	MPK	Z	PP									KSV	Pavličić 2013	
147.	MIRKOVCI	"Prišinci"	VSŽ (Z-6835)	2015	13760	KADUICE d.o.o.	Z	PP, A	1(*)			1					SV	Los 2016a: 90, sl. 6	
148.	NOVI BOLMAN	"Grablje"	OBŽ	2014, 2015		GEOARHEO d.o.o.; GALLOT d.o.o.	Z	PP, A									14.-16. st.	Đuričić, Galloš 2016a: 54	
149.	NOVI CEMINAC	"Cemin"	OBŽ	2015	24523	MŠO	Z	PP	3								9.-11. st.	Filipović 2016	
150.		"Jauhov silaš"	OBŽ	2014, 2015	70231	AMZ	Z	PP	21+1								5. st. KSV, RazSV, KSV	Balen et al. 2016	
151.	RUŠČICA	"Crnice II"	BPŽ (Z-4700)	2012	-	MBP	Z	PP	1								KSV	Aruković 2013	
152.	SLAVONSKI BROD	"Ulica Stanka Vrza 26"	BPŽ (Z-4953)	2012	150	MBP	Z		1								14.-16. st.	Miličić, Locić 2013	
153.	ŠARENGRAD	"Klopare"	VSŽ	2019		IARH	S		1	2			1				9.-12. st.	Rimpf et al. 2020: 14-15, sl. 10, 11	
154.	ŠUMARINA	"Benga"	OBŽ	2015	14620	AMZ	Z	PP	*								12.-13. st.	Balen, Đukić 2016	
155.	VINKOVAČKO NOVO SELO	"Zablače"/ "Vinke"	VSŽ	2014	4500	GMVin	Z	PP	4				1				SV	Krzanić Škrvanko 2015	

* - oznaka da su pojedine tvorevine prisutne na lokalitetu, ali detalji su pri objavi izostali

KRATICE / ABBREVIATIONS

KRATICE INSTITUCIJA:

AMO – Arheološki muzej Osijek
AMZ – Arheološki muzej Zagreb
ARHEOLOG d.o.o. – privatno poduzeće
FF – Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
GALIOT d.o.o. – DELMAT GALIOT d.o.o. - privatno poduzeće
GEOARHEO d.o.o. privatno poduzeće
GMB – Gradski muzej Bjelovar
GMNG – Gradski muzej Nove Gradiške
GMKc – Gradski muzej Koprivnica
GMKž – Gradski muzej Križevci
GMVin – Gradski muzej Vinkovci
GMVir – Gradski muzej Virovitica
GMVu – Gradski muzej Vukovar
GMVž – Gradski muzej Varaždin
HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odjel za arheologiju
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod
IARH – Institut za arheologiju
KADUCEJ d.o.o. – privatno poduzeće
KAUKAL d.o.o. – privatno poduzeće
MBP – Muzej Brodskog Posavlja
MĐ – Muzej Đakovštine
MGZ – Muzej grada Zagreba
MKKOZG – Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel u Zagrebu
MMČ – Muzej Međimurja Čakovec
MPK – Muzej Požeške kotline
MSO – Muzej Slavonije, Osijek
PISA TRADE d.o.o. – privatno poduzeće
RZZSKO – Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Konzervatorski odjel (danas MKKO)

KRATICE ŽUPANIJA:*

BBŽ – Bjelovarsko-bilogorska županija
BPŽ – Brodsko-posavska županija
KKŽ – Koprivničko-križevačka županija
MŽ – Međimurska županija
OBŽ – Osječko-baranjska županija
PSŽ – Požeško-slavonska županija
SMŽ – Sisačko-moslavačka županija
VPŽ – Virovitičko-podravna županija
VSŽ – Vukovarsko-srijemska županija
VŽ – Varaždinska županija
ZŽ – Zagrebačka županija

OSTALE KRATICE:

A – antika
KSV – kasni srednji vijek
NV – novi vijek
P – pokusna/probna istraživanja
PP – prapovijest
RazSV – razvijeni srednji vijek
RNV – rani novi vijek
RSV – rani srednji vijek
S – sustavna istraživanja
SJ – stratigrafska jedinica
Z – zaštitna istraživanja

ABBREVIATIONS OF INSTITUTIONS:

AMO – Archaeological Museum Osijek
AMZ – Archaeological Museum in Zagreb
ARHEOLOG d.o.o. – private company
FF – Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb
GALIOT d.o.o. – DELMAT GALIOT d.o.o. – private company
GEOARHEO d.o.o. – private company
GMB – Bjelovar Municipal Museum
GMNG – Nova Gradiška Municipal Museum
GMKc – Koprivnica Town Museum
GMKž – Križevci Municipal Museum
GMVin – Vinkovci Municipal Museum
GMVir – Virovitica Municipal Museum
GMVž – Varaždin Municipal Museum
HAZU – Croatian Academy of Sciences and Arts, Department of Archaeology
HRZ – Croatian Restoration Institute
IARH – Institute of Archaeology
KADUCEJ d.o.o. – private company
KAUKAL d.o.o. – private company
MBP – Brodsko Posavlje Regional Museum
MĐ – Đakovo Regional Museum
MGZ – Zagreb City Museum
MKKOZG – Ministry of Culture, Zagreb Conservation Department
MMČ – Museum of Međimurje in Čakovec
MPK – Požega Basin Museum
MSO – Museum of Slavonia, Osijek
PISA TRADE d.o.o. – private company
RZZSKO – Republic Institute for Protection of Cultural Monuments, Conservation Department (today MKKO)

ABBREVIATIONS OF COUNTIES:*

BBŽ – Bjelovar-Bilogora County
BPŽ – Brod-Posavina County
KKŽ – Koprivnica-Križevci County
MŽ – Međimurje County
OBŽ – Osijek-Baranja County
PSŽ – Požega-Slavonia County
SMŽ – Sisak-Moslavina County
VPŽ – Virovitica-Podravina County
VSŽ – Vukovar-Syrmia County
VŽ – Varaždin County
ZŽ – Zagreb County

OTHER ABBREVIATIONS:

A- Antiquity
KSV - Late Middle Ages
NV- Modern Period
P- trial/test excavations
PP- Prehistory
RazSV - High Middle Ages
RNV - Early Modern Period
RSV- Early Middle Ages
S- systematic research
SJ- stratigraphic unit
Z- salvage investigations

* Uz oznaku županije naveden je broj preventivne i/ili trajne registracije iz Registra kulture baštine Ministarstva kulture.

* Number of preventive an/or permanent registration from the Cultural Heritage Registry of the Ministry of Culture accompanies the mark of the county.

Tablica 2 Popis istraženih ranosrednjovjekovnih stambenih objekata na lokalitetima sjeverne Hrvatske, s relevantnim podacima (izradila: T. Sekelj Ivančan)
 Table 2 A list of investigated early mediaeval residential structures at sites in Northern Croatia, with relevant data (made by: T. Sekelj Ivančan)

R.br.	LOKALITET	TOPONIM	BROJ OBJEKATA BEZ PRECIZNIH PODATAKA	TERENSKA OZNAKA	DUŽINAŠIRINA (m)	DUBINA (m)	ORIJENTACIJA	KOSTRUKTIVNI ELEMENTI	POZICIJA PEĆI	POZICIJA OGNJISTA	POZICIJA ULAZA	PODNIČA	PODRUM	¹⁴ C DATAČIA	OKVIRNA DATAČIA	LITERATURA
1	2.	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1.a	BUZIN	Buzin	24												7.-9./10. st.	Radman-Livaja 2009
1.b				SJ 003/004			□			JZ?				BP 1290-1080 (calAD 735±47)		Radman-Livaja et al. 2011: 262, Šeškar 2011: 276
1.c				SJ 109/110 (pečSJ 115)					I					BP 1270-1060 (calAD 735±47; 818±53)		Radman-Livaja et al. 2011: 262, 265; Šeškar 2011: 276
2.a	ČEPINSKI MARTINCI	Dubrava (AN 17)	1				□								RSV	Kalašević 2009a; 2009b
2.b		COKP	1												RSV	Đizdaj 2009a; 2009b
3.a	DELOVI	Grede I	2												9.-11. st.	Marković 1984; 295-319
3.b				J 6		1									9.-11. st.	Marković 1984; 295-319
3.c				J 22	2x1										9.-11. st.	Marković 1984; 295-319
4.a	ĐAKOVAČKI SELCI	Kaznica-Rutak		SJ 108	3,5x3,3	0,36	□	2	SZ					BP 1270-1070 (880-880±95%)		Hršak, Pavlović 2007: 17; Šmalcelj Novaković, Hršak 2017: 133-137; Fig.2.3
4.b				SJ 396	2,7x3,3	0,18	□	1	Jl						8.-9. st.	Šmalcelj Novaković, Hršak 2017: 137; Fig. 5
4.c				SJ 496	2,9x3,63	0,39	□	1	Sl						8.-9. st.	Šmalcelj Novaković, Hršak 2017: 137-138; Fig. 6
4.d				SJ 492 (?)	3,5x3		□	1							8.-9. st.	Šmalcelj Novaković, Hršak 2017: 138-139; Fig. 7
5.	JAKOPOVEC	Blizna		SJ 31										BP 1200±21 (calAD 824±37)		Bečić 2008: 109; Sl. 4; 2013: 244-246; 2016b: 58-59, sl. 31
6.		Veliko polje I		SJ 205	1,97x1,15	0,50	SZ-Jl			na dnu ?					krnj 9.-12. st.	Janeš 2009: 234-236; 238-239
7.	KOPRIVNICA	Genje III	1												9.-11. st.	Marković 1994, 114; Sekelj Ivančan 2001: 26-27; Fig. 8, Pl. XXI:130-136
8.	KOPRIVNIČKI BREGI	Seče	4									*			9.-11. st.	Marković 1994; 119; Sekelj Ivančan 2001: 28-30; Pl. XXI: 138-144
9.a	NEDELUŠE	Stara ves		J 11/K4	5x2,50	0,33	I-Z							calAD 649±7	2/4 7. st.	Bečić 2006a: 210-211, 223, 250; 2011b: 63-64, 11-4; 2012: 23-24; 2013: 239, 241-242; 2016b: 55-57, 71-72, sl. 29, 38
9.b				J 6/S14	5x1,50	0,22	SZ-Jl							calAD 616±21		Bečić 2010a: 188; 2011b: 63-64, 11-4; 2012: 23-24, T. H; 2016a: 57, 71-72, sl. 38
10.	PETERANEĆ	Vratnec 2	1							*					8./9.-10./11. st.	Sekelj Ivančan 1999
11.a	SOTIN	Srednje polje	1 (sonda 2)							u kutu					4-6. st.(?)	Ložnjak Dizdaj et al. 2009: 93; Ložnjak Dizdaj 2010: 22-23
11.b			1 (sonda 11)					3x2							4-6. st.(?)	Ložnjak Dizdaj, Hutinec 2012: 9, 12, sl. 4

R.br.	LOKALITET	TOPONIM	BROJ OBJEKATA BEZ PRECIZNIH PODATAKA	TERENSKA OZNAKA	DUŽINAŠIRINA (m)	DUBINA (m)	ORIJENTACIJA	KOŠTRUKTIVNI ELEMENTI	POZICIJA PEĆI	POZICIJA OGNJISTA	POZICIJA ULAZA	PODNIČA	PODRUM	¹⁴ C DATAČIA	OKVIRNA DATAČIA	LITERATURA
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
11.c			1 (sonda 13)		3,00 x 2,10			2x2							4-6. st.(?)	Lošnjak Dizdar, Hrutinec 2013
11.d			3												RSV (7)	Lošnjak Dizdar, Dizdar 2015: c. 68; 2017a: 22, sl. 6; Lošnjak Dizdar 2016: 95, slika; Lošnjak Dizdar et al. 2016; 2019: 20, sl. 3, 4; Lošnjak Dizdar et al. 2018: 31
12.a	STARIPERKOVCI	Debela šuma		SJ.007											8. i 9. st.	Fillipec et al. 2009: 21, 32-35
12.b				SJ.022				3							8. i 9. st.	Fillipec et al. 2009: 21, 32-35
13.a	STRUŽANI	Vrtovi, Kućišta, Veliki Trstenik			2,6x4	0,5									7./8. st.	Lozok 2011: 17
13.b		Vrtovi, Kućišta, Veliki Trstenik			3,5x3,3			2							9. st.	Mikić-Lozok 2012: 43-58
14.	SUHOPOLJE	Nepast 1		SJ.187	3,1x2,65	0,25x0,56	□	4	SZ						RSV	Gallot 2013: Sl. 5; 2014
15.a	ŠEMOVEC	Šarnjak-jug		SJ.9	4,8x2,1	0,34	I-Z									Bekić, Perčan 2007b: 144; Bekić 2013: 240, 242, 245; 2016a; 2016b: 63, 65, 71-72, sl. 35, 38
15.b				SJ.10	3,2x1,5	0,29	I-Z									Bekić 2016a; 2016b: 64-65, 71-72, sl. 35, 38
16.	ŠEKOVIČICA	Gradci		SJ.700/701	6x3	0,7										Bugar 2008: 181-183, 190, Sl. 41
17.a	TORČEC	Prečno pole		SJ.004/005; SJ.028, 037	4,28x2,60	0,40	I-Z									Sekelj Ivčanec 2010c: 27-30, sl. 6-7
17.b				SJ.014/015 (7)	3,45x1,78	0,34	S-J									Sekelj Ivčanec 2010c: 30-31, sl. 9
17.c				SJ.022/023 (7)	4,20x2,66	0,30									sred. 7.- sred. 8. st.	Sekelj Ivčanec 2010c: 32-33, sl. 11
17.d				SJ.031/032	4,62x2,14	0,30	I-Z	1								Sekelj Ivčanec 2010c: 33-34, sl. 13
17.e				SJ.033/034 (7)	4,40x2,50	0,39	Š-JZ								sred. 7.- sred. 8. st.	Sekelj Ivčanec 2010c: 33-35, sl. 14
17.f				SJ.040/041 (7)	3,55x2,50	0,13	Š-JZ								sred. 7.- sred. 8. st.	Sekelj Ivčanec 2010c: 35-36, sl. 17
17.g				SJ.042/043 (7)	3,05x1,92	0,34	SZ-JI								sred. 7.- sred. 8. st.	Sekelj Ivčanec 2010c: 35-37, sl. 18
17.h				SJ.059/060 (ognjište SJ.068/069)	3x2,62	0,33	□			JZ						Sekelj Ivčanec 2010c: 40-41, sl. 25-26
17.i				SJ.085/086, 091 (ognjište 089/090)	3,30x2,18	0,45	I-Z (?)			J					Kraj 6. i početak 7. st.	Sekelj Ivčanec 2010c: 45-46, 76-78, sl. 34, 80, 80a
17.j				SJ.087/088 (7)	2,80x2,46	0,43	I-Z								Kraj 8.-9. st.	Sekelj Ivčanec 2010c: 45-46, sl. 35
17.k				SJ.096a/097 (ognjište SJ.100a,b)	3,55x3,49	0,51	□	1+17		JI					Kraj 8.-9. st.	Sekelj Ivčanec 2010c: 47-49, sl. 38-39
17.l		Ledine		SJ.021/022	3,10x2,40	0,60	□								Kraj 10. do dr. pol. 11. st.	Sekelj Ivčanec 2010c: 57-58, sl. 52

Rbr.	LOKALITET	TOPONIM	BROJ OBJEKATA BEZ PRECIZNIH PODATAKA	TERENSKA OZNAKA	DUŽINAŠIRINA (m)	DUBINA (m)	ORIJENTACIJA	KOSTRUKTIVNI ELEMENTI	POZICIJA PEĆI	POZICIJA OGNJIŠTA	POZICIJA ULAZA	PODNUCA	PODRUM	¹⁴ C DATAČIA	OKVIRNA DATAČIA	LITERATURA
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
17.m				SJ.023/024	2,94x4,70	0,63	□	3+3			S			BP 989±25 (calAD 1058±44)	Kraj 10. do dr. pol. 11. st.	Sekelj Ivancan 2010c: 58-59, sl. 54
18.a	VARAKŽDIN	Brezje I		J1 (SJ 1)				1		*				calAD 1104±48		Bekić, Ćimin 2007a: 135; Bekić 2009b
18.b				J7												Bekić 2009b: 210. sl.2
18.c				J9 (SJ 8, 9, 10, 12, 15)										BP 1220±47 (calAD 790±69)		Bekić, Ćimin 2007a: 135; Bekić 2009b: 210, 2013, 247-248
18.d		Brezje IV		SJ11/12 (opnilitre SJ 13)	3,5x2	0,23	I-Z			Jl	SZ			calAD 726±36		Bekić 2010b: 191-192, slika 2011b: 63-64, II. 4; 2016b: 60, 71-72, 74, sl. 38, 40
18.e		Brezje V		SJ4	2,8x1,2	0,30	I-Z			*?				calAD 781±62		Bekić 2010b: 191-192; 2011b: 63-64, II. 4; 2016b: 60, 62, 71-72, sl. 33, 38
18.f				SJ5	4,2x1,8	0,26	I-Z							calAD 700±43		Bekić 2010b: 191-192; 2011b: 63-64, II. 4; 2016b: 60, 62, 71-72, sl. 33, 38
18.g				SJ7	4,5x2,5	0,38	I-Z			*				calAD 726±61		Bekić 2010b: 191-192; 2011b: 63-64, II. 4; 2016b: 60-62, 71-72, sl. 33, 38
19.a	VIRE	Volarski breg		SJ 107	4,64x2,28	0,17	I-Z								druga pol. 8. i 9. st.	Sekelj Ivancan 2011b: 51, sl. 1; 2017a; 2021b: 158-163, Fig. 11, 12a
19.b				SJ111 (SJ 113)	4,15x2,15	0,29	I-Z	1(?)							druga pol. 8. i 9. st.	Sekelj Ivancan 2017a; 2021b: 158-163, Fig. 11, 12b
19.c				SJ125	1,77x3,21	0,1									druga pol. 8. i 9. st.	Sekelj Ivancan 2017a; 2021b: 158-163, Fig. 11, 12c
19.d		Sušine		SJ 320; SJ 318	2,15x1,95; 2,61x2,31 (okš.1)	0,28				JZ?				BP 1216±23 (calAD 811±41)		Sekelj Ivancan 2014a; 102. Sl. 4; 2021b: 167-171, Fig. 16; Sekelj Ivancan, Tkalčec 2018
19.e				SJ436/437	4,04 x 2,95	0,41								BP 1307±27 (calAD 708±59)		Sekelj Ivancan 2017b; 2021b: 163-167, Fig. 14
20.a	VROVITICA	Kiskonja - jug		SJ29	3,80x1,80			2		JZ				BP 1196±27 (calAD 825±59)		Sekelj Ivancan, Tkalčec 2008; 2015: 337-346.
20.b				SJ523											dr. pol. 10. st.	Sekelj Ivancan, Tkalčec 2008; 2015: 337-346.
20.c				SJ1242+2031/1	4,45x4,40		□	2		JZ	I?				Kraj 8. - dr. pol. 9. st.	Sekelj Ivancan, Tkalčec 2008; 2010; 2015: 337-346.
20.d				SJ1357	3,40x2,55											Sekelj Ivancan, Tkalčec 2008; 2015: 337-346.
20.e		Durač-istok		SJ003/004			SZ-Jl								druga pol. 9.-10. st.	Salajčić 2017: 199, Fig. 2
20.f				SJ017/018			SZ-Jl								druga pol. 9.-10. st.	Salajčić 2017: 199-200, Fig. 6
20.g				SJ023/024			□ (?)	2								Salajčić 2017: 199-202, Fig. 7
21.a	ZBELAVA	Pod lipom	3	SJ22/20	2,2x2,5										2/2.7. - pol. 8. st.	Bekić 2014; 2016b: 66
22.b				SJ96/97	4,5x2,5										2/2.7. - pol. 8. st.	Bekić 2014; 2016b: 66
23.a	HLEBINE	Đedanovice		SJ008/009	2,02x1,25	0,12	S-J								sred. 7. st.	Sekelj Ivancan, Valent 2021; Sekelj Ivancan 2021b: 150-154, Fig. 1, 2c
23.b				SJ010/011	2,12x1,14	0,22	S-J									Sekelj Ivancan, Valent 2021; Sekelj Ivancan 2021b: 150-154, Fig. 1, 2d

R.br.	LOKALITET	TOPONIM	BROJ OBJEKATA BEZ PRECIZNIH PODATAKA	TERENSKA OZNAKA	DUŽINAŠIRINA (m)	DUBINA (m)	ORIJENTACIJA	KOSTRUKTIVNI ELEMENTI	POZICIJA PEĆI	POZICIJA OGNJISTA	POZICIJA ULAZA	PODNIČA	PODRUM	¹⁴ C DATAČIJA	OKVIRNA DATAČIJA	LITERATURA
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
23.c				SJ 016/017	1,71x1,03	0,24	S-JZ								sred. 7. st.	Sekelj Ivancan, Valent 2021; Sekelj Ivancan 2021b; 150-154, Fig. 1, 2e
23.d				SJ 027/028	1,85x2,47	0,23	I-Z							BP 1363±29 (Ca-IAD 647-671)		Sekelj Ivancan, Valent 2021; Sekelj Ivancan 2021b; 150-154, Fig. 1, 2f
23.e		Velike Hlebine		SJ 019/020; SJ 021/022 (SJ 017/018)	1,46x3,75; 1,81x1,65; 0,74x0,63 (6,26x3,76)	0,46; 0,47	S-J	1?			J?			BP 1248±32 (Ca-IAD 685-776); BP 1249±31 (Ca-IAD 687-777)		Sekelj Ivancan 2019b; 2021b; 154-156; Fig. 7, 8ab
24.a	NOVI ČEMINAC	Jauhov salaš	1				□		SI						RSV	Balen et al. 2016; 22. sl. 9
24.b			21				□								5. st.	Balen et al. 2016

2.8. IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

- MDC 2009, Muzejsko dokumentacijski centar, Izvješća hrvatskih muzeja, Muzej grada Zagreba, http://www.mdc.hr/UserFiles/Image/izdavastvo/izvjesca_zg/2009/MGZ.pdf (19.01.2015.)
- MDC 2010, Muzejsko dokumentacijski centar, Izvješća hrvatskih muzeja, Arheološki muzej u Zagrebu, http://www.mdc.hr/UserFiles/Image/izdavastvo/izvjesca_zg/2010/AMZ%202010.pdf (16. 01. 2015.)
- MDC 2011, Muzejsko dokumentacijski centar, Izvješća hrvatskih muzeja, Gradski muzej Bjelovar, http://www.mdc.hr/UserFiles/Image/izdavastvo/izvjesca_hr/2011/GM%20Bjelovar_2011.pdf, (19.01.2015.)
- MDC 2013, Muzejsko dokumentacijski centar, Izvješća hrvatskih muzeja, Arheološki muzej u Zagrebu, <http://mdc.hr/UserFiles/Image/izdavastvo/izvjesca/2013/zg/Arheoloski%20muzej%20u%20Zagrebu%202013.pdf> (16. 01. 2015.)
- Našice.org, 2010, Stara Branjevina (Markovac Našički), http://www.nasice.org/lifestyle/kultura/stara_branjevina_markovac_nasicki-1705 (17. 05. 2010).
- RKD, Registar kulturnih dobara, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212>, (30. 01. 2015.)

LITERATURA:

- Antonić, N. 2015, Srednjovjekovno nalazište Kobilić u Turopolju, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2.–3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 21–22.
- Antonić, N., Rácz, T. Á. 2017, Selected Medieval Finds from the Site Kobilić 1 in Turopolje, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2.–3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 6, Institut za arheologiju, Zagreb, 255–277.
- Artuković, I. 2013, Rušćica–Crnice II, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 128.
- Azinović Bebek, A., Hirschler Marić, I., Janeš, A. 2015, Stari Perkovci–Sela, ruralno naselje 14. stoljeća, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2.–3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 25.
- Babović, Lj. 1984, Zbradila, Korbovo, Izvještaj o arheološkim istraživanjima u 1980. godine, *Đerdapske sveske*, II, Arheološki institut, Beograd, Narodni muzej, Beograd, Odeljenje za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 93–96.
- Balen, J. 2007a, Ivandvor–šuma Gaj, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 14–16.
- Balen, J. 2007b, Selci Đakovački–Pajtenica, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 27–29.
- Balen, J. 2008a, Rezultati zaštitnih istraživanja na trasi autoceste Beli Manastir–Osijek–Svilaj, Katalog izložbe, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Balen, J. 2008b, Đakovo–Franjevac, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 9–12.
- Balen, J. 2008c, Ivanovci Gorjanski–Palanka, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 34–36.
- Balen, J. 2009, Jurjevac Punitovački–Stara vodenica (AN 18A), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 56–58.
- Balen, J., Bilić, T., Bunčić, M., Drnić, I., Solter, A. 2009, Rezultati istraživanja na lokalitetu Ivandvor–šuma Gaj, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. Vol. XLII, 23–72.
- Balen, J., Dugonjić, A., Đukić, A. 2016, Novi Čeminac–Jauhov salaš (AN 10A), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 55–58.
- Balen, J., Đukić, A. 2016, Šumarina–Benga (AN 1A), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 78–79.
- Balen, J., Đukić, A., Dugonjić, A., Mađerić, M. 2016, Položaj Jauhov salaš u Novom Čemincu, značajno arheološko nalazište, *Godišnjak ogranka Matice Hrvatske u Belom Manastiru*, sv. 12/2015, 11–24.
- Bálint, M., Laszlovszky, J., Romhányi, B., Takács, M., 2003, Medieval Villages and their Fields, in: *Hungarian Archeology at the turn of the Millennium*, Visy Z. (ed.), Budapest, 383–388.
- Bekić, L. 2005, Nedelišće–Stara Ves, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 1/2004, 73–75.
- Bekić, L. 2006a, Zaštitna arheologija u okolici Varaždina. Arheološka istraživanja na autocesti Zagreb–Goričan i njezinim prilaznim cestama, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb.
- Bekić, L. 2006b, Jakopovec–Blizna, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 125–126.
- Bekić, L. 2007, Jakopovec–Blizna, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 133–134.
- Bekić, L. 2008, Usporedba keramike 8. st. s Blizne i Šarnjaka kod Varaždina, in: *Srednji vek - Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino / Mittelalter, Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*, Guštin M. (ed.), Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, Inštitut za dediščino Sredozemlja, Znanstveno–raziskovalno središče Koper, Univerza na Primorskem, Ljubljana, 107–112.
- Bekić, L. 2009a, Jalkovec–Police, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 207–208.
- Bekić, L. 2009b, Ranosrednjovjekovno naselje Varaždin–Brežje, in: *Zbornik o Luji Marunu, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa o fra Luji Marunu u povodu 150. obljetnice rođenja (1857.–2007.)*, Skradin–Knin, 7.–8. prosinca 2007. g., Tomičić Ž., Uglešić A. (eds.), Šibenik–Zadar–Zagreb 2009, 205–219.
- Bekić, L. 2010a, Nedelišće–Stara Ves, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 187–189.
- Bekić, L. 2010b, Varaždin–Brežje IV i V, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 191–192.
- Bekić, L. 2011a, Srednjovjekovna jama K 12 s nalazišta Jalkovec–Police kod Varaždina, *Archaeologia Adriatica*, Vol. 4 (2010), 217–241.
- Bekić, L. 2011b, Rani srednji vijek između Panonije i Jadrana: ranoslavenski arheološki nalazi od 6. do 8. stoljeća, rukopis doktorske disertacije, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, (mentor red. prof. ddr. Mitja Guštin), Koper 2011.
- Bekić, L. 2011c, Varaždin–Brežje IV, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 229–231.
- Bekić, L. 2011d, Šemovec–Šarnjak, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 243–245.
- Bekić, L. 2012, Keramika praškog tipa u Hrvatskoj, in: *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa «Dani Stjepana Gunjače 2». Hrvatska srednjovjekovna povijesno–arheološka baština. Međunarodne teme*, Split, 18.–21. listopada 2011.g., Šeparović T. (ed.), Split, 21–35.
- Bekić, L. 2013, New ¹⁴C dates from Slavic settlements in northwestern Croatia, in: *The Early Slavic Settlement in Central Europe in the light of new dating evidence, Interdisciplinary Medieval Studies*, Vol. III, Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Dulnicz M., Mozdziuch S. (eds.), Wrocław, 237–250.
- Bekić, L. 2014, Zbelava–Pod lipom – rani srednji vijek, in: S. Kovačević, H. Kalafatić, *Zbelava–Pod Lipom: Naseljenost doline rijeke Drave od prapovijesti do srednjeg vijeka, Monographiae Instituti Archaeologici 6*, Institut za arheologiju, Zagreb, (u tisku).
- Bekić, L. 2015, Karakter naselja Varaždin–Brežje u okviru ranosrednjovjekovne organizacije naselja, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog

- međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 16–17.
- Bekić, L. 2016a, Nalazi 8. i 9. stoljeća sa Šarnjaka kod Šemovca, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. Vol. XLIX, 219–248.
- Bekić, L. 2016b, *Rani srednji vijek između Panonije i Jadrana. Ranoslavenski keramički i ostali arheološki nalazi od 6. do 8. stoljeća*, Monografije i katalozi 27, Arheološki muzej Istre, Pula 2016.
- Bekić, L. 2017, Karakter naselja Varaždin–Brezje u okviru ranosrednjovjekovne organizacije naselja, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2.–3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 6, Institut za arheologiju, Zagreb, 49–62.
- Bekić, L., Čimin, R. 2007a, Varaždin–Brezje 1, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 134–136.
- Bekić, L., Čimin, R. 2007b, Varaždin–Brezje 3, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 136–137.
- Bekić, L., Percan, T. 2007a, Jakopovec–Blizna, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 133–134.
- Bekić, L., Percan, T. 2007b, Šemovec–Šarnjak, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 143–144.
- Bekić, L., Vranković, A., 2003, Blizna – višeslojno arheološko nalazište kraj Jakopovca – Varaždin, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXV/2, 33–39.
- Bialeková, D. 1958, Záchranný výskum slovanských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Bešaňove, okr. Šurany, *Slovenská archeológia*, Vol. VI/2, Slovac Academic Press, Bratislava, 388–413.
- Bialeková, D. 1959, Závěrečná zpráva z výskumov slovanských sídlisk v Nitr. Hrádku a Bešaňove, *Slovenská archeológia*, Vol. VII/2, Slovac Academic Press, Bratislava, 439–459.
- Biermann, F. 2005, Brunnen im mittelalterlichen ländlichen Siedlungswesen Deutschlands ein Überblick, *Ruralia V, Památky aecheologické, Supplementum* 17, Klápště J. (ed.), Prague, 152–173.
- Bodružić, M. 2016a, Gornja Vrba–Savsko Polje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 129–131.
- Bodružić, M. 2016b, Gornja Vrba–Savsko Polje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 131–133.
- Bodružić, M. 2016c, Slavonki Brod–luka (infrastruktura), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 145–146.
- Bojčić, Z., Hršak, T. 2009, Kuševac–Topolina (AN 24A), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 40–42.
- Botić, K. 2021, Absolute Dating of the Virje and Hlebine Sites, in: *Interdisciplinary Research into Iron Metallurgy along the Drava River in Croatia – The TransFER Project*, Sekelj Ivančan T., Karavidović T. (eds.), Archaeopress Archaeology, Oxford 2021, 92–100.
- Bugar, A. 2008, Naselje ranog srednjeg vijeka Velika Gorica–Šepkovića, in: *Srednji vek - Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino / Mittelalter, Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*, Guštin M. (ed.), Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, Institut za dediščino Sredozemlja, Znanstveno–raziskovalno središče Koper, Univerza na Primorskem, Ljubljana, 179–193.
- Bugar, A. 2009, Gradići, Donja Lomnica–Šepkovića, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 269–273.
- Bugar, A. 2011, Dva srednjovjekovna bunara s lokaliteta Šepkovića, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. Vol. XLIV, 161–178.
- Bulat, M. 1975, Daljska–planina, *Glasnik slavonskih muzeja*, Vol. 28, 17–22.
- Bulat, M. 1979, Izvještaj o arheološkom iskopavanju u Dalju, *Glasnik slavonskih muzeja*, Vol. 40, 41–44.
- Bunčić, M. 2012, O potrebi pračke u srednjovjekovnoj Slavoniji u povodu brojnih nalaza keramičkih projektila na položaju Stara Vodenica kod Jurjevca Punitovačkog, *Starohrvatska prosvjeta*, III. s. Vol. 39, 193–219.
- Bunčić, M. 2013, Srednjovjekovni nalazi s vučedolskog Gradca, Sažetak izlaganja na znanstvenom skupu „Arheologija na Dunavu“ Hrvatskog arheološkog društva u Vukovaru 7. – 11. listopada 2013. g., <http://www.hrvatskoarheoloskodrustvo.hr/vukovar.html>, https://bib.irb.hr/datoteka/647245.had_vukovar_2013_sazeci.pdf (29. 01. 2015.)
- Bunčić, M. 2016, Srednjovjekovno naselje na položaju Stara vodenica kod Jurjevca Punitovačkog, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. Vol. XLIX, 249–280.
- Burić, J. 2013, Gundinci–Mekote–Đurenica 2 (AN 75), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 102–104.
- Burmaz, J., Tresić Pavičić, D., Katavić, V. 2012, Gundinci–Mekote (AN 75), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 109–111.
- Čataj, L., Hirschler, I., Janeš, A., Krmptić, M. 2009, Josipovac Punitovački–Veliko polje I (AN 21), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 33–37.
- Čataj, L., Janeš, A. 2013, Golinci–Selište, in: *Nove arheološke spoznaje o Donjoj Podravini. Zaštitna arheološka istraživanja na magistralnom plinovodu Slobodnica–Donji Miholjac*, Višnjić J. (ed.), Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 165–225.
- Čimin, R. 2011, Virje–Volarski breg, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 216–218.
- Čimin, R., 2013a, Arheologija na području Općine Koprivnički Bregi, *Scientia Podraviana, Glasilo Podravskeg društva Koprivnica*, Vol. XXV/27, 13–15.
- Čimin, R. 2013b, Mekiš–Zgruti, arheološka istraživanja, Muzej grada Koprivnice, <http://www.muzej-koprivnica.hr/mekis-zgruti-arheoloska-istrazivanja/> (16. 05. 2013.).
- Čimin, R. 2014a, Povijest arheologije u Podravini (1880.–2014.), *Podravski zbornik*, Vol. 40, 135–157.
- Čimin, R. 2014b, Podravske Sesvete–Ruškova greda, selište iz razvijenoga i kasnog srednjeg vijeka s tragovima naseljavanja u novome vijeku, seminarski rad na poslijediplomskom doktorskom studiju arheologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, (4. semestar, doktorska disertacija pod naslovom *Razvoj i prostorna organizacija srednjovjekovnih posjeda na području Gornje Komarnice*), rukopis, listopad 2014.
- Čimin, R. 2014c, Mekiš–Zgruti, selište iz razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, seminarski rad na poslijediplomskom doktorskom studiju arheologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, (3. semestar, doktorska disertacija pod naslovom *Razvoj i prostorna organizacija srednjovjekovnih posjeda na području Gornje Komarnice*), rukopis, ožujak 2014.
- Čimin, R. 2014d, Mekiš–Zgruti, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 173–175.
- Čimin, R. 2015, Podravske Sesvete–Ruškova greda, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2011, 181–184.
- Čimin, R. 2017, Prilog poznavanju prehrambenih navika u kasnom srednjem vijeku, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 6, Institut za arheologiju, Zagreb, 279–291.
- Čremošnik, I. 1977, Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Vol. XV/13, 227–308, T. I–T. XIII.
- Demo, Ž. 2007, *Opatovina–tragovi povijesti izgubljeni u sadašnjosti. Rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom sv. Franje u Zagrebu 2002. godine*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Dizdar, M. 2009a, Čepinski Martinci–Dubrava (COKP Čepin), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 26–27.
- Dizdar, M. 2009b, Rezultati zaštitnih istraživanja nalazišta AN COKP Čepin na trasi koridora VC u 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, 17–19.
- Dizdar, M. 2010a, Slatina–Turbina 1, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 128–130.
- Dizdar, M. 2010b, Zaštitna arheološka istraživanja ranosrednjovjekovnog naselja Slatina–Turbina 1, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VI, 26–29.
- Dizdar, M. 2010c, Arheološka istraživanja u Sotinu – zadaci i ciljevi, in: *Arheološke spoznaje o Sotinu. rezultati probnih istraživanja 2008.–2010.*, Gradski muzej Vukovar, Vukovar 2010: 15–19.
- Dizdar, M. 2013a, Zaštitna arheološka istraživanja nalazišta AN 4 Poljana Križevačka 1 na trasi autoceste A12, dionica Gradec–Kloštar Vojakovački, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IX, 69–75.
- Dizdar, M. 2013b, Poljana Križevačka–Poljana Križevačka 1 (AN 4), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 236–240.

- Dizdar, M. 2018, Rezultati istraživanja nalazišta Sotin–Zmajevac u Hrvatskome Podunavlju, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIV, 20–27.
- Dizdar, M. 2019, Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja nalazišta AN 5 Petrijevci–Karaševo 1, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XV: 53–56.
- Dizdar, M., Ložnjak Dizdar, D. 2011, Probna istraživanja nalazišta AN 1 Grabrić na trasi autoceste A13, dionica Čvor Vrbovec 2 – Čvor Farkaševac, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VII, 54–56.
- Dizdar, M., Ložnjak Dizdar, D. 2013a, Zaštitna istraživanja nalazišta AN 1 Grabrić na trasi auto–ceste A13, dionica Čvor Vrbovec 2–Čvor Farkaševac, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IX, 93–97.
- Dizdar, M., Ložnjak Dizdar, D. 2013b, Grabrić (AN 1), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 310–312.
- Dizdar, M., Sekelj Ivančan, T. 2015, Arheološko nalazište Slatina–Turbina 1, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 31.
- Dizdar, M., Sekelj Ivančan, T. 2017, The Mediaeval Site of Slatina–Turbina 1, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 6, Institut za arheologiju, Zagreb, 63–76.
- Dizdar, M., Tkalčec, T. 2015, Kasnosrednjovjekovno naselje Poljana Križevačka 1, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 31–32.
- Dizdar, M., Ložnjak Dizdar, D., Sekelj Ivančan, T. 2015, Arheološko nalazište Grabrić, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 33.
- Dizdar, M., Ložnjak Dizdar, D., Sekelj Ivančan, T. 2017, Archaeological Site Grabrić, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 6, Institut za arheologiju, Zagreb, 403–409.
- Dostál, B. 1975, *Břeclav–Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec*, Brno.
- Drnić, I. 2014, Zračna luka Pleso, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 248–251.
- Dugonjić, A. 2017, Medieval Settlement at the Site Franjevac near Đakovo, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 6, Institut za arheologiju, Zagreb, 293–336.
- Dujmić, D. 2013, Sarvaš–Gradac, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 36–37.
- Džaja, A. Vulić, Š. 2012, Kobilić–Kobilić II (AB 2), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 276–278.
- Đuričić, S., Galiot, S. 2016a, Novi Bolman–Grablje (AN 4), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 52–54.
- Đuričić, S., Galiot, S. 2016b, Vinkovci–Ulica Josipa Kozarca, odvojak (k. č. 3386/2), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 103–105.
- Filipec, K. 2002, Srednjovjekovna keramika iz groblja u Đakovu, in: *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Apl / Die Frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*, Guštin M. (ed.), Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 142–145.
- Filipec, K. 2007, Stružani–Bregovi, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 67–68.
- Filipec, K. 2012a, *Dvanaest stoljeća Đakova*, Zbirka Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišna u Zagrebu, Knjižica 2, Zagreb.
- Filipec, K. 2012b, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo–Župna crkva*, Istraživanja Katedre za opću srednjovjekovnu i nacionalnu arheologiju, Monografije, Svezak 1, Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Centar za ranosrednjovjekovna istraživanja Zagreb–Lobor, Zagreb.
- Filipec, K. 2015, Srednjovjekovna keramika s lokaliteta Stari Jankovci–Gatina, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 18.
- Filipec, K. 2017, Ulomci keramičkih posuda iz ranosrednjovjekovnog naselja Stari Jankovci–Gatina, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 6, Institut za arheologiju, Zagreb, 77–109.
- Filipec, K., Karneluti, M. 2009, Josipovac–Selište (AN 14), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 28–30.
- Filipec, K., Šiša–Vivek, M. 2007, Stari Perkovci–Debela šuma, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 69–71.
- Filipec, K., Šiša–Vivek, M., Roksandić, D. 2009, Josipovac–Verušed (AN 15), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 30–33.
- Filipec, K., Roksandić, D., Šiša–Vivek, M., Karneluti, M. 2009, *Arheološke slike iz Slavonije, arheološka istraživanja na trasi autoceste Beli Manastir–Osijek–Svilaj*, Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, knjižica 1., Zagreb 2009.
- Filipović, S. 2010, Slatina–Veliko polje–Berezine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 130–132.
- Filipović, S. 2011a, Markovac Našički–Male Livadke, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 37–38.
- Filipović, S. 2011b, Markovac Našički–Orašje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 38–39.
- Filipović, S. 2016, Novi Čeminac–Čemin (AN 10C), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 54–55.
- Galiot, S. 2009, Stručno izvješće sa zaštitnih arheoloških istraživanja obilaznice oko grada Slatine, cesta D2, Split 2009, (rukopis), http://www.delmatgaliot.hr/?page_id=68 (20. 01. 2015.)
- Galiot, S. 2011a, Izvješće o zaštitnom arheološkom istraživanju na trasi autoceste A5 Beli Manastir–Osijek–Svilaj, dionica Sredanci–granica BiH, Split 2011, (rukopis), http://www.delmatgaliot.hr/?page_id=314, (20. 01. 2015.)
- Galiot, S. 2011b, Stručno izvješće, AN Zoljan–„Vrtla“, Izvješće o zaštitnom arheološkom istraživanju, Split 2011, (rukopis), http://www.delmatgaliot.hr/?page_id=310 (20. 01. 2015.)
- Galiot, S. 2011c, Sladojevci–Hrušćik–Brodišće (AN 1a i 1b), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 158–161.
- Galiot, S. 2011d, Sladojevci–Lipa, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 164–166.
- Galiot, S. 2011e, Slatina–Lipik 1 i 2, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 171–174.
- Galiot, S. 2012, Zoljani–Vrtla (AN 40), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 146–149.
- Galiot, S. 2013, Završno izvješće o zaštitnim arheološkim istraživanjima nalazišta Suhopolje–Napast 1 (AN 4), na trasi sjeverne obilaznice grada Virovitica, Split 2013, (rukopis), http://www.delmatgaliot.hr/?page_id=443 (20. 01. 2015.)
- Galiot, S. 2014, Suhopolje–Napast 1 (AN 4), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 134–136.
- Garašanin, M., Vasić, M., Marjanović–Vujović, G. 1984, Trajanov most – Castrum Pontes, *Đerdapske sveske, Arheološki institut, Beograd; Narodni muzej, Beograd, Odeljenje za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu*, II, Beograd, 25–84.
- Geoarheo d.o.o. 2015, Srednjovjekovni lokaliteti na traci plinovoda Slobodnica–Donji Miholjac–Dravaszerdahely, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog

- međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2.–3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 35–36.
- Grgurić, M. 2011a, Analiza faune ranosrednjovjekovnog lokaliteta Buzin, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. Vol. XLIV, 329–337.
- Grgurić, M. 2011b, Brezje 3, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 229.
- Guštin, M., Tomaž, A. 2008, Zatak, pustota pri Lendavi, in: *Srednji vek. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižin, / Mittelalter, Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*, Guštin M. (ed.), Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, Inštitut za dediščino Sredozemlja, Znanstveno–raziskovalno središče Koper, Univerza na Primorskem, Ljubljana, 95–102.
- Habovštiak, A. 1988/89, Das Mittelalterliche Dorf in der Slowakei im Lichte der historisch–archäologischen Forschung, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich, Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie*, 8, Wien, 179–186.
- Haraša, I., Bekić, L. 2007, Stari Perkovci–Sela, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 74–75.
- Horváth, L. A. 1997, Árpád–kori településnyomok Bak határában, *Zalai Múzeum*, Vol. 8, 161–176.
- Hršak, T. 2006, Virovitica–Đurađ istok, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 80–82.
- Hršak, T. 2016, Beli Manastir–Sudaraž (AN 3A), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 13–16.
- Hršak, T., Bojčić, Z. 2008, Štrosmajerovac–Pustara, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 41–43.
- Hršak, T., Bojčić, Z. 2015a, Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja na nalazištu Krnjice–Jelanje kod Donjih Andrijevac, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 39.
- Hršak, T., Bojčić, Z. 2015b, Štrosmajerovac–Pustara, kasnosrednjovjekovno naselje, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 38.
- Hršak, T., Pavlović, I. 2007, Selci Đakovački–Kaznica–Rutak, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 16–18.
- Ivanković, A. 2015, Srednjovjekovno naselje na položaju Đakovo–Franjevac (analiza i interpretacija), in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 25.
- Iveković, D. 1968, Rezultati sondažnih arheoloških istraživanja na području Moslavine, *Zbornik Moslavine*, Vol. 1, 349–378.
- Jakovljević, G. 2012a, Farkaševac–Lazar polje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 269–271.
- Jakovljević, G. 2012b, Haganj–šuma Novakuša, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 271–273.
- Jančevski, S. 1985a, Istraživanja lokaliteta 'Gajna', *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XVII/1, 20–21.
- Jančevski, S. 1985b, Arheološko iskopavanje u Oprisavcima, *Glasnik slavonskih muzeja*, Vol. 50/51, 35–36.
- Jančevski, S. 1985c, Arheološko iskopavanje u Brodskom Posavlju s osvrtom na keramiku, *Godišnjak ogranka Matice Hrvatske Vinkovci*, Vol. 10, 83–92.
- Janeš, A. 2009, Srednji vijek, in: *Josipovac Punitovački–Veliko polje I. Eneolitičko, brončanodobno i srednjovjekovno naselje. Zaštitna arheološka istraživanja na trasi autoceste A5, Čataj L.* (ed.), Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 233–246.
- Janeš, A., Hirschler Marić, I., Azinović Bebek, A. 2017, Stari Perkovci–Sela, ruralno naselje 14. stoljeća, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2.–3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 6, Institut za arheologiju, Zagreb, 337–388.
- Janković, M., Janković, Đ. 1990, *Sloveni u jugoslavenskom Podunavlju, Katalog Muzeja grada Beograda*, 36, Beograd.
- Janošić, I. I. 2005, Lipovac–Nijemci. Područje Kološtar, Cripnjača, Kratina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 1/2004, 23–24.
- Jelinčić, K. 2006a, Zaštitno arheološko iskopavanje lokaliteta Virovitica–Kiškoriya jug, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. II, 61–66.
- Jelinčić, K. 2006b, Virovitica–Kiškoriya jug, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 83–86.
- Jelinčić, K. 2011, Stratigrafski prikaz lokaliteta, in: Ž. Tomičić, K. Jelinčić, *Suhopolje–Kliškovac. Od mjestopisa do arheološke spoznaje, Monographiae Instituti Archaeologici* 4, Institut za arheologiju, Zagreb.
- Jerončić, T., Paro, A. 2014a, Josipovac–Vinogradi (AN 1), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 15–17.
- Jerončić, T., Paro, A. 2014b, Virovitica–Muškara (AN 1), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 141–143.
- Jerončić, T., Tkalac, H. 2013, Gundinci–Mekote–Đurenica (AN 75), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 124–125.
- Kalafatić, H. 2009a, Čepinski Martinci–Dubrava (AN 17), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 21–26.
- Kalafatić, H. 2009b, Zaštitna istraživanja lokaliteta Čepinski Martinci–Dubrava na trasi autoceste Beli Manastir–Osijek–Svilaj 2007. i 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, 20–26.
- Kalafatić, H. 2014, Probna arheološka istraživanja lokaliteta AN 4 Novi Bolman–Grablje kod Jagodnjaka u Baranji, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. X, 42–44.
- Kalafatić, H., Hulina, M. 2016a, Zaštitno arheološko istraživanje lokaliteta AN7B Čeminac–Vakanjac na dionici autoceste A5 Beli Manastir–Osijek 2014. i 2015. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XII, 29–35.
- Kalafatić, H., Hulina, M. 2016b, Čeminac–Vakanjac (AN 7B), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 22–24.
- Kalafatić, H., Hulina, M. 2017, Zaštitna istraživanja srednjovjekovnog lokaliteta Kutina–Sečevine Okoli, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIII, 82–83.
- Karavanić, S., Kudelić, A. 2019, *Kalnik–Igrišće. Naselje kasnog brončanog doba, Monographiae Instituti Archaeologici* 14, Institut za arheologiju, Zagreb.
- Karavanić, S., Kudelić, A., Karavidović, T., 2015a, Rezultati arheološkog iskopavanja lokaliteta Kalnik–Igrišće 2014. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XI, 59–62.
- Karavanić, S., Kudelić, A., Karavidović, T., 2015b, Kalnik–Igrišće, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 171–173.
- Katalin, I. M. 1992, Árpád–kori falvak Szigetszentmiklós határában, *Régészeti Kutatások az MO autópálya nyomvonalán (Archological Researches on the Line of Motorway MO)*, II, Budapest, 41–70.
- Katavić, V., Tkalac, H. 2013, Jaruge–Tvorione 2 (AN 94), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 121–122.
- Kerezsi, A. 2001, Az obi–Ugorok legjellemzőbb épülettípusai, *Népi építészet a kárpát–medencében a honfoglalástól a 18. századig, (A 2001. október 9–10–én SZOLNOKON megrendezett konferencia anyaga)*, Szentendre, 65–80.
- Kolar, S. 1976, Arheološki lokaliteti u općini Koprivnica, *Podravski zbornik*, Vol. 2, 103–116.
- Koprivnjak, V. 2012, Vinkovci–Jošine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 79–82.
- Kovačić, B. 2007, Strahoninec–Stara ves, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 130–131.
- Kovalovszki, J. 2001, Árpád–kor házak Visegrád–várkertben, Népi építészet a kárpát–medencében a honfoglalástól a 18. századig, (A 2001. október 9–10–én SZOLNOKON megrendezett konferencia anyaga), Szentendre, 81–98.
- Krznar, S. 2017, Rezultati istraživanja lokaliteta Torčec–Cirkvišće 2016. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIII, 77–81.
- Krznarić Škrivanko, M. 2015, Vinkovako Novo Selo–Zablaće, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 70–74.
- Krznarić Škrivanko, M. 2016a, Vinkovci–Ulica Josipa Kozarca b.b., odvojak (k. č. 3386/2), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 105–109.
- Krznarić Škrivanko, M. 2016b, Vinkovci–Ulica Josipa Kozarca b.b., odvojak (k. č. 3386/6), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 109–111.
- Kulenović, I. 2011, Glogovica–Podgajac (AN 6), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 111–113.
- Kuna, M., Profantová, N. 2005, *Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách, Praha.*

- Lapić, J. 2016, Beli Manastir–Sudaraž-sjever (AN 3), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 16–19.
- Leleković, T. 2008, Đakovo–Ivandvor, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 12–15.
- Lipovac Vrkljan, G., Šiljeg, B. 2006, Probna istraživanja na lokalitetu Ivandvor na trasi autoceste 5C u 2005, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. II, 13–19.
- Los, Đ. 2011, Kobilić 1 (AB 1), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 282–286.
- Los, Đ. 2012, Kobilić–Vojna baza, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 274–276.
- Los, Đ. 2013a, Beravci–Selište (AN 79), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 85–87.
- Los, Đ. 2013b, Gundinci–Jelas, I. faza (AN 74), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 99–101.
- Los, Đ. 2016a, Mirkovci–Prišinci (AN 2), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 89–91.
- Los, Đ. 2016b, Vinkovci–Milovanci (AN 3), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 115–117.
- Lozruk, J. 2008a, Stružani–Vrtlovi, Kućišta, Veliki Trstenik-jug, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 102–104.
- Lozruk, J. 2008b, Stružani–Vrtlovi, Kućišta, Veliki Trstenik-sjever, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 104–106.
- Lozruk, J. 2011, *Stružani, staro hrvatsko selo. Rezultati zaštitnog arheološkog istraživanja na lokalitetu Vrtlovi, Kućište, Veliki Trstenik-jug*, Katalog izložbe, Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod.
- Ložnjak Dizdar, D. 2006a, Rezultati zaštitnoga arheološkog istraživanja prapovijesnog i ranosrednjovjekovnog naselja Virovitica–Đota 2005, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. II, 48–51.
- Ložnjak Dizdar, D. 2006b, Virovitica–Đota, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 78–80.
- Ložnjak Dizdar, D. 2009, Sotin–Srednje polje, probna arheološka istraživanja 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, 12–14.
- Ložnjak Dizdar, D. 2010, Rezultati probnih istraživanja i terenskih pregleda 2008.–2010., in: *Arheološke spoznaje o Sotinu. rezultati probnih istraživanja 2008.–2010.*, Gradski muzej Vukovar, Vukovar 2010, 20–23.
- Ložnjak Dizdar, D. 2012a, Zaštitna istraživanja nalazišta AN 5 Poljana Križevačka 2 na trasi autoceste A12 Sv. Helena–GP Gola, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VIII, 63–68.
- Ložnjak Dizdar, D. 2012b, Poljana Križevačka–Poljana Križevačka 2 (AN 5), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 202–204.
- Ložnjak Dizdar, D. 2015a, Beli Manastir–Širine (AN 2A), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 9–11.
- Ložnjak Dizdar, D. 2015b, Sotin–Fancage, Plandište, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 66–67.
- Ložnjak Dizdar, D. 2016, Sotin, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 94–96.
- Ložnjak Dizdar, D. 2019, Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja nalazišta AN 6 Petrijevci–Karaševo 2, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XV, 57–59.
- Ložnjak Dizdar, D., Dizdar, M. 2015a, Sotin i Opatovac, probna arheološka istraživanja višeslojnih nalazišta 2014. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XI, 9–13.
- Ložnjak Dizdar, D., Dizdar, M. 2015b, Sotin, arheološka istraživanja stariježeljeznodobnog groblja u Podunavlju 2014. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XI, 14–17.
- Ložnjak Dizdar, D., Dizdar, M. 2015c, Sotin–Srednje polje–Vašarište, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 67–69.
- Ložnjak Dizdar, D., Dizdar, M. 2017a, Sotin–Srednje polje i Dunavska ulica – istraživanja višeslojnih nalazišta u Podunavlju 2016., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIII, 19–25.
- Ložnjak Dizdar, D., Dizdar, M. 2017b, Arheološka istraživanja u Sotinu i Vinkovačkim Banovcima 2016. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIII, 26–33.
- Ložnjak Dizdar, D., Dizdar, M., Kušić, G. 2016, Sotin–Srednje polje i Zmajevac, istraživanja višeslojnih nalazišta u Podunavlju 2015. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XII, 10–13.
- Ložnjak Dizdar, D., Dizdar, M., Kušić, G. 2018, Sotin–Srednje polje – Istraživanje višeslojnoga nalazišta u Podunavlju 2017., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIV, 28–33.
- Ložnjak Dizdar, D., Dizdar, M., Kušić, G. 2019, Sotin Srednje polje – Arheološka istraživanja višeslojnoga nalazišta u Podunavlju 2018., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XV, 19–24.
- Ložnjak Dizdar, D., Dizdar, M., Sečkar, M., 2015, Beli Manastir–Širine, zaštitna istraživanja prapovijesnog i srednjovjekovnog nalazišta AN 2A na dionici autoceste A5 Beli Manastir–Osijek–Svilaj 2014. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XI, 23–27.
- Ložnjak Dizdar, D., Hutinec, M. 2012a, Sotin, probna arheološka istraživanja 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VIII, 9–13.
- Ložnjak Dizdar, D., Hutinec, M. 2012b, Sotin, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 70–73.
- Ložnjak Dizdar, D., Hutinec, M. 2013a, Sotin – arheološka istraživanja 2012. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IX, 8–11.
- Ložnjak Dizdar, D., Hutinec, M. 2013b, Sotin, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 52–54.
- Ložnjak Dizdar, D., Hutinec, M. 2014a, Sotin – rezultati istraživanja 2013. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. X, 9–13.
- Ložnjak Dizdar, D., Hutinec, M. 2014b, Sotin–Srednje polje–Vašarište, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 66–68.
- Ložnjak Dizdar, D., Hutinec, M., Ilkić, M. 2009, Sotin–Srednje polje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 92–94.
- Ložnjak Dizdar, D., Tkalčec, T. 2015, Kasnosrednjovjekovno naselje Poljana Križevačka 2, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 32.
- Madiraca, V., Čimin, R. 2009, Varaždin–Brezje 1, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 197–198.
- Majnarić Pandžić, N. 1992, Djelatnost Arheološkog zavoda i Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu u 1991. godini», *Opuscula Archaeologica*, Vol. 16, 269–274.
- Maljković, B. 2011a, Zoljan–Grbavica, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 69–71.
- Maljković, B. 2011b, Donji Miholjac–Ratkovci 2 (AN 3), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 19–21.
- Maljković, B. 2011c, Sladojevci–Hrušćik–Brodišće, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 156–158.
- Maljković, B. 2012, Vinkovci–Ervenica–Poljski jarak, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 73–76.
- Maljković, B. 2013, Jaruge–Ostrovo 1 (AN 87), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 112–114.
- Maljković, B., Nodilo, H. 2015, Bobovište i Hrušćik–Brodišće, lokaliteti na trasi obilaznice Slatine, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 34–35.
- Marković, Z. 1975, Arheološka topografija našičke općine, rukopis Diplomskog rada, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1975.
- Marković, Z. 1979, Pokusno iskopavanje na lokalitetu Seče 1979. godine, *Podravski zbornik*, Vol. 5, 97–105.
- Marković, Z. 1980, Seče, Koprivnički Bregi, Koprivnica – nova prethistorijska kulturna pojava, *Arheološki pregled*, Vol. 21, 35–37.
- Marković, Z. 1981a, Arheološka iskopavanja Muzeja grada Koprivnice 1970.–1980. godine, *Muzejski vjesnik*, Vol. 4, 33–39.
- Marković, Z. 1981b, Novi prilozi poznavanju prethistorije u Podravini, *Podravski zbornik*, Vol. 7, 193–213.
- Marković, Z. 1982a, Rezultati istraživanja prethistorijskih lokaliteta oko Koprivnice 1981. godine, *Podravski zbornik*, Vol. 8, 239–264.
- Marković, Z. 1982b, Seče, Koprivnički Bregi, Koprivnica – prethistorijsko i srednjovjekovno naselje, *Arheološki pregled*, Vol. 23, 37–38.
- Marković, Z. 1982c, Nekoliko arheoloških bilježaka iz sjeverozapadne Hrvatske, *Muzejski vjesnik*, Vol. 5, 11–17.
- Marković, Z. 1983, Iskopavanja na području Muzeja grada Koprivnice u godini 1982., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XV/1, 21.
- Marković, Z. 1984, Prilog poznavanju kontinuiteta naseljavanja terena oko Delova, *Podravski zbornik*, Vol. 10, 295–319.
- Marković, Z. 1985a, Seče, Koprivnički Bregi, Koprivnica – nastavak istraživanja prethistorijskog, antičkog i srednjovjekovnog nalazišta, *Arheološki pregled*, Vol. 24, 30–32.
- Marković, Z. 1985b, Još o nalazima s Raičeva brega kod Srdinca, *Muzejski vjesnik*, 8, 49–52.

- Marković, Z. 1985c, Grede I, Delovi, Koprivnica – prehistorijsko i srednjovjekovno naselje, *Arheološki pregled*, Vol. 24, 39–43.
- Marković, Z. 1986a, Ludbreški Ivanac, Koprivnica – prehistorijsko i kasnosrednjovjekovno naselje, *Arheološki pregled*, Vol. 25, 16–18.
- Marković, Z. 1986b, Početna istraživanja lokaliteta Cerine III, *Podravski zbornik*, Vol. 12, 152–160.
- Marković, Z. 1986c, Cerine III – eneolitsko, ranobrončanodobno i srednjovjekovno naselje, *Arheološki pregled*, Vol. 26 (1985), 54.
- Marković, Z. 1989, Seče – eneolitsko i srednjovjekovno naselje, *Arheološki pregled*, Vol. 28 (1987), 50–51.
- Marković, Z. 1994, Koprivnica i najbliža okolica od pretpovijesti do kasnoga srednjega vijeka, *Podravski zbornik*, Vol. 19–20 (1993–1994), 107–127.
- Marković, Z. 1996, Osvrt na nekoliko novopronađenih nalazišta iz koprivničke Podravine, *Muzejski vjesnik*, Vol. 18–19 (1995–1996), 19–25.
- Marković, Z. 1997a, Nekoliko prinova u zbirkama Muzeja grada Koprivnice tijekom 1997. godine, *Scientia Podraviana, Glasilo Povijesnog društva Koprivnica*, Vol. IX, no. 13, 16–18.
- Marković, Z. 1997b, Osvrt na neke pretpovijesne i srednjovjekovne nalaze u Podravini, *Podravski zbornik*, Vol. 23, 33–52.
- Marković, Z. 1998, Početna istraživanja pretpovijesnog i srednjovjekovnog nalazišta Vratnec 2 kraj Koprivnice, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXX/1, 51–54.
- Martinov, D. 2010, Slatina–Bobovište, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 125–127.
- Mavrović Mokus, J. 2013, Alilovci–Lipje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 157–159.
- Maurin, D. 2011, Donji Miholjac–Vrancari 2 (AN 6), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 22.
- Mihaljević, M. 2009a, Nova Kapela–Jelava, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 119–120.
- Mihaljević, M. 2009b, Nova Kapela–Siča, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 125–126.
- Mihaljević, M. 2009c, Pleternica–Krčevina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 138–139.
- Mihaljević, M. 2010a, Pleternica–Komorica–Gornje Luke, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 99.
- Mihaljević, M. 2010b, Pleternica–Kuzmica–Krčevine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 106.
- Mihaljević, M. 2010c, Pleternica–Suljkovci–Lazci, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 107–108.
- Mihaljević, M. 2010d, Požega–Okruglice, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 111–112.
- Mihaljević, M. 2010e, Požega–Vidovci–Glogovi, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 115–116.
- Mihaljević, M. 2010f, Požega–Ugarina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 112–113.
- Miklik–Lozok, L. 2005, Kruševica–Njivice, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 1/2004, 37–39.
- Miklik–Lozok, L. 2006, Kruševica–Njivice, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 51–53.
- Miklik–Lozok, L. 2011, Regionalni vodovod, dionica Bicko Selo–Slavonski Brod, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 121–123.
- Miklik–Lozok, L. 2012, *Stružani, život naselja kroz stoljeća. Rezultati zaštitnog arheološkog istraživanja na lokalitetu Vrtlovi, Kučište, Veliki Trstenik-sjever*, Katalog izložbe, Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod.
- Miklik–Lozok, L. 2013, Slavonski Brod–Ulica Stanka Vraza 26, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 181–184.
- Miletić, M. 2014, Virovitica–Kresonci (AN 2), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 139–141.
- Miloglav, I., Demicheli, D. 2010, Velika Gorica–Okuje–Mrkopolje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 239–243.
- Minichreiter, K. 1973, Registracija arheoloških lokaliteta Slavonije i Baranje – spomenici "O" kategorije, *Glasnik slavonskih muzeja*, Vol. 23, 16–19.
- Minichreiter, K. 1979, Zaštitna arheološka sondiranja na lokalitetu «Žarkovac» u Erdutu, *Glasnik slavonskih muzeja*, Vol. 38, 34–36.
- Minichreiter, K. 1982, Zaštitno arheološko sondiranje prapovijesnog naselja "Podunavlje" u Aljmašu, općina Osijek, *Glasnik slavonskih muzeja*, Vol. 46, 6–8.
- Minichreiter, K. 1989, Istraživanja arheoloških lokaliteta na južnoj trasi autoceste Slavonski Brod–Velika Kopanica, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXI/3, 42–44.
- Minichreiter, K. 1991, Arheološka istraživanja na dijelu autoceste Slavonski Brod–Lipovac, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Vol. 17, 179–192.
- Minichreiter, K., Marković, Z. 2009a, Beketinci–Bentež, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 12–17.
- Minichreiter, K., Marković, Z. 2009b, Zaštitna istraživanja na trasi autoceste Slavonica prapovijesnog, rano i kasnosrednjovjekovnog naselja Bentež kod Beketinaca 2007. i 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, 27–32.
- Minichreiter, K., Marković, Z. 2009c, Prapovijesno i ranosrednjovjekovno naselje Bentež kod Beketinaca, *Prilozi Instituta za arheologiju*, Vol. 26, 21–44.
- Minichreiter, K., Marković, Z. 2013, *Beketinci Bentež, naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka, Monographiae Instituti Archaeologici 3*, Institut za arheologiju, Zagreb.
- Miškić, J. 1994, Zaštitna arheološka iskopavanja na trasi autoceste Zagreb–Lipovac, dionica Brod–Velika Kopanica, *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja*, Vol. 8, 86–92.
- Nakić, A. 2015, Arheološko nalazište Beli Manastir–Sudaraž, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 37–38.
- Nakić, A., Martinov, D. 2014, Virovitica–Brezik (AN 3), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 137–139.
- Nekuda, V. 1973, Raně středověké typy sídlištních objektů ve Mstěnicích, *Acta Musei Moraviae, Časopis Moravskéh Muzea v Brnu*, Vol. LVIII, 77–105.
- Nekuda, V. 1986, Obilní jámy v zaniklých Mstěnicích, *Acta Musei Moraviae, Časopis Moravskéh Muzea v Brnu*, Vol. LXXI, 59–129.
- Nekuda, V. 2004, Das frühmittelalterliche Dorf in Ostmitteleuropa, *Archaeologia historica*, Vol. 29/04, Sborník prací Filozofické Fakulty Brněnské univerzity, Brno příspěvků přednesených na XXXV. konferenci archeologů středověku České Republiky a Slovenské Republiky s hlavním zaměřením hranice v životě středověkého člověka, Hrabušice 29. 9.–3.10. 2003., Nekuda V., Měřinský Z., Kouřil P. (eds.), Brno, 365–414.
- Nekuda, V. 2005, Das hoch- und spätmittelalterliche Dorf im Ostmitteleuropa im Licht der archäologischen Forschung, *Archaeologia historica*, Vol. 30/05, Sborník prací Filozofické Fakulty Brněnské univerzity, Brno příspěvků přednesených na XXXVI. konferenci archeologů středověku České Republiky a Slovenské Republiky s hlavním zaměřením na architekturu a archeologické památky (movité i nemovité) a ochranu kulturního dědictví, Telč 20.–24. září 2004., Nekuda V., Měřinský Z., Kouřil P. (eds.), Brno, 263–328.
- Nodilo, H., Skelac, G. 2017, Ranosrednjovjekovni nalazi na trasi magistralnog plinovoda Beliše–Osijek, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 6, Institut za arheologiju, Zagreb, 205–200.
- Novak, F., Oroz, A., Tomić, S., Filipec, K. 2015, Srednjovjekovna keramika iz lončarske peći s lokaliteta Privlaka–Gole njive, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 20–21.
- Okroša Rožić, L. 2006, Brezovljani–Mihajlici, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 109–110.
- Okroša Rožić, L. 2007, Brezovljani–Brezovljani, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 117–118.
- Ožanić, I. 2003, Rezultati sustavnih i zaštitnih arheoloških istraživanja arheološkog odjela Gradskog muzeja Vinkovci u 2003. godini, *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja*, Vol. 21, 177–192.
- Ožanić Roguljić, I. 2009, Rimski nalazi s lokaliteta Liskovac – južna obilaznica Vinkovaca, *Prilozi Instituta za arheologiju*, Vol. 29, 79–142.
- Ožanić Roguljić, I., Rapan Papeša, A. 2015, Srednjovjekovni nalazi s lokaliteta Liskovac–južna obilaznica Vinkovaca,

- in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 27.
- Ožanić Roguljić, I., Rapan Papeša, A. 2017, Medieval Finds from Liskovac Site–Vinkovci South Ring Road, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 6, Institut za arheologiju, Zagreb, 389–402.
- Pálóczi–Horváth, A. 2005, Puits des villages médiévaux en Hongrie, Water management in medieval rural economy, *Ruralia V, Památky archeologické, Supplementum* 17, Klápště J. (ed.), Prague, 233–241.
- Paraman, L. 2011a, Markovac Našički–Stara Branjevina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 40–44.
- Paraman, L. 2011b, Šipovac–Brezičko polje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 60–62.
- Paraman, L., Vrkić, Š. 2015, Naselja ranog i kasnog srednjeg vijeka na lokalitetu Stara Branjevina kod Našica, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 24.
- Pavličić, M. 2013, Sesvete, Lakušija–Retencija Vrbova (k. č. br. 325, k. o. Sesvete; k. č. br. 634, k. o. Lakušija), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 181–184.
- Radman–Livaja, I. 2009, Buzin–Buzin, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 250–252.
- Radman–Livaja, I. 2011, Burdelj (AN 9), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 300–302.
- Radman–Livaja, I., Galić, M., Perinić, Lj. 2011, Istraživanje arheološkog lokaliteta Buzin 2008. godine: pregledni osvrt, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. Vol. XLIV, 261–273.
- Rajković, D. 2015, Petrijevci–Bakovac (jug) (AN 13B), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 45–47.
- Rajković, D., Hršak, T. 2015, Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja na nalazištu Petrijevci–Bakovac, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2.–3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 30.
- Registar, 1990, *Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske*, Muzejsko društvo sjeverozapadne Hrvatske, Sekcija arheologa i preparatora, Varaždin 1990.
- Registar, 1997, *Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske*, drugo dopunjeno izdanje, Muzejsko društvo sjeverozapadne Hrvatske, Sekcija arheologa i preparatora, Bjelovar 1997.
- Rimpf, A., Rapan Papeša, A., Dizdar, M. 2020 Rezultati zaštitnih istraživanja kasnoavarodobnoga groblja Šarengrad–Klopore 2019. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XVI, 8–17.
- Ruttikay, M. 2002a, Der ländliche Hausbau des 5. bis 15. Jh. im nördlichen Karpatenbecken (Slowakei), *Ruralia IV, The rural house from the migration period to the oldest still standing buildings (8.–13. September 2001, Bad Bederkesa, Lower Saxony, Germany, Památky archeologické–Supplementum*, 15, Prague, 264–271.
- Ruttikay, M., 2002b, Ländliche Siedlungen des 9. bis 11. Jahrhunderts im Mitteldonaugebiet, in: *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit, Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große“, Magdeburg und Europa*, Henning J. (ed.), Mainz, 267–282.
- Ruttikay, M. 2002c, Ovens in the early Medieval settlements of South–Western Slovakia, *Civilisations*, nu. 49, 271–283.
- Salajić, S. 1993, Pokusna zaštitna arheološka iskopavanja na rimskim nalazištima u brodskom Posavlju, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 16, Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i brodskom Posavlju (1991), 83–88.
- Salajić, S. 2015, Sveti Đurađ–istok kod Virovitice, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 17.
- Salajić, S. 2017, The Early Medieval Settlement in the Archaeological Site Virovitica–Đurađ East, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 6, Institut za arheologiju, Zagreb, 197–204.
- Sečkar, M. 2011, Osvrt na srednjovjekovnu keramiku s lokaliteta Buzin: kontekst i datacija, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. Vol. XLIV, 275–327.
- Sečkar, M. 2018, Arheološko nalazište Burdelj na trasi autoceste Zagreb–Sisak: stambeni objekt s peći iz 15. i 16. stoljeća, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. Vol. LI, 161–207.
- Sekelj Ivančan, T. 1995, *Catalogue of Medieval Sites in Continental Croatia, BAR International Series* 615, Oxford 1995.
- Sekelj Ivančan, T. 1999, Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi na lokalitetu Vratnec 2 kraj Koprivnice, *Podravski zbornik*, Vol. 24–25 (1998–1999), 185–197.
- Sekelj Ivančan, T. 2000, Slučajni nalaz ognjišta na lokalitetu Borovljani–Srednje brdo kraj Koprivnice i slični srednjovjekovni nalazi evidentirani na području sjeverne Hrvatske, *Prilozi Instituta za arheologiju*, Vol. 17, 67–88.
- Sekelj Ivančan, T. 2001, *Early Medieval Pottery in Northern Croatia. Typological and chronological pottery analyses as indicators of the settlement of the territory between the rivers Drava and Sava from the 10th to the 13th centuries AD, BAR International Series* 914, Oxford 2001.
- Sekelj Ivančan, T. 2003, Ranosrednjovjekovno naselje Torčec–Ledine 2003., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXV/3, 105–109.
- Sekelj Ivančan, T. 2004, Ranosrednjovjekovno naselje Torčec–Ledine 2004., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXV/3, 130–136.
- Sekelj Ivančan, T. 2005a, Lokalitet: Ledine, Naselje: Torčec, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 1/2004, 68–69.
- Sekelj Ivančan, T. 2005b, Torčec, Ledine 2004. – ranosrednjovjekovno naselje, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. I, 45–49.
- Sekelj Ivančan, T. 2005c, Lokalitet: Blaževo pole 6, Naselje: Torčec, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 1/2004, 65–66.
- Sekelj Ivančan, T. 2005d, Probna arheološka istraživanja na položaju Blaževo pole 6 u Torčecu kraj Koprivnice, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. I, 40–44.
- Sekelj Ivančan, T. 2006a, Arheološka istraživanja u okolici Torčeca u sezoni 2006, *Scientia Podraviana, Glasilo Povijesnog društva Koprivnica*, Vol. XVIII, no. 20, 8–9.
- Sekelj Ivančan, T. 2006b, Lokalitet: Prečno pole I, Naselje: Torčec, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 114–115.
- Sekelj Ivančan, T. 2006c, Probna arheološka istraživanja na položaju Prečno pole I u Torčecu kraj Koprivnice, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. II, 73–78.
- Sekelj Ivančan, T. 2007a, Lokalitet: Rudičevo, Naselje: Torčec, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 122–124.
- Sekelj Ivančan, T. 2007b, Arheološka istraživanja srednjovjekovnog naselja na položaju Rudičevo u Torčecu kraj Koprivnice, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. III, 45–50.
- Sekelj Ivančan, T. 2007c, Lokalitet: Prečno pole I, Naselje: Torčec, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 124–125.
- Sekelj Ivančan, T. 2007d, Nastavak arheoloških istraživanja na položaju Prečno pole I u Torčecu kraj Koprivnice, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. III, 51–55.
- Sekelj Ivančan, T. 2008a, Lokalitet: Prečno pole I, Naselje: Torčec, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 148–150.
- Sekelj Ivančan, T. 2008b, Treća sezona arheoloških istraživanja na položaju Prečno pole I u Torčecu, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IV, 50–51.
- Sekelj Ivančan, T. 2008c, Lokalitet: Pod Panje/Pod Gucak, Naselje: Torčec, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 146–148.
- Sekelj Ivančan, T. 2008d, Probna arheološka istraživanja položaja Pod Gucak/Pod Panje u Torčecu kraj Koprivnice, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IV, 52–57.

- Sekelj Ivančan, T. 2009a, Lokalitet: Prečno pole I, Naselje: Torčec, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 184–187.
- Sekelj Ivančan, T. 2009b, Četvrta sezona arheoloških istraživanja na položaju Prečno pole I u Torčecu, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, 71–75.
- Sekelj Ivančan, T. 2009c, Arheološka istraživanja ranosrednjovjekovne radionice za preradu željezne rudače na lokalitetu Virje–Volarski breg, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, 65–70.
- Sekelj Ivančan, T. 2010a, Ranosrednjovjekovni koštani propletači s nalazišta Torčec–Prečno pole – prilog poznavanju slavenskog naseljavanja Podravine, *Archaeologia Adriatica*, Vol. 3/2009, 335–346.
- Sekelj Ivančan, T. 2010b, Ranosrednjovjekovni keramički pršljeni iz Torčeca, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. Vol. XLIII, 381–398.
- Sekelj Ivančan, T. 2010c, *Podravina u ranom srednjem vijeku, Rezultati arheoloških istraživanja ranosrednjovjekovnih nalazišta u Torčecu*, *Monographiae Instituti Archaeologici 2*, Institut za arheologiju, Zagreb.
- Sekelj Ivančan, T. 2011a, Lokalitet: Volarski breg, Naselje: Virje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 219–221.
- Sekelj Ivančan, T. 2011b, Rezultati istraživanja nalazišta Virje–Volarski breg u 2010. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VII, 50–53.
- Sekelj Ivančan, T. 2011c, Virje–Volarski breg, rani srednji vijek, 8.–9. st. Naselje i talionička djelatnost, in: R. Čimin, *Zaštitna arheologija višeslojnih nalazišta Virje–Volarski breg (2008., 2010) i Delovi–Grede 1 (1982.)*, Katalog izložbe, Koprivnica 2011, 18–21.
- Sekelj Ivančan, T. 2013a, Nastavak arheoloških istraživanja na položajima Volarski breg i Sušine kraj Virja u 2012. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IX, 48–54.
- Sekelj Ivančan, T. 2013b, Virje–Volarski breg/Sušine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 245–247.
- Sekelj Ivančan, T. 2014a, Četvrta sezona arheoloških istraživanja nalazišta Virje–Volarski breg/Sušine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. X, 99–103.
- Sekelj Ivančan, T. 2014b, Probni rovovi na arheološkom nalazištu Jagodnjak–Ciglana i Čemin–Ciganska pošta, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. X, 55–62.
- Sekelj Ivančan, T. 2014c, Virje–Volarski breg/Sušine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 181–183.
- Sekelj Ivančan, T. 2015a, Ranosrednjovjekovno naselje u Virju, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 30.
- Sekelj Ivančan, T. 2015b, Virje–Sušine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 185–187.
- Sekelj Ivančan, T. 2017a, Ranosrednjovjekovno naselje na Volarskom bregu u Virju, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 6, Institut za arheologiju, Zagreb, 111–129.
- Sekelj Ivančan, T. 2017b, Ranosrednjovjekovni objekt na Sušinama u Virju, *Cris*, Časopis Povijesnog društva Križevci, Vol. XIX, 1, 115–128.
- Sekelj Ivančan, T. 2018, Nastavak istraživanja talioničke radionice i naselja na lokalitetu Hlebine–Velike Hlebine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIV, 65–71.
- Sekelj Ivančan, T. 2019a, Arheološka istraživanja lokaliteta Hlebine–Dedanovice, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XV, 129–135.
- Sekelj Ivančan, T. 2019b, Ostaci ranosrednjovjekovnog naselja na lokalitetu Hlebine–Velike Hlebine, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. XVIII, no. 36, 5–20.
- Sekelj Ivančan, T. 2020, Izvješće o arheološkim istraživanjima nalazišta Kalinovac–Hrastova greda 1, u razdoblju od 24. rujna do 4. listopada 2019. godine, (rukopis), Arhiva Instituta za arheologiju, Zagreb, siječanj 2020.
- Sekelj Ivančan, T. 2021a, Arheološki tragovi naseljenosti Sušina u Virju tijekom razvijenoga srednjeg vijeka, in: *HOMO UNIVERSALIS*, Zbornik radova posvećen Zorku Markoviću povodom 65. obljetnice života, Botić K., Kalafatić H. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju XV, Institut za arheologiju, Zagreb, 441–462.
- Sekelj Ivančan, T. 2021b, The Archaeological Remains of Settlement at Sites with Smelting Workshop Features in the Podravina Region (Croatian Drava River Basin), in: *Interdisciplinary Research into Iron Metallurgy along the Drava River in Croatia – The TRANSFER Project*, Sekelj Ivančan T., Karavidović T. (eds.), Archaeopress Archaeology, Oxford 2021, 146–193.
- Sekelj Ivančan, T., Belaj, J. 1998, Probno sondažno arheološko iskopavanje u selu Zvonimirovo 1998. godine, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXX/3, 112–117.
- Sekelj Ivančan, T., Karavidović, T. 2021, Rechaeological Record of Iron Metallurgy Along the Drava River, in: *Interdisciplinary Research into Iron Metallurgy along the Drava River in Croatia – The TRANSFER Project*, Sekelj Ivančan T., Karavidović T. (eds.), Archaeopress Archaeology, Oxford 2021, 43–91.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2002, Probna arheološka istraživanja u okolici Torčeca, *Podravski zbornik*, Vol. 28, 308–315.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T., 2003a, Ranosrednjovjekovno nalazište Torčec–Ledine 2002, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXV/1, 127–132.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T., 2003b, Arheološko nalazište Torčec–Cirkvišće, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. II, no. 4, 5–36.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2008, Medieval settlements in the Virovitica Region of the Drava River Basin in the period from the 7th to the 11th centuries, in: *Srednji vek - Arheološke raziskave na Jadranskim morjem in Panonsko nižino / Mittelalter, Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*, Guštin M. (ed.), Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, Inštitut za dediščino Sredozemlja, Znanstveno–raziskovalno središče Koper, Univerza na Primorskem, Ljubljana, 113–128.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2010, Rekonstrukcija kuće iz ranosrednjovjekovnog naselja Virovitica–Kiškoriya–jug, *Prilozi Instituta za arheologiju*, Vol. 27, 217–224.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2015, Virovitica Kiškoriya Jug u ranom srednjem vijeku, in: K. Jelinčić Vučković, *Rimsko selo u provinciji Gornjoj Panoniji: Virovitica Kiškoriya Jug*, *Monographiae Instituti Archaeologici 7*, Institut za arheologiju, Zagreb, 337–346.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2018, Settlement Continuity at Sušine Site near Virje (North Croatia) throughout the Middle Ages, *Konstantinove listy* 11, 2, 35–66.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T., Slovenec, D., Lugović, B. 2005, Analiza keramike s ranosrednjovjekovnog naselja na položaju Ledine kod Torčeca, *Prilozi Instituta za arheologiju*, Vol. 22, 141–186.
- Sekelj Ivančan, T., Valent, I. 2021, Similarities and differences between 7th and 8th-century pottery on the example of the archaeological sites in the vicinity of Hlebine, in: *Avars and Slavs: Two sides of a belt strap end: Avars on the north and the south of the Khaganat.*, Rapan Papeša A., Dugonjić A. (eds.), Vinkovci 2021, (in press).
- Skelac, G. 2015, Čeminac i Ciglana–Zeleno polje: lokaliteti na trasi magistralnog plinovoda Belišće–Osijek, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 34.
- Skelac, G., Vodička, K. 2007, Čeminac–Ciglana i Čemin–Ciganska pošta, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 11–12.
- Skrība, P., Sófalvi, A. 2004, Langobard település Balatonlelle határában, *Archaeologiai Értesítő*, 129. kötet, 1–2. füzet, Budapest, 121–163.
- Sokač Štimac, D. 1976, Sondažno iskapanje prethistorijskih lokaliteta u Požeškoj kotlini, *Glasnik slavonskih muzeja*, Vol. 32, 23–25.
- Sokač Štimac, D. 1976a., Zariac, Grabarečke livade, Slavenska Požega – višeslojno nalazište, *Arheološki pregled*, Vol. 18, 45–47.
- Sokač Štimac, D. 1977, Noviji arheološki nalazi u Požeškoj kotlini, in: *Požega 1977*, 95–98.
- Sokač Štimac, D. 1977a, Arheološke intervencije u Požeškoj kotlini, *Glasnik slavonskih muzeja*, Vol. 34, 23–24.
- Sokač Štimac, D. 1977b, Zaštitna arheološka iskapanja u Požeškoj kotlini, *Glasnik slavonskih muzeja*, Vol. 33, 10.
- Sokač Štimac, D. 1979, Arheološko istraživanje Muzeja Požeške kotline, *Osječki zbornik*, Vol. 17, 121–144.
- Sokač Štimac, D. 1980, Izložba arheološkog blaga Požeške kotline, *Vjesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske*, Vol. 1, 36–38.

- Stanojević, N. 1980, Zaštitno iskopavanje lokaliteta Botra kod Bečeja – srednjovjekovna lončarska radionica, *Rad Vojvodanskih muzeja*, Vol. 26, 89–137.
- Stanojević, N. 1985, Botra, Bečej – srednjovjekovno naselje, *Arheološki pregled*, Vol. 24, Ljubljana–Beograd, 139–141.
- Staššiková–Štukovská, D. 2002, The stone and Middle Age ovens in Loess sites of Slovakia. Influences on their quality for food preparation, *Civilisations*, nu. 49, 259–269.
- Sunko Katavić, A., Tkalac, H. 2013, Jaruge–Selište (AN 96), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2011, 118–119.
- Šalkovský, P. 1995, Frühmittelalterliche Volkshausbaukultur im Mitteldonauegebiet. Beitrag zur Besiedlungsgeschichte der Slowakei, in: *Central Europe in 8th–10th Centuries. International Scientific Conference*, Bratislava, 2. – 4. October, Čaplovič D., Dorula J (eds.), 98–104.
- Šalkovský, P. 2001, *Hauser in der Frühmittelalterlichen Slawischen Welt*, Archaeologica Slovaca Monographiae, Studia Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae, tom VI, Ruttkay A. (ed.), Nitra.
- Šalkovský, P. 2006, Dom a dedina stredného podunajska vo včasnóm stredoveku, in: *Aevum Medium*, Zborník na počesť Jozefa Hošša, Zábojník J. (ed.), Studia Archaeologica et Mediaevalia, tomus VIII, Bratislava, 107–128.
- Šimek, M. 1980, Sigetec, Ludbreg – višeslojno naselje iz starijeg i mlađeg gvozdenog doba, *Arheološki pregled*, Vol. 21, 47–49.
- Šimek, M. 1981, Sigetec, Ludbreg – naselje starijeg željeznog doba, *Arheološki pregled*, Vol. 22, 41–43.
- Šimek, M. 1982a, Sigetec, Ludbreg – naselje starijeg željeznog doba i srednjeg vijeka, *Arheološki pregled*, Vol. 23, 54–57.
- Šimek, M. 1982b, Dosadašnja arheološka istraživanja u Sigecu, *Podravski zbornik*, Vol. 8, 265–278.
- Šimek, M. 1984, Najnovija istraživanja prethistorije ludbreškog kraja, in: *Ludbreg, Ludbreška Podravina. Umjetnička topografija Hrvatske*, Ludbreg, 49–57.
- Šimek, M. 1986, Sigetec, Ludbreg – naselje starijeg željeznog doba i srednjeg vijeka, *Arheološki pregled*, Vol. 25 (1983–1984), 30–32.
- Šimek, M. 1987, Sigetec, Loke – naselje željeznog doba i srednjeg vijeka, *Arheološki pregled*, Vol. 27 (1986), 75–76.
- Šimek, M. 1987a, Rezultati probnih sondiranja Gradskog muzeja Varaždin u 1986. godini, *Muzejski vjesnik*, Vol. 10, 42–47.
- Šimek, M. 1989, Novi podaci o lokalitetu Šarnjak kod Šemovca, *Muzejski vjesnik*, Vol. 12, 23–30.
- Šimek, M. 2010, Gornji Knežinec–Cukavec II, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 192–194.
- Šimić, J. 1988, Erdut–Žarkovac, zaštitno iskopavanje, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XX/1, 18–19.
- Šimić, J. 1995, Osijek, Retfala – istraživanje pretpovijesnog nalazišta, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXVIII/ 1, 23–26.
- Šimić, J. 2005, Osijek–Retfala, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 1/2004, 11–12.
- Šimić, J. 2009, Josipovac Punitovački–Veliko polje II, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 37–40.
- Šimić, J. 2012, *Šetnje slavanskom i baranjskom prapoviješću*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek.
- Šiša-Vivek, M. 2012, *Oblici kasnosrednjovjekovnog posuda na primjeru triju arheološki istraženih sela u Slavoniji*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet, Sveučilišta u Zagrebu (mentor: K. Filipec).
- Šiša-Vivek, M. 2015, Srednjovjekovno naselje na lokalitetu Ivandvor kod Đakova, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 24–25.
- Šiša-Vivek, M., Miloglav, I. 2015, Naseljavanje Turapolja u kasnom srednjem vijeku–lokalitet Mrkopolje, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 22–23.
- Šmalcelj, M. 1992, Vinkovci, Stari Jankovci, in: *Arheologija i rat, djelatnost Arheološkog zavoda Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Ministarstvo obrazovanja i sporta, Zagreb, 48–49.
- Šmalcelj Novaković, P., Hršak, T. 2015, Doprinos proučavanju ranosrednjovjekovnih naselja na prostoru Đakovštine–primjer lokaliteta Selci Đakovački–Kaznica-Rutak, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 19–20.
- Šmalcelj Novaković, P., Hršak, T. 2017, The Beginning of Early Medieval Settlement in Eastern Croatia: A case Study of Kaznica-Rutak, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 6, Institut za arheologiju, Zagreb, 131–165.
- Špaček, J. 2003, Nález ojedinele středověké podzemní spížirny–chladiřny z přelomu 13. a 14. století v Ostrově, okr. Preha–východ, *Archaeologia historica*, Vol. 28/03, Sborník prací Filozofické Fakulty Brněnské univerzity, Brno příspěvků přednesených na XXXIV. konferenci archeologů středověku České Republiky a Slovenské Republiky s hlavním zaměřením na internetické vztahy ve středověku a jejich otkaz v hmotné kultuře, Opava 23. – 27. září 2002., Nekuda V., Měřinský Z., Kouřil P. (eds.), Brno, 389–397.
- Takács, M. 1998, Dörfliche Siedlungen der Árpádenzeit (10.–13. Jh.) in Westungarn, *Ruralia II, Památky archeologické–Supplementum*, 11, Praha, 181–191.
- Takács, M. 2001, Az Árpád–kori köznépi lakóház kutatása, különös tekintettel az 1990–es évekre, Népi építészeti a kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig, (A 2001. október 9–10–én SZOLNOKON megrendezett konferencia anyaga), Szentendre, 7–54.
- Takács, M. 2002, Das Hausbau in Ungarn vom 2. bis zum 13. Jahrhundert n. Chr.–ein Zeitalter einheitlicher Grubenhäuser?, *Ruralia IV, The rural house from the migration period to the oldest still standing buildings*, 8. – 13. September 2001, Bad Bederkesa, Lower Saxony, Germany, *Památky archeologické–Supplementum*, 15, Prague, 272–290.
- Težak, S., Šimek, M., Lipljin, T. 1999, *Županija varaždinska u srednjem vijeku*, Varaždin 1999.
- Tkalčec, T. 2006, Stari Perkovci–Debela šuma, probna arheološka istraživanja 2005., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. II, 20–22.
- Tkalčec, T. 2013a, Kasnosrednjovjekovno naselje Buzadovec–Vojvodice (AN 3) na trasi autoceste A12 Sveta Helena–GP Gola, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IX, 76–87.
- Tkalčec, T. 2013b, Buzadovec–Vojvodice (AN 3), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 303–306.
- Tkalčec, T. 2014, Probna arheološka istraživanja lokaliteta AN3 Beli Manastir–Sudaraž, sjever na trasi autoceste A5 Beli Manastir–Osijek–Svilaj 2013. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. X, 34–41.
- Tkalčec, T. 2015, Kasnosrednjovjekovno naselje na položaju Donji Miholjac–Đanovci, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 39.
- Tkalčec, T. 2016a, Prapovijesna, rimska i srednjovjekovna naselja na lokalitetu Donji Miholjac–Đanovci–zaštitna arheološka istraživanja u 2015. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XII, 46–58.
- Tkalčec, T. 2016b, Donji Miholjac–Đanovci (AN 6), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 25–28.
- Tkalčec, T., Krznar, S. 2017, Druga sezona arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnog arheološkog kompleksa Grubišno Polje–Šuma Obrovi, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIII, 64–72.
- Tkalčec, T., Sekelj Ivančan, T. 2015, Buzadovec–Vojvodice, kasnosrednjovjekovno naselje, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 33.

- Tkalčec, T., Sekelj Ivančan, T., Kalafatić, H. 2015, Srednjovjekovna naselja u Čepinskim Martincima, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 20.
- Tkalčec, T., Sekelj Ivančan, T., Kalafatić, H. 2017, Naseobine iz razvijenoga srednjeg vijeka na položaju Čepinski Martinci–Dubrava, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Krznar S., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 6, Institut za arheologiju, Zagreb, 235–253.
- Todorović, J. 1958, Ranoslavenske peći u Višnjici, *Starinar* n.s. Vol. VII–VIII (1956–1957), Beograd, 329–334.
- Tomičić, Ž., Vidović, J. 1984, Pokusna arheološka istraživanja naselja Goričan tijekom 1983. g. (Preliminarni izvještaj), *Muzejski Vjesnik*, Vol. 7, 84–87.
- Tomičić, Ž., Vidović, J. 1985, *Rezultati arheoloških istraživanja u Međimurju 1974–1985, Katalog*, Čakovec.
- Tomičić, Ž., Jelinčić, K., Turkalj, K., Mahović, G., 2009a, Suhopolje–Kliškovac, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 151–153.
- Tomičić, Ž., Jelinčić, K., Turkalj, K., Mahović, G., 2009b, Suhopolje–Kliškovac 2008. g. *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, 58–64.
- Trbojević-Vukičević, T. 2009, Govedo–osnova stočarstva na lokalitetu Josipovac Punitovački–Veliko polje I, in: *Josipovac Punitovački–Veliko polje I. Eneolitičko, brončanodobno i srednjovjekovno naselje. Zaštitna arheološka istraživanja na trasi autoceste A5*, Čataj L. (ed.), Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 281–285.
- Tresić Pavičić, D. 2016, Jagodnjak–Krčevine–Selska bara (AN 7), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 39–41.
- Udovičić, M., Grbac, L.F., Filipec, K. 2015, Kasnosrednjovjekovna keramika s lokaliteta Stružani–Bregovi, in: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora / Medieval Settlements in the Light of Archaeological Sources*, knjiga sažetaka drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 2. – 3. lipnja 2015., Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 23.
- Valent, I., Tkalčec, T., Krznar, S. 2021, Methodological Approach to Detecting Archaeological Sites with Metallurgical Activities on the territory of the River Drava Basin and the Possibilities of Analysing the Collected Information, in: *Interdisciplinary Research into Iron Metallurgy along the Drava River in Croatia – The TransFER Project*, Sekelj Ivančan T., Karavidović T. (eds.), Archaeopress Archaeology, Oxford 2021, 1–17.
- Veselinović, R. L. 1953, Starosrpsko naselje na Bostaništu kod Mošorina u Bačkoj (Prilog historiji materijalne kulture Južnih Slavena X.–XII. veka), *Rad Vojvođanskih muzeja*, Vol. 2, 5–58.
- Vignatiová, J. 1992, K otázce původu a funkce hliněných pecí v zemnicích 9. stol. na Moravě, *Sborník prací Filozofické Fakulty Brněnské univerzity*, XLI, 89–102.
- Višnjčić, J. 2010a, Donji Miholjac–Prinčevac, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 15–17.
- Višnjčić, J. 2010b, Donji Miholjac–Rakitovica–Frakarevci, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 17–18.
- Višnjčić, J. 2010c, Donji Miholjac–Golinci–Selište, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 18–21.
- Višnjčić, J. 2010d, Donji Miholjac–Magadenovac–Kućanci–Dubrava, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 26–27.
- Višnjčić, J. 2010e, Donji Miholjac–Magadenovac–Kućanci–Selište, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 27–29.
- Višnjčić, J. 2010f, Donji Miholjac–Rakitovica–Arende 2, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 43–44.
- Višnjčić, J. 2013, Donji Miholjac–Prinčevac, in: *Nove arheološke spoznaje o Donjoj Podravini. Zaštitna arheološka istraživanja na magistralnom plinovodu Slobodnica–Donji Miholjac*, Višnjčić J. (ed.), Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 13–60.
- Višnjčić, J., Percan, T. 2013, Ostala nalazišta na trasi plinovoda, in: *Nove arheološke spoznaje o Donjoj Podravini. Zaštitna arheološka istraživanja na magistralnom plinovodu Slobodnica–Donji Miholjac*, Višnjčić J. (ed.), Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 227–241.
- Vrkić, Š. 2011, Kućište (AN 1)–Gromačnik, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 117–120.
- Vrkić, Š. 2014, Petrijevci–Dalagaj (AN 12), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 47–48.
- Vrkić, Š. 2015, Jagodnjak–Cerk sjever (AN 6), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 22–25.
- Vrkić, Š. 2016, Jagodnjak–Ciglana, Čemin–Ciganska pošta (AN 10), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 36–39.
- Vujnović, N., Burmaz, J. 2010, Velike Gorica–Okuje III, IIIa i IIIc, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 243–246.
- Žarak, V. 2013a, Kutina–Krč (AB 2), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 342–343.
- Žarak, V. 2013b, Kutina–Sečevine–Okoli (AB 1), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 344.
- Žarak, V. 2014, Kutina–Sečevine–Okoli (AB 1), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 260–261.

2.9. MEDIAEVAL RURAL SETTLEMENTS IN NORTHERN CROATIA

THE STATE OF RESEARCH AND PERSPECTIVES IN THE ARCHAEOLOGY OF MEDIAEVAL SETTLEMENTS (SUMMARY)

In the part of the publication dealing with settlements, reviews the state of research on mediaeval rural settlements in the area of the northern, lowland part of Croatia, which comprises Eastern Croatia or the Pannonian natural region, and Central Croatia, or peri-Pannonian natural region, between two large rivers – Sava and Drava, based on the information collected from the available and published literature. More than a hundred archaeologically investigated sites are presented in table form with all the relevant data (Tab. 1; Map 1 and 2). The level of available information on mediaeval sites shows considerable differences in the quality and quantity of data, for instance, papers with preliminary reports of sites are distinguished from those that provide more detailed analyses and/or comprehensive publications of sites; older excavations of mainly trial/test character covering smaller excavation areas (until 2004) are juxtaposed with recent large-scale open-area salvage excavations (since 2005), initiated due to state-funded infrastructure projects, which in certain cases uncovered almost entire mediaeval settlements (Fig. 1-5).

Special attention in the paper is dedicated to the identified immovable finds – residential (2.3.) and accessory structures (2.4.), hearths and self-standing ovens, wells, and features pertaining to a specialized activity within the settlement (2.5.). Their appearance and development are outlined, as well as their spatial organization within specific rural estates, but also within the entire settlement through several centuries of the Middle Ages (2.6., 2.7.).

Most information about the appearance of residential structures in the first centuries of the Middle Ages come from sites in north-western Croatia, where systematic research has been carried out at several early mediaeval sites, and then published in more detail in scientific and professional literature. Based on these data we may put forward preliminary conclusions suggesting that during the Early Middle Ages only slightly sunken structures appear, while those with walls constructed entirely above ground (except the supporting pillars as constructive elements of the above-ground construction) are presently unknown. Certain examples show that the

earliest centuries are characterized by elongated-oval house forms (Fig. 6a, 6b), e.g. at Buzin (Tab. 2: 1.c) and at sites in the area of Varaždin (Tab. 2: 15.a, 15.b, 18.d, 18.f, 18.g, 22.b) and Koprivnica (Tab. 2: 17.a, 17.c, 17.e, 17.f, 17.g, 19.a, 19.b, 19.c, 19.d, 23.e), but also further abroad (Tab. 2: 9.a, 9.b, 13.a), while from the turn of the 8th to 9th century there appear also houses of square plan (Fig. 7a, 7b), with or without (supporting) constructive elements (Fig. 8, 9), which continue into the succeeding period of the 10th and 11th centuries (Fig. 10), when their size is generally somewhat smaller (Tab. 2: 1.b, 2.a, 4.a, 4.b, 4.c, 4.d, 14, 17.h, 17.k, 17.l, 17.m, 20.c, 24.a). In the ensuing times of the High and Late Middle Ages one notes a continuity in the construction of slightly sunken houses known from the older period (Fig. 11), both those of elongated-oval form (Tab. 1: 3, 19, 49, 61, 113), as well as those of rectangular plan (Tab. 1: 61, 77, 112), however, above-ground houses now also appear, recognized in the regular (rectangular) layout of holes for wooden posts as constructive elements of above-ground construction (Tab. 1: 3, 77, 96, 98, 105), often featuring the remains of wooden floors (Tab. 1: 3, 15, 33, 70) or a porch (Tab. 1: 3, 98-99) (Fig. 12, 13, 14).

In addition to residential spaces as integral elements of a settlement, an important role was also played by accessory features that formed part of a rural household. In the area around the houses, these are for instance hearths/fireplaces and self-standing ovens (Fig. 15a, 15b) (Tab. 1: column 14). Besides the few cases of the so-called stone oven (Tab. 1: 111), the most usual type of ovens are the so-called dome-shaped clay ovens (Tab. 1: 3?, 105, 110) with or without an antechamber, which are most often interpreted as bread ovens (or food-preparing ovens) (Tab. 1: 59). In certain cases it was observed that they were raised (Tab. 1: 77), or repaired (Tab. 1: 7, 70). Certain features next to the dwelling space (or inside it) are interpreted as grain pits (Tab. 1: column 15; Tab. 1: 3, 47), storage pits (Tab. 1: 63, 79, 92?) or other storage spaces (Tab. 1: 98-99), while bigger or smaller elongated features and canals (Tab. 1: column 16) are interpreted as household boundaries (Tab. 1: 3, 10, 98-99, 112), spaces for keeping domestic animals (Tab. 1: 7) or markers of the settlement boundary (Tab. 1: 3, 10, 41?, 92?, 109, 116).

Wells, as sources of drinking water (Fig. 16a, 16b), are one of the main components of a settlement complex during the Middle Ages (Tab. 1: column 12). They can be divided into two basic types based on the form and the appearance of the wooden construction on their bottom: wells without construction of any kind (Tab. 1: 3?, 47, 95, 98), and wells with an interior wooden construction on the bottom, which serves as a well pool of sorts for accumulating water. The wooden construction is generally of rectangular form (Tab. 1: 47, 48, 98, 105, 116?). In the upper portions of the well one sometimes finds traces of the well mantle in the shape of interwoven

wattle (Tab. 1: 47), or traces of wooden plating (Tab. 1: 51, 105), whose role was to reinforce the well wall prevent its collapse. Traces of posts in the immediate vicinity of the well presumably belong to an above-ground construction for extracting water (Tab. 1: 3, 96, 98, 105), of the kind still encountered in certain rural estates in Slavonia.

Within several excavated mediaeval sites in Northern Croatia, certain complexes have been recognized as areas where certain specialized activities and/or craft production were taking place, and some of them have in fact been defined as workshop centres (Tab. 1: column 13). Based on the circumstances of discovery and movable finds most of them may be associated with metallurgical activity (Fig. 18a, 18b) (smelting: Tab. 1: 120, 120.1, 141; or forging: Tab. 1: 3, 8, 15, 47, 48, 54, 95, 123), some with ceramic production (Fig. 19) (Tab. 1: 2, 3, 28, 31, 48, 116, 117, 147), but also with specialized activities, for instance, leather or carpentry workshops (Tab. 1: 3, 48).

The totality of all the collected data from a site enabled us to recognize individual rural households (Fig. 17) (Tab. 1: 3, 90, 98-99, 105, 115), but also the spatial organization

of the settlement (Fig. 20). For instance, in some cases we noticed that a settlement was forming along the bank of a nearby river or brook (Tab. 1: 105, 109-111), but houses were sometimes positioned around a central space (Tab. 1: 118), which is presumed based on the position of the structures arranged in a semicircle (Tab. 1: 3), or they could be located next to some communication (Tab. 1: 47, 96).

Archaeological excavations carried out at sites in Northern Croatia are an important and inexhaustible source of information about mediaeval settlements, however, even though we have gained important data, those in the form of preliminary reports cannot serve as a basis for further serious analyses and discussions. Due to this, at the present level of available information, I have been governed by the wish to publish a review paper to provide a more detailed presentation and evaluation of the previous attainments of the archaeology of mediaeval settlements of this area, and to outline directions for its development. First of all, we need to focus on comprehensive publications of specific sites, and only after this may follow a relevant analysis of this type of sites.

3.

Kasnosrednjovjekovna i ranonovovjekovna groblja na prostoru sjeverne Hrvatske

Siniša Krznar

3.1. UVOD

Smrt i sve vezano uz nju danas je gotovo tabu. To je tema o kojoj se ne priča i koja je izbačena iz života pojedinca sve do njegova neminovna kraja. U suvremenom društvu smrt se, osim kod ratnih sukoba ili nesretnih slučajeva, događa iza zatvorenih vrata bolnica ili ustanova palijativne skrbi. Za razliku od današnjeg vremena, u razdoblju srednjeg vijeka smrt je bila dio svakodnevice, i kao takva mnogo bliža pojedincu. Smrt je bila javna i čovjek je prije svoje smrti iskusio smrt većeg broja drugih ljudi. Unutar snažnih religijskih uvjerenja srednjovjekovnog čovjeka, smrt se smatrala prijelazom iz svijeta živih u svijet mrtvih te, iako je zasigurno uzrokovala strah i zabrinutost, najvjerojatnije nije postojao snažan strah kao što je to slučaj u suvremeno doba. To, međutim, ne znači da je smrt prihvaćana olako. Upravo suprotno, o njoj se veoma mnogo razmišljalo i poduzimale su se mnoge mjere da bi pojedinac zaslužio dobru smrt. Ta pažljiva priprema za smrt poznata je kao *Ars moriendi* i prakticirala se od srednjeg vijeka pa sve do 17./18. stoljeća (Zuber 1987: 233). Ovakva priprema vjerojatno se današnjim ljudima čini neobična pa čak i morbidna, no to je bio način na koji se srednjovjekovni i ranonovovjekovni čovjek, odnosno cijelo društvo, nosilo s problemom smrti.

Današnji odnos prema smrti i pokojnicima vjerojatno je i jedan od razloga što se malo arheologa odlučuje posvetiti istraživanju groblja promatranog vremena. Istraživanja kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih groblja u Hrvatskoj još uvijek su veoma slabo zastupljena. Uglavnom se istražuju kao sporedni dio sustavnih ili

zaštitnih istraživanja sakralnih objekata uz koje i u kojima se nalaze. Za razliku od prapovijesnih, antičkih, groblja iz razdoblja seobe naroda, pa čak i bjelobrdskih groblja iz ranijeg razdoblja srednjeg vijeka, koja su bila relativno bogata grobnim nalazima, u grobljima kasnoga srednjeg vijeka uopće ih ne pronalazimo ili su prisutni u veoma malom broju. Pronađeni predmeti uglavnom pripadaju u kategoriju nakita ili dijelova odjeće i nisu uže kronološki databilni, odnosno isti oblici javljaju se kroz period od nekoliko stoljeća. Nešto veći broj nalaza ponovno se javlja tek u ranonovovjekovnim grobljima kada se uz pokojnika ukopavaju i razne devocionalije kao dokaz osobne pobožnosti pojedinca – krunice, križevi, svetačke medaljice i brevari. Nedostatak vremenski uže databilnih nalaza ujedno je i još jedan od razloga da se grobljima ovog razdoblja ne posvećuje dovoljno pozornosti te da je literatura o njima veoma skromna. Takva situacija, međutim, nije prisutna samo u Hrvatskoj nego i u drugim zemljama (vidi npr. Ritoók 1997; Lorenzo 2008). Situacija se ipak postepeno popravlja, pa pored novih, ciljanih istraživanja, dolazi i do objava nalaza iz istraživanja starih dvadeset, trideset ili više godina (Stare 1991; 2000; Keller et al. 2007; Predovnik et al. 2008).

S obzirom na malen broj često uže kronološki nedatabilnih nalaza, jedan od velikih problema prilikom istraživanja i analiziranja kasnosrednjovjekovnih groblja jest i pitanje određivanja horizonata ukopavanja, te precizno datiranje tih horizonata. Kako su grobovi kroz razmjerno dugo razdoblje smješteni na ograničen prostor, uz crkvu i unutar nje, dolazi do veoma gustog ukopavanja pokojnika. Zbog toga su stariji grobovi često devastirani ukopima mlađih, dolazi do miješanja

njihovih zapuna te stvaranja slojeva poremećenih grobnih cjelina u kojima se ne razaznaju pojedini ukopi, pa tako ni redosljed ukopavanja pojedinih grobova. Iskopane i dislocirane kosti ponekad se sele u kosturnice – jame često smještene na rubu groblja, dijelovi groblja se uništavaju prilikom pregradnji i dogradnji crkve te je često zbog nedostatka jasnih stratigrafskih odnosa veoma teško datirati pojedine horizonte unutar groblja čak i uz pomoć ^{14}C datiranja pojedinih grobova (Ulrich-Bochsler 1996: 162). Stratigrafski odnosi slojeva često se u potpunosti razlikuju na prostoru unutar i izvan crkve ili njezinih dogradnji, što dodatno otežava prepoznavanje i povezivanje različitih horizonata ukopavanja s različitim prostora istraživanja.

Kako bi se, s obzirom na sve navedene teškoće, iz groblja navedenog razdoblja prikupilo što više podataka, potreban je multidisciplinarni pristup njihovu istraživanju. S obzirom na malen broj pokretnih nalaza i na činjenicu da većinu nalaza čini osteološki materijal, uz tipološku analizu pronađenih predmeta, potrebno je obavezno provesti i antropološku analizu skeletnih ostataka. Osteološka analiza upotpunjuje nam sliku dobivenu arheološkim istraživanjima te pruža vrijedna saznanja o kvaliteti svakodnevnog života kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih populacija, što bi trebao biti primaran cilj svakog istraživanja groblja. Takva multidisciplinarna istraživanja pružaju nam podatke o izloženosti biološkim stresovima, kvaliteti i vrsti prehrane, prisutnosti pojedinih bolesti, dugogodišnjem teškom radu te nizu drugih podataka o pojedincu za njegova života, a posljedično i o ukupnoj kvaliteti života istraživane zajednice. Također nam pomažu u stvaranju spoznaja o ekonomskim, sociološkim i kulturološkim kretanjima i vjerovanjima unutar promatranih populacija do kojih ne bismo mogli doći koristeći se samo rezultatima pojedinih znanosti.

U arheološkoj stručnoj literaturi učestalo se postavlja pitanje odnosa pogrebnog obreda te priloga u grobovima sa socijalnim statusom pokojnika. I dok su procesualisti poput Binforda (1971) smatrali da se socijalna struktura društva može najbolje očitati upravo iz groblja, kasniji postprocesualni istraživači uglavnom smatraju da pogrebni običaji i razlike u njima nemaju toliko veze sa socijalnom i ekonomskom organizacijom društva, nego da više odražavaju društveni pogled na svijet i sustav vjerovanja određene zajednice (Parker Pearson 2003). Ako bi se viši socijalni položaj pokojnika možda i mogao povezati uz bogate prapovijesne i antičke grobove, kod kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih groblja, treba biti veoma oprezan kod bilo kakvog određenja socijalnog položaja pokojnika na osnovi pogrebnih običaja i nalaza pronađenih u grobovima jer je na njih utjecao velik broj čimbenika. Mjesto ukopa pokojnika,¹ položaj tijela te

nalazi u grobu mogli su tako ovisiti o željama pokojnika,² njegove obitelji, načinu života pojedinca, pripadnosti pojedinim marginalnim skupinama, osobnoj pobožnosti, odlasku na hodočašće, načinu smrti, doživljenoj starosti, praznovjerju zajednice, preživljenim bolestima ili epidemijama zaraznih bolesti .... (Illi 1992a; Daniell 2005; Unger 2006; Anzulović 2007; Ariès 2008; Gardeła 2015; Filipec 2016b; Krznar, Bedić 2016; Azinović Bebek 2017c; Duma 2019; Krznar 2019).

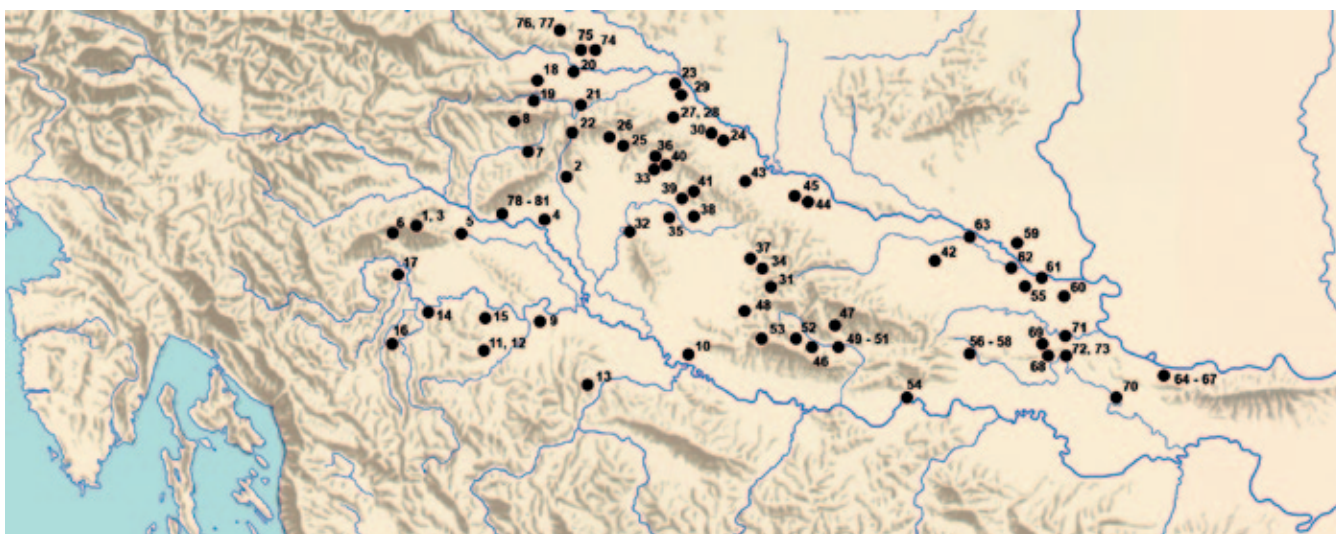
3.2. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA KASNOSREDNJOVJEKOVNIH I RANONOVOVJEKOVNIH GROBLJA NA PROSTORU SJEVERNE HRVATSKE

Istraživanja kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih groblja, kao što smo već spomenuli, veoma su slabo zastupljena u hrvatskoj arheologiji. Do 1991. na prostoru kontinentalne Hrvatske zabilježena su 822 srednjovjekovna lokaliteta koji se mogu datirati od kraja 4. pa do početka 16. stoljeća. Kasnosrednjovjekovna groblja uz crkve i u crkvama najslabije su istražena kategorija i zabilježena su na svega devet lokaliteta (Sekelj Ivančan 1995: 1). Međutim, ni ona sva nisu do tada bila arheološki istražena, nego je većina samo zabilježena prilikom rekognosciranja. Ranonovovjekovnim grobljima do tada se nitko nije ni bavio te nije bilo ni zasebnih objava. U posljednja tri desetljeća broj zabilježenih i istraživanih kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih groblja se povećao pa sada imamo 81 barem djelomično istraživan lokalitet. Međutim, stanje istraženosti i posebice kvalitetne multidisciplinarnе objave još nisu na zadovoljavajućoj razini. Ciljana multidisciplinarna istraživanja navedenih groblja još uvijek su veoma rijetka, a većina grobova se i dalje istraži prilikom zaštitnih istraživanja crkvenih objekata (sl. 1, Tab. 1).

Situacija s objavom istraženih groblja također nije ništa bolja. Većina istraživanja objavljena je dosad samo u obliku preliminarnih izvješća u kojima se najčešće spominje samo broj grobova, njihova orijentacija te vrsta nalaza bez ikakve daljnje detaljnije arheološko-antropološke analize. Iako su i to bitni podaci, oni

2 O željama pokojnika doznajemo iz njihovih oporuka. Kao primjer različitih želja za ponašanje s tijelom nakon smrti možemo spomenuti ukope dva zadarska plemića. Bernardin Pritičević bio je ninski plemić koji je živio u Zadru i koji je po svojoj želji pokopan u crkvi Sv. Dominika u prsnom oklopu i s kopljem. Suprotan primjer je kapetan Šime Posedarski koji u svojoj oporuci iz 1645. godine traži da se njegovo tijelo obuče u habit kapucina i da bude pokopan bez ikakvih počasti u grob svojih ujaka u Sv. Katarini. Različite su i želje o izgledu groba, te pojedinci, iako dobrostojeći, traže da ih se pokopa u grobnice bratovština, a drugi opet žele da im se iznad groba položi ploča s imenom i grbom (Anzulović 2007: 278–279).

1 Unutar crkve, na crkvenom groblju ili u izvanrednim okolnostima i izvan posvećenog prostora groblja.

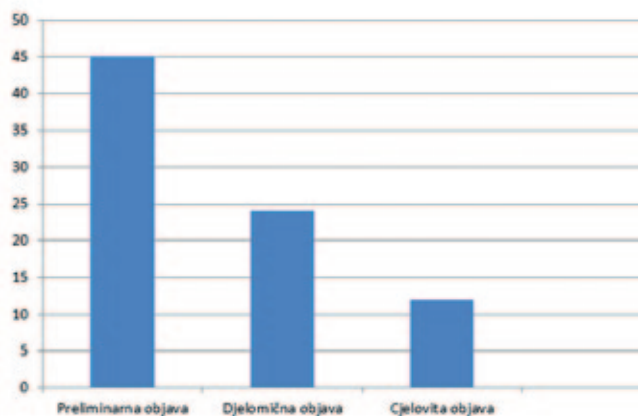
Sl. 1 Položaj istraživanih groblja (obradio: S. Krznar)

Fig. 1 Position of the researched cemeteries (design by: S. Krznar)

nam teško mogu poslužiti za daljnje detaljnije analize i rasprave. Pojedina su groblja ipak doživjela barem djelomičnu objavu. Tu je ponekad riječ o grobljima kod kojih je prisutan i stariji horizont grobova te su oni izdvojeni i objavljeni kao što su primjerice na lokalitetima Meraja ili dijelom Lobar. Kod drugih groblja izdvojeni su samo pojedini segmenti groblja ili pojedini značajni nalazi te su zasebno objavljeni. Svega je 12 groblja u potpunosti objavljeno u znanstvenim radovima ili monografijama, 24 djelomično a 45 groblja ima samo kratku preliminarnu objavu (graf 1 i 2). Antropološke analize također nisu napravljene ili objavljene za sve istražene lokalitete. Od 81 istraživanih kasnosrednjovjekovnog i novovjekovnog groblja antropološke su analize objavljene za svega njih 24. One se, nažalost, najčešće objavljuju nevezano uz arheološku objavu. Tako dolazi do situacija da za pojedine lokalitete imamo objavljene antropološke analize, no bez arheoloških podataka. Kao i kod arheoloških objava, i ovdje se razlikuje razina i opseg objave te imamo objave kod kojih je od čitavog groblja obrađen samo jedan specifičan grob pa sve do objava koje obuhvaćaju sve pronađene grobove. Za pojedine lokalitete nije načinjena zasebna antropološka objava nego su objavljeni samo unutar kompozitnog uzorka odnosno kao zbirni podaci u radovima koji obrađuju više lokaliteta. Za svega nekoliko lokaliteta imamo objavljene arheološke i antropološke podatke, no oni su objavljeni u različitim publikacijama i nisu u potpunosti povezani. Kao što vidimo, zajednički rad arheologa i antropologa te multidisciplinarna objava groblja još uvijek nije postala standard kojeg bi se svi istraživači groblja trebali pridržavati, nego je samo udaljena vizija onoga što i kako bi trebalo raditi.

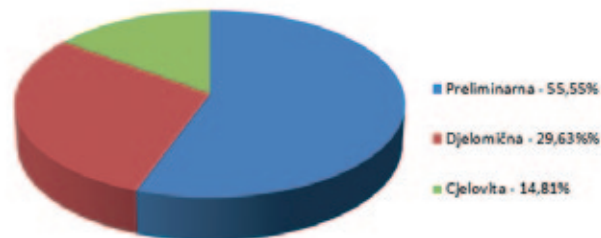
3.3. POLOŽAJ I IZGLED GROBLJA

Tijekom povijesti groblja su se nalazila na različitim položajima. Za razliku od ranijih groblja koja su se nalazila uz putove, izvan naselja ili na poljima, kasnosrednjovjekovna / ranonovovjekovna groblja smještena su uz crkvu najčešće u samom središtu naselja. Smještanje groblja uz sakralne objekte, prvo izvan a kasnije i unutar gradskog područja, može se pratiti unatrag do ranog kršćanstva kada je papa Kalist I. odobrio osnivanje groblja uz crkve, običaj koji se nastavio sve do kraja 18. stoljeća (Ariès 2008: 29–42; Lorenzo 2008: 411). Vjerojatno ubrzo nakon toga pojedinim se veoma značajnim i svetim osobama dopustio i ukop u samoj crkvi. Njih su ubrzo slijedile druge bogate i moćne osobe, a njih potom i svi ostali. Ubrzo, u pogledu ukopavanja pokojnika, nestaje razlika između crkve i groblja uokolo nje. S vremenom je sve više ljudi željelo biti pokopano uz svete osobe, te je koncil u Bragi 563. godine dopustio smještaj grobova uz crkvu, ali samo s vanjske strane zida, te je strogo zabranio ukopavanje u samu crkvu uz izuzetak crkvenih osoba i visokog plemstva (Ariès 2008: 46). Koncilom u Mainzu 813. godine ponovno je određeno da se u crkvu ne mogu pokopati mrtvaci, uz izuzetak biskupa, opata, zaslužnih svećenika i vjernih laika koji su za ukop morali dobiti dopuštenje biskupa ili svećenika. Laici koji se spominju kao izuzetak od zabrane pripadnici su plemstva, najčešće osnivači crkve i članovi njihove obitelji (Ariès 2008: 46; Predovnik et al. 2008: 92). Zabrane ukopavanja unutar crkve često su se ponavljale kroz povijest, no imale su sve više izuzetaka i često u praksi nisu poštovane te dolazi do

Graf 1 Broj objavljenih lokaliteta prema opsegu objave (izradio: S. Krznar)

Chart 1 Number of published sites by extent of publication (compiled by: S. Krznar)

Graf 2 Postotak objava prema opsegu (izradio: S. Krznar)

Chart 2 Percentage of publications by extent (compiled by: S. Krznar)

toga da se sve više ljudi pokopava u crkvi.³ Iako je, kao što vidimo, u zapadnoj Europi pokopavanje mrtvih uz crkve znatno stariji običaj, na području srednje Europe ono je u periodu od 9. do početka 12. stoljeća znatno rjeđe i može se vezati uz područja na kojima postoji snažna kristijanizacija a samim time i crkveni objekti. Na prostoru sjeverne Hrvatske takvi rani ukopi uz crkvu zabilježeni su, primjerice, na groblju uz crkvu Majke Božje Gorske u Loboru (Filipec 2007b; 2009b: 348; 2016b: 50).

Iako je danas samo po sebi razumljivo da crkva postoji u gotovo svakom selu, u srednjem vijeku to nije bio slučaj. Najvjerojatnije je tek svako deseto selo imalo crkvu, kao što su to i propisivali zakoni Svetog Stjepana Kralja (Budak 1994: 66; Bálint et al. 2003: 386). Značajniji porast broja župnih groblja uz crkve može se u srednjoj Europi pratiti tek od kraja 11. odnosno početka 12. stoljeća, ili čak tek od početka 13. stoljeća, ovisno o promatranom prostoru (Ritoók 1997: 176; Bálint et al. 2003: 386; Unger 2006: 59–63). Nastanak župnih groblja uz crkve u tom se vremenu može povezati s jačanjem crkvene organizacije i značajnim širenjem mreže župa, a samim time i većim brojem izgrađenih crkava (Unger 2002: 46; 2003: 196). Od tada nadalje groblja su obavezno smještena oko župnih crkvi koje su jedine imale pravo pokopavanja mrtvih. U slučaju kada je župna crkva bila previše udaljena, pravo na pokop dobivale bi i kapele koje su uređivane kao posebne grobljanske crkve (Predovnik et al. 2008: 91). Osim župnih crkava i područnih kapela, pravo na ukop pokojnika, tj. formiranje groblja, dobivaju i samostani te hospitali. Groblja su se nalazila na točno određenom i

posvećenom prostoru uz crkvu, odvojenom od zajednice jarkom, ogradom ili poslije zidom – cinktorom, što je bilo određeno kanonskim pravom. Takva župna groblja ostaju kontinuirano u upotrebi kroz veoma dugo razdoblje. Do prekida ukopavanja na njima, na prostoru Hrvatske omeđenom rijekama Dravom, Savom i Dunavom, uglavnom dolazi tijekom druge polovice 18. stoljeća. To je period kada se na prostoru Habsburške Monarhije provode brojne reforme u duhu prosvjetiteljstva, pa tako i one vezane uz groblja i ukope pokojnika. Carica Marija Terezija je već 1751. godine zabranila ukopavanje u crkve i oko njih. Zabrana vjerojatno nije bila poštivana u dovoljnoj mjeri te je car Josip II. 1787. godine ponovo izdao dekret kojim se sva groblja moraju izmjestiti dalje od župnih crkvi, odnosno izvan naselja (Podpečan 2006: 20, 22).

Kasnosrednjovjekovna i ranonovovjekovna groblja izgledala su znatno drugačije od današnjih. Na njima su prevladavale ravne površine obrasle travom i samo se ponegdje nalazio drveni križ. Velika većina grobova vjerojatno je bila samo kratkotrajno obilježena humkom i drvenim križem (Illi 1992b: 477–479; Daniell 2005: 146; Predovnik et al. 2008: 91). Trajnija su obilježja u srednjem i češće ranom novom vijeku posjedovali samo pripadnici viših društvenih slojeva – svjetovne i crkvene elite pokopani unutar crkve (Demo 2007: 52). Ponekad se takva obilježja nisu nalazila iznad samih grobova nego su bila uzidana u zidove crkve (Predovnik et al. 2008: 91). Na zidove crkve unutar koje je pokojnik bio ukopan pričvršćuju se i grobni natpisi ispisani na metalnim pločama, a koji se na prostoru zapadne Europe javljaju od 13. stoljeća (Ariès 1975: 48–49). Da trajna obilježja iznad svih grobova nisu bila uobičajena čak ni tijekom 18. stoljeća, govori odluka cara Josipa II. kojom dopušta postavljanje nadgrobno spomenika svima koji to žele,

³ Odluke da se u crkvi smiju pokopavati samo svećenici i visoko plemstvo – patroni crkve, a da svi ostali trebaju biti pokopani na crkvenom groblju, zabilježene su primjerice i na koncilima u Rouenu 1581. godine i Reimsu 1683. godine (Ariès 2008: 47).

uz uvjet da takve grobove uredi uza zid koji okružuje groblje, a ne u njegovoj sredini (Podpečan 2006: 22; Predovnik et al. 2008: 91).

Groblja su često služila i kao javni prostori na kojima su se održavali sajmovi, plesovi, igre te drugi društveni događaji (Illii 1992a: 37; Daniell 2005: 100–101). Kako takvo ponašanje ipak nije bilo u skladu s primarnom namjenom i svetošću toga prostora, brojni crkveni koncili zabranjuju ples, kockanje, žonglere te gostovanje kazališnih i muzičkih skupina na groblju pod prijetnjom ekskomunikacije (Ariès 1975: 24; Illii 1992b: 477–478). Međutim, groblja u potpunosti gube ulogu prostora za javne potrebe tek u doba prosvjetiteljstva kada su stupanjem na snagu higijenskih odredbi cara Josipa II. odijeljena od crkve te preseljena izvan naselja (Podpečan 2006: 20, 22). Uloga prostora oko crkve kao javnog prostora održala se sve do danas, što se može primijetiti tijekom proštenja i proslava na dan zaštitnika pojedine crkve.

Položaj grobova u crkvi ili u njezinu dvorištu imao je veliku ulogu prilikom pokopavanja pojedinca jer nisu svi položaji bili jednako rangirani. Razlika u rangiranju položaja nastala je zbog vjerovanja u uskrsnuće pokojnika na kraju svijeta⁴ (Unger 2006: 59; Demo 2007: 50–51; Predovnik et al. 2008: 91). Prema tom vjerovanju, prvo će ustati sveci a zatim oni koji su im blizu, pa su najpoželjnija mjesta za sahranu bila ona uz glavni oltar na istočnom kraju crkve (Predovnik et al. 2008: 91). Nakon prostora uz oltar slijedio je ostatak svetišta, pa lađa u

kojoj je postojalo dodatno rangiranje (oltari, škropionica/krstionica, raspelo, palište svijeća), te onda manje poželjan prostor u zapadnom dijelu crkve i u crkvenom dvorištu (Daniell 2005: 86–91). Na prostoru izvan crkve prestižno mjesto pokopa bio je prostor uz sam crkveni zid, posebno uz apsidu. Željeno mjesto bilo je i uz krstionicu, zatim prostor pod strehom crkve gdje je po pokojnicima padala kišnica blagoslovljena kontaktom s posvećenom crkvenom građevinom (Illii 1992b: 478; Unger 2003: 193), te prostor oko samog ulaza u crkvu jer su tuda prolazile procesije što je značilo dodatni blagoslov za pokojnike (Predovnik et al. 2008: 91). Samo dvorište bilo je također podijeljeno na više ili manje poželjne zone ukopavanja. Prostor s južne strane crkve bio je mnogo poželjniji od sjeverne strane, a osobito poželjno mjesto u dvorištu bilo je u blizini križa (Daniell 2005: 90). Najlošija mjesta na groblju bila su ona na samom rubu groblja uz njegov ogradni zid. Na tim mjestima uglavnom su pokopavani siromasi, stranci i ponekad nekrštena djeca (Predovnik et al. 2008: 92). Od kraja 15. stoljeća unutar crkava se počinju graditi kripte za ukope više osoba, uglavnom svećenika, pripadnika plemstva ili bogatijeg građanstva (Unger 2000: 355). Manja kripta, koja je poslužila za ukop starije žene i djevojčice, pronađena je u crkvi sv. Nikole biskupa u Žumberku. Vjerojatno je izgrađena prigodom obnove crkve 1643. godine. Obje pokojnice položene su u kvalitetno izrađenim drvenim ljesovima. Nalazi odjeće, obuće te predmeta osobne pobožnosti datiraju vrijeme ukopa u sredinu 17. stoljeća i karakteriziraju pokojnice kao pripadnice plemstva (Azinović Bebek 2017a: 34–35; 2017b: 92–94). Znatno veće novovjekovne kripte istražene su u crkvi sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama (Vlahović 2014; 2015) te crkvi sv. Tereze Avilske u Požegi (Bender Maringer 2012). Kako je za mjesto pokopa trebalo platiti određenu pristojbu čija je visina ovisila o bogatstvu osobe (Daniell 2005: 53–54) i samom mjestu ukopa, na najbolja mjesta u crkvi ukopavali su se upravo pripadnici najvišeg i najbogatijeg staleža (Ariès 2008: 82–90; Lorenzo 2008: 411). Primjerice za pokopavanje u prostor kripte Sv. Tereze Avilske u Požegi pristojba je u 18. stoljeću iznosila oko 16 forinti za odrasle, te 1 dukat za djecu, a u 19. stoljeću te pristojbe su bile još veće (Bender Maringer 2012: 212). Međutim, ukope izvan najpoželjnijih položaja u crkvi, pa čak i one u crkvenom dvorištu, ne smijemo automatski pripisati osobama nižega socijalnog i imovinskog položaja jer taj položaj ne mora uvijek reflektirati status osobe pokopane na njemu. Tako su, na primjer, poznate oporuke plemića i svećenika koji su željeli jednostavan i skroman sprovod, i to ne unutar crkve, nego na groblju pored svojih rođaka (Lorenzo 2008: 412). U arheološki istraživanim grobljima takva prostorna distinkcija pokojnika po socio-ekonomskim kriterijima veoma se rijetko može prepoznati. Povremeno se ipak

4 Kršćani su već od vremena ranog kršćanstva smatrali da su nakon smrti tijela vjernika na neko vrijeme povjerena Crkvi gdje su okupljena oko svojih svetaca samo "usnula" te "odmarajući se" čekaju ponovni dolazak Krista kralja i uskrsnuće, nakon kojeg će nastaviti vječni život u nebeskom Jeruzalemu, tj. u obećanom raju (Demo 2007: 51). U to vrijeme još uvijek nema razmišljanja o individualnoj odgovornosti pojedinca i ne broje se njegova dobra i loša dijela. Samo oni koji nisu članovi Crkve neće nastaviti svoj život nakon smrti. Međutim, potkraj dvanaestog stoljeća situacija se drastično mijenja. Više ne odlaze svi preminuli direktno u raj, nego prvo idu pred Posljednji sud gdje se provodi vaganje duše i podjela na pravedne i proklete. U to vrijeme dolazi i do bitnog dodatka vjerovanju i uvodi se doktrina čistilišta koje postaje privremeno boravište besmrtnih ljudske duše nakon njegove tjelesne smrti. Izbavljenju duše iz čistilišta i skraćanju vremena provedenog u njemu mogle su, prema srednjovjekovnom vjerovanju, pomoći molitve, te su stoga pripreme i briga da se osigura što širi krug onih koji će moliti za dušu pokojnika započinjale još za njegova života. Osim molitvi, pokojnikovoj duši mogao je pomoći i njegov životopis ako je sadržavao karitativni rad i djela tjelesnog milosrđa, darivanje crkve i svećenika, pokoru, oprost te hodočašće i obilazak svetih mjesta (Demo 2007: 51). Određen broj ljudi odlazio je u posljednjim mjesecima svog života u najvažnija hodočasnička središta Europe, želeći u njima biti pokopani, vjerujući u blagodati koje blizina najsvetijeg mjesta može imati u vrijeme odlaska na drugi svijet (Ladić 2003: 441). I dok su prema vjerovanju koje je bilo na snazi od 12. do 14. stoljeća duše pokojnika morale čekati Posljednji sud da bi se odredilo idu li u raj ili pakao, situacija se u 15. stoljeću ponovo mijenja. Posljednji sud na kraju svijeta zamijenjen je suđenjem, odnosno posljednjim testom koji se odvija na smrtnoj postelji pokojnika. Test se sastoji od posljednje kušnje – umirući će vidjeti svoj cijeli život kakav je zapisan u knjizi dobrih i loših dijela i bit će u iskušenju ili da žali zbog svojih grijeha i ispraznosti svojih dobrih dijela ili da se veže uz stvari i osobe. Njegov stav u tom trenutku izbrisat će u trenutku sve grijeha njegova života ako se odupro iskušenju ili će poništiti sva njegova dobra dijela ako je popustio (Ariès 1975: 36–37).

mogu ustanoviti posljedice vjerovanja puka u različitu rangiranost ukopnog prostora, te je kod pojedinih groblja veći broj ukopa pronađen s južne strane crkve. Osim većeg broja samih grobova s južne strane crkve pronalazi se i veća koncentracija nalaza u njima (Ritoók 1997: 176; Simonyi 2004: 187–188, 197). Za prostor sjeverne Hrvatske veoma je teško donositi neke definitivne zaključke jer za sada nemamo ni jedno u potpunosti istraženo kasnosrednjovjekovno/ranonovovjekovno groblje koje obuhvaća prostor unutar crkve te cjelokupno groblje oko od nje. Međutim, tendencija preferiranja južne strane crkve može se naslutiti u groblju oko crkve sv. Lovre u Crkvarima kod Orahovice gdje je znatno veći broj grobova djece (Tkalčec 2016: 169, 175–176) te veći broj značajnijih nalaza pronađen upravo s te strane (Tkalčec 2011: 38; 2013: 20–21; 2016: 167).

Iako je zbog relativno male površine posvećenog prostora, ne vođenja računa o položaju starijih grobova, velikog broja pokojnika te gustoće ukopa u grobljima promatranog vremena dolazilo do značajnog oštećenja starijih grobova i dislociranja kostiju, to za puk koji se na njima pokopavao, nije bilo bitno sve dok su se kosti pokojnika nalazile unutar posvećenog okruženja crkve ili crkvenog dvorišta (Ariès 1975: 22; Demo 2007: 52). Kost iz takvih uništenih i prekopanih grobova vraćale su se u zapune novo iskopanih grobova, ponekad slagale uz rubove novih ukopa ili se deponirale u jame na rubu groblja. Prilikom arheoloških istraživanja na lokalitetima Ivanec–Stari grad, Crkvari–Sv. Lovro, Torčec–Cirkvišće, Čepin–Ovčara uočeno je da se iskopane kosti ponekad pažljivo slažu uz rub novog ukopa, no češće se samo bez ikakvog pijeteta zajedno sa zemljom ponovno ubace u zapunu groba. U najboljem slučaju kosti su smještene u zidanu kosturnicu uz crkvu (Unger 2000: 336; 2003: 196), kakva je primjerice pronađena uz crkvu sv. Nikole biskupa u Žumberku (Azinović Bebek 2017a: 36–38) ili u kosturnicu u podrumu grobljanske kapele (kerner) kao što je ona uz župnu crkvu sv. Jakoba u Prelogu (Korunek 2013).

Pokopavanje na posvećenom tlu groblja nije bilo dopušteno brojnim društvenim kategorijama. Ovdje možemo navesti neke od njih: ekskomunicirane osobe, pojedinci udareni nekom kletvom (*interdictum*), počinitelji osobito teških zločina, pogani, heretici, dokazani lihvari, stranci, počinitelji samoubojstva, ljudi umrli u smrtnom grijehu, pripadnici drugih vjeroispovijesti, praktikanti magije, ali često i nekrštena djeca. Ponekad je zabrana obuhvaćala i žene umrle pri porodu. Pojedinci optuženi za najteže hereze i vještičarenje ne samo da nisu pokopavani u posvećenu zemlju groblja nego su u pojedinim slučajevima i spaljivani (Daniell 2005: 94, 97; Demo 2007: 49; Predovnik et al. 2008: 92).

3.4. ORIJENTACIJA GROBOVA I POLOŽAJ POKOJNIKA

Uz orijentaciju grobova i položaj tijela u njima, unutar kasnosrednjovjekovnog i ranonovovjekovnog sasvim jasno kršćanskog konteksta, može se povezati više čimbenika. Neki su religioznog značenja kao što je vjerovanje u Posljednji sud i uskrснуće tijela, dok se drugi vežu uz orijentaciju crkve, putova ili cesta koje prolaze uz groblje, te uz položaj ograde oko groblja (Daniell 2005: 147). Najčešća orijentacija grobova bila je uglavnom konstantna – glava se nalazila na zapadu, a stopala na istoku. Taj se položaj objašnjava vjerom da će se Krist kod svoga drugog dolaska pojaviti na istoku, te će tako pokojnici orijentirani zapad – istok biti licem okrenuti prema njemu. Pored toga, zapadna se strana smatra područjem sjena i tame, a istočna dobrote i svjetla (Rahtz 1978: 4), pa je bolje da je pokojnik licem okrenut prema toj strani. Manja odstupanja u orijentaciji prema sjeveru ili jugu često su prisutna na brojnim grobljima. Jedna od hipoteza povezivala je te manje promjene u orijentaciji ukopavanja s promjenom u kutu izlaska ili zalaska sunca tijekom godišnjih doba. Kako bi se utvrdila točnost te hipoteze provedene su u Velikoj Britaniji analize na više groblja, no takva sezonska orijentacija statistički nije dokazana (Daniell 2005: 148). Da se hipoteza mora uzimati sa znatnim oprezom, a ponekad čak i potpuno odbaciti, govori nam i nalaz biljaka u grobovima koji su prema toj teoriji trebali biti iskopani u mjesecima kada je sezona rasta tih biljnih vrsta već odavno prošla (Demo 2009: 398). Vjerojatnije je da je bilo nužno da grob bude okvirno orijentiran zapad – istok te da se oko manjih odstupanja prilikom iskopa rake nije vodila pretjerana briga. Kako na župnim grobljima, zbog gustoće ukopa, rake često nisu očuvane, orijentacija grobova zabilježena je nerijetko samo na osnovi položaja kostura. U tim je slučajevima do manjih odstupanja u zabilježenoj orijentaciji moglo doći i zbog promjene položaja kostura prilikom njegova polaganja u raku ili prilikom njegove dekompozicije. I dok se u srednjem vijeku uglavnom kod pokopa poštuje pravilna orijentacija zapad – istok, od ranoga novog vijeka dolazi do promjena u pogrebnom ritualu te takvo usmjerenje, iako i dalje značajno prevladava, više nije bilo obavezno (Predovnik et al. 2008: 92). Od tada nadalje susreće se veći broj drugačije položenih pokojnika. Dijelom to ima veze i s promjenom osi tadašnjih crkava koje također više ne poštuju strogu orijentaciju zapad – istok (Unger 2003: 200; 2006: 66; Králíková 2007: 38–39). Dio nepravilno orijentiranih grobova također možemo pripisati želji za ukopom što bližim crkvi te iskorištavanjem svakoga slobodnog prostora. Osim

religijskih razloga, nepravilna orijentacija može nastati i kao posljedica nepovoljne konfiguracije terena i strukture tla koja je diktirala položaj ukopavanja (Jelovina, Vrsalović 1981: 63). Najpoznatiji primjer odstupanja od orijentacije zapad – istok čine novovjekovni ukopi svećenika koji su za razliku od laika ponekad orijentirani istok – zapad, odnosno glava im se nalazi na istočnoj strani groba. To se objašnjava činjenicom da bi tako nakon uskrsnuća bili okrenuti prema svojim župljanima (Keller 2000: 229–230; Králíková 2007: 105). Suprotna orijentacija često se pronalazi i kod grobova s više istodobno ukopanih osoba ili kod masovnih grobnica. Pojedinci su tamo ukopani u suprotnom smjeru (glava jednog pokojnika je uz stopala drugog) čisto iz praktičnih razloga – da se zauzme manje prostora, te da tako lakše stanu u iskopanu raku. Takvi praktični razlozi najvjerojatniji su uzrok i suprotne orijentacije djece pokopane zajedno s odraslim osobama. Takav primjer ustanovljen je na groblju u Crkvarima (Tkalčec 2010a: 20, Tab. 1) te Čepinu (Krznar 2012a: 283–284). Pokojnici su u grob uobičajeno polagani na leđima u ispruženom položaju. Ponekad dolazi do odstupanja od takvog položaja pokojnika te se oni pronalaze sa savijenim i na stranu okrenutim nogama, položeni na boku ili u najekstremnijim slučajevima pokopani na trbuhu. Ovakvi neuobičajeni ukopi ustanovljeni su na grobljima u Kamengradu, Virju, Novoj Rači, Torčecu i Crkvarima. Razlozi za drugačije postupanje zajednice prema ovim pokojnicima vjerojatno dolaze iz korpusa brojnih narodnih vjerovanja. Odnosno, možemo pretpostaviti da se radi o pojedincima koji su zbog nepoštivanja društvenih normi za života ili načina svoje smrti bili negativno percipirani od strane svoje zajednice te su kod nje uzrokovali strah od njihova povratka nakon smrti (Krznar, Bedić 2016; Krznar 2019).

Na većini groblja prevladava pokopavanje umrlih u zemljanu raku. Drveni lijes je često korišten samo za prijenos pokojnika do groba gdje bi se tijelo vadilo iz njega i polagalo u grob umotano u tkaninu. Ako je pokojnik bio imućniji, lijes je mogao biti izrađen samo za njega i pokopan s njim u grob (Daniell 2005: 40). Takva situacija prisutna je i na kasnosrednjovjekovnim grobljima istraživanim u sjevernoj Hrvatskoj (Krznar 2012a: 448, Tab. 1). Međutim, postoje i groblja gdje je većina pokojnika ukopana u ljesovima kao što je groblje uz crkvu sv. Martina u Virju, gdje su ukopi u lijesu činili čak 70,2% svih istraženih grobova (Čimin 2016b), groblje na Opatovini (Demo 2007: 37) te u Pakracu (Belaj et al. 2021: 224). Uzrok tih razlika vjerojatno treba tražiti u bogatstvu i lokalnim običajima pojedinih zajednica. Tijekom ranog novog vijeka povećava se broj ukopa pokojnika u ljesovima i takav ukop postaje uobičajen (Azinović Bebek 2020: 261).⁵

5 Ovdje treba napomenuti da ukop u lijesu nije nužno isključivao umatanje pokojnika u tkaninu. Na groblju uz crkvu sv. Nikole u Žumberku uz nekoliko pojedinaca pokopanih u ljesovima pronađene su i igle koje su služile za učvršćivanje tkanine u koju su pokojnici bili omotani (Stingl 2017: 17–18).

Dobar primjer toga je groblje 17. i 18. stoljeća istraženo unutar crkve Marije Magdalene u Čazmi gdje su svi istraženi grobovi pokopani u ljesovima (Pleše, Azinović Bebek 2005: 297).

Pitanje vezano uz položaj tijela pokojnika, odnosno njegovih dijelova, koje se često susreće u arheološkoj literaturi, jeste pitanje o povezanosti položaja ruku, odnosno podlaktica, s pripadnošću određenom razdoblju. Grobove u kojima su pokopani pokojnici s ispruženim, uz tijelo položenim podlakticama, često se smatralo starijima od onih u kojima pokojnici imaju ruke položene na trbuhu ili prekržene na grudima. Međutim, već je 1954. godine Vaňa primijetio da se na pojedinim grobljima pojavljuje upravo suprotna situacija i da položaj podlaktica ne može biti jedina kronološka odrednica za dataciju grobova (Vaňa 1954: 54). Podlaktice položene na trbuhu, prekržene na prsima ili savijene prema ramenima zabilježene su na grobljima istodobno sa slučajevima gdje su bile ispružene uz tijelo ili položene na zdjelicu. Iako se kroz cijeli srednji i rani novi vijek javljaju svi položaji podlaktica, oni se ipak razlikuju po učestalosti pojavljivanja u različitim razdobljima. U ranijim vremenima prisutno je manje različitih položaja i prevladavaju položaji uz tijelo ili na zdjelici, dok se u kasnom srednjem i ranom novom vijeku javlja više različitih položaja i ne postoji toliko snažna dominacija učestalosti jednog položaja (Krznar 2012a: 450–452). Na osnovi analize položaja podlaktica u kasnosrednjovjekovnim grobovima s jedanaest groblja u kantonu Bern u Švicarskoj, Ulrich-Bochsler i Schäublin zaključile su da za to razdoblje ne postoji tipičan položaj podlaktica (Eggenberger et al. 1983: 232–234), što također potvrđuje zaključak dobiven analizom groblja na prostoru sjeverne Hrvatske. Iako se dakle položaj podlaktica ne može koristiti za dataciju pojedinog groba, može se donekle koristiti na statističkoj razini promatranja različitih horizonata groblja.

Uzroci različitih položaja podlaktica kod pokojnika za sada nam nisu u potpunosti poznati. U slučajevima gdje su lijeva i desna podlaktica pokojnika različito položene moramo obratiti pozornost i na vjerojatnu mogućnost da je kod pokopa i poslije prilikom raspadanja tijela dolazilo do pomicanja kostiju podlaktica.

Veoma zanimljive podatke koje definitivno trebamo razmotriti kod proučavanja položaja podlaktica posebice kod ranonovovjekovnih grobova donosi nam i etnološka literatura. Tako Rožić za područje hrvatskog Prigorja navodi da „ako je umrli bio kum onda mu ruke stavljaju na prsa, a ako nije onda su mu položene uz tijelo“ (Rožić 2002: 275). Schneeweis također donosi podatak da su podlaktice pokojnika na prostoru Hrvatske i Slavonije prekržene u slučaju da je pokojnik bio krsni kum, a ako nije, onda se polažu uz tijelo (Schneeweis 2005: 130). U selima primorskih Bunjevaca oko Senja kazivači pak ističu „da je položaj ruku pokojnika pri pogrebu ovisio o tome

je li ta osoba bila u braku ili nije. Naime, kada je riječ o osobi koja je bila vjenčana, ruke bi joj se prekrizile na prsima. U obrnutom slučaju, ruke bi se ispružile uz tijelo“ (Škrbić 2000: 223–224). Kao što vidimo, osim vremenskog razdoblja u kojem je pojedinac ukopan, postoje i brojni drugi faktori koji utječu na položaj podlaktica pokojnika.

3.5. UKOPI DJECE

Odnos prema mrtvorodenoj djeci te onaj umrloj ubrzo nakon rođenja značajno se promijenio tijekom posljednjih dvaju tisućljeća. U kršćanskim društvima koja ovdje promatramo, dijete postaje punopravnim članom zajednice tek nakon krštenja. Od tada nadalje zajednica je preuzimala brigu o njegovoj duši i preminula djeca su mogla biti pokopana zajedno s ostalim članovima društva. Kako su se na kršćanskim grobljima mogli pokopavati samo kršćani, pri visokom mortalitetu djece od 30 do 50% i čestoj nemogućnosti pravovremenog krštenja, najmlađa su djeca često isključena iz pokopavanja s ostatkom vlastite zajednice (Unger 2007: 217). Nastojanje da se nekrštena djeca pokopaju na groblju, u crkvi ili bar uz groblje, pojavljuje se povremeno već u razvijenom, ali najčešće u kasnom srednjem vijeku. Društvena svijest širih slojeva o prihvaćanju djece kao članova zajednice od samog rođenja razvila se mnogo kasnije, kada se razvilo i sekularno civilno društvo (Unger 2007: 211–220).

Povremeno se prilikom arheoloških istraživanja primijeti podzastupljenost djece na grobljima što je veoma zanimljiva činjenica jer u kasnosrednjovjekovnim gradovima 50% populacije umire u dječjoj dobi (Arnold 1986: 61), odnosno tijekom prve godine života umire od jedne petine do jedne trećine rođenih (Unger 2006: 125). Taj se nesrazmjer pokušao objasniti kombinacijom različitih uzroka: djeca su pokopavana na drugom položaju, pokopavana su pliće što je dovelo do njihova bržeg i jačeg uništavanja, te da su dječje nekalcificirane kosti manje otporne na propadanje pod utjecajem kemikalija u zemlji (Daniell 2005: 115). Prema propisima koji postoje od srednjeg vijeka djeca mlađa od pet godina trebala bi biti pokopana do dubine od pola lakta, a djeca mlađa od sedam godina do dubine od tri četvrtine lakta (Unger 2006: 129). Također je vjerojatno da su nekrštena djeca uglavnom isključena iz regularnih župnih groblja. Na ponekim grobljima u Europi postojale su i odvojene zone pokopa pokojnika, ovisno o dobi, socijalnom položaju ili drugim kriterijima kao što su pripadnost određenim udruženjima ili spolu. Takva situacija pronađena je primjerice u Lübecku gdje postoje odvojena područja pokopavanja za djecu, ali i takva na kojima ona uopće nisu ukopavana (Prechel 1996: 323–324). Podjela groblja na zone ukopavanja, posebice za djecu, zabilježena je i u Tautonu gdje je 85% djece pronađeno pokopano na zapadnoj strani crkve (Rogers 1984: 195). Međutim,

to nije sveprisutna praksa te na nekim grobljima ne postoji takva podjela. Kako zbog slabe razine objave nismo upoznati s podjelom pokojnika po spolu i dobi na većini istraživanih lokaliteta, teško je govoriti o jednakoj zastupljenosti ili podzastupljenosti djece na grobljima sjeverne Hrvatske. No, na pojedinim grobljima, primjerice na Trgu sv. Marka (Bugar, Mašić 2008: 173) i Opatovini u Zagrebu (Šlaus et al. 2007: 220), te na lokalitetu Suhopolje - Kliškovac (Novak, Bedić 2011: 168–169) zabilježena je podzastupljenost djece. Na grobljima u Novoj Rači (Jakovljević, Šlaus 2003: 128), Ivancu (Krznar 2012a: 482) i Crkvarima (Tkalčec 2016), djeca su zastupljena u jednakim postotcima kao muškarci ili žene. O posebnim zonama ukopa djece na prostoru sjeverne Hrvatske ne možemo donositi zaključke jer je jedini do sada objavljen rad na temu protorne distribucije grobova djece onaj T. Tkalčec o novovjekovnim ukopima uz crkvu sv. Lovre u Crkvarima. Prema njenoj analizi u Crkvarima je većina djece iz najmlađih dobnih kategorija pokopana uz sam zid apside, te s južne strane crkve (Tkalčec 2016). Pogrebi najvjerojatnije nekrštene male djece dokumentirani su i na položajima starih i napuštenih crkava i groblja koja su, međutim, i dalje zadržala značenje svetog mjesta. Od 15. stoljeća nadalje takva se djeca ponekad pokopaju u keramičkim posudama ukopanim plitko u zemlju (20 – 40 cm). Takav ukop u posudu možda je posljedica straha od mogućeg povratka djeteta iz mrtvih, no postoji i druga teorija po kojoj posuda predstavlja maternicu te da takva mrtvorodena i nekrštena djeca nisu ni prošla kroz ovaj svijet nego su iz majčina tijela položena direktno u zemlju (Illi 1992a: 57–58; Unger 2006: 131–132; Kralikova 2007: 112; Duma 2019: 76). Na prostoru sjeverne Hrvatske za sada je pronađeno pet ukopa djece u posudama. Dva ukopa su pronađena unutar naselja, dva na napuštenom groblju te jedan s vanjske strane zida groblja koje je u trenutku ukopa još bilo u upotrebi. Najstariji ukop, koji se datira u drugu polovicu 14. stoljeća, pronađen je na dnu jame na ulomku dna lonca unutar kasnosrednjovjekovnog naselja na lokalitetu Donji Miholjac–Đanovci. Pronađeni skeletni ostaci pripadaju fetusu starosti 30 – 32 tjedna (Krznar, Tkalčec 2017: 257). Drugi ukop unutar prostora naselja pronađen je tijekom istraživanja provedenih prilikom adaptacije zgrade današnjeg Muzeja grada Zagreba. Na osnovi stratigrafije arheoloških slojeva i odnosa položaja lonca s kostima djeteta prema starijim i mlađim objektima može se datirati u doba između 15. i 17. stoljeća. Tada su na tom prostoru, pri samom rubu grada, postojale samo lončarske jame, jame za štavljenje kože i odlagališta otpada, te je ovdje vjerojatno riječ o čedomorstvu (Mašić 2002: 98–100). Dva ukopa pronađena su na lokalitetu Torčec–Cirkvišće (sl. 2). Ukopani su na prostoru starog groblja koje u trenutku ukopa više ne funkcionira. Kosturi fetusa ili novorođenčeta pronađeni su u posudama koje po obliku, fakturi i načinu izrade pripadaju običnoj kuhinjskoj

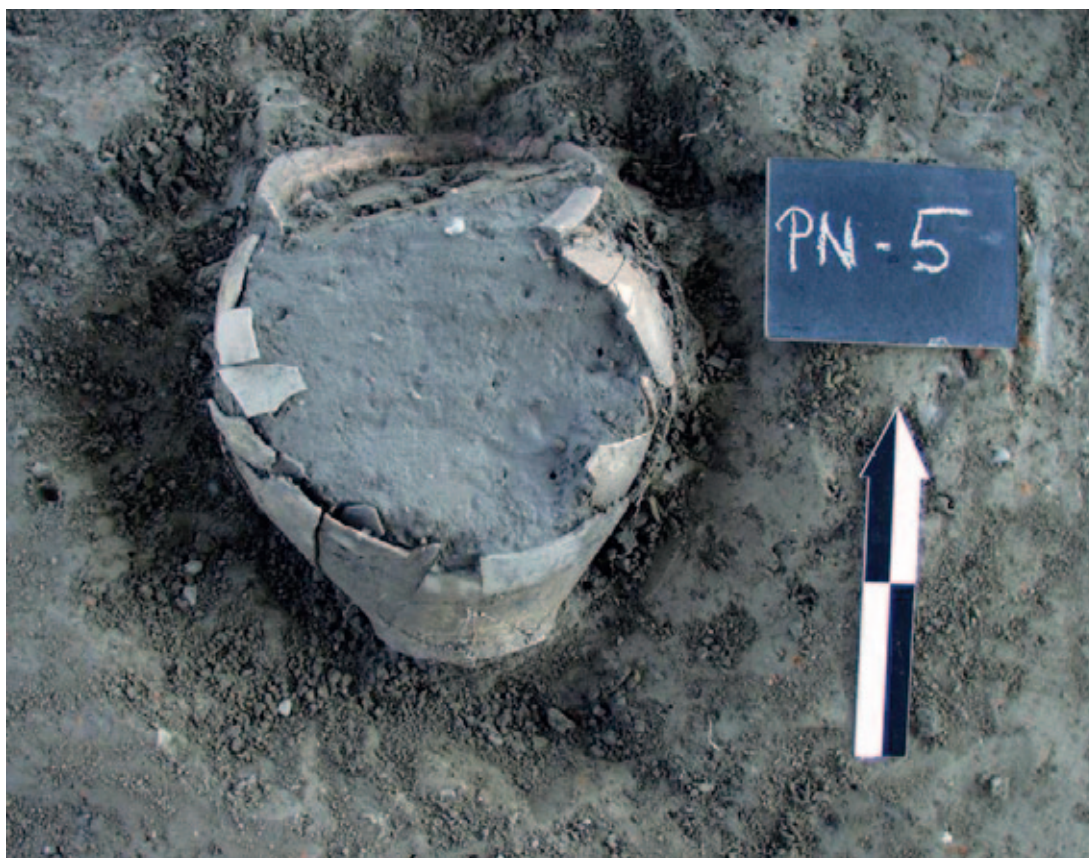

keramici novog vijeka, odnosno vremena nakon 17. stoljeća (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2003: 28). Ni u jednom se slučaju ne može utvrditi uzrok smrti, ali na oba je kostura prisutan jak, generaliziran, aktivni periostitis što sugerira prisutnost generaliziranoga upalnog procesa koji se preko posteljice prenio s bolesne majke na dijete (Šlaus et al. 2003: 45). Vjerojatno ovdje ipak nije riječ o namjernom pobačaju neželjenog djeteta jer bi se on odvio u ranijoj fazi trudnoće. Trudnoća još ne bi bila toliko vidljiva i pobačaj bi bilo lakše sakriti. Čedomorstvo se u ovom slučaju također ne može dokazati, ali ga ne možemo ni odbaciti. Najvjerojatnije je ipak riječ o mrtvorodenčadi, dakle o slučaju kada fetus umre u maternici nakon 28. tjedna trudnoće ili umre tijekom porođaja. Tomu u prilog govori starost pronađenih kostura, prisutnost jakoga upalnog procesa koji je čest uzrok spontanih pobačaja, te njihovo pokopavanje na prostoru nekadašnjeg groblja, dakle na nekad posvećenom prostoru s višestoljetnom tradicijom ukopavanja, čiji je položaj u vrijeme ukopavanja posuda s dječjim kostima vjerojatno još uvijek u selu bio dobro poznat. Posuda s ukopom dva fetusa stara 32 – 34 tjedna pronađena je i s vanjske strane južnog grobljanskog zida crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku. Kako su fetusu iste starosti vjerojatno se radi o blizanačkoj trudnoći. Budući da je posuda ukopana uz sam zid groblja, no s njegove

vanjske, neposvećene strane možemo pretpostaviti da se radi o ukopu nekrštene mrtvorodenčadi (Azinović Bebek 2017a: 38–42).

3.6. NALAZI U GROBOVIMA

Kao što smo već spomenuli, prilikom istraživanja kasnosrednjovjekovnih groblja predmeti u grobovima se uopće ne pronalaze ili su prisutni u veoma malom broju. Pokojnici uglavnom nisu pokopavani u svakodnevnoj odjeći nego su bili samo omotani u mrtvačku tkaninu. Tkanina se ponekad zašila, no mogla se učvrstiti i vezanjem kod glave i nogu ili pomoću igala. Pred kraj srednjeg vijeka došlo je do postupne promjene pogrebnog običaja i pokojnici su se češće počeli ukopavati u odjeći (Predovnik et al. 2008: 92). Od tada nadalje najčešći grobni nalazi su dijelovi odjeće te nakit. Ta činjenica potvrdila se i na groblju u Ivancu koje se moglo dobro stratigrafski podijeliti u horizonte ukopa. Najmanje nalaza pronađeno je u horizontu druge polovine 13. i 14. stoljeća. Pronađeni su u samo šest grobova, odnosno 12,24% grobova toga horizonta. Najviše nalaza je pronađeno u horizontu 15. i prve polovine 16. stoljeća. Pronađeni su u 24 groba, odnosno u 34,3% grobova toga vremena (Krznar 2012a: 454). Tijekom ranoga novog vijeka povećava se broj

Sl. 2 Posuda s fetusom *in situ* s lokaliteta Torčec–Cirkvišće (snimila: T. Sekelj Ivančan)

Fig. 2 A pot with an *in situ* foetus from Torčec–Cirkvišće (photo by: T. Sekelj Ivančan)

predmeta u grobovima te se uz nakit i dijelove odjeće pojavljuju i predmeti osobne pobožnosti kao što su krunice, svetačke medaljice ili križići (Azinović Bebek 2012).

Cilj ovog poglavlja nije tipološko-kronološka analiza svih pronađenih predmeta nego će se ovdje donijeti pregled najzastupljenijih nalaza u promatranim grobljima. Pronađene nalaze možemo okvirno podijeliti u tri kategorije:

1. dijelovi nošnje
2. nakit
3. predmeti vezani uz vjerovanja i običaje.

3.6.1. DIJELOVI NOŠNJE

Pojasevi i kopče

U kasnom srednjem i ranom novom vijeku pojasevi se u pisanim povijesnim izvorima javljaju pod različitim imenima ovisno o jeziku kojim su izvori pisani, ali i o izgledu i materijalu od kojeg su pojasevi napravljeni (Anzulović 2007: 239). Pored jednostavnih pojaseva od glatke kože, postojali su i bogatiji koji su se sastojali od dva dijela: osnovnog od kože ili tkanine te metalnog, ukrasnog dijela od srebra, kositra ili bakra. U razdoblju gotike metalne aplikacije ukrašene su arhitektonskim motivima, inicijalima ili heraldičkim znakovima. Od kraja 15. i kroz 16. stoljeće žene nose duge pojaseve od dragulja, bisera, zlatnih lanaca zakopčane u struku s kojeg je prema naprijed visio dugi privjesak (Anzulović 2007: 240). Iako se u pisanim izvorima spominju brojni pojasevi različite veličine, oblika i vrijednosti (Anzulović 2007: 241–255), prilikom arheoloških istraživanja pronalaze se uglavnom samo pojasne kopče te povremeno metalne aplikacije kojima se pojas ukrašavao, dok se vrijedniji metalni pojasevi kao što je primjerice srebrni pojas pronađen u grobu kod Sv. Spasa na izvoru Cetine (Petrić 1996: 104–105) nalaze u izvanrednim slučajevima. Uzrok tom velikom nesrazmjeru u zastupljenosti još valja istražiti, no vjerojatno je da je određenu ulogu igrala i velika vrijednost pojaseva te se oni, iako su bili dio nošnje, nisu ostavljali na pokojnicima (Anzulović 2007).

Pojasne kopče⁶ vjerojatno su najčešći nalaz u grobovima. Iako su ponekad izrađene od slitina bakra, najčešće su izrađene od željeza. Pronalaze se u mnoštvu oblika, tipova i veličina (sl. 3). Dijelimo ih na kopče s pločicom, koje su znatno rjeđe, te kopče bez pločice.

6 U hrvatskoj arheološkoj literaturi često se osim termina kopča koristi i termin predica. On se uglavnom odnosi na jednostavne kopče s jednodijelnim okvirom. Međutim, to nije uvijek slučaj pa Demo u svojoj analizi nalaza s Opatovine termin predica koristi i za kopče s dvodijelnim okvirom, pa čak i za kopču s pomičnom pločicom (Demo 2007: 74–85). Prilikom analize kopči 13. – 16. stoljeća iz Kaštela Burić za sve tipove i oblike koristi termin kopča (Burić 2020). Pored ova dva termina Tomičić u svojim objavama uvodi i termin spona (Tomičić, Mahović 2011; Tomičić 2015). Korištenjem različitih termina unosi se nepotrebna konfuzija i svakako bi trebalo poraditi na ujednačavanju terminologije. Kako su ovi predmeti imali funkcionalnu ulogu zakopčavanja odjeće ili obuće u ovom poglavlju koristi se termin kopča.

Kopče bez pločice možemo podijeliti na jednodijelne i dvodijelne. Jednodijelne kopče na osnovi oblika okvira možemo dalje podijeliti na okrugle, ovalne, D-oblika, gljivaste i pravokutne. Dvodijelne su kopče asimetričnog, pravokutnog ili ovalnog oblika. Svi navedeni oblici u grobovima su zastupljeni u različitim podtipovima i veličinama. Kopče uglavnom nalazimo u grobovima muškaraca, a znatno rjeđe kod djece ili žena (Demo 2007: 82; Krznar 2012a: 456–460). Većina kopči služila je za učvršćivanje odjeće, no pojedini primjerci manjih dimenzija pronađeni oko potkoljenica i stopala vjerojatno su služili za zakopčavanje nogavica hlača kod koljena ili kao kopče za cipele. Pored navedenih u grobovima se veoma rijetko pojavljuju i kopče koje su imale specifičnu funkciju kao što je primjerice kopča za okovratnik pronađena u grobu 253 u Gori (Stingl, Belaj 2021: 186). Zanimljivo je da se pojasne kopče u znatno većem broju nalaze u zapadnom dijelu sjeverne Hrvatske, dok su u istočnom dijelu slabije zastupljene. Na osnovi njihove različite geografske distribucije možemo utvrditi postojanje različitih nošnji i tehnika njihova pričvršćivanja na zapadnom i istočnom dijelu sjeverne Hrvatske (Krznar 2012a: 514).

Pojasne kopče su funkcionalan predmet i oblici koji se najčešće pronalaze u grobovima ne mogu se, samo na osnovi tipologije, približno kronološki odrediti. Tako npr. jednodijelne kopče ovalnog i D-okvira prevladavaju tijekom 13. – 15. stoljeća, no u upotrebi se nalaze i kasnije iako su tada znatno rjeđe (Whitehead 1996: 16). Kopče s pravokutnim okvirom također su bile veoma dugo u upotrebi, pa se nalazi ovakvih kopči, izvan sigurnog konteksta, također ne mogu uže datirati. Pravokutne i trapezoidne kopče iz Velike Britanije Whitehead datira veoma široko od 1350. pa do 1700. godine (Whitehead 1996: 26), a kopče s pravokutnim okvirom Marshall opredjeljuje u svoju IK skupinu i datira ih od 1275. pa do nakon 1500. godine (Marshall 2002: 12, Fig. 6). Slična datacija zabilježena je i na našem prostoru te se pojedine kopče s D-okvirom datiraju u 15. i 16. stoljeće (Demo 2007: 83; Tkalčec 2010b: 89, 185, T. 27, 418; Krznar 2012a: 458). Kopče pravokutnog te gljivastog oblika također se datiraju u 15. i prvu polovinu 16. stoljeća (Demo 2007: 84; Krznar 2012a: 459; Čimin 2021: 433). Dvodijelne kopče asimetričnog oblika imaju uglavnom ovalno-trapezoidni ili ovalno-pravokutni okvir. Ovaj tip kopči Marshall stavlja u svoj tip IIA i datira ih od 1375. do 1500. godine (Marshall 2002: Fig. 6). Na našem su prostoru i dulje u upotrebi jer se jedna takva kopča pronađena u Ivancu može datirati u drugu polovinu 16. ili početak 17. stoljeća (Krznar 2012a: 459).

Obujmice vezica

Vezice od kože ili tkanine koje su se koristile za vezivanje i učvršćivanje dijelova odjeće bile su često na krajevima učvršćene metalnim obujmicama. Upotreba vezica na odjeći poznata je od 12. stoljeća, no obujmice su se pojavile nešto kasnije i obično se ne datiraju prije

Sl. 3 Različiti tipovi pojasnih kopči pronađeni na lokalitetu Torčec–Cirkvišće (snimio: S. Krznar)

Fig. 3 Various types of belt buckles from Torčec–Cirkvišće (photo by: S. Krznar)

sredine ili druge trećine 14. stoljeća (Egan, Pritchard 2002: 281–286). Kako su imale čisto funkcionalnu ulogu, svoj su jednostavan oblik zadržale kroz cijelo vrijeme upotrebe te uglavnom nisu uže kronološki odredive. Najčešće su izrađene od raskucanog i savinutoga bakrenog ili brončanog lima. Unutar objavljenih nalaza s hrvatskog prostora obujmice se nalaze veoma rijetko. Vjerojatno se zbog svoje krhkosti (tanak lim) i malih dimenzija nisu očuvale ili ih istraživači nisu prepoznali kao takve. Deset primjeraka pronađeno je na Opatovini (u šest grobova), gdje su najčešće pronađene uz lubanju ili na gornjem dijelu tijela, a u jednom slučaju i uz koljeno pokojnika. Većina ih se može datirati u 15. i prvu trećinu 16. stoljeća (Demo 2007: 40, 71). Pet primjeraka pronađeno je i u Čepinu (Krznar 2012a: 460), jedan u Žumberku (Azinović Bebek 2017a: 44; Janeš 2017: 56, 58, sl. 65) a još pet predmeta koje bismo mogli determinirati kao obujmice pronađeno je u grobu III u crkvi sv. Spasa u Vrh Rici (Petrinec 1996: 107).

Gumbi

Na području sjeverne Hrvatske gumbi s ušicom za ovjes poznati su još iz ranog srednjeg vijeka (npr. Demo 2009: 537–538), no u zapadnoj Europi postaju dijelom

nošnje tek u 13. stoljeću (Egan, Pritchard 2002: 272). Ti prvi kasnosrednjovjekovni oblici bili su, puni i lijevani u dvodijelnom kalupu, a tek ih u drugoj polovini 13. stoljeća počinju zamjenjivati gumbi izrađeni od tiještenog brončanog, kositrenog ili srebrnog, ponekad pozlaćenog lima. Uglavnom se izrađuju lemljenjem dviju tiještenih sferičnih kalota. Takvi gumbi upotrebljavaju se kroz cijeli kasni srednji i rani novi vijek. Uz njih u ranom novom vijeku ponovo u uporabu dolaze lijevani, šuplji olovni ili kositreteni gumbi (sl. 4). Koristili su se za kopčanje otvora oko vrata ili na rukavima ali i za ukrašavanje odjeće, posebice nakon sredine 14. stoljeća kada u zapadnoeuropsku modu ulazi duga linija gumba po cijeloj dužini tunike (Egan, Pritchard 2002: 272). Dugi kontinuitet upotrebe i trajanja gumba s ušicom za ovjes može se pratiti i na arheološki istraženim srednjovjekovnim i ranonovovjekovnim grobljima u Hrvatskoj ali i susjednim zemljama (Jelovina, Vrsalović 1981: 123, 131–132; Sándor 1985: 188, Fig. 4: 1–2, 7; Petrinec 1996: 99; Burić 2001: 278; Pál 2002: 114, 125, Fig. 22: 2; Sekelj Ivančan, Tkalčec 2003: 15, 31, sl. 28; Belaj 2006: 284; Demo 2007: 74–72; Perkić 2017: 207–208). Kao što vidimo jednostavni, neukrašeni gumbi s ušicom za ovjes koriste se tijekom veoma dugog razdoblja te se ne mogu uže kronološki odrediti osim u slučaju nalaza u nekoj pouzdano datiranoj cjelini.

Sl. 4 *In situ* položaj gumbi u grobu 394 s lokaliteta Torčec–Cirkvišće (snimio: S. Krznar)

Fig. 4 *In situ* position of buttons from grave 394 at Torčec–Cirkvišće (photo by: S. Krznar)

Dvodijelne dvopetljaste kopčice s kukom i ušicom

Dvodijelne dvopetljaste kopčice s kukom i ušicom pripadaju nošnji kasnoga srednjeg i novog vijeka. Iako pojedini nalazi u susjednim zemljama potvrđuju njihovo postojanje u 14. stoljeću (Goßler 2009: 12, Abb. 16), na prostoru Hrvatske se rijetko pojavljuju prije sredine 15. stoljeća (sl. 5). Od sredine 15. stoljeća pa nadalje relativno su čest nalaz u grobovima. Pronalaze se u grobovima žena, djece ali i muškaraca. Unutar grobova smještene su na različitim pozicijama uz kostur: kod petnih kostiju, kod potkoljenica, kod bedrene kosti, u visini pojasa, kod vrata ili kod ključnih kostiju. Na temelju njihove pozicije može se zaključiti da su služile pričvršćivanju različitih dijelova odjeće (Dorn 1978; Jelovina, Vrsalović 1981: 94; Sándor 1985: 188; Kerman 1997: 52; Burić 2001: 276, 278; Sekelj Ivančan, Tkalčec 2003: 14, 15, 31; Belaj 2006: 284, 285, 293, sl. 42, 294, sl. 43–46; Demo 2007: 73). Uglavnom su izrađene od žice iz slitine bakra ili ponekad željeza. Mogle su se upotrebljavati u paru (kuka i ušica) ili su na odjeću našivene samo ušice koje su se onda povezivale uzicom (Predovnik et al. 2008: 72). Pojava ovih kopčica povezuje se uz korištenje usko krojene odjeće (Janeš 2017: 54). U 15. i 16. stoljeću na prostoru srednje Europe dvodijelne kopčice s kukom i ušicom se smatraju dijelom ženske odjeće, a tek u 17. i 18. stoljeću postaju dio muške nošnje (Unger 1991: 131). U Hrvatskoj je situacija nešto drugačija i kao što vidimo na groblju u Čepinu, kod nas se ove kopčice već u 15. stoljeću pojavljuju u muškim grobovima i čine dio muške nošnje (Krznar 2012a: 463). Uže kronološko određenje kopčica s kukom i ušicom

Sl. 5 Dvodijelne dvopetljaste kopčice s kukom i ušicom iz groba 129 s lokaliteta Torčec–Cirkvišće (snimio: S. Krznar)

Fig. 5 Two-piece hook-and-eye buckles from grave 129 at Torčec–Cirkvišće (photo by: S. Krznar)

samo na osnovi tipologije nije moguće jer se u jednakom obliku upotrebljavaju kroz duži vremenski period, sve do u 20. stoljeće. Izuzetak čine samo posebno ukrašeni oblici kao što su oni pronađeni uz crkvu sv. Martina u Prozorju (Belaj 2006).

Igle-pribadače

Tijekom srednjeg vijeka na prostoru zapadne Europe duže i robusnije igle služile su za učvršćivanje odjeće. Promjenom mode u 14. i 15. stoljeću igle su postale manje i tanje te su služile za učvršćivanje vela kojima su žene prekrivale lica te ogavlja (Egan, Pritchard 2002: 297). Najčešće su izrađene od bronce ili drugih slitina bakra. Najzastupljenije su u grobovima žena i djece, no povremeno ih se pronalazi i u grobovima muškaraca. Uglavnom se pronalaze u blizini lubanje, no pojedini primjerci pronađeni su i na drugim položajima što nam ukazuje na njihovu različitu upotrebu. Igle pronađene uz lubanje pokojnica služile su za učvršćivanje ogavlja, vela ili marama (Perkić 2017: 208). U grobovima muškaraca igle najvjerojatnije nisu bile dio nošnje nego su služile za učvršćivanje tkanine u koju je pokojnik bio ukopan. Takvu funkciju najvjerojatnije je imala igla pronađena uz stopala muškarca pokopanog u grobu 7/2000 na lokalitetu Ovčara–Tursko groblje u Čepinu (Krznar 2012a: 464) te željezne igle pronađene u grobovima muškaraca na Žumberku (Sekulić 2018: 28–29). Igle-pribadače pronađene na grobljima sjeverne Hrvatske relativno su rijedak nalaz i najčešće se datiraju u 16. i 17. stoljeće (Demo 2007: 69; Tomičić, Mahović 2011: 138). Najveći skupni nalaz igala u Hrvatskoj jest iz brodoloma kod Gnalića u biogradskom akvatoriju, koji se dogodio 1583. godine i gdje je pronađeno 80 brončanih igala (Petricioli 1970: 48).

3.6.2. NAKIT

Unutar nakita koji se spominje u povijesnim izvorima prevladava onaj načinjen od plemenitih metala – zlata, pozlaćenog srebra, rjeđe srebra, dragog kamenja, koralja, bisera i jantara (Anzulović 2006: 200). Iako se u izvorima

uglavnom spominje nakit od vrjednijih materijala, u arheološkom materijalu kasnoga srednjeg te ranoga novog vijeka prevladava nakit izrađen od bronce i drugih slitina bakra ili ponekad srebra. U grobovima na prostoru sjeverne Hrvatske najčešći nalaz u kategoriji nakita čini prstenje. Povremeno se nalaze i parte, rijetko broševi, dok se naušnice, ogrlice i narukvice gotovo uopće ne pronalaze.

Prstenje

Prstenje se kao nakit javlja veoma rano. Primjerci pronađeni u srednjovjekovnim i novovjekovnim grobovima uglavnom su izrađeni od slitine bakra, a tek su pojedini primjerci načinjeni od srebra. U većini slučajeva u grobu se nalazi jedan prsten. Međutim, u pojedinim grobovima pronađeno je i po nekoliko primjeraka. Veći broj prstenja kod jedne osobe pronađen je primjerice u grobu 33 iz Ivankova (Krznar, Hajdu 2020: 172, 187–188), grobu 76 iz Kamenskog (Perkić 2010: 236), grobu 65 s lokaliteta Ilok-Krstbajer (Krznar, Rimpf 2018: 12, sl. 5), grobovima 17, 47, 81 u Matuškom Selu (Perkić 2017: 199, Tab. 1), grobovima 13, 32, 74, 92 na Žumberku (Sekulić 2018: 54, 62, 71–72, 77) ili grobovima 34 i 113 na Begovači (Jelovina, Vrsalović 1981: 120). Prstenje pronađeno tijekom arheoloških istraživanja možemo podijeliti u nekoliko osnovnih tipova koji se dalje mogu dijeliti u brojne podtipove. Najčešće se pronalazi prstenje u obliku jednostavne karike, prstenje s kružno raskucanom pločicom te prstenje s krunom i okom od staklene paste (sl. 6).

Prstenje u obliku jednostavne karike korišteno je kroz dugo razdoblje od ranoga srednjeg pa do novog vijeka i nije kronološki odredivo (vidi Jelovina, Vrsalović 1981: 120, 131; Petrinc 1996: 21, 27, 29, 32, 34, 37, 41; Zečević 2006: 290–291; Demo 2007: 70; Perkić 2017: 201). Takvo prstenje često se smatra vjenčanim prstenjem, no prilikom takve njegove interpretacije postavlja se pitanje značenja pronalaska više identičnih prstenova u jednom grobu kao što je to primjerice u Ivankovu (Krznar, Hajdu 2020: 172) ili Iloku (Krznar, Rimpf 2018: 12, sl. 5).

Sl. 6 Prstenje različitih tipova iz grobova 26, 54 i 18 s lokaliteta Torčec–Cirkvišće (snimio: D. Doračić)

Fig. 6 Various types of rings from graves 26, 54 and 18 at Torčec–Cirkvišće (photo by: D. Doračić)

Prstenje s kružno raskucanom pločicom često je ukrašeno stiliziranim motivom ljiljana. Ovaj motiv javlja se na prstenju s području Hrvatske, ali i okolnih zemalja, relativno često u grobovima i ostavama druge polovine 13. i u 14. stoljeću (Nándor 1975: 129, 131, 138–139; Lovag 1980: 223, sl. 1, 237; Mahović et al. 2011: 97). Sličan prsten pronađen na gradu Ružici kod Orahovice datiran je u 14./15. stoljeće (Radić, Bojčić 2004: 72) te vidimo da je njihova pojava moguća i u kasnijim vremenima. Osim motiva ljiljana, na prstenju se javljaju i mnogobrojni drugi stilizirani motivi poput životinja, slova, geometrijskih oblika. Prstenje s heksagonalnom krunom i okom od staklene paste javlja se tijekom 17. i 18. stoljeća i jedan je od najučestalijih oblika toga vremena (Sekalj Ivančan, Tkalčec 2003: 18, 23–24; Azinović Bebek 2009: 472; Perkić 2010: 238–239; 2017: 200, 216, T. 1; Azinović Bebek 2017a: 47, sl. 55). Pored ovih najčešćih oblika javljaju se i drugi kao što su primjerice: prsteni pečatnjaci (Radić 2006: 101; Bunčić 2013; Azinović Bebek, Janeš 2016: 134) masivno lijevano prstenje (Zečević 2006: 188, 291; Maneva 2011: 345, 345, 349, sl. 9), stremenasto prstenje s krunom (Demo 2007: 70), prstenje od smotane brončane žice (Perkić 2010: 240). Osim ovdje navedenih, u grobovima se pronalaze i drugi oblici i tipovi prstenja, no oni su zastupljeni s manjim brojem primjeraka.

Parta ili djevičanski vijenac

Parta ili djevičanski vijenac donedavno je bio relativno rijedak i gotovo nepoznat nalaz, no povećanjem broja istraživanja zabilježen je i nešto veći broj pronađenih primjeraka. Za razliku od situacije u Hrvatskoj, parte se kao grobni nalaz relativno često pronalaze na prostoru Mađarske. Smatra se da svoje podrijetlo izvode iz cvjetnih vijenaca. Grobni nalazi ukazuju na različite načine ukrašavanja parti pomoću spiralno uvijene žice, perla i metalnih aplika. Smatraju se dijelom mađarske narodne nošnje viših i srednjih slojeva od 15. do 18. stoljeća, no najčešće se datiraju od 16. do druge polovine 18. stoljeća (Horváth 1970: 168; Sándor 1985: 189; Lackovits 1989: 43). Osim u Mađarskoj, parte nalazimo i u drugim srednjoeuropskim zemljama (Hrubec 1971: 71; Dušeková 1980: 439; Ruttkay 1996: 17–18). I tamo se, također, uglavnom datiraju u 16. i 17. stoljeće (Králiková 2007: 144–148). Nalaze se u grobovima djevojčica, mladih djevojaka te mlađih žena, no nema ih u grobovima starijih žena (Fehér 1955: 228). Kao u Mađarskoj, i kod nas se uglavnom pronalaze u grobovima djece i mladih žena. Prvi zabilježeni arheološki nalaz parte je nalaz s kasnosrednjovjekovnog groblja Klisa–Kliško groblje u istočnoj Slavoniji gdje je pronađena „ukrasna dijadema od spiralno savijene tanke brončane žice“ (Dorn 1978: 131–132; Bojčić 1984: 218, sl. 6). Najveći broj primjeraka (11) pronađen je na groblju u Virju (Čimin 2016b). Pet primjeraka pronađeno je u ranonovovjekovnom groblju

unutar crkve sv. Marije Magdalene u Čazmi (Azinović Bebek 2007c: 82–83). Po jedna parta pronađena je na lokalitetima Torčec–Cirkvišće (Krznar 2010: 51), Opatovina (Demo 2007: 68, sl. 8), Sv. Martin u Prozorju (Belaj, Stingl 2019b: 174) te Ivanec i Ilok (Krznar 2012a: 468). Datiranja tih nalaza su različita. Parta iz Iloka ¹⁴C metodom datirana je u 14. stoljeće. Parta iz Opatovine datira se u posljednju trećinu 14. stoljeća, odnosno na prijelaz iz 14. u 15. stoljeće, a ona iz Ivanca u 15. i prvu polovinu 16. stoljeća. Najmlađi nalazi su parte iz Čazme koje se datiraju u 17. i 18. stoljeće. Parte koje se koriste tijekom kasnosrednjovjekovnog razdoblja uglavnom se sastoje od trake od organskog materijala koja je ukrašena brončanim aplikama. Taj je tip u ranonovovjekovnom dobu znatno rjeđi i parte se tada ukrašavaju različitim motivima izrađenim od spiralno namotane brončane žice te staklenih perli.

Broševi

Broševi su služili za spajanje odnosno pričvršćivanje dijelova tanke tkanine na prsima ispod vrata ili na ramenima, odnosno samo u dekorativne svrhe. Srednjovjekovni prstenasti broševi se od okruglih pojasnih kopči razlikuju po presjeku okvira te načinu na koji je trn pričvršćen za okvir. Dok se kod kopči trn može pomicati po čitavom obruču, kod broševa je obruč na mjestu pričvršćivanja trna urezan ili je u njemu probušena rupica te se trn ne može pomicati po obruču (Egan, Pritchard 2002: 65, 248; Whitehead 2002: 16). Broševi također za razliku od okruglih kopči uglavnom imaju trakasti presjek obruča koji je često i ukrašen. Iako mogu biti različitih oblika najčešći su okrugli i u obliku romba. Primjerci okruglog oblika u sjevernoj Hrvatskoj su pronađeni u grobovima u Ivancu (Krznar 2012a: 197, 460), Gori (Belaj, Belaj 2016) te lokalitetu Đurđevac–Sošice (Čimin 2021: 431–432). Jedan primjerak pronađen je i prilikom istraživanja burga Vrbovec (Tkalčec 2010b: 89, 185, T. 27: 427). Broševi s okvirom u obliku romba (sl. 7) nađeni su u nešto većem broju. Tri primjerka pronađena su u Torčecu na položaju Cirkvišće (Krznar 2015: 57, sl. 10; 2016: 115, sl. 6; 2017: 79, sl. 4) i Sotinu (Ilkić 2010: 386, 389–390), dva na lokalitetu Suhopolje–Kliškovac (Tomičić, Mahović 2011: 138, 142, T. 2: PN 31, PN 57) a po jedan na lokalitetima Beketinci–Bentež (Minichreiter, Marković 2013: 306), Vinkovci–Meraja (Dizdar et al. 1999: 157) te Paka kod Novog Marofa, Ostrovo i Nuštar–Budžak (Tomičić 2015). Primjerak broša pronađenog u grobu 50 uz crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori kod Petrinje jedinstven je nalaz u Hrvatskoj. Riječ je o brošu izrađenom od srebra na čijoj se prednjoj strani nalazi urezan natpis „AVEMAIGLNROAICS“ ispisan beneventanom, a stražnja strana je ukrašena urezanim linijama. Slova i deblje ukrasne linije ispunjene su niellom te su zbog toga dobro vidljiva na srebrnoj podlozi. Natpis je identificiran kao dio molitve *Ave Maria* i smatra se

da je pored funkcionalne i dekorativne imao i zaštitnu ulogu za svoju nositeljicu (Belaj, Belaj 2016). Prstenasti broševi na prostoru Europe datiraju se uglavnom od 13. pa do kraja 14. stoljeća (Egan, Pritchard 2002: 248). Takva datacija u potpunosti odgovara i broševima s prostora Hrvatske. Nakon 14. stoljeća ovakvi broševi izlaze iz mode i prestaju se nositi. U ranom novom vijeku broševi se ponovo pojavljuju kao nalaz u grobovima. Ovi broševi se, međutim, u potpunosti razlikuju od srednjovjekovnih. Izrađeni su od brončane žice koja savijanjem dobiva svoj oblik. Luk takvog broša često je ukrašen petljama i / ili nanizanim sitnim staklenim perlama (Azinović Bebek 2009: 472; 2017a: 44, 45, sl. 52; Perkić 2017: 209–210).

Sl. 7 Romboidni broš iz groba 273 s lokaliteta Torčec–Cirkvišće (snimio: S. Krznar)

Fig. 7 Rhomboid brooch from grave 273 at the Torčec–Cirkvišće (photo by: S. Krznar)

3.6.3. PREDMETI VEZANI UZ VJEROVANJA I OBIČAJE

Ove predmete možemo u načelu podijeliti u dvije kategorije. Prvu kategoriju čine predmeti osobne pobožnosti, odnosno devocionalije, u koje možemo svrstati medaljice, križeve, krunice (sl. 8). Ti predmeti nisu zastupljeni u kasnosrednjovjekovnim horizontima groblja nego se javljaju u ranom novom vijeku i prisutni su na gotovo svim istraživanim ranonovovjekovnim grobljima. Svojom prisutnošću potvrđuju pripadnost svoga nositelja rimokatoličkoj vjeroispovijesti.⁷ Drugu kategoriju predmeta koju možemo povezati uz vjerovanja čine predmeti vezani uz praznovjerja odnosno narodna vjerovanja i tradicije koje su u puku postojale usporedno s institucionalnim vjerovanjem. U tu skupinu nalaza

7 Medaljice se tijekom 16. i 17. stoljeća pojavljuju i kod pripadnika protestantske crkve, međutim taj običaj još nije dovoljno istražen (Fassbinder 2003: 37). Uglavnom se radi o medaljicama s prikazom *arma Christi* (Azinović Bebek 2017a: 46).

spadaju srpovi, škare, ključevi, lokoti, noževi i novac. Ti su predmeti trebali imati apotropejsku ulogu zaštite pokojnika od vraga ili su pak trebali štiti žive članove zajednice od negativnog djelovanja mrtvih. Te dvije funkcije ne isključuju jedna drugu i često se ne može sa sigurnošću protumačiti koju bi ulogu određeni predmet trebao točno obnašati.

3.6.3.1. PREDMETI OSOBNE POBOŽNOSTI

Medaljice

Medaljice su simbol koji vjernika podsjeća na njegovu vjeru i obveze i približava ga Bogu kroz posrednika prikazanog na medaljici. Za razliku od amuleta ili magijskih predmeta, vjernik ne očekuje pomoć od medaljice nego od Boga kojem je posvećena (Azinović Bebek 2012: 48). Iako su poznate i ranije, u grobovima sjeverne Hrvatske najčešće se javljaju tijekom 17. i 18. stoljeća i prisutne su na većini groblja tog vremena. Pronalaze se kao zaseban predmet ili kao dio krunica. Kvalitetniji primjerci izrađivani su lijevanjem, no većina ih je izrađena kovanjem brončanog lima (Azinović Bebek 2012: 49–52). Na njima su prikazani brojni religijski motivi koje je Ana Azinović Bebek podijelila u sljedeće grupe: medaljice s prikazom Isusa i Marije, jubilejske i biblijske medaljice, svetačke medaljice,⁸ medaljice na kojima je Marija nositeljica pobožnosti, hodočasničke medaljice te ostale medaljice (neočuvanog prikaza ili neobične izrade i oblika) (Azinović Bebek 2012). Na prostoru sjeverne Hrvatske najzastupljenije su medaljice sv. Benedikta te one s prikazom Marije (Perkić 2010: 241; Azinović Bebek 2012: 47–162; 2017a: 46).

Križevi

Pored medaljica, uz pokojnike se nalaze i križevi kao najpoznatiji i najznačajniji simbol kršćanstva (Azinović Bebek 2012). U grobovima se javljaju samostalno, uz medaljice ili kao dio krunice (Azinović Bebek 2009b: 272). Primjerci koji nisu bili dio krunice najvjerojatnije su se nosili kao privjesci oko vrata (Azinović Bebek 2017a: 46). Iako postoji velik broj oblika križeva, u grobovima se najčešće pronalaze različiti podtipovi latinskog križa, zatim grčki križ jednakih krakova te križevi s dvije poprečne grede⁹ (Belaj 2006: 277–279; Azinović Bebek 2009b; 2009c: 471; 2012: 162–195; Perkić 2010: 243–245; 2017: 205–207). Osim manjih križeva koji su relativno čest nalaz, ponekad se pronalaze znatno rjeđi tipovi križeva kao što su križevi – pektoralni, kakvi su pronađeni u Novom Mjestu (Azinović Bebek, Pleše 2009: 12) i Ivancu (Belaj 2008: 26–27) te ukopni križevi. Ukopni križevi su većih

8 Zbog njihove velike zastupljenosti posebno je izdvojila medaljice sv. Benedikta.

9 Na primjer Caravaca križ kojem sve grede završavaju proširenjem u obliku tulipana.

dimenzija¹⁰ i kvalitetnije izrade, a koristili su se isključivo prigodom ukopa pokojnika. Kako su u pavlinskom samostanu u Kamenskom (Perkić 2010: 244–245) te u crkvi sv. Nikole biskupa na Žumberku (Azinović Bebek 2017a: 48) pronađeni u kriptama, a u crkvi sv. Martina u Prozorju uz pokojnika unutar grobne konstrukcije smještene pred svetištem (Belaj, Stingl 2018: 110, 113, sl. 6) možemo pretpostaviti da su ih posjedovali samo pripadnici višeg staleža.

Krunice

Dokaz osobne pobožnosti pokojnika bile su i krunice. Preteče krunica, brojanice, javljaju se na prijelazu 11. u 12. stoljeće, no značajniju popularnost i širenje upotrebe doživljavaju tek od 13. stoljeća kada se sve više širi i kult Bogorodice (Burić 2007: 237–238). Ti prvi oblici imali su 150 zrna koja su trebala pomoći pri ponavljanju 150 molitvi Gospodnjih (Očenaš, lat. Pater Noster). Ime molitve ubrzo postaje sinonim za samu brojanicu te se ona naziva paternoster brojanica (Burić 2007: 238). Marijanski psaltir uvodi se u katoličku praksu Klinijevskom reformom i širenjem kulta Bogorodice. U 13. stoljeću je marijanski psaltir preimenovan u *rosarium* i uz svaki Očenaš na brojanici se moli i jedna Zdravo Marijo (Sekulić et al. 2021: 466). Današnji oblik krunice dobivaju krajem 15. stoljeća, a 1569. godine ozakonio ga je papa Pio V (Anzulović 2007: 269). Pobožnost krunice od tada se sastoji od kontinuirana moljenja pet nizova od po jednog Očenaša i deset Zdravomarija (ili od 15 takvih nizova). Molitva Očenaš odgovara većim, a Zdravomarija manjim zrnima na krunici (Azinović Bebek 2009a: 168). Krunice su, međutim, uz svoju primarnu vjersku ulogu služile i kao nakit odnosno statusni simbol, ovisno o materijalu iz kojeg

su bile izrađene. Ovisno o bogatstvu vlasnika izrađivane su od drva, kosti, stakla, gagata, jantara, koralja, srebra, bisera ili zlata (Anzulović 2007: 268–280; Azinović Bebek 2017a: 48). Osim u materijalu od kojeg su napravljene, glavna razlika između različitih tipova krunica je u broju zrna koji varira između 5 i 150 (Azinović Bebek 2009a: 171). Osim po broju zrna, razlikuju se i po križevima i / ili medaljicama koje se nalaze na njima. Za krunice s manjim brojem zrna (do 10) smatralo se da pripadaju muškarcima, a velike krunice s preko 30 zrna ženama. Međutim i jedan i drugi tip krunice nalazi se u grobovima pokojnika oba spola (Azinović Bebek 2017a: 48). Najstarija paternoster brojanica u Hrvatskoj pronađena je prilikom istraživanja benediktinske opatije sv. Mihovila Arkandela u Rudini, u grobu pokojnice koju je, uz nužan oprez, moguće identificirati kao Margaretu Podvrški. Temeljem toga i brojanica se može približe datirati u kraj 14. i početak 15. stoljeća (Sekulić et al. 2021: 464). Iako se pojedini primjerci mogu datirati u 16. stoljeće, najveći broj krunica pronađenih u Hrvatskoj je znatno mlađi i datiraju se u 17. i 18. stoljeće.

Brevari

Brevari su veoma zanimljivi predmeti osobne pobožnosti. Riječ je o kutijici kvadratnog, ovalnog ili okruglog oblika izrađenoj od metala, kože, drva ili kartona. Unutar brevara nalazili su se papiri s tekstovima iz Biblije ili molitvenika, medaljice, križevi ali i osušene ljekovite trave, crvena boja, crvena tkanina, vosak ili koralji. Služili su kao amuleti za zaštitu protiv različitih materijalnih i duhovnih opasnosti. Brevari su bili čvrsto zatvoreni lemljenjem i osoba koja ih je nosila nije znala što se sve nalazi u njima (Azinović Bebek 2013/2014: 284). Na

Sl. 8 Predmeti osobne pobožnosti – medaljice iz groba 155 i križevi iz groba 129 s lokaliteta Torčec–Cirkvišće (snimio: S. Krznar)
Fig. 8 Items of personal piety – medals from grave 155 and crosses from grave 129 at Torčec–Cirkvišće (photo by: S. Krznar)

10 Križ pronađen u Kamenskom je viši od 12 cm (nedostaje mu dio *patibuluma*) i širine 7,5 cm (Perkić 2010: 244).

prostoru sjeverne Hrvatske najveći broj brevara pronađen je u Loboru (8 primjeraka) i Žumberku (5 primjeraka), a još su pronađeni u Čazmi, Remetama, Sveticama (Azinović Bebek 2013/2014), Crkvarima (Tkalčec 2016: 168), Novskoj (Belaj, Stingl 2021: 30–32) te Martinbregu (Belaj, Stingl 2018: 113; 2019b: 174)

3.6.3.2. PREDMETI VEZANI UZ NARODNA VJEROVANJA I PRAZNOVJERJA

Noževi

Noževi i škare ponekad se nalaze u grobovima žena umrlih na porodu ili ubrzo nakon njega. Tada su najvjerojatnije imali simboličku svrhu rezanja, odnosno prekidanja veza između živorođene djece i preminule majke (Unger 2006: 60). Kako u kasnom srednjem vijeku nož nije bio uobičajen dio ženske nošnje, simboličnu funkciju možemo pripisati i primjercima pronađenima u grobovima odraslih žena u Ivankovu (Krznar, Hajdu 2020: 172) i Crkvarima (Tkalčec 2012: 27). Da razlozi za prilaganje noža pokojnici iz groba 376 u Crkvarima dolaze iz sfere praznovjerja potvrđuje nam i njen ukop na trbuhu te nalaz lokota uz vrat pokojnice (Krznar 2019: 181). Fragment noža pronađen je i kod pokojnika iz groba 40 u Žumberku (Azinović Bebek 2017a: 44).

Srpovi i ključevi

Srpovi i ključevi su prisutni u grobovima na prostoru Njemačke, Češke, Moravske, Slovačke, Rusije i uglavnom se vežu uz grobove žena (Klein 1999: 141–142). Srpovi se smještaju ili uz lubanju ili na područje zdjelice i kukova, a u jednom slučaju u Damsdorfu bio je položen poprečno na natkoljenicama pokojnika čija se lubanja nalazila između njegovih nogu. U ovom je slučaju vjerojatnije da srp nije imao apotropejsku ulogu nego je trebao spriječiti povratak pokojnika među žive, odnosno služio je kao mjera protiv njegova pretvaranja u vampira (Biermann 2004: 441).

Lokoti

Pored srpova i ključeva, apotropejsku ulogu imali su i lokoti položeni u grobove (Biermann 2004: 440). Njihovo prilaganje u grobove često se povezuje s narodnim običajima vezanim uz strah od mrtvih i sprečavanjem njihova povratka među žive. Lokoti su u Hrvatskoj unutar grobova pronađeni u Zagrebu na Opatovini (Demo 2007: 94), Šenkovcu gdje je pozlaćeni željezni lokot pronađen na pojasu ukopane osobe (Vidović 1998: 13; Petrić, Lolić 2005: 63) te Crkvarima (Tkalčec 2012: 27; Krznar 2019: 181, 183, Fig. 6) i Žumberku (Azinović Bebek 2017a: 46). Zanimljivo je da su lokoti u Crkvarima, Žumberku i na Opatovini pronađeni u grobovima ženskih osoba. Spol osobe s prilogom lokota iz Šenkovca nije poznat.

Novac

Najčešći nalaz iz kategorije priloga vezanih uz praznovjerje svakako je novac. Iako je zbog povezivanja s nekadašnjim poganskim običajima u kršćanskoj Europi bilo službeno zabranjeno polaganje novca u grobove, on se u njima nalazi znatno češće nego drugi predmeti iz ove kategorije nalaza. Na većini groblja u sjevernoj Hrvatskoj pronađeno je barem nekoliko primjeraka. U grobove se osim novca istovremenog ukopu pokojnika često stavlja i stari novac koji više nije u funkciji no koji je zadržao svoju simboličku vrijednost (Krznar 2014a: 227). Kovanice se unutar groba nalaze na različitim položajima. Prisutne su unutar i oko usta, oko očiju, zatim pored glave ili ramena, kukova, ispod glave, na prsima, na pojasu, u rukama. U tim slučajevima kovanice služe kao apotropejsko sredstvo odnosno kao amuleti ili kao oboli (Králíková 2007: 136–138; Gilchrist 2008: 133, 134, Pl. 3, 135; Tkalčec 2011: 38; Demo 2013: 119; Krznar 2014a; Tkalčec 2016: 167). Polaganje kovanica uz pokojnika spominje se i u etnološkoj literaturi. Prema narodnom vjerovanju, kovanica se stavljala uz pokojnika iz brojnih razloga. Primjerice služila je kao nagrada za plaćanje prijevoza na otok blaženih, za otkup mjesta na onom svijetu, da pokojnik otplati dugove i plati grijehu, ali i da se ne povampiri odnosno da se od njega otkupi ostavljena imovina ili stoka (Đaković 1987; Schneeweis 2005: 133). Rožić, međutim, spominje da su ljudi u Prigorju nekada također stavljali preminulom krajcar u usta, no da više nitko ne zna zašto (Rožić 2002: 275). Ponekad se pronalaze perforirane kovanice koje su služile kao ukras na odjeći ili kao dio nakita te tu ne možemo govoriti o njegovoj simboličnoj funkciji (Ruttkay 1989: 356; Demo 2007: 92). Najrjeđi je nalaz većeg broja kovanica koje se pronalaze ušivene u odjeću ili na pojasu u vrećici od organskog materijala (Demo 1984: 344–350; 2007: 43, 91–92; Mašić, Pantlik 2008a; Krznar, Štefan 2021). U ovim slučajevima najvjerojatnije se radi o osobnoj imovini pokojnika i njihov pronalazak u grobu ne možemo povezivati uz narodna vjerovanja ili običaje.

Životinjski zubi

Za pojedine predmete iz prirode vjerovalo se da sami po sebi posjeduju određene magične moći – kamenje, biljke ili dijelovi životinja. Često su to zubi ili kljove životinja (vepar, vuk, pas) koji se uglavnom nalaze u grobovima žena i djece. Ovi predmeti najčešće se povezuju s magijom ozdravljenja (Gilchrist 2008: 135–138). Životinjski zubi koji bi se mogli povezati s magijom ozdravljenja pronađeni su prigodom arheoloških istraživanja u Ivancu. Pretpostavku o njihovoj iscjeliteljskoj namjeni potvrđuju i podaci antropološke analize. Naime, ustanovljeno je da troje djece i žena u čijim su grobovima pronađeni životinjski zubi imaju na kostima prisutne tragove aktivnog periostitisa, što znači da su u trenutku smrti bolovali od neke infektivne bolesti. Iako to ne možemo sa sigurnošću dokazati, vjerojatno su upravo ti upalni procesi doveli i do smrti navedenih pojedinaca (Krznar 2012a: 473 – 474).

3.7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kao što je spomenuto u ovom poglavlju, arheološka istraživanja kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih groblja nose u sebi veliki potencijal spoznaja o različitim aspektima svakodnevnog života članova zajednica ukopanih na njima. Za razliku od pripadnika svjetovnih i crkvenih elita, o kojima postoje povijesni izvori, istraživanje groblja jedini je izvor podataka o općoj populaciji, odnosno velikom broju u povijesti nezabilježenih i neprimjetnih pojedinaca. Nažalost, moramo primijetiti da je stanje istraživanja te stručnih arheoloških objava groblja na prostoru sjeverne Hrvatske još uvijek nezadovoljavajuće. Od 1990-ih do danas postoji vidljivi napredak i broj istraživanih lokaliteta značajno se povećao, te ih sada imamo preko 80. Međutim, većinom se radi o manjim sondažnim, zaštitnim istraživanjima i nadzoru građevinskih radova oko crkvenih objekata s manjim brojem istraženih grobova. Na samo 28 lokaliteta je istraženo više od 100 grobova. Iako se taj broj istraženih grobova čini velik, moramo biti svjesni da se radi o grobljima veoma dugog trajanja s velikom gustoćom ukopavanja pokojnika, te da istražene površine uglavnom nisu velike. Za sada u sjevernoj Hrvatskoj nemamo ni jedno u potpunosti istraženo groblje koje bi obuhvaćalo ukope oko crkve te u njenoj unutrašnjosti. Zbog toga je teško donositi zaključke o razvoju i širenju groblja, te ustaljenim predodžbama o vjerovanju puka u različitu rangiranost određenih položaja i preferiranju pojedinih zona ukopavanja, odnosno povezanosti socijalnog statusa s mjestom pokopa. Mali broj nalaza u kasnosrednjovjekovnim grobovima jedan je od problema s kojim se susreću njihovi istraživači i koji otežava nužnu

stratifikaciju pronađenih grobova po horizontima ukopavanja. Na temelju dosadašnjih istraživanja i objava ipak se može zaključiti da je najmanje nalaza u grobovima prisutno tijekom 13. i 14. stoljeća. Tijekom 15. i 16. stoljeća njihov broj se povećava. U grobovima muškaraca prevladavaju dijelovi nošnje, a u grobovima žena osim dijelova nošnji javlja se i nakit. Situacija s količinom nalaza se značajno mijenja u ranom novom vijeku. Uz pokojnike se tada osim dijelova nošnje i nakita pronalaze i predmeti osobne pobožnosti (krunice, medaljice, križevi). Ponekad se u grobovima, iako ih je Crkva zabranjivala, nalaze i predmeti koje povezujemo s narodnim tradicijama i praznovjerjima. Takve prakse i običaji nisu bili dio institucionalne religije nego su se zadržali u narodu kao praznovjerje i održali u pogrebnom ritusu. Neki od tih predmeta su unutar kršćanskog konteksta najvjerojatnije dobili novi smisao i služili kao pomoć pokojnicima, no dio njih je u grobove priložen i zbog straha zajednice od negativnog djelovanja mrtvih. Pogrebni običaji i obredi često se smatraju strogo definiranim i nepromjenjivim, no ipak se radi o procesima i običajima koji se mijenjaju ovisno o lokalnim tradicijama, ulozi pojedinca u društvu, načinu života i smrti te percepciji pojedinca unutar zajednice. Istraživanja groblja upravo iz tog razloga omogućuju nam spoznaju o kulturnim, društvenim, vjerskim, rodnim i dobnim identitetima pojedinca ukopanih na njima. Međutim, da bi smo to postigli nije dovoljna samo klasična arheološka analiza već se sama groblja te pojedinci ukopani na njima moraju promatrati interdisciplinarno u suradnji s antropolozima, biologima, kemičarima... Tek takva istraživanja pružaju nam dovoljno informacija o svim sferama života pojedinca, a posljedično i o načinu te ukupnoj kvaliteti života njegove zajednice.

Tablica 1 Istraživanja kasnosrednjovjekovna i novovjekovna groblja na prostoru sjeverne Hrvatske (izradio: S. Krznar)¹
 Table 1 Researched late mediaeval and early modern cemeteries in northern Croatia (compiled by: S. Krznar)

Lokalitet	Toponim	Županija	Istraživanje proveo	Godina istraživanja	Broj grobova	Datacija	Preliminarna objava	Djelomična objava	Cjelovita objava	Objavljena antropološka analiza
1	Budinjak	Zagrebačka	MGZ PPŽ	2011. – 2014.	49	16. – 18. st.	Škoberne 2012; Želle 2013; 2014; 2015	–	–	–
2	Novo Mjesto	Zagrebačka	HRZ	2002.	7	15. – 16. st.	–	–	Azinović Bebek, Pleše 2009	–
3	Poklek	Zagrebačka	PPŽ	2008.	9	rani novi vijek (?)	Želle 2009	–	–	–
4	Prozorje	Zagrebačka	IARH	2002. – 2008., 2017., 2018.	300	12./13. – 18. st.	Belaj, Sirovica 2009; Belaj, Stingl 2018; 2019b	Belaj 2006; 2007a	–	Belaj 2007a
5	Sveti Martin pod Okićem	Zagrebačka	Vesna Žarak	2014.	7 + 2 kripte	17. – 18. st.	Žarak 2015	–	–	–
6	Žumberak	Zagrebačka	HRZ	2006., 2009. – 2016.	254	14. (?) – 18. st.	–	Azinović Bebek 2009c; 2017c; Azinović Bebek, Janeš 2016	–	Lukačević, Šlaus 2016; Bedić 2017; Bedić et al. 2019a
7	Hum Bistrički	Krapinsko-zagorska	MK KO Krapina – Želimir Brnić	2010.	33	17. – 19. st.	Brnić 2011	–	–	–
8	Lobor	Krapinsko-zagorska	FF Zagreb	1998. – 2015.	951	5./6. – 19. st.	Filipec 1999; 2002; 2006; 2007a; 2008; 2009a; 2010a; 2011; 2012b; 2013; 2014; 2015; 2016a; Filipec, Šiša Vizek 2005	Filipec 2007b; 2009b; 2010b; 2016b	–	Šlaus et al. 2000; Hincak et al. 2016
9	Gora	Sisačko-moslavačka	HRZ, IARH	1997., 1998., 2003., 2008. – 2011.	426	12. – 18. st.	Belaj, Sirovica 2012a	Belaj 2011; Belaj, Belaj 2016; Belaj et al. 2021; Stingl, Belaj 2021	–	–
10	Novska	Sisačko-moslavačka	IARH	2018.	94	kasni srednji – rani novi vijek	–	Belaj, Stingl 2019a; 2021	–	–
11	Petrova gora	Sisačko-moslavačka	HRZ	2006., 2007.	20	14. – 19. st.	–	–	Pleše 2011; Pleše et al. 2017	–
12	Slavsko Polje	Sisačko-moslavačka	GM Karlovac	2013.	?	srednji vijek	Čučković 2014	–	–	–
13	Zrin	Sisačko-moslavačka	GM Sisak	2013.	10	srednji vijek	Škrugulja 2014	–	–	–
14	Kamensko	Karlovačka	MK KO Karlovac, HRZ	1997., 1999. – 2002., 2005., 2006.	178	13. – 18. st.	Azinović Bebek 2007a; Azinović Bebek, Pleše 2006	–	Perkić 2010	–

1 Unutar ove tablice lokaliteti su poredani na osnovi njihova geografskog položaja, odnosno pripadnosti određenoj županiji. Županje se navode redoslijedom kojim su navedene u Zakonu o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj. Unutar pojedine županije lokaliteti su navedeni abecednim redom. Prilikom podjele objava, u kategoriju „Preliminarna objava“ svrstani su i meni dostupni, neobjavljeni radovi (npr. izvješća ili neobjavljeni doktorski radovi) ako su jedini ili najnoviji izvor informacija o navedenom lokalitetu. Ako za lokalitet postoji djelomična ili cjelovita objava, literatura preliminarne objave ne navodi se osim u slučaju da je riječ o istraživanjima provedenim nakon navedene opsežnije objave ili ukoliko djelomična objava ne donosi sve podatke objavljene u preliminarnoj objavi lokaliteta.

	Lokalitet	Toponim	Županija	Istraživanje proveo	Godina istraživanja	Broj grobova	Datacija	Preliminarna objava	Djelomična objava	Cjelovita objava	Objavljena antropološka analiza
15	Kirin	Kiringrad	Karlovačka	GM Karlovac	2006.	?	srednji vijek	Čučković 2007	-	-	-
16	Mateško Selo	Sv. Juraj	Karlovačka	MK KO Karlovac	1999. – 2001.	170	12./13. – 19. st.	Azinović Bebek 2012	-	Perkić 2017	-
17	Svetice	Crkva Rođenja Blažene Djevice Marije	Karlovačka	HRZ	2009.	9	17. – 18. st.	-	-	Azinović Bebek 2010	-
18	Donja Voća	Sv. Martin	Varaždinska	Vektra d.o.o	2011., 2012.	47	18. st.	Grgurić 2012; 2013	-	-	-
19	Ivanec	Stari grad	Varaždinska	IARH	1998. – 2012.	326	11. – 17. st.	Belaj 2005; 2007b; 2008a; 2008b; 2009; Belaj, Sirovica 2010; 2011.; 2012b; 2013	Krznar et al. 2010; Belaj, Migotti 2011; Belaj, Sirovica 2016;	-	Novak et al. 2005; Krznar et al. 2010
20	Varaždin	Franjevački trg	Varaždinska	MK KO Varaždin	2008.	42	17. – 18. st.	Korunek 2009	-	-	-
21	Varaždinske Toplice	Sv. Martin biskup	Varaždinska	ZMVT	2013., 2014.	3 kripte	novi vijek (19. st.)	Vlahović 2015	-	Vlahović 2014	-
22	Visoko	Sv. Trojstvo	Varaždinska	HRZ	2010.	14	kasni srednji - rani novi vijek	Višnjić 2011	-	-	-
23	Đelekovec	Šćapovo	Koprivničko-križevačka	MGK, FF Zagreb	1975., 1976., 1979.	137	12. (?) – 16. st.	Šmalcelj 1986	-	-	Šlaus 2002
24	Đurđevac	Sošice	Koprivničko-križevačka	MGK	2016. – 2019.	243	11. – 16. st.	-	Čimin 2021	-	-
25	Donja Glogovnica	Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije	Koprivničko-križevačka	GM Križevci	1998., 1999., 2001.	5	kasni srednji - novi vijek	Homen 2000	-	Oroz 2017	-
26	Kamešnica	Sv. Andrija	Koprivničko-križevačka	GM Križevci	2003.	6	14. – 15. st.	Okroša Rožić 2003	-	-	-
27	Koprivnica	Sv. Nikola	Koprivničko-križevačka	MGK	2014., 2015.	78	12. – 18. st.	Čimin 2015; 2016a	-	-	-
28	Starigrad / Kamengrad	Sv. Emerik	Koprivničko-križevačka	AMZ	1983.	115	14. – 15. st.	-	Demo 1984	-	Novak et al. 2010
29	Torčec	Cirkvišće	Koprivničko-križevačka	IARH	2002., 2009., 2011. – 2016.	453	8./9., 12. – 18. st.	Krznar 2010; 2012b; 2013; 2014b; 2015; 2016; 2017	Sekeļj Ivančan 2003; Sekeļj Ivančan 2008; Krznar, Štefan 2021	-	Šlaus et al. 2003; Novak, Krznar 2010
30	Virje	Sv. Martin	Koprivničko-križevačka	MGK	2009. – 2012.	151	14. – 18. st.	-	Čimin 2010; 2013a; 2013b; 2016b	-	Čimin 2013b; Novak et al. 2014
31	Bijela	samostan sv. Margarete	Bjelovarsko-bilogorska	HRZ	2012. – 2021.	42	14. – 17. st.	-	Janeš, Bedić 2020	-	Bedić et al. 2019b; Janeš, Bedić 2020
32	Čazma	Sv. Marija Magdalena	Bjelovarsko-bilogorska	HRZ	2003., 2005., 2008.	144	17. – 18. st.	Krznar, Štrk 2009	Pleše, Azinović Bebek 2005; Azinović Bebek 2007b; 2009a; 2009b	-	-
33	Domankuš	Zidine	Bjelovarsko-bilogorska	GM Bjelovar	2013. – 2015.	49	srednji vijek	Jakovljević 2014a; 2015; 2016a	-	-	-
34	Donja Vrijeska	Sv. Ana	Bjelovarsko-bilogorska	GM Bjelovar	2008. – 2010., 2015.	31	kasni srednji - novi vijek	Jakovljević 2010; 2011; 2016b	-	-	-

Lokalitet	Toponim	Županija	Istraživanje proveo	Godina istraživanja	Broj grobova	Datacija	Preliminarna objava	Djelomična objava	Cjelovita objava	Objavljena antropološka analiza
35	Đurđić	Bjelovarsko-bilogorska	GM Bjelovar	1998.	10	kasni srednji – novi vijek	Jakovljević 1999	–	–	–
36	Gornji Križ	Bjelovarsko-bilogorska	GM Bjelovar	2012., 2013.	24	srednji vijek	Jakovljević 2013; 2014b	–	–	–
37	Grubišno Polje	Bjelovarsko-bilogorska	IARH	2015., 2016.	67	12. – 15. st.	Tkalčec, Krznar 2017	–	–	–
38	Nova Rača	Bjelovarsko-bilogorska	GM Bjelovar	1985. – 1989., 1991., 1993., 1995.	286	13. – 16. st.	–	Jakovljević, Šlaus 2003	–	Šlaus 2000; Jakovljević, Šlaus 2003
39	Novi Pavljani	Bjelovarsko-bilogorska	GM Bjelovar	2002.	27	srednji vijek	Jakovljević 2006	–	–	–
40	Pavlin Kloštar – Streza	Bjelovarsko-bilogorska	HRZ	2006. – 2012., 2015.	99	14. – 16. st.	Pleše 2013a; 2016b	Pleše, Karlo 2009; Pleše 2012a; Vyrboul et al. 2016	–	Vyrboul et al. 2016
41	Tomaš	Bjelovarsko-bilogorska	GM Bjelovar	1999., 2000., 2004.	32	16. st.	Jakovljević 1999; 2005	–	–	Novak et al. 2009
42	Crkvari	Virovitičko-podravska	MK KO Osijek, IARH	2001., 2003. – 2013.	599	11. – 18. st.	Tkalčec 2006; 2007; 2008; 2009; 2010a; 2011; 2012; 2013; 2014	Tomičić, Tkalčec 2005; Tkalčec et al. 2008; Tkalčec 2016	–	Šlaus, Novak 2006; 2007; Bedić et al. 2015
43	Mala Črešnjevica	Virovitičko-podravska	IARH	2001.	10	kasni srednji – rani novi vijek	Tkalčec 2002	–	–	Novak et al. 2009
44	Suhopolje	Virovitičko-podravska	IARH	2005. – 2009.	129	11. – 15. st.	–	–	Tomičić, Jelincić 2011	Šlaus, Novak 2006; Novak, Bedić 2011
45	Virovitica	Virovitičko-podravska	GM Virovitica	2012.	8	kasni srednji vijek	Salajić 2013.	–	–	–
46	Ivandol	Požeško-slavonska	GM Požeга; GM Nova Gradiška	1999., 2013. – 2018.	130	13. – 16. st.	Mihaljević et al. 2015; 2016a	Mihaljević et al. 2016b; 2016c; 2018	–	Mihaljević et al. 2016c
47	Kaptol	Požeško-slavonska	GM Požeга, IARH	1999. – 2001.	6	rani novi vijek (?)	Tomičić et al. 2001	–	–	–
48	Pakrac	Požeško-slavonska	IARH	2018. – 2020.	18	13. – 15., 18. – 19. st.	Belaj 2019; 2020; Belaj et al. 2021	–	–	–
49	Požega	Požeško-slavonska	GM Požeга	1997.	nekoliko	–	Sokač-Štimac 1998	–	–	–
50	Požega	Požeško-slavonska	GM Požeга, HRZ	1967., 1968., 1971., 1976., 1977., 1979., 1988. – 1990.	?	12./13., 16. i 18. st.	Srša 2005	–	–	–
51	Požega	Požeško-slavonska	MK KO Požeга, HRZ, GM Požeга	2004.	kripta - 233	1760. – 1867. g	–	Bender Maringer 2012	–	–
52	Rudina	Požeško-slavonska	GM Požeга, IARH, HRZ	1980., 1986. – 1989., 2002., 2003., 2013. – 2021.	187 ?	13. – 17. st.	Sokač-Štimac 1997; Tomić et al. 2003; Pleše 2015; 2016a;	Kramberger 2013; Sokač-Štimac 2013; Tomić 2013; Pleše et al. 2018; Sekulić et al. 2021; Vyrboul, Sekulić 2021	–	Novak 2013; Vyrboul, Sekulić 2021

	Lokalitet	Toponim	Županija	Istraživanje proveo	Godina istraživanja	Broj grobova	Datacija	Preliminarna objava	Djelomična objava	Cjelovita objava	Objavljena antropološka analiza
53	Račeaša	Račeaša	Brodsko-posavska	GM Nova Gradiška, MK KO Slavonski Brod	2012. – 2015.	10 ?	13. – 15. st.	Ivanušec, Mihaljević 2016	–	–	–
54	Slavonski Brod	Šetalšte braće Radić 16	Brodsko-posavska	MBP	2006.	5	osmansko razdoblje	Miškić 2007	–	–	–
55	Čepin	Ovčara – Tursko groblje	Osječko-baranjska	MSO	1997. – 2006.	129	11. – 16. st.	Šimić 1999; 2001; 2002; 2004; 2005; 2006; 2007; 2009	–	–	Šlaus et al. 2010
56	Đakovo	Ivandvor	Osječko-baranjska	MEJ, MK KO Osijek	1991.	368	16. – 19. st.	Bojčić 1991	–	–	–
57	Đakovo	Trg J. J. Strossmayera	Osječko-baranjska	MK Uprava za zaštitu kulturne baštine	2011., 2012.	11	17. st.	Šunjić 2013	–	–	–
58	Đakovo	Župna crkva	Osječko-baranjska	FF Zagreb	1995. – 1997.	486	9./10. – 16. st.	–	–	Filipec 2012a	Šlaus, Filipec 1998; Šlaus 2002
59	Jagodnjak	Jagodnjak – Ciglana, Čemin – Ciganska pošta	Osječko-baranjska	Geoarheo d.o.o.	2014., 2015.	400	15. – 17. st.	Vikić 2016	–	–	–
60	Klisa	Kliško groblje	Osječko-baranjska	GM Vukovar	1978.	60	11. – 15./16. st.	Dorn 1978	–	–	–
61	Osijek	Tvrđa (dvoršte franjevačkog samostana)	Osječko-baranjska	HAZU Odsjek za arheologiju, MSO	2012.	73	17. – 18. st.	Leleković 2013	–	–	–
62	Petrijevci	Čerina	Osječko-baranjska	Delmat Galiot d.o.o., Geoarheo d.o.o. Kaducej d.o.o.	2013.	291	srednji – rani novi vijek	Galiot 2014	–	–	–
63	Sveti Đurađ	Sv. Juraj	Osječko-baranjska	MSO	2014., 2015.	2 + 5 zidanih grobnica	18. st.	Bojčić 2015; 2016	–	–	–
64	Ilok	Adanski kraj / Krstbajer	Vukovarsko-srijemska	MGI; IARH	2015. – 2017.	188	13. – 16. st.	Rimpf 2016; Krznar, Rimpf 2018	–	–	Novak et al. 2017
65	Ilok	Istočni bedem	Vukovarsko-srijemska	HRZ	2012., 2013.	94	16. – 18. st.	–	Azinović Bebek 2020	–	–
66	Ilok	Sv. Petra apostola	Vukovarsko-srijemska	Gliptoteka HAZU (A. Bauer), IARH	1951., 1957., 2006. – 2008.	20	13./14. – 16. st.	Tomičić et al. 2008; 2009	–	–	Novak et al. 2017
67	Ilok	Ulica Vlatka Kraljevića	Vukovarsko-srijemska	MGI	2016., 2018.	16	16. – 17. st.	–	Rimpf, Novak 2020	–	Rimpf, Novak 2020
68	Ivankovo	Crkva Rođenja sv. Ivana Krstitelja	Vukovarsko-srijemska	GM Vinkovci	2008.	55	13./14. – 18. st.	Krznar, Novak 2013	Krznar, Novak 2013	Krznar, Hajdu 2020	Krznar, Novak 2013; Krznar, Hajdu 2020

Lokalitet	Toponim	Županija	Istraživanje proveo	Godina istraživanja	Broj grobova	Datacija	Preliminarna objava	Djelomična objava	Cjelovita objava	Objavljena antropološka analiza
69	Karadžičevo	Vukovarsko-srijemska	GM Vinkovci	2006.	13	kasni srednji – novi vijek	Rapan Papeša 2007	–	–	–
70	Nijemci	Vukovarsko-srijemska	GM Vinkovci	1998., 1999., 2001.	26	14. – 15. st.	–	–	Rapan Papeša 2008	–
71	Tordinci	Vukovarsko-srijemska	GM Vinkovci	2009.	2	17. – 18. st.	Rapan Papeša 2010	–	–	–
72	Vinkovci – Meraja	Vukovarsko-srijemska	FF Zagreb, GM Vinkovci	1953., 1965., 1997., 1998.	302	11. – 18. st.	–	Dimitrijević 1979; Iskra-Janošić 1997a; 1997b; 1999; Rapan Papeša 2012	–	–
73	Vinkovci	Vukovarsko-srijemska	GM Vinkovci	2007.	22	kasni srednji – rani novi vijek	Rapan Papeša, Vulić 2008	–	–	–
74	Belica	Međimurska	Ivančica Peharda (nadzor)	2015.	5	17. – 18. st.	Peharda 2016a	–	–	--
75	Šenkovec	Međimurska	Muzej Međimurja; HRZ	1924., 1990. – 2002., 2011. – 2012.	80	14. – 18. st.	Vidović 1998; Petrić, Lolić 2005; Pleše 2012b; 2013b;	–	–	–
76	Štrigova	Međimurska	HRZ	2012.	28	17. – 18. st.	Hirschler Marić 2013	–	–	–
77	Štrigova	Međimurska	Ivančica Peharda (nadzor)	2015.	3	17. – 18. st.	Peharda 2016b	–	–	–
78	Remete	Zagreb	MGZ	2007. – 2009.	284	13./14. st., 16. – 18. st.	Mašić, Pleše 2010	Mašić, Pleše 2009; Mašić 2010	–	–
79	Zagreb	Zagreb	AMZ	2002.	167	13. – 16. st.	–	–	Demo 2007	Šlaus et al. 2007
80	Zagreb	Zagreb	MGZ	2003. – 2007., 2009.	187	16. – 17. st.	Mašić 2005; Mašić, Pantlik 2006; 2008b; 2010	Mašić, Pantlik 2008a	–	–
81	Zagreb	Zagreb	MGZ	2005., 2006.	34	11./12. – 16. st.	–	Bugar, Mašić 2008	–	–

KRATICE

AMZ – Arheološki muzej u Zagrebu, FF Zagreb – Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet, Zagreb, GM – Gradski muzej, HRZ – Hrvatski restauratorski zavod, IARH – Institut za arheologiju, MBP – Muzej Brodskog Posavlja, MĐ – Muzej Đakovštine, MGI – Muzej grada Iloka, MGK – Muzej grada Koprivnice, MGZ – Muzej grada Zagreba, MK KO – Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel, MSO – Muzej Slavonije Osijek, PPŽ – Park prirode Žumberak – Samoborsko gorje, ZMVT – Zavičajni muzej Varaždinske Toplice

ABBREVIATIONS

AMZ – Archaeological Museum in Zagreb, FF Zagreb – Department of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Zagreb, GM – City/Town/Municipal Museum, HRZ – Croatian Conservation Institute, IARH – Institute of Archaeology, MBP – Museum of Brodsko Posavlje, MĐ – Museum of Đakovo Region, MGI – Ilok Town Museum, MGK – Koprivnica Town Museum, MGZ – Zagreb City Museum, MK KO – Ministry of Culture, Conservation Department, MSO – Museum of Slavonia in Osijek, PPŽ – Žumberak – Samobor hills Nature Park, ZMVT – Museum of Varaždinske Toplice Region

3.8. LITERATURA

- Anzulović, I. 2006, Nakit na zadarskom području u povijesnim izvorima od 13. do konca 16. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Vol. 48, 199–214.
- Anzulović, I. 2007, Ukrasno uporabni predmeti na zadarskom području u povijesnim izvorima od 13. do konca 16. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Vol. 49, 239–287.
- Ariès, P. 1975, *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present*, Baltimore.
- Ariès, P. 2008, *The hour of our death*, New York.
- Arnold, K. 1986, Die Einstellung zum Kind im Mittelalter, in: *Mensch und Umwelt im Mittelalter*, Herrmann B. (ed.), Stuttgart, 53–64.
- Azinović Bebek, A. 2007a, Kamensko – pavlinski samostan, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 211–212.
- Azinović Bebek, A. 2007b, Hodočasnici iz Čazme u 17. i 18. stoljeću, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., Vol. XL, 391–405.
- Azinović Bebek, A. 2007c, *Župna crkva Sv. Marije Magdalene u Čazmi*, magistrski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju.
- Azinović Bebek, A. 2009a, Krunice 17. i 18. stoljeća iz Čazme / Seventeenth- and eighteenth-century Rosaries from Čazma, *Opuscula Archaeologica*, Vol. 32, 167–193.
- Azinović Bebek, A. 2009b, Križevi u novovjekovnim grobovima župne crkve sv. Marije Magdalene u Čazmi / Kreuze in den neuzeitlichen Gräbern der Pfarrkirche der hl. Maria Magdalena in Čazma, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 26, 271–289.
- Azinović Bebek, A. 2009c, Novovjekovni nalazi u grobovima 17. i 18. stoljeća oko crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., Vol. XLII, 463–488.
- Azinović Bebek, A. 2010, Novovjekovni nalazi iz grobova kraj crkve Rođenja Blažene Djevice Marije u Sveticama, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., Vol. XLIII, 19–39.
- Azinović Bebek, A. 2012, *Novovjekovni nabožni predmeti nađeni prigodom arheoloških istraživanja na lokalitetima sjeverozapadne Hrvatske*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju.
- Azinović Bebek, A. 2017a, Arheološka istraživanja, in: *Tih svjedoci vjere, baštine i raskoši*, Azinović Bebek A. (ed.), Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 32–51.
- Azinović Bebek, A. 2017b, Što smo saznali i što još trebamo znati, in: *Tih svjedoci vjere, baštine i raskoši*, Azinović Bebek A. (ed.), Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 88–101.
- Azinović Bebek, A. (ed.), 2017c, *Tih svjedoci vjere, baštine i raskoši*, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb.
- Azinović Bebek, A. 2020, Early modern cemeteries Lobor, Ilok and Rijeka; similarities and differences in funeral customs, in: *Life and death in mediaeval and early modern times*, Zbornik radova petog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 6. - 7. lipnja 2018., Krznar S., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 14, Institut za arheologiju, Zagreb, 261–270.
- Azinović Bebek, A., Filipić, K. 2013/2014, Breviri iz Lobora i drugih novovjekovnih grobalja sjeverozapadne Hrvatske / The Breviers from Lobor and other Early Modern Cemeteries in Northwestern Croatia, *Opuscula Archaeologica*, Vol. 37/38, 281–300.
- Azinović Bebek, A., Janeš, A. 2016, Groblje oko crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku, in: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 4. lipnja 2014., Krznar S., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 4, Institut za arheologiju, Zagreb, 123–139.
- Azinović Bebek, A., Pleše, T. 2006, Pavlinski samostan u Kamenskom, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. 38/1, 174–181.
- Azinović Bebek, A., Pleše, T. 2009, Arheološka istraživanja unutrašnjosti kapele Svetoga Petra u Novom Mjestu, *Cris*, Vol. XI, 6–16.
- Bálint, M., Laszlovszky, J., Romhányi, B., Takács, M. 2003, Medieval villages and their fields, in: *Hungarian archaeology at the turn of the Millennium*, Visy Z., Nagy M. (eds.), Budapest, 383–388.
- Bedić, Ž. 2017, Antropološka analiza kosturnih ostataka, in: *Tih svjedoci vjere, baštine i raskoši*, Azinović Bebek A. (ed.), Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 66–71.
- Bedić, Ž., Vyroubal, V., Tkalčec, T., Šlaus, M. 2015, A case of childhood tuberculosis from Modern Period burial from Crkvari, Northern Croatia, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. 14, No. 28, 64–72.
- Bedić, Ž., Azinović Bebek, A., Čavka, M., Šlaus, M. 2019a, A case of hydrocephalus in a child from early modern period Žumberak, Croatia, *International Journal of Paleopathology*, Vol. 26, 1–7.
- Bedić, Ž., Janeš, A., Šlaus, M. 2019b, Anthropological Analysis of Trauma Frequencies and Distribution in the Skeletal Series from the Benedictine Monastery of St Margaret in Bijela, Croatia, *Collegium antropologicum*, Vol. 43, No. 2, 141–146.
- Belaj, J. 2005, Arheološka istraživanja lokaliteta Stari grad u Ivancu, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. I, 61–66.
- Belaj, J. 2006, Interpretiranje novovjekovnih nalaza iz grobova crkve Sv. Martina na Prozorju / Interpretation of the Modern Age finds from the graves of the church of St. Martin at Prozorje, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 23, 257–294.
- Belaj, J. 2007a, *Templari i ivanovci na zemlji svetog Martina*, Dugo Selo.
- Belaj, J. 2007b, Arheološka istraživanja crkve Sv. Ivana Krstitelja u Ivancu godine 2006., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. III, 66–69.
- Belaj, J. 2008a, *Ivanec kroz slojeve prošlosti. Deset godina arheoloških istraživanja u Ivancu*, Ivanec.
- Belaj, J. 2008b, Arheološka istraživanja crkve Sv. Ivana Krstitelja u Ivancu 2007., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IV, 70–75.
- Belaj, J. 2009, Arheološka istraživanja crkve Sv. Ivana Krstitelja u Ivancu 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, 90–94.
- Belaj, J. 2011, Prikaz arheoloških istraživanja crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori tijekom 2008. i 2009. godine, in: *Antiquam fidem*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, Sisak, 3.-5. prosinca 2010., Tepert D., Jurić S. (eds.), Zagreb, 121–147.
- Belaj, J. 2019, Arheološka istraživanja lokaliteta Pakrac – Stari grad 2018. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XV, 101–106.
- Belaj, J. 2020, O arheološkim istraživanjima ivanovačke kapele na lokalitetu Pakrac – Stari grad 2019. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XVI, 122–134.
- Belaj, J., Belaj, M. 2016, Prstenasti broš s natpisom iz templarske Gore – prijedlog dekodiranja / An Inscribed Annular Brooch from the Templar Site of Gora – A Possible Decipherment, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 33, 247–270.
- Belaj, J., Migoti, B. 2011, Rimski grobni spomenik s lokaliteta Stari grad u Ivancu / Roman tombstone from the Stari grad site in Ivanec, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 28, 147–168.
- Belaj, J., Sirovica, F. 2009, Arheološka istraživanja crkve Sv. Martina u Prozorju 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, 85–89.
- Belaj, J., Sirovica, F. 2010, Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivancu 2009., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VI, 59–63.
- Belaj, J., Sirovica, F. 2011, Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivancu godine 2010., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VII, 65–69.
- Belaj, J., Sirovica, F. 2012a, Arheološka istraživanja crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori od 2008. do 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VIII, 58–62.
- Belaj, J., Sirovica, F. 2012b, Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivancu godine 2011., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VIII, 90–94.
- Belaj, J., Sirovica, F. 2013, Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivancu godine 2012., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IX, 102–108.
- Belaj, J., Sirovica, F. 2016, Kamenom obloženi grobovi na nalazištu Ivanec – Stari grad, in: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 4. lipnja 2014., Krznar S., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 4, Institut za arheologiju, Zagreb, 57–73.
- Belaj, J., Sirovica, F., Bedić, Ž. 2021, Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori kraj Petrinje i faze ukopavanja grobova na prostoru sakristije / Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Gora near Petrinja and the phases of the burials in the area of sacristy, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 38, No. 2, 89–114.
- Belaj, J., Stingl, S. 2018, Arheološka istraživanja crkve Sv. Martina u Prozorju 2017. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIV, 110–114.

- Belaj, J., Stingl, S. 2019a, O arheološkim istraživanjima crkve sv. Luke Evanđeliste u Novskoj 2018. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XV, 75–99.
- Belaj, J., Stingl, S. 2019b, Arheološka istraživanja crkve Sv. Martina u Prozorju 2018. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XV, 173–177.
- Belaj, J., Stingl, S. 2021, Otkrivanje novljanskih tajni: prikaz arheoloških istraživanja crkve sv. Luke Evanđeliste, in: *Arheološka baština novljanskog kraja*, Drnić I. (ed.), Arheološki muzej u Zagrebu, Pučko otvoreno učilište Novska, Zagreb – Novska, 29–38.
- Belaj, J., Stingl, S., Gligora, V. 2021, O arheološkim istraživanjima ivanovačke kapele na lokalitetu Pakrac – Stari grad 2020. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XVII, 221–227.
- Bender Maringer, M. 2012, Kripta katedrale sv. Terezije Avilske u Požegi, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, Vol. 1, 209–229.
- Biermann, F. 2004, Schlüssel und Sichern in spätmittelalterlichen Gräbern Brandenburgs, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, Vol. 34, 435–445.
- Binford, L. R. 1971, Mortuary practices: their study and their potential, in: *Approaches to the Social Dimension of Mortuary Practices*, Brown J. A. (ed.), *Memoirs of the Society for American Archaeology* 25, Washington, 6–29.
- Bojčić, Z. 1984, Pregled istraživanja i rasprostranjenost ranosrednjovjekovnih arheoloških nalaza u istočnoj Slavoniji i Baranji, in: *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji*, znanstveni skup, Vukovar, 6–9. X 1981., Čečuk B., Marović I., Rapanić Ž. (eds.), *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 9, Zagreb, 211–221.
- Bojčić, Z. 1991, Ivdvor između prošlosti i budućnosti, *Đakovački vezovi* 1991, 85–86.
- Bojčić, Z. 2015, Sveti Đurađ – crkva sv. Jurja, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 52–55.
- Bojčić, Z. 2016, Sveti Đurađ – crkva sv. Jurja, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 76–78.
- Bričić, Z. 2011, Hum Bistrički – kapela sv. Marije Magdalene, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 262–264.
- Budak, N. 1994, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, Zagreb–Koprivnica.
- Bugar, A., Mašić, B. 2008, Srednjovjekovno groblje na Trgu Sv. Marka u Zagrebu, in: *Srednji vek – arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino*, Guštin M. (ed.), Narodni muzej Slovenije, Ljubljana – Inštitut za dediščino Sredozemlja Znanstveno-raziskovalnega središča Univerze na Primorskem, Koper, 171–177.
- Bunčić, M. 2013, Sigillum domini Tripco comes aulae: zlatni pečatni prsten iz Arheološkog muzeja u Zagrebu / Sigillum domini Tripco comes aulae: the gold signet ring from the Archaeological Museum in Zagreb, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., Vol. XLVI, 257–288.
- Burić, T. 2001, Putalj u srednjem vijeku, in: *Sv. Juraj od Putalja*, Burić T., Čače S., Fadić I. (eds.), *Katalozi i monografije* 12, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 151–322.
- Burić, T. 2007, Najstariji nalazi krunica u Dalmaciji, *Diadora*, Vol. 22, 235–268.
- Burić, T. 2020, Arheološki nalazi kopči iz srednjega vijeka u Kaštelima / Archaeological Finds of Medieval Buckles in Kaštela, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., Vol. 47, 439–464.
- Čimin, R. 2010, Virovska kapela Sv. Martina iz 17. stoljeća, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., Vol. XLIII, 111–125.
- Čimin, R. 2013a, *Ecclesia sancti Martini de Prodaui. Četverogodišnja arheološka istraživanja kod crkve sv. Martina u Virju (2009.–2012.)*, katalog izložbe (15. 11. 2013. – 15. 1. 2014.), Muzej grada Koprivnice, Koprivnica.
- Čimin, R. 2013b, Prilog poznavanju populacije Virja na prijelazu iz kasnog srednjeg u novi vijek, in: *Virje na razmeđu stoljeća 7*, Feletar D., Podravec D. (eds.), *Virje*, 44–59.
- Čimin, R. 2015, Koprivnica – crkva sv. Nikole, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 176–179.
- Čimin, R. 2016a, Koprivnica – Ulica Đure Estera, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 221–224.
- Čimin, R. 2016b, Osobitosti kasnosrednjovjekovnoga i novovjekovnoga groblja uz župnu crkvu sv. Martina u Virju, in: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 4. lipnja 2014., Krznar S., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Belaj J. (eds.), *Zbornik Instituta za arheologiju* 4, Institut za arheologiju, Zagreb, 107–122.
- Čimin, R. 2021, Počelo srednjovjekovnog Đurđevca na položaju Sošice / Origins of medieval Đurđevac at the location of Sošice, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., Vol. LIV, 411–444.
- Čučković, L. 2007, Kiringrad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 190–191.
- Čučković, L. 2014, Slavsko Polje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 280–282.
- Daniell, Ch. 2005, *Death and Burial in Medieval England 1066-1550*, London–New York.
- Demo, Ž. 1984, Castrum Keukaproncha/Kuwar – počeci istraživanja, *Podravski zbornik '84*, 320–360.
- Demo, Ž. 2007, *Opatovina tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti. Rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom sv. Franje u Zagrebu 2002. godine*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Demo, Ž. 2009, *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar – Lijeva Bara (X.–XI. stoljeće)*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Demo, Ž. 2013, Nekoliko misli i opažanja o pogrebnim običajima i pokapanju na groblju Drinovci-Greblje, in: *Kultovi mitovi i vjerovanja u Zagori*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću, Kapetanović V. (ed.), *Kulturni sabor Zagore, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Veleučilište u Šibeniku*, 109–124.
- Dimitrijević, S. 1979, Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla, in: *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*, Rapanić Ž. (ed.), Vinkovci, 133–282.
- Dizdar, M., Iskra-Janošić, I., Krznarić Škrivanko, M., 1999, *Vinkovci u svijetu arheologije*, Gradski muzej Vinkovci, Vinkovci.
- Dorn, A. 1978, Kliško groblje, Klis, Vukovar – srednjovjekovna nekropola, *Arheološki pregled*, Vol. 20, 130–133.
- Duma, P. 2019, *Profane Death in Burial Practices of a Pre-Industrial Society, A study from Silesia*, Archaeopress, Oxford.
- Dušeková, S. 1980, Cintorín z 15. –17. stor. v Smoleniciach, *Slovenský národopis*, Vol. 28, No. 3, 433–453.
- Đaković, B. 1987, Novac – Popudbina u posmrtnom ritualu, *Etnološka tribina*, Vol. 10, 51–59.
- Egan, G., Pritchard, F. 2002, *Dress Accessories, c. 1150 – c. 1450*, Medieval Finds from Excavations in London 3, Woodbridge.
- Eggenberger, P., Ulrich-Bochsler, S., Schäublin, E. 1983, Beobachtungen an Bestattungen in und um Kirchen im Kanton Bern aus archäologischer und anthropologischer Sicht, *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, Vol. 40, No. 3–4, 221–240.
- Fassbinder, S. 2003, Wallfahrt, Andacht und Magie, Religiöse Anhänger und Medaillen, Beiträge zur neuzeitliche Frommigkeitgeschichte Sudwestdeutschlands aus archäologischen Sicht, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft*, 18/2003.
- Fehér, G. 1955, Az 1949. évi Mohács-Csele-patak mentőásatás, *Archaeologiai Értésítő*, Vol. 82, No. 2, 212–228.
- Filipec, K. 1999, Zaštitno arheološko iskapanje kod svetišta Majke Božje Gorske u Loboru, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXI/1, 88–93.
- Filipec, K. 2002, Zaštitno arheološko iskapanje oko svetišta Majke Božje Gorske u Loboru 2002, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXIV/3, 119–129.
- Filipec, K. 2006, Lobor – Majka Božja Gorska, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 139–140.
- Filipec, K. 2007a, Lobor, Majka Božja Gorska, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 159–160.
- Filipec, K. 2007b, 10 Jahre archäologischer Grabung in Lobor (1998–2007), *Hortus Artium Medievalium*, Vol. 13/2, 411–422.
- Filipec, K. 2008, Lobor, Majka Božja Gorska, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 176.
- Filipec, K. 2009a, Lobor, Majka Božja Gorska, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 234–235.
- Filipec, K. 2009b, Slavenski paljevinski grob iz Lobora, *Archaeologica Adriatica*, Vol. 3, 347–357.
- Filipec, K. 2010a, Lobor, Majka Božja Gorska, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 227–228.

- Filipec, K. 2010b, Drvena crkva u Loboru – najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., Vol. 37, 112–126.
- Filipec, K. 2011, Lobor – Majka Božja Gorska, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 265–267.
- Filipec, K. 2012a, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva*, Zagreb.
- Filipec, K. 2012b, Lobor – Majka Božja Gorska, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 247–250.
- Filipec, K. 2013, Lobor – Majka Božja Gorska, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 282–284.
- Filipec, K. 2014, Lobor – Majka Božja Gorska, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 215–216.
- Filipec, K. 2015, Lobor – Majka Božja Gorska, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 237–239.
- Filipec, K. 2016a, Lobor – Majka Božja Gorska, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 270–272.
- Filipec, K. 2016b, Pokopi u zgrčenom i poluzgrčenom položaju na groblju uz crkvu Majke Božje Gorske u Loboru, in: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 4. lipnja 2014., Krznar S., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 4, Institut za arheologiju, Zagreb, 49–56.
- Filipec, K., Šiša Vivek, M. 2005, Lobor – Majka Božja Gorska, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 1/2004, 96–97.
- Galiot, S. 2014, Petrijevci – Čerina (AN 13), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2014, 45–47.
- Gardeła, L. 2015, Vampire Burials in Medieval Poland. An Overview of Past Controversies and Recent Reevaluations, *Lund Archaeological Review*, Vol. 21, 109–128.
- Gilchrist, R. 2008, Magic for the Dead? The Archaeology of Magic in Later Medieval Burials, *Medieval Archaeology*, Vol. 52, 119–159.
- Goßler, N. 2009, Zwischen Wallfahrt und Jahrmart, Die Gnadenkapelle am Marienberg bei Lenzen, *Historische Archäologie*, Vol. 2009, 1–17, https://www.histarch.uni-kiel.de/2009_Gossler_low.pdf (7. 7. 2021.).
- Grgurić, M. 2012, Donja Voća – dvorište župne crkve sv. Martina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 219–221.
- Grgurić, M. 2013, Donja Voća – dvorište župne crkve sv. Martina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 257–258.
- Hincak, Z., Filipec, K., Iacumin, P., Cavalli, F., Mihelić, D., Jeleč, V., Korušić, A. 2016, Rekonstrukcija života nepoznatog čovjeka - interdisciplinarni pristup, *Acta medica Croatica*, Vol. 70, 155–164.
- Hirschler Marić, I. 2013, Štrigova – kapela sv. Jeronima, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 254–255.
- Homen, Z. 2000, Glogovnica pokraj Križevaca – rezultati arheoloških istraživanja tijekom 1998. i 1999., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXII/1, 80–86.
- Horváth, B. 1970, A Tiszaövrényi pártá és pártáöv, *Folia Arheologica*, Vol. 21, 157–168.
- Hrubec, I. 1971, Výskum zaniknutej dediny Dolný Poltár, *Archeologické Rozhľady*, Vol. 23, 69–79.
- Ilkić, M. 2010, Arheološka topografija srednjovjekovnog Sotina, in: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština 1*, Šeparović T. (ed.), Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 383–400.
- Ill, M. 1992a, *Wohin die Toten gingen, Begräbnis und Kirchhof in der vorindustriellen Stadt*, Zürich.
- Ill, M. 1992b, Sterben, Tod und Friedhof, in: *Stadtluft, Hirsebrei und Bettelmönch: die Stadt um 1300.*, Flüeler N. (ed.), Stuttgart, 471–479.
- Iskra-Janošić, I. 1997a, Arheološka iskopavanja na srednjovjekovnom lokalitetu Meraja u Vinkovcima, *Opuscula Archaeologica*, Vol. 21, 243–249.
- Iskra-Janošić, I. 1997b, Arheološka iskopavanja na srednjovjekovnom lokalitetu Meraja u Vinkovcima, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. 29/3, 101–103.
- Iskra-Janošić, I. 1999, Iskopavanja na srednjovjekovnom lokalitetu Meraja u Vinkovcima, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. 31/1, 84–87.
- Ivanušec, R., Mihaljević, M. 2016, Lokaliteti križarskih utvrda Račeša, Cage – Lješnica, Sv. Ivan Trnava (Gornji Bogičevci), *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Vol. 39/2015, 77–93.
- Jakovljević, G. 1999, Zaštitna iskopavanja crkava u Đurđicu i Tomašu kraj Bjelovara, *Muzejski vjesnik*, Vol. 21–22, 27–29.
- Jakovljević, G. 2005, Tomaš – crkva Sv. Tome, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 1/2004, 62–63.
- Jakovljević, G. 2006, *Arheološki, antropološki i povijesni pokazatelji kvalitete života srednjovjekovne populacije sjeverozapadne Hrvatske*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju.
- Jakovljević, G. 2010, Donja Vrijeska – crkva sv. Ane, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 156–157.
- Jakovljević, G. 2011, Donja Vrijeska – crkva sv. Ane, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 198–199.
- Jakovljević, G. 2013, Gornji Križ – crkva Sv. Križa, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 215–218.
- Jakovljević, G. 2014a, Domankuš - Zidine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 150–152.
- Jakovljević, G. 2014b, Gornji Križ – crkva Sv. Križa, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 153–154.
- Jakovljević, G. 2015, Domankuš - Zidine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 156–157.
- Jakovljević, G. 2016a, Domankuš - Zidine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 198–199.
- Jakovljević, G. 2016b, Donja Vrijeska – crkva sv. Ane, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 199–201.
- Jakovljević, G., Šlaus, M. 2003, Rača i župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Novoj Rači u svjetlu povijesnih i arheološko-topografskih istraživanja, in: *Arheološka istraživanja u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji i pogrebni rituali na teritoriju Hrvatske: znanstveni skup, Bjelovar, 25. - 27. rujna 1996.*, Čečuk B., Rapanić Ž., Tomičić Ž. (eds.), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 21, Zagreb, 121–144.
- Janeš, A. 2017, Keramički, stakleni i metalni nalazi, in: *Tih svjedoci vjere, baštine i raskoši*, Azinović Bebek A. (ed.), Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 52–61.
- Janeš, A., Bedić, Ž. 2020, Death in the Convent: burials in a Benedictine monastery, in: *Life and death in mediaeval and early modern times*, Zbornik radova petog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 6. - 7. lipnja 2018., Krznar S., Sekelj Ivančan T., Belaj J., Tkalčec T. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 14, Institut za arheologiju, Zagreb, 189–201.
- Jelinčić, K. 2011, Stratigrafski prikaz lokaliteta, in: Tomičić, Ž., Jelinčić, K. 2011, *Suhopolje – Kliškovac, Od mjestopisa do arheološke spoznaje*, Zagreb, 47–58.
- Jelovina, D., Vrsalović, D. 1981, Srednjovjekovno groblje na "Begovači" u selu Biljanima Donjima kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., Vol. 11, 55–136.
- Keller, Ch. 2000, Die barocken Klerikerbestattungen in der Münsterkirche zu Bonn, *Certamina Archaeologica, Bonner Beiträge zur vor-und frühgeschichtlichen Archäologie*, Vol. 1, 229–238.
- Keller, I., Plachá, V., Divileková, D. 2007, Pochovávanie v mestečku Devín v 13. až 18. storočí, *Slovenská Archeológia*, Vol. LV, No. 1, 128–186.
- Kerman, B. 1997, Srednji in novi vek v Prekmurju v luči arheoloških najdb, in: *Katalog stalne razstave*, Pokrajinski muzej Murska Sobota, Murska Sobota, 45–54.
- Klein, D. 1999, Sichel und Schlüssel gegen das Unheil, *Archäologie in Berlin und Brandenburg*, Vol. 1999, 141–142.
- Korunec, M. 2009, Varaždin – Franjevački trg, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 217–219.
- Korunec, M. 2013, Utvrđivanje namjene građevine kružnog tlocrta u dvorištu župne crkve sv. Jakoba u Prelogu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Vol. 36/2012, 83–89.
- Králiková, M. 2007, *Pohřební ritus 16.–18. století na území střední Evropy (antropologicko–archeologická studie)*, Panoráma biologické a sociokulturní antropologie 35, Brno.
- Kramberger, V. 2013, Bula pape Bonifacija IX. Pronađena na Rudini, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požeji*, Vol. 2, 103–113.
- Krznar, S. 2010, Torčec–Cirkvišće, arheološko istraživanje 2009., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VI, 47–52.
- Krznar, S. 2012a, *Arheološka slika kasnosrednjovjekovnih groblja na prostoru sjeverne Hrvatske*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju.
- Krznar, S. 2012b, Torčec–Cirkvišće, arheološko istraživanje 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VIII, 52–57.

- Krznar, S. 2013, Arheološko istraživanje lokaliteta Torčec–Cirkvišće 2012. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IX, 64–68.
- Krznar, S. 2014a, Je li postojao običaj polaganja novca u kasnosrednjovjekovne/ ranonovovjekovne grobove na prostoru sjeverne Hrvatske?, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., Vol. 41, 225–230.
- Krznar, S. 2014b, Arheološko istraživanje nalazišta Torčec–Cirkvišće 2013. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. X, 104–109.
- Krznar, S. 2015, Nova sezona istraživanja lokaliteta Torčec–Cirkvišće, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XI, 54–58.
- Krznar, S. 2016, Torčec–Cirkvišće, arheološka istraživanja srednjovjekovnog i ranonovovjekovnog groblja 2015. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XII, 113–116.
- Krznar, S. 2017, Rezultati istraživanja lokaliteta Torčec–Cirkvišće 2016. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIII, 77–81.
- Krznar, S. 2019, The reflection of folk beliefs in burial customs in the Early Modern period in northern Croatia, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, Vol. 35, 179–186.
- Krznar, S., Bedić, Ž. 2016, Neuobičajeni ritus pokopavanja u srednjem i novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske, in: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 4. lipnja 2014., Krznar S., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 4, Institut za arheologiju, Zagreb, 203–220.
- Krznar, S., Belaj, J., Bedić, Ž. 2010, Prilog poznavanju nasilja u kasnosrednjovjekovnom Ivancu (grobovi 202 i 204) / A Contribution to the Knowledge of Violence in the Late Middle Ages in Ivanec (graves 202 and 204), *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 27, 225–240.
- Krznar, S., Hajdu, T. 2020, Kasnosrednjovjekovna i ranonovovjekovna populacija iz Ivankova, istočna Hrvatska: rezultati (bio)arheološke analize / Late medieval/early modern population from Ivankovo, eastern Croatia: the results of the (bio)archaeological analysis, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 37, 165–194.
- Krznar, S., Novak, M. 2013, Slučaj koštane tuberkuloze s nalazišta Sv. Ivan Krstitelj u Ivankovu kraj Vinkovaca / A case of skeletal tuberculosis from St. John the Baptist site in Ivankovo near Vinkovci, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 30, 93–106.
- Krznar, S., Rimpf, A. 2018, Rezultati istraživanja lokaliteta Ilok – Krstbajer, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIV, 9–12.
- Krznar, S., Štefan, L. 2021, Nalaz slavonskih banskih i ugarskih denara iz groba 241 s lokaliteta Torčec–Cirkvišće / The find of slavian denarii banales and hungarian denars in grave 241 at the site of Torčec–Cirkvišće, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., Vol. LIV, 445–460.
- Krznar, S., Tkalčec, T. 2017, The identity of the community and the identity of the individual. The burial of the deceased within the settlement in the Middle Ages in Northern Croatia, in: *Religion, cults & rituals in the medieval rural environment*, Bis-Worch C., Theune C. (eds.), *Ruralia XI*, Sidestone Press (Leiden), 253–262.
- Krznar, S., Štrk, V. 2009, Zaštitna istraživanja u sakristiji crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, 76–79.
- Krznarić Škrivanko, M. 2009, Ivankovo – crkva rođenja Sv. Ivana Krstitelja, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 83–86.
- Lackovits, E. 1989, 16.-17. századi kéttornyulaki párták és párhuzamaik, *Veszprémi történelmi tár*, Vol. 1/1, 31–44.
- Ladić, Z. 2003, Hodočasnički duh srednjovjekovnih Hrvata, in: *Povijest Hrvata, srednji vijek*, Šanjek F. (ed.), Školska knjiga, Zagreb, 439–446.
- Leleković, T. 2013, Osijek - Tvrđa (dvorište franjevačkog samostana), *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 30–34.
- Lorenzo, C. V. 2008, Funerary traditions and death worship in the church of the Borgia in Gandia: interpretations from archaeology, *World Archaeology*, Vol. 40, No. 3, 407–426.
- Lovag, Z. 1980, Árpád-koripecsétyűrűk, *Folia Archaeologica*, Vol. XXXI, 221–238.
- Lukačević, M., Šlaus, M. 2016, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Žumberak – Sv. Nikola biskup, in: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 4. lipnja 2014., Krznar S., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 4, Institut za arheologiju, Zagreb, 141–160.
- Mahović, G., Turkalj, K., Tomičić, Ž., Jelinčić, K. 2011, Katalog grobova, in: Tomičić, Ž., Jelinčić, K. *Suhopolje – Kliškovac, Od mjestopisa do arheološke spoznaje*, Institut za arheologiju, Zagreb, 59–127.
- Maneva, E. 2011, Primjeri pečatnog prstenja iz Vodičke nekropole kod Strumice, *Archaeologia Adriatica*, Vol. 4, 339–356.
- Marshall, Ch. 2002, *Buckles Through the Ages*, https://www.ukdfd.co.uk/ceejays_site/pages/bucklepage11.htm (25. 7. 2021).
- Mašić, B. 2002, Interpretacija skeletnog nalaza s lokaliteta Muzej Grada Zagreba – samostan klarisa, *Histria Antiqua*, Vol. 8, 95–101.
- Mašić, B. 2005, Zagreb – Park Grič, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 1/2004, 114–115.
- Mašić, B. 2010, Hodočasničke medaljice iz Remeta, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., Vol. XLIII, 205–227.
- Mašić, B., Pantlik, B. 2006, Zagreb – Park Grič, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 166–168.
- Mašić, B., Pantlik, B. 2008a, O nalazu novca iz groba 74 u Parku Grič na zagrebačkom Gornjem gradu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., Vol. XLI, 331–342.
- Mašić, B., Pantlik, B. 2008b, Zagreb – Park Grič, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 204–206.
- Mašić, B., Pantlik, B. 2010, Zagreb – Park Grič, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 264–267.
- Mašić, B., Pleše, T. 2009, O skupnome nalazu zlatnoga novca uz crkvu Blažene Djevice Marije u Remetama / On the group find of gold coins next to the Church of the Blessed Virgin Mary in Remete, *Opuscula Archaeologica*, Vol. 33, 207–219.
- Mašić, B., Pleše, T. 2010, Zagreb – Remete, crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 267–271.
- Mihaljević, M., Horvat, Z., Matković, M. 2015, Ivandol – Njive, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 116–118.
- Mihaljević, M., Horvat, Z., Matković, M. 2016a, Ivandol – Njive, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 167–168.
- Mihaljević, M., Horvat, Z., Matković, M. 2016b, Arheološka istraživanja lokaliteta „Njive“ kod Ivandola 2013./2014., *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Vol. 39/2015, 95–104.
- Mihaljević, M., Mataković, M., Jakobović, A. T., Gložinić, J. 2016c, Arheološka istraživanja srednjovjekovnog nalazišta "Njive" – Ivandol 2013, in: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 4. lipnja 2014., Krznar S., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 4, Institut za arheologiju, Zagreb, 75–85.
- Mihaljević, M., Matković, M., Horvat, Z. 2018, Arheološka istraživanja lokaliteta Njive-Ivandol – kao prilog poznavanju srednjovjekovlja Požeške kotline, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, Vol. 7, 55–90.
- Minichreiter, K., Marković, Z. 2013, *Beketinci Bentež, Naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka / Beketinci Bentež, Eneolithic, Early Mediaeval and Late Mediaeval Settlements*, Monografije Instituta za arheologiju 3, Zagreb.
- Miškiv, J. 2007, Slavonski Brod – Šetalište braće Radić 16, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 81–82.
- Nándor, P. 1975, Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-Pusztapótharaszti kincslelet, *Folia Archeologica*, Vol. XXVI, 119–161.
- Novak, M. 2013, Antropološka analiza ljudskih koštanih ostataka s nalazišta Rudina –benediktinski samostan sv. Mihovila, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, Vol. 2, 115–136.
- Novak, M., Bedić, Ž. 2011, Bioarheološke karakteristike srednjovjekovne populacije s nalazišta Suhopolje–Kliškovac, in: Tomičić, Ž., Jelinčić, K. 2011, *Suhopolje – Kliškovac, Od mjestopisa do arheološke spoznaje*, Institut za arheologiju, Zagreb, 167–174.
- Novak, M., Čavka, M., Šlaus, M. 2014, Two cases of neurogenic paralysis in medieval skeletal samples from Croatia, *International journal of paleopathology*, Vol. 7, 25–32.

- Novak, M., Krznar, S. 2010, Prilozi poznavanju uvjeta i kvalitete života u ranonovovjekovnom podravskom selu – na primjeru Torčeca kraj Koprivnice, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. 9, No. 18, 59–88.
- Novak, M., Krznar, S., Pasarić, M. 2005, Antropološka analiza ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Ivanec–Stari grad, *Ivanečka škrinjica*, Vol. 1, 27–38.
- Novak, M., Rimpf, A., Bedić, Ž., Krznar, S., Janković, I. 2017, Reconstructing medieval lifestyles: an example of Ilok, eastern Croatia, in: *Acta Musei Tiberiopolitani 2*, Sekulov V. (ed.), Strumica, 171–180.
- Novak, M., Šlaus, M., Pasarić, M. 2009, Subadultni stres u srednjovjekovnim i novovjekovnim populacijama kontinentalne Hrvatske / Subadult Stress in the Medieval and Early Modern Populations of Continental Croatia, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 26, 247–270.
- Novak, M., Šlaus, M., Vyroubal, V., Bedić, Ž. 2010, Dental pathologies in rural mediaeval populations from continental Croatia, *Anthropologiai Közlemények*, Vol. 51, 11–21.
- Okroša Rožić, L. 2003, Ostaci romaničke crkve u Kamešnici, *Cris*, Vol. V, 80–83.
- Oroz, A. 2017, Analiza pokretnih nalaza iz arheoloških istraživanja kod crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Donjoj Glogovnici, *Cris*, Vol. XIX, 73–90.
- Pál, R. 2002, Balatonfüzfő-Máma, közép-és újkori temetőrészlet, *A vészpremi megyei múzeumok közleményei*, Vol. 22, 111–128.
- Parker Pearson, M. 2003, *The Archaeology of Death and Burial*, Sutton Publishing, Stroud.
- Peharda, I. 2016a, Belica – crkva Uznesenja BDM, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 229–230.
- Peharda, I. 2016b, Štrigova – crkva sv. Marije Magdalene, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 241–243.
- Perkić, D. 2010, Pavlinski samostan u Kamenskom kod Karlovca, nalazi iz grobova kasnog srednjeg i novog vijeka, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., Vol. XLIII, 227–288.
- Perkić, D. 2017, Crkva sv. Jurja u Mateškom Selu: nalazi iz grobova kasnoga srednjeg i novog vijeka / The Church of St. George in Mateško Selo: the finds from the graves from the Late Middle Ages and the Modern Age, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 34, 185–225.
- Petricioli, S. 1970, Sitni predmeti, *Vrulje*, Vol. I/1, 47–49.
- Petrić, K., Lolić, T. 2005, *Sveta Jelena kod Čakovca*, neobjavljena konzervatorska studija, rukopis u Muzeju Međimurja Čakovec.
- Petrinec, M. 1996, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici – Katalog, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., Vol. 23, 7–138.
- Pleše, T. 2011, Monasterium de S. Petri in Monte Zlat, *Opuscula Archaeologica*, Vol. 35, 319–350.
- Pleše, T. 2012a, Streška bulla plumbea pape Bonifacija IX. / Bulla plumbea of pope Boniface IX from Streza, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 29, 125–134.
- Pleše, T. 2012b, Šenkovec – pavlinski samostan Blažene Djevice Marije i Svih svetih, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 214–217.
- Pleše, T. 2013a, Streza – pavlinski samostan Svih svetih, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 224–225.
- Pleše, T. 2013b, Šenkovec – pavlinski samostan Blažene Djevice Marije i Svih svetih, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 251–254.
- Pleše, T. 2015, Rudina – benediktinska opatija sv. Mihovila arkandela, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 124–126.
- Pleše, T. 2016a, Rudina – benediktinska opatija sv. Mihovila arkandela, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 175–177.
- Pleše, T. 2016b, Streza – pavlinski samostan Svih svetih, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 204–206.
- Pleše, T., Azinović Bebek, A. 2005, Arheološka istraživanja župne crkve Marije Magdalene u Čazmi, *Opuscula Archaeologica*, Vol. 29, 287–304.
- Pleše, T., Karlo, K. 2009, Monasterium Omnium Sanctorum de Ztreza Ordinis S. Pauli Primi Eremitae, *Opuscula Archaeologica*, Vol. 33, 183–205.
- Pleše, T., Sekulić, P., Janeš, A., Kalafatić, H., Jelinčić Vučković, K., 2017, *Petrova gora – pavlinski samostan sv. Petra*, Ministarstvo kulture RH Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb.
- Pleše, T., Sekulić, P., Mostarčić, B. 2018, Ususret četvrtom desetljeću od početka istraživanja benediktinske opatije sv. Mihovila arkandela na Rudini, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požezi*, Vol. 7, 91–135.
- Podpečan, B. 2006, *Nagrobnik, podoba živih*, Archaeologia historica Slovenica 5, Ljubljana.
- Prechel, M. 1996, Anthropologische Untersuchungen der Skelettreste aus einem Pestmassengrab am Heiligen-Geist-Hospital zu Lübeck, *Lübecker Schrifften zur Archäologie und Kulturgeschichte (LSAK)*, Vol. 24, 323–339.
- Predovnik, K., Dacar, M., Lavrinc, M. 2008, *Cerkev Sv. Jerneja v Šentjerneju*, Archaeologia historica Slovenica 6, Ljubljana.
- Radić, M. 2006, Prstenje 13. – 17. stoljeća u Muzeju slavonske Osijek, *Osječki zbornik*, Vol. 28, 95–106.
- Radić, M., Bojčić, Z. 2004, *Srednjovjekovni grad Ružica*, Osijek.
- Rahtz, Ph. 1978, Grave orientation, *Archaeological Journal*, Vol. 135, No. 1, 1–14.
- Rapan Papeša, A. 2007, Jakovci, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 3/2006, 44.
- Rapan Papeša, A. 2008, Rezultati zaštitnih arheoloških iskopavanja na lokalitetu Gradina u selu Nijemci, in: *Divan je kičeni Srijem!: zbornik radova, I. [i. e. II.] međunarodni znanstveno-stručni skup Identitet Srijema u prošlosti i sadašnjosti, Nijemci, prosinac 2008. godine*, Cvikić S., Bušić K. (eds.), Nijemci, 86–107.
- Rapan Papeša, A. 2010, Tordinci – Staro groblje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 6/2009, 51–52.
- Rapan Papeša, A. 2012, Nalazi krunica iz grobova oko crkve sv. Ilije na Meraji u Vinkovcima, in: *Acta musei cibalensis 5*, Petković D. (ed.), Vinkovci, 187–210.
- Rapan Papeša, A., Vulić, H. 2008, Vinkovci – Ulica I. Gundulića 48, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 4/2007, 75–77.
- Rimpf, A. 2016, Ilok – Ađanski kraj/Krstbajer, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 85–87.
- Rimpf, A., Novak, M. 2020, Evliya Çelebi and the town cemetery of Ilok, in: *Life and death in mediaeval and early modern times*, Zbornik radova petog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 6. - 7. lipnja 2018., Krznar S., Sekelj Ivančan T., Belaj J., Tkalčec T. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 14, Institut za arheologiju, Zagreb, 239–260.
- Ritoók, Á. 1997, A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei, *Folia Archaeologica*, Vol. XLVI, 165–177.
- Rogers, J. 1984, Skeletons from the lay cemetery at Taunton Priory, in: *The Archaeology of Taunton Excavations and Fieldwork to 1980*, Leach P. (ed.), Western Archaeological Trust Excavation Monograph 8, Bristol, 194–200.
- Rožić, V. 2002, *Prigorje: narodni život i običaji*, (priredio Vinščak T.), pretisak izdanja iz 1908. godine, Slap, Jastrebarsko.
- Ruttgay, A. 1989, Prvky gotickej módy v odeva e ozdobách dedinského obyvateľstva na území Slovenska, *Archaeologia historica*, Vol. 16, 355–378.
- Ruttgay, A. 1996, Archeologický výskum kostola Sv. Michala v Nitre, časť Dražovce a v jeho okolí – informácia o výsledkoch, *Archaeologia historica*, Vol. 22, 9–20.
- Salajić, S. 2013, Virovitica – crkva sv. Roka – istočni temelj, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 198–200.
- Sándor, M. 1985, A Győr-gabonavásártéri XVI-XVII. századi temető, *Communications archaeologicae Hungariae 1985*, 185–198.
- Schneeweis, E. 2005, *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*, Zagreb.
- Sekelj Ivančan, T. 1995, *Catalogue of Medieval Sites in Continental Croatia*, BAR International Series 615, Oxford.
- Sekelj Ivančan, T. 2008, Župna crkva ... sancti Stephanis regis circa Drauam – prilog tumačenju širenja ugarskoga političkog utjecaja južno od Drave / The parish church ... sancti Stephanis regis circa Drauam – a contribution to the interpretation of the spread of Hungarian political influence south of the Drava, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 25, 97–118.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2003, Arheološko nalazište Torčec – Cirkvišće, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. 2, No. 4, 5–36.
- Sekulić, S. 2018, *Nakit i ukrasni predmeti iz kasnosrednjovjekovnih i novovjekovnih grobova oko crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju.
- Sekulić, P., Azinović Bebek, A., Golubić, M. 2021, Paternoster brojanica iz Rudine / A Paternoster counter from Rudina, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., Vol. LIV, 461–469.

- Simonyi, E. 2004, Középkori templom és temető Felsőszolca-Nagyszilváson, *A Herman Ottó múzeum Évkönyve*, Vol. XLIII, 161–197.
- Sokač-Štimac, D. 1997, Arheološka istraživanja na Rudini, in: *Rudina, benediktinska opatija Sv. Mihovila*, Požega, 17–24.
- Sokač-Štimac, D. 1998, Romanička rotunda na nalazištu "Kuzma" kod Požege, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXX/2, 70–71.
- Sokač-Štimac, D. 2013, Prva sustavna arheološka istraživanja na Rudini, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, Vol. 2, 1–25.
- Srša, I. 2005, *Požega, crkva Sv. Lovre*, Zagreb.
- Stare, V. 1991, Pokopališće pri Sv. Elizabeti u Špitalski ulici u Ljubljani, *Kronika*, Vol. 39, No. 3, 17–28.
- Stare, V. 2000, Pokopališće u crkvi Sv. Miklavža na Otoku pri Dobravi (Gutenwert), *Argo*, Vol. 43, No. 2, 32–51.
- Stingl, S. 2017, *Novovjekovni nabožni predmeti iz grobova oko crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju.
- Stingl, S., Belaj, M. 2021, Religijska medaljica pronađena u grobu 253 u Gori kraj Petrinje, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XVII, 185–192.
- Šimić, J. 1999, Nastavak istraživanja u Čepinu-Ovčara/Tursko groblje, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXI/3, 112–115.
- Šimić, J. 2001, Četvrti nastavak istraživanja u Čepinu-Ovčara/Tursko groblje, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXIII/1, 48–54.
- Šimić, J. 2002, Istraživanje prapovijesnog i srednjovjekovnog lokaliteta Čepin-Ovčara / Tursko groblje u godini 2001., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXIV/1, 46–50.
- Šimić, J. 2004, Istraživanje u Čepinu-Ovčara/Tursko groblje u godini 2002 i 2003., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXVI/2, 55–61.
- Šimić, J. 2005, Čepin – Ovčara/Tursko groblje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 1/2004, 7–8.
- Šimić, J. 2006, Čepin – Ovčara/Tursko groblje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 2/2005, 9–10.
- Šimić, J. 2007, Čepin-Ovčara/Tursko groblje, istraživanje godine 2006., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXIX/1, 65–72.
- Šimić, J. 2009, Čepin – Ovčara/Tursko groblje, deset godina istraživanja, *Povijesni zbornik*, Vol. 4, 7–16.
- Škoberne, Ž. 2012, Budinjak – nekropola, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 8/2011, 258–261.
- Škrbić, N. 2000, Pojedini elementi duhovne kulture primorskih Bunjevaca, *Senjski zbornik*, Vol. 27, 217–226.
- Škrkulja, R. 2014, Zrin – crkva našašća Svetog Križa, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 290–291.
- Šlaus, M. 2000, Biocultural analysis of sex differences in mortality profiles and stress levels in the late Medieval population from Nova Rača, Croatia, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 111, No. 2, 193–209.
- Šlaus, M. 2002, *The Bioarchaeology of Continental Croatia. An analysis of human skeletal remains from the prehistoric to post-medieval periods*, Archaeopress, Oxford.
- Šlaus, M., Filipić, K. 1998, Bioarchaeology of the medieval Đakovo cemetery: Archaeological and anthropological evidence for ethnic affiliation and migration, *Opuscula Archaeologica*, Vol. 22, 129–139.
- Šlaus, M., Novak, M. 2006, Analiza trauma u srednjovjekovnim uzorcima iz Kliškovca i Crkvara / An analysis of traumas in medieval samples from Kliškovac and Crkvari, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 23, 213–228.
- Šlaus, M., Novak, M. 2007, Slučaj veneričnog sifilisa u novovjekovnom horizontu grobova kraj crkve Svetog Lovre u Crkvarima / A Case of Venereal Syphilis in the Modern Age Horizon of Graves near the Church of St. Lawrence in Crkvari, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 24, 503–510.
- Šlaus, M., Novak, M., Bedić, Ž., Vyroubal, V. 2007, Antropološka analiza kasnosrednjovjekovnog groblja kraj crkve Sv. Franje na Opatovini u Zagrebu, *Arheološki radovi i rasprave*, Vol. 15, 211–247.
- Šlaus, M., Novak, M., Krznar, S. 2003, Paleodemografska i paleopatološka analiza ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Torčec – Cirkvišće kraj Koprivnice, *Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. 2, No. 4, 37–48.
- Šlaus, M., Novak, M., Vyroubal, V., Bedić, Ž. 2010, The Harsh Life on the 15th Century Croatia-Ottoman Empire Military Border: Analyzing and Identifying the Reasons for the Massacre in Čepin, *American journal of physical anthropology*, Vol. 141, No. 3, 358–372.
- Šlaus, M., Orlić, D., Pečina, M. 2000, Osteochondroma in a Skeleton from an 11th Century Croatian Cemetery, *Croatian Medical Journal*, Vol. 41, No. 3, 336–340.
- Šmalcelj, M. 1986, Đelekovec – Ščapovo, in: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Bjelovar, 132.
- Šunjić, M. 2013, Đakovo – Trg J. J. Strossmayera, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 20–23.
- Tkalčec, T. 2002, Arheološko istraživanje crkve Sv. Martina u Maloj Črešnjevici kraj Pitomače u godini 2001., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXIV/1, 99–103.
- Tkalčec, T. 2006, Crkvari – crkva Sv. Lovre 2005., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. II, 23–28.
- Tkalčec, T. 2007, Crkvari – crkva Sv. Lovre u 2006. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. III, 21–25.
- Tkalčec, T. 2008, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2007., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IV, 23–31.
- Tkalčec, T. 2009, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, 36–42.
- Tkalčec, T. 2010a, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2009. g., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VI, 17–23.
- Tkalčec, T. 2010b, *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskom*, Zagreb.
- Tkalčec, T. 2011, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2010. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VII, 37–40.
- Tkalčec, T. 2012, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VIII, 23–28.
- Tkalčec, T. 2013, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2012. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IX, 20–25.
- Tkalčec, T. 2014, Posljednja sezona sustavnih zaštitnih arheoloških istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2013. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. X, 73–81.
- Tkalčec, T. 2016, Odabir mjesta za pokop djece u novom vijeku na primjeru Crkvara kod Orahovice, in: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 4. lipnja 2014., Krznar S., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 4, Institut za arheologiju, Zagreb, 161–201.
- Tkalčec, T., Krznar, S. 2017, Druga sezona arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnog arheološkog kompleksa Grubišno Polje – Šuma Obrovi, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIII, 64–72.
- Tkalčec, T., Kušan Špalj, D., Krznar, S. 2008, Nalazi tkanine s lokaliteta Crkvari – crkva Sv. Lovre / Textile finds from the site of Crkvari – St Lovro church, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 25, 119–134.
- Tomičić, T. 2013, Novije arheološke spoznaje o Rudini, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, Vol. 2, 27–59.
- Tomičić, Ž. 2015, Neka pitanja o srednjovjekovnim sponama Slavonije / Certain questions relating to medieval buckles in Slavonia, *Archaeologia Adriatica*, Vol. 9, 323–349.
- Tomičić, Ž., Dizdar, M., Ložnjak, D. 2003, *Izvjешće o arheološkom istraživanju nalazišta Rudina kraj Čečavca*, neobjavljeno izvješće, Institut za arheologiju, Zagreb.
- Tomičić, Ž., Dizdar, M., Tkalčec, T., Ložnjak, D. 2001, *Izvjешće o arheološkom istraživanju nalazišta Stari grad Kaptol u Kaptolu kraj Požege*, neobjavljeno izvješće, Institut za arheologiju, Zagreb.
- Tomičić, Ž., Jelinčić, K. 2011, *Suhopolje–Kliškovac. Od mjestopisa do arheološke spoznaje*, Institut za arheologiju, Zagreb.
- Tomičić, Ž., Jelinčić, K., Turkalj, K., Mahović, G. 2009, Arheološko istraživanje u Iloku 2008. g. Lokaliteti Ilok – Dvor knezova iločkih i Ilok – crkva Sv. Petra apostola, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, 8–11.
- Tomičić, Ž., Mahović, G. 2011, Metalni nalazi i katalog, in: Tomičić, Ž., Jelinčić, K. *Suhopolje – Kliškovac. Od mjestopisa do arheološke spoznaje*, Institut za arheologiju, Zagreb, 137–143.
- Tomičić, Ž., Minichreiter, K., Jelinčić, K., Turkalj, K., Mahović, G., Botić, K., Dizdar, M., Kalafatić, H., Kovačević, S., Marković, Z. 2008, Ilok – Dvor knezova iločkih, crkva Sv. Petra apostola, kula 8 i bedemi – rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja 2007., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IV, 7–22.
- Tomičić, Ž., Tkalčec, T. 2005, Crkvari – crkva Sv. Lovre 2004, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. I, 14–24.

- Ulrich-Bochsler, S. 1996, Kirchgrabungen – wichtiger Fundus für Archäologie und Anthropologie, *Archäologie der Schweiz*, Vol. 19, No. 4, 162–166.
- Unger, J. 1991, Wiedertäuferfriedhöfe in Südmähren, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, Vol. 7, 129–132.
- Unger, J. 2000, Pohřební ritus městského obyvatelstva 13. až 18. století v archeologických pramenech Moravy a Slezska, *Archaeologia historica*, Vol. 25, 335–356.
- Unger, J. 2002, *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století*, Panoráma biologické a sociokulturní antropologie 9, Brno.
- Unger, J. 2003, Begräbnisriten vom 1. bis 18. Jahrhundert in Archäologischen Quellen Mährens. Ein Überblick, in: *Beiträge zur historischen Archäologie. Festschrift für Sabine Felgenhauer-Schmiedt zum 60. Geburtstag*, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich Beiheft 6, Wien, 189–203.
- Unger, J. 2006, *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*, Panoráma biologické a sociokulturní antropologie 25, Brno.
- Unger, J. 2007, Pohřební ritus a proměny chápání cesty dítěte na druhý svět v prvním a druhém tisíciletí, *Študijné zvesti archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*, Vol. 42, 211–220.
- Vaňa, Z. 1954, Maďari a Slované ve světle archeologických nálezů X.–XII. století, *Slovenská Archeológia*, Vol. II, 51–104.
- Vidović, J. 1998, *Pavlinski samostan u Šenkovcu*, Čakovec.
- Višnjić, J. 2011, Visoko – crkva Sv. Trojstva, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 7/2010, 254–257.
- Vlahović, S. 2014, Dvije kriptе iz crkve svetog Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, Vol. 25, 451–477.
- Vlahović, S. 2015, Varaždinske Toplice – crkva sv. Martina biskupa, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 224–226.
- Vrkić, Š. 2016, Jagodnjak – Ciglana, Čemin – Ciganska pošta, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 12/2015, 36–39.
- Vyroubal, V., Pleše, T., Novak, M. 2016, Rezultati antropološke analize osteološkog materijala pronađenog u crkvi pavlinskog samostana Svih svetih u Strezi – prijedlog povijesno-arhivske kontekstualizacije i interpretacije, in: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 4. lipnja 2014., Krznar S., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Belaj J. (eds.), Zbornik Instituta za arheologiju 4, Institut za arheologiju, Zagreb, 87–106.
- Vyroubal, V., Sekulić, P. 2021, A gaming die in the hand of an unfortunate child, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., Vol. LIV, 471–478.
- Whitehaed, R. 1996, *Buckles 1250 – 1800*, Chemsford.
- Zečević, E. 2006, *Jewelry from Novo Brdo/Nakit Novog Brda*, Beograd.
- Zuber, R. 1987, *Osudy moravské církve v 18. století*, Praha.
- Žarak, V. 2015, Sv. Martin pod Okicem – crkva sv. Martina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 265–267.
- Želle, M. 2009, Grandovica, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, 252–254.
- Želle, M. 2013, Budinjak – kapela svete Nedjelje s grobljem, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 9/2012, 295–297.
- Želle, M. 2014, Budinjak – kapela svete Nedjelje s grobljem, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 10/2013, 227–228.
- Želle, M. 2015, Budinjak – kapela svete Nedjelje s grobljem, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11/2014, 248–249.

3.9. LATE MEDIAEVAL AND EARLY MODERN CEMETERIES IN NORTHERN CROATIA (SUMMARY)

Archaeological research on late mediaeval and early modern cemeteries is very rare, mostly occurring during systematic or salvage excavations of sacral structures, inside and next to which they are located. Such a situation is not characteristic only for Croatia, but also for neighbouring countries, and it is only during the last ten years or so that excavations several decades old have started to be published. Among the reasons why archaeologists are not very interested in systematic excavations of late mediaeval cemeteries we single out the almost complete absence of finds in the graves. It is precisely this lack of finds, but also the high density of burials, which in certain parish cemeteries lasted from the second half of the 13th century up until the 18th century, that caused a major problem pertaining to the recognition of distinct horizons of burial, as well as their accurate dating and interpretation. Since archaeology no longer aims solely at typologically classifying and dating individual objects, but also at obtaining a broader picture about everyday human life in the past, such a low percentage of research on cemeteries is saddening, considering that cemeteries, if subjected to high-quality multidisciplinary (primarily archaeological and anthropological) analyses, may provide a wealth of information on everyday life, costume, jewellery, quality and conditions of living, diseases, diet, amount of physical work, but also on beliefs of small, historically unrecorded and imperceptible people.

Nowadays, death is a very disturbing topic that generates strong emotional reactions, largely avoided in everyday-life conversations. During the Middle Ages the situation was completely different. At that time, death was a part of life, it was public, common and accepted as a normal end of presence on this earth, without any great fear or excitement. Such an attitude to death is reflected in the fact that cemeteries often served as public spaces for entertainment, games, dancing and even fairs, although church authorities often forbade that. Such a situation lasted until the 18th century, when the attitude towards death changed. It is very likely that these changes might be connected with contemporary social changes, the diminishing influence of church in society, changes in relationships within family etc.

Even though the practice of burial next to churches in Western Europe and in certain places in Central Europe that were affected by a strong process of Christianization

had started even earlier, a significant rise in the number of rural parish cemeteries adjacent to churches in Central Europe can be tracked only from the end of the 11th century and the 12th century, or even as late as the beginning of the 13th century, depending on the area under observation. This rise in the number of cemeteries adjoining the churches may be associated with the growing strength of the church organization and the significant expansion of the parish network in that period. From then until the second half of the 18th century, when all cemeteries were displaced from the settlements by the order of Emperor Joseph II, parish cemeteries were located adjacent and inside the churches in the middle of the village.

In addition to their position inside the village, mediaeval cemeteries significantly differed from the present ones by their appearance. Cemeteries were located on a precisely determined and hallowed space next to the church, separated from the community by a ditch, fence or wall. The dominant type of surface in the cemeteries were flat grassed areas, with an occasional wooden cross. A large majority of graves were marked only for a short period by a mound and a wooden cross, which would not be repaired once it had collapsed. This fact is corroborated by archaeological excavations at cemeteries, which yielded a large number of dissected and disturbed graves, as well as dislocated bones from dug-up older graves, suggesting that those placing a new burial did not know, or deliberately ignored, the position of those older graves.

Burials inside churches were initially reserved only for the clergy and nobility, that is, the founder and his family. In time, increasingly more people wished to be buried within the church, as close to the altar as possible, in order to receive the greatest possible divine mercy and protection. Even though the church authorities decreed at a number of councils that only clergy was entitled to burial inside churches, this was not observed in practice, and soon enough a number of people started to be buried in the interior. The cemetery, as well as the church itself, was divided into several burial zones of different rank. The best and most expensive place was located inside the church next to the altar, while the least prestigious one lay in the courtyard north of the church, and adjacent to the precinct wall. Since the place for burial had its price, which depended on the position of the grave, the best places inside the church were occupied mainly by members of the highest and richest class. Considering that in northern Croatia there are no completely excavated cemeteries (inside or outside the church), this assertion, for the time being, can be neither corroborated nor refuted based on archaeological finds alone.

The dead were usually buried in the supine position with extended legs, oriented west-east. The standard interpretation of this position is that it reflects the belief

that Christ, in his second coming, would appear in the east, so those buried oriented west-east would be facing him when he arrives.

Archaeological literature often discusses the position of forearms of buried persons. Even though it is sometimes believed that forearms extended along the body can primarily be associated with chronologically older cemeteries, and those placed on the belly or chest with younger cemeteries, there are a number of different variants in the position of the forearms in late mediaeval cemeteries, and there is no typical position that would be characteristic for all the cemeteries in that period. It cannot be considered a reliable indicator for the date of individual burials, although it can be significant at a statistical level when complete horizons of cemeteries are observed. Besides chronology, the position of forearms may also be influenced by other factors, for instance, we know from ethnological literature that in case the deceased was a godfather, his forearms were placed on the chest, and if he was not, then they were extended along the body, that is, the arms were placed on the chest if the person was married.

Late mediaeval graves rarely contained any objects. Those that were present mostly belong to costume or jewellery. Analyses of objects and their dating have revealed that the least finds from the graves appear in the second half of the 13th century and in the 14th century. This is completely in keeping with the fact that in those times people were mainly buried naked, that is, wrapped in a burial shroud. Towards the end of the 14th century and in the 15th century the dead were increasingly more buried clothed, as borne out by the rising number of clothing accessories from that period, mostly iron belt buckles and two-piece hook-and-eye buckles. Differences in

the geographic distribution of these finds allow us to distinguish between the different costumes and methods they were attached in the western and eastern parts of northern Croatia respectively. A common feature of all the cemeteries irrespective of their geographic position is that costume pieces are typically found more often in male graves, while jewellery is more characteristic for female graves. Both in the case of costume-related objects, as well as jewellery, we are dealing with types and forms that span a long time and cannot be dated to a narrower period based on typological analysis alone. The number of finds increases during the early modern period, when objects of personal devotion appear (rosaries, crosses, medallions of saints). Besides the abovementioned finds, cemeteries sometimes yield also items associated with various beliefs and customs, preserved in the popular culture hand in hand with the official religion. Such items include animal teeth, coins, knives, sickles, quartz pebbles etc. These items probably played an apotropaic role as defence from the devil, or protecting the living members of the community from the negative effect of the dead. These two functions are not mutually exclusive and it is often difficult to ascertain the precise role that a certain object played. Even though the Christianity tried to forbid the old pagan customs of placing objects into graves, as we can see, certain customs had persisted throughout the Middle Ages and the early modern period. Even though such practices and customs did not form part of the official religion, but coexisted with it as popular beliefs, they became woven into religious beliefs and remained preserved in the burial rite. They acquired a new meaning within the context of Christianity and served as an aid to the dead on their way through the purgatory and their rebirth on the judgement day.

